

České křižovatky evropských dějin

České křižovatky evropských dějin

Ivan Šedivý – Jan Němeček – Jiří Kocian – Oldřich Tůma (eds.)

- 1918** ~ Model komplexního transformačního procesu?
- 1938** ~ Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech. Hledání východisek.
- 1948** ~ Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti.
- 1968** ~ Pražské jaro 1968: Občanská společnost – média – přenos politických a kulturních procesů.

múa

1948

Únor 1948 v Československu:
Nástup komunistické totality a proměny společnosti

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Praha 2011

Editoři svazku: Jiří Kocian – Markéta Devátá
Recenzoval: Jan Kuklík
Jazyková redakce: Milena Janišová a Vojtech Čelko
Překlad: Derek Paton

Tato publikace vychází s podporou Ediční rady Akademie věd ČR.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2011
Cover and Typo Alena Nairn 2011
© fotografie Národní archiv
© Jiří Kocian, 2011

ISBN 978-80-7285-108-9
České křižovatky evropských dějin (3)

Obsah

I. Únor 1948 a jeho místo v českých a slovenských dějinách 20. století 11

Únor 1948 jako významný mezník ve vývoji československé společnosti	17
„Vítězný únor“ – program, plán, realizace. „Komunistický extrém“ – bolševizace a bolševismus	23

II. Komunistický převrat a jeho bezprostřední důsledky 35

Poválečné proměny České národní rady: od vrcholného orgánu	
Pražského povstání k národnímu osvětovému spolku	41
Agrárníci, Národní fronta a únor 1948	49
Československá strana lidová a únor 1948	55
Nekomunistické politické strany na Slovensku v priebehu februarových	
udalostí 1948 a formovanie nového politického systému na Slovensku	65
Demokratická strana a osudy jej predstaviteľov po februári 1948	75
Ústavodárné národní shromáždění po únoru 1948	83
Národní výbory – mocenský nástroj premeny spoločnosti	93
Krajský akční výbor Národní fronty v Brně a jeho role při upevňování	
komunistického režimu na jižní Moravě v roce 1948	103
Oborné zpravodajství a únor 1948, podíl OBZ na perzekuci důstojnického sboru po únoru 1948	111
Únor a anti-únor Štěpána Plačka – osobitá reflexe únorových událostí 1948	119
Ohlas únorových událostí a počátky odporu protikomunistickému režimu	
ve Slezsku a na severní Moravě	129

III. Mezinárodní souvislosti 139

Nezdary a prohry. Nad limity americké a britské politiky vůči	
Československu v letech 1947–1948	143
Sovětský pohled na československou cestu k Únoru. Retrospektiva roku 1949	
a zkušenosti s migrací	153
Únor 1948 a jeho dopad na československo-polské vztahy	165
Politická emigrace v Československu po únoru 1948	175

IV. Hospodářství a společnost 183

Zpolitizovaná hospodářská správa versus hospodářská demokracie,	
svobodné podnikání a podnikatelské prostředí	187
Február 1948 – determinant ďalšieho vývoja ekonomiky na Slovensku	197
Rozdílné přístupy a výsledky omezování soukromého podnikání	
v ČSR a NDR na sklonku 50. let	205
„Bývalí lidé“. Z podnikatele a manažera třídním nepřítelem	
– Ing. Jaromír Bečka s rodinou před „Únorem“ 1948“ a po něm	215
Únor 1948 – přelom v československé politice vůči Němcům?	225
Slovenská spoločnosť po februarovom prevrate 1948	235
Likvidace spolků a vytváření masových organizací po únoru 1948	
(na příkladu Českého Slezska)	245

V. Veřejný prostor, kultura, věda a školství 257

Revoluční kultura, reprezentace nového člověka a proměna panství v poúnorovém Československu a sovětském Rusku	261
Proměny obrazů žen po únoru 1948 (na příkladu ženského hnutí	271
Indoktrinace členů KSČ během I. Roku stranického školení (1949–1950). Záměry ústředí a jejich (ne)realizace v stranickém okrese Brno I.	279
Vznik informačních bariér po febrúárovom prevrate	289
Kultúrny život na Slovensku a rok 1948	297
Čeští evangelíci a Únor 1948	307
Univerzita Karlova a únor 1948	317
Ideologizace vědy a školství. Formy a vlivy kulturní politiky KSČ (1945–1953)	323

VI.

Summary	337
Seznam pramenů a literatury	339
Rejstřík	343

Únor 1948 a jeho místo v českých a slovenských dějinách 20. století

Únor 1948 a jeho místo v českých a slovenských dějinách 20. století

Resumé

Komunistický státní převrat v Československu provedený v únoru 1948 zůstává i po více jak šedesáti letech jedním z nejtragičtějších mezníků nejen českých a slovenských moderních dějin, ale i počátků studené války v Evropě. Připomíná nám, proč a s jakými důsledky nastolili 25. února 1948 komunisté v Československu totalitní režim. Tyto události vedou i současné historiky k tomu, aby nadále pokračovali v dalším zkoumání příčin a okolností tohoto zlomového mezníku novodobé historie českého a slovenského národa. V tématu únorového komunistického převratu se prolínají problémy domácího československého a mezinárodního vývoje od Mnichova 1938, přes období nacistické okupace a druhé světové války až do období poválečné omezené demokracie a nástupu komunismu v Československu a v nemalé části Evropy v kontextu počátků a prvních let studené války.

Při tomto zkoumání není možné pominout politický vývoj, který únoru 1948 předcházela. Myslíme tím řadu zlomových okamžiků let 1945–1948. Komunisté se stali nejvlivnější a nejpočetnější politickou silou v osvobozeném Československu již na jaře roku 1945. Umožnil jim to nejen vliv a autorita Sovětského svazu, který se podílel na porážce nacismu, ale také důvěra nemalé části obyvatel poválečné republiky. Ta uvěřila, že komunisté se vzdali radikálních politických cílů, zejména revoluční diktatury, a stali se důvěryhodnou národní silou, která se podílela na protinacistickém zápase a po válce chtěla pokojnou cestou dosáhnout tolik očekávaného a v několika modifikacích skloňovaného socialismu. Již v roce 1945 obsadili českoslovenští komunisté významné vládní resorty vnitra, zemědělství, informací a financí, které podrželi až do února 1948. Tato skutečnost se ukázala v mnoha ohledech pro československou demokracii jako osudová. Asi málokdo v poválečné republice tušil, že vládní program vyhlášený 5. dubna 1945 v Košicích byl programem, který vypracovalo Gottwaldovo exilové komunistické vedení v Moskvě z návodu a se souhlasem nejvyšších sovětských míst pozorně sledujících československý vývoj po celé tři poválečné roky.¹

Vítězství komunistů v parlamentních volbách v roce 1946 ostatní strany ani prezident nepředpokládali a jmenováním předsedy KSČ Gottwalda do čela vlády pozici komunistů jako nejsilnější politické strany jen potvrdili. Politicky dokázali komunisté dovedně využít poválečné levicové radikalizace ve společnosti a sympatií k Sovětskému svazu jako osvoboditeli republiky. Zejména systémové změny v ekonomické a sociální sféře prohlašovali za úspěchy svého postupu a programu, který umně zakrývali národní rétorikou: znárodnění velkých průmyslových podniků, energetiky a finančnictví, poválečná pozemková

¹ PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich a kol.: *Dějiny českých zemí*. Praha: Karolinum 2008, s. 365–368.

reforma, v níž sehrály v českých zemích téměř osudovou roli přiděly konfiskované půdy po odsunutých Němcích v pohraničí, a řada sociálních opatření přijatých zvláště ve prospěch ekonomicky slabších vrstev.²

Obnovené demokratické strany – českoslovenští národní socialisté, sociální demokraté, lidovci a slovenská Demokratická strana – vliv komunistům přiznávaly, samy také s poválečnými systémovými přeměnami souhlasily nebo jim nebránily. Nepřipravily či nepředstavily však také jinou alternativu poválečného vývoje. Omezení některých důležitých principů demokracie – zejména neexistence opozice a zákaz obnovy předválečných pravicových a občanských stran – byla demokratickými silami vnímána jako dočasná opatření, která však ve svých důsledcích zřejmě poválečnou demokracii oslabilo. Také postup vůči německé menšině ve formě odsunu byl po válce považován všemi politickými silami za spravedlivé odčinění nacistického bezpráví a národní zrady.³

Období relativního konsenzu komunistů a demokratů však brzy skončilo. Rok 1947 přinesl zásadní proměny ve vztahu politických sil na vnitropolitické i na mezinárodní scéně. Závažným signálem těchto proměn na domácí scéně se stalo Stalinovým diktátem vynucené odmítnutí československé účasti na pařížských jednáních o Marshallově plánu v létě 1947. To přivedlo zástupce demokratických stran v ČSR k myšlence nezbytné užší vzájemné spolupráce, která jim přinesla během podzimu roku 1947 a na počátku roku 1948 i určité výsledky.⁴

Na podzim 1947 zahájili komunisté v Československu z podnětu sovětských míst přípravy k definitivnímu mocenskému nástupu, který však demokratické strany včas nezaregistrovaly. Postup komunistů vyvolával následně řadu ostrých sporů a konfliktů mezi politickými stranami ve vládě, v parlamentě či v nových orgánech státní moci a správy – národních výborech. Spor o milionářskou dávkou, provokace v podobě nedořešeného krabičkového atentátu na ministry Petra Zenkla, Prokopa Drtinu a Jana Masaryka, vykonstruované protistátní spiknutí na Slovensku, které mělo zlikvidovat Demokratickou stranu, nezákonné metody uplatňované komunisty v bezpečnostních složkách a ve vojenském obranném zpravodajství, spory o novou ústavu či o pokračování ve znárodnování ad., vyvolávaly tak na přelomu let 1947–1948 otázku, zda je ještě vůbec další spolupráce politických stran možná.⁵

Ze sporu ve vládě o nezákonných metodách a postupu bezpečnostních složek podléhajících ministerstvu vnitra řízenému komunisty vyšel nakonec na počátku února 1948 podnět, který způsobil vládní krizi a znamenal definitivní rozchod mezi komunisty a demokraty. Jednalo se o výměnu několika obvodních velitelů Sboru národní bezpečnosti v Praze. Národně socialističtí ministři požadovali při jednání vlády 13. února 1948 odvolání příslušného rozkazu ministrem vnitra, což komunističtí členové vlády odmítli. Dvanáct ministrů Československé strany národně socialistické, Československé strany lidové a slovenské Demokratické strany pak podalo na schůzi vlády v pátek 20. února 1948 demisi.⁶

Komunisté zareagovali velmi rychle. Vědomi si podnětů a podpory sovětských míst – den před demisí přiletěl 19. února 1948 do Prahy náměstek ministra zahraničí SSSR

² PEHR, Michal: Volby 1946. In: *Volby 1946. Iluze a realita*. Na pozvání Masarykova ústavu 5. Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR 2007, s. 11–32.

³ STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha: Academia – Naše vojsko 1991, s. 116–134.

⁴ KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Toronto: Sixty-Eight publishers 1985, s. 74–77.

⁵ VEBER, Václav: *Osudové únorové dny 1948*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 126–184.

⁶ KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno: Doplněk 1997, s. 269–324.

V. Zorin se Stalinovým důrazným vzkazem, aby Gottwald neoddaloval rozhodující střetnutí o moc – přešli komunisté ještě 20. února do protiútoků. V sobotu 21. února 1948 Klement Gottwald ve svém projevu na pražském Staroměstském náměstí vyzval k utváření nechvalně známých akčních výborů Národní fronty, které začaly s prováděním prvních politických čístek. Pod záminkou zajištění a ochrany důležitých výrobních a veřejných objektů byly zformovány a vyzbrojeny Lidové milice jako nová ozbrojená nezákonná složka KSČ. Byla vyhlášena pohotovost bezpečnostních složek a byly vydány pokyny přivést do Prahy zbraně z brněnské Zbrojovky. Komunisté také zajistili, aby armáda stála mimo konflikt. Gottwald a jeho druzi začali vyvíjet několikadenní soustředěný nátlak na prezidenta Beneše, aby přijal demisi a jmenoval novou vládu.

Komunisté se rozhodli řešit vládní a politickou krizi v republice jinak než jen politickým nátlakem a jednáním. Rozpoutali násilí prostřednictvím akčních výborů Národní fronty, policejními zásahy, prvními stovkami uvězněných občanů a zastrašováním a také zmanipulováním ulice, kde se cítili být neporazitelní. Přesně určili konečný cíl: ustavit rychle svoji absolutní moc, v případě jakékoli formy odporu použít násilných prostředků, prostřednictvím akčních výborů Národní fronty provést čistku ve veřejném a politickém životě a vyřadit z něho své skutečné i potenciální odpůrce a stoupence demokracie. V ústavněprávní rovině komunisté vycházeli z toho, že vláda jako celek demisi nepodala a že bude doplněna o funkcionáře nekomunistických stran, které získali z různých důvodů na svoji stranu. Tímto kvazi ústavním řešením vyřadili s konečnou platností ze hry dosavadní reprezentaci demokratických stran.

Bezohledný postup a soustavný nátlak komunistů přiměl prezidenta Beneše k nelehkému a zároveň osudovému rozhodnutí, aby demisi ministrů přijal. Učinil tak i přes několikere žádosti funkcionářů lidové a národně socialistické strany, kteří prezidenta ujišťovali podporou demokratických sil. Slib podpory se však ve dnech vládní krize omezil pouze na dvě statečná vystoupení studentů. Ve dvou pochodech na Hrad 23. a 25. února 1948 vyjádřili studenti otevřenou podporu prezidentu Benešovi a také svůj statečný občanský postoj.⁷

Komunisté posunuli řešení politické krize v únoru 1948 do dvou rovin – jako nastolení vlastního mocenského monopolu a jako překonání vládní krize. Demokratičtí politici si tyto dvě roviny neuvědomovali, omezili se na řešení vládní krize, což se stále více stávalo druhořadou záležitostí. Ministři, kteří podali demisi, nepřipravili své strany a příznivce na mocenský zápas. Předpokládali, že řešení vládní krize převezme prezident, také proto vyzývali ke klidu a k očekávání prezidentova rozhodnutí. Vedení demokratických stran svým postupem způsobila, že komunistický státní převrat proběhl bez výrazného odporu a že politické řešení vládní krize se odehrálo mezi prezidentem a Gottwaldem.⁸

Bez ohledu na způsob, jakým komunisté dosáhli absolutní moci, určuje charakter února 1948 jeho podstata a jeho výsledek: zničení demokratických principů a vznik předpokladů pro vývoj, který měl pro československou společnost dlouhodobé tragické následky. Československo nastoupilo cestu ke komunistické totalitě a k přechodu do sovětského bloku. Potvrzovalo to také následné období bezprecedentní masové nezákonnosti a politických procesů koncem 40. a v první polovině 50. let, které bolestně postihly statisíce nevinných občanů a jejich rodin. Několik desítek tisíc lidí odešlo po únoru 1948 do nucené emigrace.

⁷ PÁNEK, J. – TŮMA, O. a kol.: Dějiny českých zemí, s. 387–392.

⁸ KAPLAN, K.: Pět kapitol, s. 540–541.

I po šedesáti letech působí jako nejvýraznější a naprosto nepřehlédnutelné memento pro historické zkoumání února 1948 a jeho důsledků krutá a nemilosrdná statistika obětí komunistického režimu. Její tragický obsah má své počátky ve dnech únorového řádění policie a akčních výborů NF v roce 1948. Záhy dospěla tato statistika ke svému absolutnímu a i dnes svými počty šokujícímu vrcholu v 50. letech. Počty obětí komunismu v Československu však připočítávala i v dalších desetiletích.

Na základě celé řady historických zkoumání je například počet obětí politických procesů odhadován na více jak 270 000 osob. Podle dosud zjištěných údajů bylo ve spojení s politickými procesy popraveno přibližně 250 občanů, k nepodmíněným trestům bylo odsouzeno více jak 200 000 osob, k propadnutí majetku, zabavení věcí či peněžitému trestu 160 000 osob, k podmíněným trestům více jak 40 000 osob. Jeden z nejhrůznějších monstrprocesů – proces s dr. Miladou Horákovou v červnu 1950 – svým drakonickým rozměrem zasáhl velmi početnou skupinu osob. Jen sám proces přinesl čtyři tresty smrti včetně Miladě Horákové. V dalších 35 souběžných procesech s 639 osobami však bylo vynešeno dalších deset trestů smrti, 48 doživotních trestů a dalších 7850 let odnětí svobody. K tomu se musí připočítat postihy důstojnického sboru, členů a sympatizantů nekomunistických stran, církví a nejrůznějších spolků – Sokola, Orla, Junáka apod. Krutost komunistické moci se nezastavila ani před jednou z proklamovaných sociálních opor režimu – rolnictvem. V období kolektivizace proběhla zejména na místní úrovni řada procesů s drastickými tresty. Byla doprovázena násilným vystěhováním a zbídačením rodinných příslušníků perzekvovaných sedláků. Zájmy sovětského arbitra způsobily, že soukolí represí a perzekucí strhlo i ty, kteří stáli u zrodu masové nezákonnosti – vysoké komunistické funkcionáře, hodnostáře Státní bezpečnosti a armády. Také většina odhadovaných počtů poúnorové politické emigrace vypovídá o nemalých číslech – jen pro období let 1948–1951 se řada z nich shoduje na odhadu 50–70 000 poúnorových emigrantů.⁹

Za jeden z nejdůležitějších úkolů historického bádání o únorovém převratu a jeho důsledcích v domácím československém kontextu lze jistě pokládat zkoumání a zdokumentování osudů obětí komunismu v Československu. S tím úzce souvisí otázka historického poznání role komunistické strany jako nositelky a realizátora ustavování a prosazování totalitní moci a dalšího poznání nástrojů a mechanismů represe – zejména charakteru a forem činnosti Státní bezpečnosti. Také poznání vývoje a činnosti protikomunistického odboje jako reakce nemalé části obyvatelstva na poúnorový vývoj v Československu, jeho skutečného potenciálu, formy zásahů proti němu ze strany komunistického režimu a jeho represivních a zpravodajských složek patří dosud ještě k ne zcela prozkoumaným stránkám historie.

Je tu však i důležitý mezinárodní rozměr února 1948, na který nelze prozatím dát zcela uspokojivou odpověď. Stále nevíme nic bližšího o zásazích sovětských míst do dění v Československu před únorovým převratem a ve dnech vládní krize. Nejsou dosud k dispozici prameny o činnosti sovětské zpravodajské služby v poválečné republice, nevíme mnoho o tajné vysílačce umístěné v letech 1945–1948 ve vile generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského. Zajímavé by jistě bylo i vědět, jak by Sověti postupovali v případě nezdaru domácích komunistů: zda by došlo k „finlandizaci“ Československa, či zda by dali pokyn k ozbrojenému zásahu proti domácím demokratickým silám.¹⁰

⁹ KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal 2008, s. 25–33, 38–42, 64–66.

¹⁰ PREČAN, Vilém: Únorový převrat 1948 v Československu v mezinárodním kontextu. Bezprostřední a dlouhodobé důsledky. In: BENEŠ, Zdeněk – KOVÁČ, Dušan – LEMBERG, Hans (eds.): *Hledání jistoty v bouřlivých časech*. Češi, Slováci a Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století. Ústí nad Labem: Albis International 2006, s. 345–413.

Je důležité zkoumat i otázky sovětizace Československa, kdy na jedné straně únorový převrat přinesl definitivní ztrátu suverénní československé politiky a její podřízení se Moskvě, na straně druhé mnohé poznatky a svědectví i z ruských archivů potvrzují, že nadšení a sympatie pro komunisty a Sovětský svaz v Československu záhy po únoru 1948 velmi ochladlo.

Únorový konflikt v roce 1948 byl významnou událostí evropské poválečné historie: odehrál se totiž na samotném prahu studené války, která rozdělila zejména Evropu na čtyři desetiletí do dvou mocenských bloků. Československý únor 1948 nebyl v rámci poválečné evropské obnovy krokem, který by přispíval k všeobecnému míru, nýbrž krokem, který napomohl urychlit v nemalé části Evropy nástup komunistické totality. Únorový komunistický převrat vedl k dlouholeté destrukci demokracie, k potlačování občanských práv a svobod, zničil lidské životy a připravil těžký osud nemalé části obyvatel tehdejšího Československa. Mocenským hegemonem těchto proměn v rámci čtyřicetiletého tragického úseku našich národních dějin se stal politický subjekt – komunistická strana – programově nastavený na prosazení nedemokratických systémových prvků a na nové podřízení Československa zájmům cizí moci.

(eds.)

Únor 1948 jako významný mezník ve vývoji československé společnosti

Jiří Pernes

Při studiu historických dějů se setkáváme s tím, že některé události, mnohdy na první pohled bezvýznamné, mají za určitých podmínek a v určitých souvislostech dalekosáhlé důsledky.¹¹ Jednou z takových událostí, která by za jiných okolností nezbudila pozornost a do dějin jistě nevstoupila, byl rozkaz zemského velitele policie – Sboru národní bezpečnosti – o nové organizaci Městského velitelství SNB v Praze. Rozkaz byl vydán 4. února 1948 a jeho smyslem bylo uvést do souladu organizační strukturu policie s územní působností obvodních národních výborů. V rámci této reorganizace byl celkový počet velitelství SNB v Praze snížen ze 46 na 15, je tedy samozřejmé, že řada důstojníků a příslušníků SNB musela svá dosavadní působiště opustit a být nově zařazena. Jak sami komunisté uváděli, podařilo se část z nich převést na místa odpovídající,¹² část z nich, konkrétně osm lidí, však měla přejít do správních služeb; rozkaz měl být proveden k 15. únoru 1948.¹³ Na první pohled tedy záležitost korektní a s těžší napadnutelná. Avšak konkrétní historické souvislosti a pohnutá atmosféra doby, za níž byl rozkaz vydán, z něj učinily významné politikum: od roku 1945 spočívalo ministerstvo vnitra v rukou komunistů a ti využívali všech příležitostí, aby policii ovládli zcela a udělali z ní nástroj k prosazování svých politických záměrů. Zmíněného rozkazu zemského velitele SNB v Čechách chtěli k tomuto účelu využít také; sami přiznávali, že kromě konkrétních organizačních dopadů měl „rovněž přispět k politickému zpevnění Sboru“.¹⁴

Funkcionáři nekomunistických stran Národní fronty si pozvolna začínali uvědomovat, jaké nebezpečí organizovaná a dobře vyzbrojená policie v rukou komunistů představuje a snažili se přijmout opatření, jimiž by dominanci KSČ v SNB alespoň omezili. Když vláda v pátek 13. února 1948 projednávala v souvislosti s krčmaňským případem zprávu ministra spravedlnosti Drtiny o situaci v bezpečnostních sborech, ministry demokratických stran pobouřily skutečnosti, které se z jeho referátu dozvěděli. A do toho přišla zpráva o zmíněné reorganizaci v Praze. Problém byl v tom, že – jak Prokop Drtina uvedl ve svých pamětech – „odstranění velitelé byli vesměs nekomunisté, převážná většina, nebo snad dokonce všichni byli přímo členy národně socialistické strany“, a jak uvádí dále, „byla to zpráva velmi významná a vzrušující“.¹⁵

¹¹ Text vznikl za podpory Grantové agentury ČR (projekt 409/08/1621).

¹² KROUPA, Vlastislav: *Sbor národní bezpečnosti 1945–1948*. Praha: Naše vojsko 1977, s. 127.

¹³ KAPLAN, K.: *Pět kapitol*, s. 288.

¹⁴ KROUPA, V.: *Sbor*, s. 127.

¹⁵ DRTINA, Prokop: *Československo, můj osud*. Kniha života českého demokrata 20. století. Sv. 2,

V dalším jednání přednesl jménem národně socialistických ministrů Petr Zenkl návrh tří usnesení: 1. Ministr vnitra zastaví výkon rozkazu zemského velitele SNB. 2. Předsednictvo vlády se bude zabývat stížnostmi na Bezpečnost a podá o tom zprávu vládě do 24. února. 3. Do doby, než vláda o zprávě rozhodne, nebudou v ministerstvu vnitra, ani v ministerstvu spravedlnosti a jejich podřízených složkách činěny žádné personální změny.

Zatímco pro druhý bod hlasovali všichni přítomní členové vlády, pro bod první a třetí zvedli ruku pouze ministři demokratických stran a zástupce KSC přehlasovali. Skutečnost, že se demokratičtí politikové dokázali shodnout na společném stanovisku proti názoru komunistů a že své stanovisko proti jejich vůli společným hlasováním prosadili, byla novým prvkem v životě Národní fronty. Až dosud totiž převládala snaha o dohodu a to i za cenu stálého ustupování komunistické straně. Poprvé byla tato praxe porušena 10. února 1948, kdy ministři demokratických stran podpořili proti hlasům komunistů návrh Václava Majera o měsíčním přídatku veřejným zaměstnancům. A teď, o tři dny později, se to stalo zase, tentokrát kvůli policii. Ani v jednom případě však komunisté neprojevili ochotu usnesení vlády respektovat: na usnesení z 10. února reagoval předseda ÚRO Antonín Zápotocký výhrůžkou a svoláním sjezdu závodních rad,¹⁶ usnesení ze 13. února se pokusili sabotovat tím, že ministr vnitra Nosek přestal docházet do schůzí vlády s odůvodněním, že je nemocen. Neochota splnit usnesení vlády vedla nakonec k demisi ministrů Československé strany národně socialistické, Československé strany lidové a Demokratické strany Slovenska. V Československu vypukla vládní krize, která postupně přerůstala v krizi politického systému Národní fronty nastoleného v roce 1945.

Komunisté po celou dobu své vlády opakovali, že se v roce 1948 dostali k moci zákonnou cestou, s využitím legálních prostředků, které tehdejší právní řád poskytoval. Někteří představitelé dnešních komunistů to opakují po nich i v současnosti a toto tvrzení občas přejímají i neinformovaní novináři. Pravý opak je pravdou. Vedení KSC od samého začátku krize kombinovalo zákonné možnosti s porušováním platných zákonů. Gottwald a jeho nejbližší se od roku 1945 připravovali na převzetí nekontrolovatelné moci ve státě. Je však pravda, že nepočítali s tím, že by vhodný okamžik přišel dříve než parlamentní volby, plánované na květen 1948. Ke konfliktu s demokratickými silami mělo podle jejich představ dojít až tehdy, kdyby v nadcházejících volbách neuspěli se svým plánem získat na svoji stranu „nadpoloviční většinu národa“. Ale když českoslovenští demokraté k otevřenému střetu přistoupili už v únoru, rozhodli se této příležitosti využít.

K dosažení cíle a převzetí moci jim byly všechny prostředky dobré. Dnes víme to, co většina tehdejších obyvatel Československa netušila. Již 20. února odpoledne vyhlásil komunistický ministr vnitra pohotovost vybraných složek SNB a od jedné hodiny po půlnoci 21. února se již jeho rozkaz vztahoval na všechny policejní složky ve státě. Vyčleněné jednotky obsadily důležitá místa v Praze a hlídaly budovy ministerstev a dalších úřadů, rozhlas, telefonní ústředny a pošty. Další ozbrojené policejní jednotky se stahovaly do blízkosti Prahy a Bratislavy. Krom toho se pod stálým dohledem policie ocitli ministři, kteří podali demisi,¹⁷ a začalo zatýkání funkcionářů nekomunistických stran.¹⁸ Zpočátku těch méně významných, aby to nevyvolávalo rozruch, postupně se do rukou Státní bezpečnosti dostávali i ostatní, které vedení KSC pokládalo za nebezpečné. Byla to československá policie, která ve dnech 20. až 25. února 1948 zajišťovala převzetí moci komunisty.

kniha 2. Praha: Melantrich 1992, s. 485.

¹⁶ Tamtéž, s. 481–482.

¹⁷ KAPLAN, K.: Pět kapitol, s. 367–369, srv. HANZLÍK, František: *Únor 1948*. Výsledek nerovného zápasu. Praha: Prewon 1997, s. 215.

¹⁸ RÍPKA, Hubert: *Únorová tragédie*. Svědectví přímého účastníka. Brno: Atlantis 1995, s. 226 aj.

Vlastním vykonavatelem státního převratu a symbolem porušování zákonnosti v Československu se staly takzvané akční výbory Národní fronty. K jejich zakládání vyzval Klement Gottwald již 21. února v projevu na Staroměstském náměstí v Praze. První z nich začaly vznikat ještě téhož dne odpoledne, přímo „k lavinovitému zakládání“ akčních výborů NF dochází od 23. února.¹⁹ Byly to orgány nelegálního násilí, jejichž existence neměla oporu v žádném právním předpisu, které nikdo nejmenoval ani neschvaloval, které vznikaly živelně, a které legálně existujícím orgánům a jejich představitelům a funkcionářům bránily v řádné činnosti. Velmi aktivně v zakládání akčních výborů Národní fronty vystupovaly orgány sjednocených odborů, od roku 1945 kontrolované komunisty. Za úkol si vytkly takzvanou „očistu“ národních výborů a dalších úřadů a institucí od „reakce“. Tragické bylo, že jejich členy se nestávali jen komunisté a levicově orientovaní sociální demokraté, nýbrž i mnozí členové demokratických stran a lidé stojící mimo politické strany. Akční výbory vznikaly ve všech sférách veřejného života, během měsíce ovládly život všude: v místech, závodech a podnicích, ve školách, bankách a úřadech, ale i ve spolcích, zájmových organizacích a dokonce i v nekomunistických politických stranách.²⁰ Jejich činnost koordinoval Ústřední akční výbor Národní fronty, který se ustavil 25. února 1948 a který příkazem z 29. února důrazně upozorňoval, že akční výbory se nemají volit, nýbrž ustavovat!

Z funkcí v úřadech od ministerstev po národní výbory, v továrnách, stejně jako ve spolcích a masových organizacích zbavovaly funkcí řádně zvolené nebo jmenované vedoucí pracovníky a to na základě tzv. „revolučního práva“. Vyhláškami z 25. a 27. února dostaly akční výbory právo fakticky stát nad národními výbory a rozhodovat o odvolání těch jejich členů nebo složek, které „se zpronevěřily zájmům lidu“, a také získaly právo nahradit je „vhodnými spolehlivými“ osobami. Obětí akčních výborů NF se mohl stát prakticky kdokoli. Lidé postižení jejich svévolným postupem, zcela jednoznačně porušujícím platné zákony, se pomoci nemohli dovolat, neboť policii, která byla ke zjednání pořádku příslušná, ovládali komunisté.

Jakkoliv se komunistická strana od roku 1945 snažila ovládnout mocenské nástroje státu a v případě policie se jí to skutečně podařilo, zamýšlelo se její vedení ve dnech únorové krize nad výstavbou vlastních ozbrojených jednotek. Už v sobotu 21. února jednalo o organizování Lidových milicí a ustavilo jejich štáb.²¹ S jejich skutečnou výstavbou se začalo 23. února, kdy padlo rozhodnutí o rychlém budování útvarů LM ve všech velkých podnicích a o vytváření jejich velitelské struktury, podřízené výlučně komunistickému vedení. Zrod Lidových milicí odporoval jedné z hlavních zásad demokratického státu, že pouze jemu patří monopol na vytváření ozbrojených sborů a možnost použití násilí je vymezena zákonem. Nic na tom nezměnila skutečnost, že přímý zásah Lidových milicí do řešení vládní krize byl jen omezený.²² Od 23. února ministerstvo vnitra také zakročovalo v rozporu s platnými právními normami stále bezohledněji proti veřejným shromážděním a schůzím nekomunistických stran a začalo provádět domovní prohlídky v jejich sekretariátech v Praze i v jiných částech republiky.²³

Demokratické praxi odporoval ostatně samotný Gottwaldův plán na řešení vládní krize, jak jej nastínil již 21. února a jak jej nakonec i realizoval. Využil skutečnosti, že z šestadvacetičlenné vlády podalo demisi jen dvanáct ministrů, tedy necelá polovina, a požadoval,

¹⁹ MLÝNSKÝ, Jaroslav: *Únor 1948 a akční výbory Národní fronty*. Praha: Academia 1978, s. 35.

²⁰ Tamtéž.

²¹ KAPLAN, K.: *Pět kapitol*, s. 387.

²² Tamtéž, s. 446.

²³ Tamtéž, s. 450–452.

aby na místa odstoupivších politiků nastoupili činitelé noví. Neměli to však – jak víme – být ministři jmenovaní vedením stran, které měli ve vládě zastupovat, nýbrž lidé, které si Gottwald vybral sám. Ministry se měli stát bez ohledu na mínění vedoucích orgánů stran, z nichž pocházeli. A to se nakonec také stalo. Novou vládu, kterou prezident Beneš 25. února jmenoval, tvořili vlastně jen komunisté a lidé nějakým způsobem jim zavázaní a ochotní s nimi spolupracovat.

Tragický stín na vývoj v této pohnuté době vrhá skutečnost, že všechny protizákonné kroky podnikali komunisté s podporou velké části československé společnosti. Členové a stoupenci KSČ od samého počátku převzali politickou iniciativu a zaplňovali ulice a náměstí československých měst při masových demonstracích; předsednictvo ÚV KSČ udělilo vedení pražského kraje KSČ důtku za to, že nedokázalo zabránit protikomunistické demonstraci vysokoškolských studentů, a přijalo usnesení, že je třeba hlavní pražské ulice a náměstí průběžně obsadit stoupenci komunistické politiky. Byli to oni, kdo ovládl sjezd závodních rad 22. února; hlavní projevy zde přednesli Antonín Zápotocký a Klement Gottwald. Zápotocký vznesl nové radikální požadavky na sociálním a hospodářském poli, Gottwald zopakoval svůj plán na vyřešení vládní krize. Jejich vystoupení se setkala s nadšeným přijetím, sjezd navrhl několik rezolucí, které z obou řečí vycházely. Pro jejich přijetí hlasovala naprostá většina přítomných, proti zvedli ruku jen tři členové Ústřední rady odborů a sedm statečných z několikasetčlenného shromáždění. K nejvýznamnějším závěrům sjezdu patřilo usnesení uspořádat 24. února na podporu Gottwaldovy vlády výstražnou generální stávku, která měla ukázat sílu mas podporujících komunisty. Ta se skutečně mezi 12. a 13. hodinou konala a setkala se s velikou podporou československé veřejnosti. Karel Kaplan píše, že se stala nejmasovější formou a nejvyšším stupněm politického tlaku komunistů, a že se jí – ať už z přesvědčení nebo ze strachu – zúčastnilo přes dva a půl milionu zaměstnanců, kteří tak podpořili Gottwaldovo řešení vládní krize a vyslovili souhlas s komunistickým pochodem k monopolu moci.²⁴

Je nesporné, že komunisté by se nikdy nemohli nekontrolovatelné vlády v zemi zmocnit bez tak zřejmé a všudypřítomné masové podpory. Samozřejmě se naskýtá otázka, proč tomu tak bylo a co vedlo tak velkou část národa, chlubícího se demokratickými tradicemi, k podpoře strany, jež chtěla v zemi nastolit diktaturu. Najít odpověď je obtížné, ale domnívám se, že některé důvody jsou jasné. Podle mého názoru frustrovaly českou společnost dva velmi bolestivé historické prožitky. Tím prvním byla velká hospodářská krize 30. let a tím druhým mnichovská zrada a kapitulace před hitlerovským Německem. Tyto dvě tragické zkušenosti způsobily, že většina Čechů a Slováků již podobnou situaci zažít nechtěla, a proto vědomě hledala změnu. A komunisté je oslovili jazykem, který v nich budil naději, že právě oni změny, k nimž docházelo po roce 1945, upevní a rozšíří. Jazykem, který – jak napsal Ferdinand Peroutka – dává věcem jiná jména. „Komunistickou stranu nazývá demokratickou frontou, bojovníky za komunistickou diktaturu přejmenoval na bojovníky za svobodu, násilí vydává za humanismus, NKVD za hlavního ochránce lidských práv.“²⁵ To, a celá řada lákavých slibů, které Komunistická strana Československa občanům předkládala, bylo, podle mého názoru, hlavním důvodem, proč se během krátké doby stala nejsilnější stranou Národní fronty, proč v roce 1946 zvítězila ve svobodných volbách a proč se o dva roky později, za únorové krize, dočkala tak masové podpory veřejnosti.

Nevyplývá z toho ovšem, že by v Československu neexistovali lidé, kteří v politice KSČ rozpoznali zárodky skryté totality. Naopak, byli tu a většina z nich se obavami o demokracii

²⁴ Tamtéž, s. 460–461.

²⁵ PEROUTKA, Ferdinand: *Byl Edvard Beneš vinen?* Jinočany: H & H 1993, s. 24.

a svobodu netajila. Bylo jich však méně, nebyli zorganizovaní a měli špatné vedení. A samozřejmě tu byla ona početná skupina populace, která se o věci veřejné nezajímá, která nechodí k volbám a jejíž příslušníci nevědí, jak se jmenuje jejich prezident či předseda vlády. Jen díky tomu, že právě oni brali nevšímavě na vědomí porušování zákonů komunisty, že lhostejně sledovali řádění akčních výborů NF a že si nedokázali uvědomit nebezpečí, které z probíhajícího převratu hrozilo i jim, mohla Komunistická strana Československa tak hladce převzít moc. Když v České televizi vzpomínal Jiří Ješ na svoji účast v pochodu vysokoškoláků na Pražský hrad, posteskl si, že na jejich skandování: „Pojďte s námi v jednom šiku, ubráníme republiku!“ právě tato většina české veřejnosti reagovala tím, že honem zavírala okna, aby je hesla demonstřujících studentů nerušila, případně z chodníku jejich pochod nezúčastněně sledovala.

Na koordinované komunistické akce směřující k převzetí moci ve státě reagovali demokraté jen dvěma pochody vysokoškolských studentů a Provoláním k československé veřejnosti, které 21. února 1948 vydalo zhruba 80 osobností veřejného života;²⁶ vyjadřovaly v něm obavy z politických praktik komunistů a žádaly provedení skutečně svobodných a demokratických voleb. Demokratické instituce v Československu v průběhu vládní krize v únoru 1948 naprosto selhaly, selhaly i nekomunistické politické strany a masové organizace, trapně selhal i prezident republiky a další politické osobnosti, k nimž demokratická veřejnost vzhlížela jako ke svým ikonám. Jmenování vlády takzvané „obrozené“ Národní fronty 25. února 1948 neznamenal konec demokracie v naší republice. Ta v této době již byla mrtvá a komunistický převrat již byl dokonán. Chování československého parlamentu při hlasování o důvěře nové Gottwaldově vládě 10. března 1948 a výsledek voleb v květnu téhož roku dodávaly národní tragédii příchutí komedie.

Únor 1948 skutečně je významným mezníkem českých a slovenských dějin. Československá republika se v důsledku událostí, k nimž tehdy došlo, stala na čtyři desetiletí totalitním státem, který se vyčlenil ze společenství svobodných zemí, postupně přicházel o suverenitu a měnil se v sovětského vazala. Komunisté, kteří z mocenského střetnutí s demokratickými silami vyšli vítězně, propadli euforii. Dokazují to zprávy sovětských diplomatů a jiných pracovníků, kteří v únorových dnech a bezprostředně po nich působili v Československu.²⁷ Českoslovenští soudruzi však netušili, že i nad nimi se stahují mračna. V Ruském státním archivu sociálních a politických studií v Moskvě je uložen materiál o některých chybách Komunistické strany Československa z dubna 1948, který vedení KSČ podroboval zdrcující kritice a předznamenával její vlastní tragédii, stejně jako tragédii jejích vedoucích funkcionářů.²⁸ Státní převrat, který v únoru 1948 Komunistická strana Československa v republice provedla, a režim nekontrolovatelné moci, který nastolila, na dlouhou dobu vyřadil Československo ze společenství demokratických států, přispěl k jeho podřízení sovětské hegemonii, přispěl k jeho ekonomickému, vědeckému a vzdělanostnímu úpadku a vedl k devastaci morálních hodnot československé veřejnosti. S jeho důsledky se vyrovnáváme dodnes.

²⁶ HOFFMANNOVÁ, Jaroslava: *Provolání československé veřejnosti z 21. února 1948*. Praha: ÚSD 2003.

²⁷ Rossijskij Gosudarstvenyj Archiv Socialno-Političeskich Issledovanij (RGASPI), f. 82 – pozůstalost V. M. Molotova, opis 2, dělo 1361. Informacionnaja zapiska: O někotorych momentach vnutropolitického položenija v Čechoslovakiji z 29. 3. 1948, signováno I. Medveděvem.

²⁸ Tamtéž. Tento obsáhlý materiál je adresován M. A. Suslovovi, je datován 5. 4. 1948, jako autoři jsou uvedeni L. Baranov, V. Mošelov a A. Antipov.

„Vítězný Únor“
– program, plán a realizace.
„Komunistický“ extrém
– bolševizace a bolševismus

Zdeněk Kárník

Sotvakdo povede dnes vážný spor o to, že kapitalismus prokázal obrovskou schopnost rozvíjet výrobní síly lidské společnosti, a vytvářet tak pro její celek relativně největší bohatství – a to v celé historii lidstva.²⁹ Dosáhl v tomto směru až omračujícího tempa růstu užitných hodnot, jimiž může společnost disponovat. Nezvratný důkaz toho, že jeho schopnost několikanásobně převýšila a převyšuje možnosti jiných uspořádání, podal však až ve světovém měřítku rozvinutý experiment sovětského (státního) ekonomického systému, nazývaného falešně komunismus, a to vlastní neschopností obstát v soutěži s kapitalismem. Problém byl vyřešen v průběhu „krátkého“ 20. století. Zdá se, že už nemůže být tento důkaz nikdy překonán.

Stejně tak ovšem sotva může být veden vážný spor o tom, že v jádru (integritě) kapitálového systému funguje jako jeho stimulátor zisk a jeho maximalizace, které jsou v principu asociální. Proto kapitalismus nutně plodí sociální rozdíly, prohlubuje je a nekontrolován či neřízen je dostává do protikladů, vlastními nástroji neřešitelných, a proto vedoucích k celospolečenským konfliktům, tvrdším, hlubším, stále tíž řešitelným až neřešitelným.

Do cesty se mu staví situací vyprovokované sociální hnutí tak či onak širokých a organizovaných lidových vrstev, jež vynalezlo jako svoji ideově organizační sílu v programu socialismu. Ten dlouho, v principu dokonce až do kataklysmatu druhé světové války, hledal pracně východisko ze situace, tak či onak lpěl na socialismu (či alespoň s ním koketoval) vyvlastňujícím a postátňujícím výrobní prostředky, tj. likvidujícím princip kapitalismu – když zároveň hledal cesty, jež by umožnily vyhnout se opakování negativ sovětizace. Až poučení – ovšem jen v principu (realita byla mnohem složitější) – ze socioekonomického krachu státního socialismu SSSR usměrnilo sociální hnutí k nutnosti zachovat kapitalismus a „pouze“ ho kontrolovat v té či oné míře a opravovat či upravovat. Vznikl nový reformismus. Ten nakonec v socialismu převládl, neboť prokázal vyšší společenskou efektivitu pro obě strany sporu, zvláště když si našel cíl v tzv. sociálním státu.³⁰ Komplikované vztahy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci a jejich kompromisy, ať uzavírané či plánované, však vždy musí vyvolávat i proti neoreformismu opozici, a to radikální socialismus. Všechny uvedené pojmy jsou integrálními součástmi života společnosti řízené kapitálem v jakékoli jeho podobě.

²⁹ Text vznikl za podpory Grantové agentury ČR (projekt 409/08/1621).

³⁰ Takto na dřevě oholená teze vyvolá samozřejmě mnoho námitek a doplňků. Souhlasím s mnoha předem (zvláště budete-li souhlasit s tím, že ona „dřeň“ vypadá asi takto alespoň přibližně).

Levý extrém

Teprve po této základní schematické úvaze se dostáváme k problému *extrému* – který je ovšem neprávem chápán jen jako politický. I proto musíme propojit naši socioekonomickou úvahu s rozvahou politickou. Kapitalistický ekonomický systém si v duchu svého zájmu časem (po éře kapitalismu „divokého“) vyvolil jako pro sebe nejvíce odpovídající státní systém politické demokracie různých forem a variant.

Jak se prohlubovala a zjemňovala stratifikace lidské společnosti ovládané kapitálem, ukazovala se přirozená nutnost, aby se všechny směry společenské organizace (zpravidla politické strany) vybavily svými radikálními a nejdůslednějšími křídly. V dobách těžkých kataklysmat (např. velkých a Velkých válek) se část těchto krajních křídel logicky vyvinula v extrém. Všimát si budeme nyní extrému levého. Tento extrém se zpravidla vybavil vlastní víceméně propracovanou ideologií, organizačně se osamostatnil a vybudoval své struktury, kázeň, formy mobilizace a téměř vždy stavěl na programu zásadního nesouhlasu se současným politicko-státním uspořádáním, tj. na plánu jeho likvidace. Kromě jiného to vedlo levé extrémy daleko víc než kohokoli jiného k promyšlení různých cest a nástrojů, jež měly vést k rozkotání kapitalismu a jeho politického systému demokracie. Soustředily se na specifikaci formování, rozbíjení, reorganizace a nového budování státní moci a jejích forem tak, jako žádné jiné politické směry a strany. Zpravidla v kritických situacích, jež se ve vývoji každé společnosti občas vyskytují, disponovaly proto politické extrémy nejpropracovanějšími cestami a nástroji k dosažení svého cíle a v odpovídající míře kladly důraz i na to, aby vůči všem směrům, formám a stranám demokratickým v tom měly neodstranitelný náskok. A to jak věčný, tak časový.

Nemá sice valný smysl hledat tu časové posloupnosti, nepochybně však se jako první dostal do popředí ruský levý extrém – pochopitelně i pro svou mimořádnou úspěšnost –, jenž nejen zásadně popřel kapitalismu právo na existenci, nýbrž především vypracoval s nemalou pečlivostí i systém postupu k dosažení cíle. Stalo se proto, že na první pohled stanul vzhledem k zaostalosti země a jejího lidu před úkolem zdánlivě naprosto neřešitelným. Byl to ruský bolševismus.³¹ Jeho předáci, především Lenin, během několika měsíců po uchopení moci nabyli přesvědčení, že naději na opravdový úspěch mají pouze tehdy, stanou-li se jevem mezinárodním – a okamžitě jednali. Na prvním sjezdu strany po ovládnutí státní moci se přejmenovali na stranu komunistickou, čímž neobyčejně obratně zvolili krycí internacionální název bolševismu, název, který měl ve vývoji ideologií lidské společnosti už dávno své pevné místo. Zároveň si ponechali prozíravě jako paralelní a jakousi výrobní nezaměnitelnou značku název původní, bolševici – oba měly takto pospolu sehrát v dějinách hnutí dělnictva, ba celé lidské společnosti vůbec zásadní roli.³²

Následovala výzva a okamžitě přípravy k založení Komunistické internacionály, jež svými cíli, principy a organizačním pojetím měla být výhradně bolševická. V březnu 1919

³¹ V nejzaostalejší zemi Evropy (a části Asie) nabyla krize státu (carského Ruska) takové hloubky, že rodícímu se levému extrému, bolševismu, třebaže tvořil ve spektru společnosti nepatrnou menšinu, nabídl za určitých okolností kupodivu reálnou cestu k realizaci plánu nastolení vlastní moci a později i jejího obrovského rozšíření.

³² Slovo „komunismus“ mělo staletou tradici; označovaly se jím různé radikálně rovnostářské skupiny, jejichž tvůrce respektovala většina dějepisných zpracování (také bylo použitelné ovšem proto, že zaznělo v titulu marxovské bible *Komunistický manifest*). Skvělé bylo pro bolševiky aktuálně, neboť je odlišilo právě nyní, v roce 1918, který se měl stát prvním rokem expanze, od všech směrů, jež si říkaly socialistické a považovaly se za ty radikální, ba nejradiikálnější. V názvu strany zachovaný – název původně nahodilý a zcela ojedinělý – byl pak povýšen na princip principů, osvětlující, co vlastně opravdový („vědecký“) název „komunismus“ znamená. Název strany zněl nyní *Ruská komunistická strana (bolševiků)*. Oba názvy jako nástroj formování bolševického extrému byly využity do všech důsledků.

proklamovala své založení a v okamžicích první velké šance na rozšíření do střední Evropy (1920) se konstituovala ideově a organizačně tak, že vyložila přesně, co obě slova obsahově obnášejí v soupisu 21 podmínek přijetí do KI (Kominterny). Žádaného cíle bylo dosaženo do puntíku, přijetím bolševismu mohly být odmítnuty všechny levé či radikálně socialistické strany a uskupení, které ovšem nemohly vyhovět principům bolševismu, třebaže už souhlasily s pojmenováním „komunistický“. Kominternu byla záměrně koncipována jako organizační monolit jedné a jednotné (monolitní) celosvětové politické strany s centrálou v Moskvě (ta měla být – ale doopravdy, nikoli ve frázi – „generálním štábem světové bolševické revoluce“) s pouhými sekcemi v jednotlivých státech.³³

Teprve se tvořící Kominternu vyslala opravdu spěšně, ba okamžitě do všech vybraných zemí skupinky proškolených a instruovaných bolševiků příslušné národnosti s úkolem zorganizovat přesně podle ruského vzoru divoké demonstrace cílící k využití chaosu ve státních elitách. Protože byl mezi lidem dostatek zbraní, zdálo se v Moskvě snadné dovést k vítězství v jiných státech bolševickou revoluci jaksi ještě v ruském „rozběhu“.³⁴ Tak skončil pokus bolševicko-komunistických skupinek využít chaosu na sklonku války a opakovat „Velký říjen“ ve střední Evropě krachem. Novou šanci nabídl až dobrodružný Pilsudski, který vyprovokoval sovětskou obrannou válku proti němu,³⁵ následně vedoucí k rozhodnutí „roznést revoluci na západ na bodácích Rudé armády“. Za chaotického vývoje v r. 1923 v Německu bylo nakonec rozhodnuto – SSSR se stabilizoval a stabilizovala se i kapitalistická Evropa. Bolševismus vstoupil do nové éry.

Frontální útok diktatury proti diktatuře

Na relativně dlouhou koexistenci vybavila Kominternu své sekce přesně propracovaným katechismem stanovisek. Předně musely vědět, že žijí ve státech buržoazní diktatury, jež je nejnebezpečnější tam, kde je kryta občanskými svobodami parlamentní demokracie. Odhalit její reakční podstatu byl hlavní cíl každé sekce – zároveň s tím, že měla perfidně využít pro své cíle reality oněch svobod k rozvratu systému. Parlamentní zastoupení mělo fungovat jen k tomu, aby bolševici brzdili práci parlamentu, prokazovali jeho neschopnost (např. nekonečným čtením bezobsažných projevů, organizovanou obstrukcí či podáváním desítek „doplňovacích“ návrhů). Kdyby pak se začala před bolševiky chránit, měli ji demaskovat jako diktaturu. Kritika demokratického státu měla být zásadní. V případě ČSR měl být položen důraz na to, že stát nevznikl jako výsledek národně osvobozenického

³³ Před Kominternou vyvstal akutní (okamžitý) úkol bolševické skupinové expedice, vyslané z Moskvy, centrálně a operativně řídit k nastolení moci sovětů ve vybraných státech. Zbylé expedice a strany měly být co nejrychleji bolševizovány a po jejich bolševizaci se měly stát jen vykonavateli příkazů moskevské centrály, jež jediná byla přece schopna promyšleně manipulovat jednotlivými oddíly-sekcemi tak, aby se co nejrychleji dosáhlo přeměny rozhodující části států střední Evropy ve státy bolševického typu.

³⁴ Zdálo se, že takováto revoluce bolševických „buněk komunistického převratu“ uspěje v první půli roku 1919 v Bavorsku, pak Maďarsku, Vídni, v krvi byla utopena v Berlíně. Nicméně očekávání byla obrovská. Předseda Kominterny Zinověv naprosto vážně prorokoval v oficiálním věstníku Kominterny, že do roka bude podstatná část Evropy bolševická. Z Moskvy do ČSR vyslaní bolševici se zachovali odlišně. Nepokusili se, oč se pokusili ti budapešťští, poslechli radikální křídlo sociální demokracie a podobný cíl ani nenaznačili (myslím, že jsem to dokázal v nevelké knížce První pokusy o založení komunistické strany v Čechách v r. 1967).

³⁵ Musím tu pominout složitou situaci s tzv. Curzonovou linií, jíž chtěla obezřetná britská diplomacie ohraničit bolševickou expanzi. Byla vedena etnicky, přibližně po hranicích mezi polskými a západoukrajinskými územími. Pilsudski ji však při dobývání „Velké Polsky“ svým východním tažením porušil a postaral se tak nepřímou o druhý pokus o rozšíření sovětské moci do Evropy. Dějinné paradoxy jsou někdy hravě i dravé – Curzonova linie se stala v r. 1939 sovětsko-německou hranicí bájného „Teufelpaktu“.

hnutí, nýbrž na to, že ho darovala české finanční oligarchii imperialistická Dohoda za to, že se stane jejím strážcem na svém teritoriu, sama coby stát imperialistický. „ČSR je také novým Rakouskem,“ pravil bolševismus, „Češi utiskují ostatní národy a národní menšiny, jež mají samozřejmě plné právo na sebeurčení s právem na odtržení od státu.“³⁶ Aby byla komunistická sekce v ČSR důsledně revoluční, nesmí přistoupit v ničem na kompromis. Tak např. je automatické, že musí rozvracet organizovaně četnictvo, policii a hlavně armádu. Tu hlavně, neboť cílem KSCČ je, aby vojáci obrátili své zbraně v revolučním povstání proti „své“ vládě, úřadům a kapitalistům. Postihnout tu nelze vše. Za zmínku stojí ještě „nová stávková strategie“ odmítající hospodářský a sociální úspěch stávkujících jako hlavní cíl; mohl být dokonce nejen vedlejší, nýbrž dokonce nežádoucí. Hlavním cílem bylo hospodářskou stávku politizovat a politikou dovést ke střetnutí se státním aparátem. Zasahující a střelící četníci budou totiž nad jiné jasně diskreditovat režim a ukazovat jeho skutečnou diktátorskou podstatu. Konečně, po vzoru bolševické strany v carském Rusku měla každá sekce vybudovat vedle legální i paralelní ilegální komunistickou stranu (sekcí) kompletně řízenou podle zásad konspirace, jak ji skvěle propracovala bolševická strana – a ona ilegální strana měla řídit tu legální (nikoli naopak).³⁷

Vrcholným cílem bolševizace bylo každou sekci změnit zásadně. Nástroj provedení se našel v KSCČ až koncem 20. let ve skupině (vedené Gottwaldem) schopné provést vnitrostranický převrat. Ze „strany mas“ se měla KSCČ stát po vzoru Moskvy pouze místním „generálním štábem revoluce“, nepočtenou avantgardou, rozvíjející moskevské příkazy svými příkazy podřízeným organizacím, spjatým s nadřízenými orgány železnou vojenskou disciplinou a poslušností. Ze strany měla vyhnat všechny, kteří trpěli „sociálně demokratickými přežitky“.³⁸ Moskva horlivce zbrzdila, mnohé se jim však opravdu povedlo. V letech 1932–1934 se sama KSCČ vlastní silou „probíla“ do poloilegality a počet členů kdysi čtyřstetisícové strany se zmenšil asi na 27 tisíc. Nicméně, cíle bylo dosaženo a musíme ho vzít na vědomí. Přes všechna odlišná zdání, jež vznikla např. po roce 1936, zhruba od této doby působila v ČSR bolševická strana, nesoucí název komunistická.

³⁶ Když VI. sjezd KSCČ r. 1931 vzorově bolševicky rozpracoval národnostní otázku v ČSR, stanovil mj., že je chybné mluvit o „československé buržoazii“, neboť Slováci jsou utiskovaný národ a tedy „československá“ buržoazie neexistuje. Správný je pouze název „česká imperialistická buržoazie“. Snad až perlou v propagandistických heslech KSCČ bylo následné heslo, kritizující Henleina za oportunismus, protože požadoval na ČSR pouze autonomii, zatímco měl žádat odtržení pohraničních území od ČSR. Celkovým cílem bylo vlastně iredentistické rozbití ČSR, protože podobně se měly chovat všechny menšiny. Nemělo to být na škodu, protože na místě tohoto státu měl stejně stanout stát sovětský, který by řešil podobné otázky podobně jako v SSSR.

³⁷ Dále rozšiřovat tento výklad je pro účely tohoto příspěvku nereálné. Směrnice byly propracovávány pro všechny druhy činnosti sekcí do detailů a stále byly rozšiřovány a prohlubovány. V některých směrech byly pokyny až obłudné, nemluvě až o humorné stránce věci. Např. na počátku 30. let vybudovaný ilegální aparát KSCČ nejen že nebyl příliš funkční, ale na druhé straně umožnil protikomunistickému oddělení policie, které muselo být vybudováno, získat o hnutí výborný přehled a disponovat potřebnými informacemi někdy dokonce ještě dříve, než došly k příslušnému adresátovi v ilegální struktuře strany.

³⁸ V zásadě tedy zakladatele strany, protože ti všichni byli vlastně sociálními demokraty (až na hrstku komunistů – navrátilců z Ruska, z nichž se však mnozí od Moskvy nakonec „odrodili“). Volnou ruku však Kominternu místní bolševické skupině, jež by během pár měsíců ze strany udělala trosku, přece jen nedala. Byla natolik pragmatická, že relativně (k počtu obyvatel země) největší komunistickou stranu v kapitalistické zemi, jakou KSCČ byla, nemínila nechat radikálními sektáři odepsat. Jednala zajímavě. Např. muže č. 1 „historické pravice KSCČ“, Bohumíra Šmerala, poslala „výš“ (do Moskvy a pak do Mongolska) a Zápotockého zase zachránila pro jeho pozici na Kladensku a v odborech. Největším sektářům bylo vyhubováno a někdy byli odsunuti (např. Eugen Fried se přesunul do Francie) apod. Z onoho vyvrcholení bolševizace KSCČ jsou tu připomenuty samozřejmě jen některé nejmarkantnější jevy.

Fašismus, krize demokracie a komunistický projekt velkého oblouku na cestě k moci

Kvůli zkrácení (a zachování logiky) výkladu je vzpomínán extrém pravý, především ve své vyhocené podobě – fašismu, až na tomto místě.³⁹ Vystal v podstatě jako odpověď na dosud nejhlubší sociální a politickou krizi, jež zachvátila na konci Velké války a po ní prakticky celou Evropu; komunismus resp. bolševismus, někde dokonce i jiné odrůdy krajně radikálního socialismu – v Itálii konkrétně maximalistický socialismus, přispěly nezřídka⁴⁰ k jejímu nejnebezpečnějšímu vyhocení. Proto bývá fašismus často nazýván odpovědí na komunismus – jde však o neoprávněné zjednodušení. Vyvinul se v běhu deseti dvaceti let, zvláště v klasice nacismu v hlavní prostředek potírání nejen bolševismu (komunismu), nýbrž především parlamentní demokracie, kde spojoval za vzájemných konfliktů (a zdánlivě paradoxně) svoje síly právě s bolševismem.

V důsledku mnoha mimořádných okolností se dostal se na výsluní a brzy i k ovládnutí státní moci v jednom z nejmočnějších států Evropy, v Německu, a posléze se stal jedním z největších poučení, jež dalo lidstvu 20. století. Velká hospodářská krize, jakou svět ještě nepoznal, se vyvinula rychle v krizi sociální a tak či onak i v krizi politickou. Tehdy obrátily určité skupiny velkého kapitálu v Německu, kde se vyvíjela situace zvláště nebezpečně, svoji pozornost k nacismu a začaly ho masivně podporovat. Předpokládaly, že nacismus svou sociální demagogií propojenou s teroristickými metodami kritickou situaci vyřeší v jejich prospěch a poté bude snadno vykázán do mezí politického extrému, tj. na okraj spektra.

Zahraničněpolitické následky podpory nacismu byly dalekosáhlé. Protože demokracie včetně americké jen stěží (a nikdy úplně) nacházela prostředky na léčbu šokujícího krachu světového hospodářství a sociálního uspořádání, stávaly se stále populárnější různé politikátorské, fašistoidní metody populární i v jiných zemích a postupně rozvracely více či méně demokratická, většinou parlamentní uspořádání mnoha států. V intelektuálních kruzích se horlivě diskutovalo o krizi demokracie a hledaly se různé protiléky. Proces ovšem pokračoval zrychleným tempem a v druhé polovině 30. let se kromě Beneluxu, Skandinávie a Československa již všechny demokratické režimy rozpadly.

Mimořádně důležitá byla situace ve dvou klasických oporách staré evropské demokracie, ve velmocích Francii a Anglii. Odpovědnost za osudy demokracie na kontinentě závisela totiž především na nich. Skutečnost však byla taková, že z iniciativy Velké Británie ovládla tyto státy politika usmířování fašistických agresorů. Dokonce i v zemi nejstarší demokracie na světě, v Anglii, nacházel Hitler a nacismus své spojence ba obdivovatele, a to nikoli snad mezi lůzou, nýbrž ve směrodatných vrstvách aristokracie, diplomatického sboru a dokonce v královské rodině. Francie ve vleku britského appeasementu klopýtala bezmocně v závěsu nakonec ochotna vzdát se i přijatých smluvních závazků k Československu.

³⁹ Prosím, necht' je mi dovoleno nezabývat se derivacemi tohoto jevu, např. klerofašismem, ani rozdílnostmi různých jiných, tzv. autoritářských režimů, jež aplikovaly v praxi některé fašistické metody, nebudu je klást vedle sebe, srovnávat, vyhodnocovat. Nejčastěji bude ovšem vzpomínán nacismus, resp. nacionální socialismus jako pro nás téma nejžhavější, a to ne jen proto, že se především v Čechách zrodil (coby DAP a poté DNSAP) a že nás ve své klasické velkoněmecké podobě (NSDAP) existenčně i jako národ nejen existenčně ohrozil, ale dokonce chtěl zlikvidovat.

⁴⁰ Ne však paušálně. Zvláště ve státech, jež byly roku 1918 poraženy, se na prohlubování sociální a politické krize podílely mnohé extrémy různého ražení, nezřídka tzv. pravé. Např. v německých zemích či v Maďarsku to byly různé teroristické ultrareakční s aristokracií či militaristickou smetánkou propojené organizace či spíše antisemitské bandy, jež útočily na rodící se parlamentní demokracii zprava, aby záhy byly použity k potlačení komunistickým pokusů. Jednoduché zobecnění není tu namístě. Pravdě asi nejbližší bude však přece jen vyzvednutí *sociálně revolučního hnutí* jako nejvlivnější příčiny prohlubujícího se chaosu a rozpadu státních konstrukcí, a v něm právě se uplatňoval komunistický extrém nejčastěji.

Z hlediska obecného i celoevropského byla krize demokracie v těchto dvou zemích vlastně nejhlubší a muselo to mít své katastrofické následky. Nejprve se projevy v době „Mnichova“, poté v odmítání převzít garance druhé Československé republiky. Dokonce i způsob vyjednávání s Německem a SSSR v srpnu 1939, který vyústil ve známý „Teufelpakt“ Německo–SSSR, nebyl případem jiným (ač se na to zapomíná) a na něj navázala ve stejném duchu i Spojenci vyhlášená válka, příznačně nazývaná „drôle de guerre“ (podivná válka) s Německem po přepadení Polska 1. září 1939. Éra *appeasementu* skončila později, až krachem „podivné války“ a okupací Dánska a Norska, kdy byl Neville Chamberlain (až 10. května 1940!) donucen odstoupit. Až těmito dny lze považovat za ukončenou první fázi éry *appeasementu* i „krize demokracie“. Vystřídal ji krvavý existenční boj demokratů o ni. S ozvuky a následky *appeasementu* se setkáme i později, a bohužel i v našem případě.

V závislosti na těchto změnách provedl v letech 1933–1935 obrat SSSR a po něm i Kominterny. Přispěl k tomu až skandální pád politiky Kominterny v Německu, kde se KPD předháněla podle návodu Kominterny v potírání slabé („řídke“) výmarské parlamentní demokracie s nacisty a podílela se v letech 1931–1932 na jejím pádu. Odůvodňovala to zvráceně tím, že demokracie padne, bude sice nastolena hitlerovská diktatura, tu však bude snadné porazit a konečně ji nahradí „diktatura proletariátu“ sovětského typu, tj. diktatura německého bolševismu. Brzy bylo jisté, že jde o analogickou skandální chybu, jež padla na hlavy vůdců demokratických velmocí, a která měla také stát miliony obětí.

Následoval vstup SSSR do Společnosti národů, uzavření spojeneckých smluv s Francií a s ČSR namířených proti nacistickému Německu. Bolševismus přijal prakticky obratem úplně protikladné hodnocení demokratických států a politických stran, zvláště sociálně-demokratických, jež dosud považoval pro sebe a SSSR za nejnebezpečnější. Jako ústřední cíl bylo vytyčeno nastolení vlády Lidové fronty spolu s demokraty a socialisty, nikoli diktatury proletariátu. I českoslovenští sociální demokraté přestali být nazýváni sociálfašisty, ČSR nebyla už „imperialistickým zmetkem“. KSCĚ naopak vyhlášovala, že ji chce hájit před nacismem. Když byl pak SSSR Hitlerem přepaden, účastnili se komunisté československého národního odboje a mnozí to zaplatili životem. Prestiž komunistického odboje se stala reálnou skutečností.⁴¹ SSSR se stal součástí spojeneckých sil, uzavřel se Spojenci příslušné dohody o vedení a výsledcích války i o poválečném uspořádání. Bojoval s nejpočetnější armádou nepřítel, jeho země byla zničena jako žádná jiná a na frontách padl snad desateronásobek jeho vojáků a civilistů než v jiných zemích. KSCĚ si pojistila tento obrat ještě za války dohodou s londýnskou vládou, jež byla však před vstupem do osvobozené země nahrazena již vládou konstruovanou podle Národní fronty. V ní KSCĚ od počátku systematicky pracovala s cílem tak či onak – ale především prostředky parlamentní demokracie – nabýt majority a v novém protifašistickém a „národním“ duchu se dostat k moci (zatímco o bolševismu nepadlo z její strany ani slovo). Což se jí v únoru 1948 podařilo.

Lze obrat, který zahájila v roce 1935 Kominternou dirigovaná KSCĚ, prohlásit za ďábel-sky promyšlený plán, jehož cílem bylo za pouhých 10–13 let nastolit vlastní totalitní moc v Československu? Čas byl nejistý a věstil možnosti neočekávaných zvratů; tvrdit něco podobného například v době paktu mezi bolševismem a nacismem (v letech 1939–1941) muselo budít dojem absurdity. Jenže – bylo tomu opravdu tak? Již v polovině 30. let vstoupily

⁴¹ Realita tohoto stručného konstatování je naplněna v bývalé ČSR ovšem krvavými dramaty, jež pokrývaly prakticky všechny regiony země. Za zvláštní upozornění stojí, že komunistický odboj navazoval účinné kontakty s nekomunistickým, autoritu získával mezi mladými a začal intenzivně ovlivňovat duchovní prostředí odboje vůbec.

do života Evropy včetně ČSR a nyní i SSSR konstanty, jež umožňovaly v principech (nikoli detailech) předvídat směry budoucího vývoje. Jistě tomu tak bylo od okamžiku, kdy Hitlerova vojska začala dobývat jednu evropskou zemi za druhou. Co lze považovat v hodnocení obratu z poloviny 30. let za reálné, je stalinský odhad zjištělný dost spolehlivě z jeho kroků. Jen názor na něj je až bizarní.

Zdánlivě nesmyslné teroristické počiny vyhlížely zřetelně jako protiklad čehosi podobného. Ve skutečnosti vycházel stalinský režim z ústřední ideje upevnit bolševickou diktaturu na jejím dosavadním území a pochopitelně metodami jí vlastními, či spíše ještě zdokonalenými. Jiné neznala.⁴² A pokud to bude možné, pak území diktatury „okamžitě“ rozšířit o nová nárazníková pásma jako baráž pro případy konfliktů. Tak jednání na konci srpna 1939 nemohl pochopit Stalin jinak: jde o další pokus „appeasementu“ obrátit Hitlera za blahovlnné neutrality Západu proti SSSR, aby tu za něj vykonal „práci“, ke které se samy neodvážily od roku 1918 – anebo se o totéž pokusí Stalin. Pokusil se a vyhrál. První etapa upevnění stalinské diktatury byla zajištěna tak, jak ji nabídl pakt bolševismus–nacismus (jedinou vážnější komplikací se stala finská válka).

Je též logické, že ve spojitosti následnými událostmi po „Teufelpaktu“, ať se vyvinou jakkoli,⁴³ mohlo být na programu i rozšíření této diktatury v dlouhodobější perspektivě. Stalin musel počítat v té situaci jak s narůstající expanzí fašismu, tak s konfliktem diplomatickým. Jenže daleko nejpravděpodobnější bylo, že appeasement přece jen v principu a ve světovém konfliktu (třebaže ne ve všem) padne v důsledku prokázání své naprosté neschopnosti vedoucí k vážnému ohrožení západních velmocí, a před SSSR se vyskytne možnost, jež bude jakýmsi návratem k situaci po roce 1935, jež na velmocenské, vojenské a válečné rovině předpokládal spolupráci západních velmocí a SSSR na jedné straně fronty.

Pro Československo šlo pak o jednoduchou matematiku. Bude se Stalinem na jedné lodi stejně jako Churchill – ovšem s tím rozdílem, že ČSR nemá své doma na ostrově, nýbrž uprostřed Evropy, o níž ve sporech a dohodách o válečné vyústění půjde. A to mohlo být zásadně důležité; neboť co jiného byl appeasement, než to, že velké západní demokracie nepochopily, že dělat světovou demokratickou politiku znamená nepřipouštět její zahubení i „mimo okruh vlastních (imperiálních) zájmů“? Nebylo po skončení války samo dělení světa na „zájmové sféry“ dále ovlivněno novou (třeba mírnější formou) etapou appeasementu?⁴⁴ Vše nasvědčuje, že přes všechna varování (i samotného Churchilla)

⁴² Logika tohoto postupu byla dána základním zájmem stalinské špičky a samotného Stalina; všechny naděje na to, že „vstupem do Evropy“ a do Společnosti národů se bude Stalinova diktatura „evropeizovat“ byly jen zbožným přáním, jež se vůbec nezakládalo na realitě. Dělal se pravý opak. Právě v této době, nazývané také érou „Stalinské ústavy“, byl teror vystupňován. Byl ještě krutější a bezohlednější, zasahoval do větší šíře a obracel se do stále vyšších míst diktatury ve sféře civilní a snad ještě více armádní. Je nepochopením považovat ho za jakési Stalinovo šílení. Naopak vše napovídá, že právě takto si diktatura a její nejvyšší diktátor představovali (a prováděli) upevňování diktatury „pro doby zlé“. Právem je nazýváno toto období „dobou Velkého teroru“. Pokud jde o zahraniční vliv „Velkého teroru“, pak hraničí se slabomyslností představa, že by domácí „Velký teror“ byl doplňován v zahraničí „evropeizací“ či dokonce liberalizací.

⁴³ Realitou se stala světová válka Spojenců proti fašistickým státům Osy. Možnosti (teoretické) byly však různé, např. série menších konfliktů řešících nástup fašismu „salámovou taktikou“ nebo pozvolné rozšiřování válečných polí nebo dokonce vyvrcholení appeasementu v jeho pádu, kdy by v potaz přišlo to hlavní, co Británii bránilo pochopit, co se děje ve střední Evropě – velký kompromis v ovládnutí moří, návrat všech kolonií Německu a naopak nastolení „společné správy“ nad ostatními atp. Nejčernější varianta tkvěla pochopitelně v úspěšném vylovení wehrmachtu v Anglii a jeho následky.

⁴⁴ Nyní nešlo samozřejmě o „usmířování“ Hitlera, nýbrž Stalina, nikoli nacismu, nýbrž bolševismu, nikoli nedávného nepřítel, nýbrž současného spojence.

právě o to opravdu šlo. A že v případech krizové situace v zemích náležejících do uznané „zájmové sféry“ SSSR nebyly západní demokracie připraveny jak ideově, tak politicky a už vůbec ne mocensky, silově a vojensky na obranu demokracie zasáhnout.⁴⁵

Československo nenáleželo ovšem mezi „klasiku“ zemí „sovětského zájmu“. Stálo na jeho okraji, nabylo dokonce v tom směru jistých mimořádných práv (týkajících se např. odsunu posádek Rudé armády) a sice nesměle, přece jen se snažilo kolem sebe šířit atmosféru „mostu mezi Západem a Východem“. Marně – velmocenská politika západních demokracií nepodnikala v zásadě nic pro to, aby tuto tezi mocí podpořila.

Konečně „Vítězný Únor“

Ve velké stručnosti jsem dovodil, doufám, že dost přesvědčivě, že Kominternu (a její pohrobci) a KSC se po roce 1935 systematicky připravovaly na převzetí moci ve státě – a to především za využití (v jádře věci ovšem zneužití) parlamentárně demokratických nástrojů. Jestli se v některých chvílích (asi ve dvou letech 1939–1941) tento cíl poněkud či „jakoby“ vytrácel, pak od roku 1941 nepochybně stále sílil a byl propracováván, strukturován, detailizován a představoval komplex, který neměl v Československu konkurenci.

Naproti tomu demokratické strany od sociální demokracie až pro stranu lidovou se oddávaly (opět nutno připomenout až na některé výjimky jednotlivců a skupin) bláhové bezstarostnosti. Všichni věřili, že porážkou fašismu se po překonání poválečných potíží prohloubí demokratismus systému,⁴⁶ že i KSC se ze zapřisáhlého nepřítele demokracie stala její součástí, třeba někdy problematickou, že demokratické velmoci nemohou přece nechat demokratický režim v klíčově významném „srdci Evropy“ jen tak padnout (jak to učinil před lety ubohý Chamberlain a svět kvůli tomu nesmyslně trpěl). Počínaly si však lehkomyšlně, někdy až neuvěřitelně. Neměly žádný protiplán, natož pak pozitivní program upevnění demokratické státní moci. Sám „Vítězný Únor“ 1948 toho byl dobrým dokladem.⁴⁷

Nechci ani slovem vstupovat do témat o charakteru komunisty připravované státní moci „lidové demokracie“. Za silně pravděpodobné však lze považovat, že alespoň nemalá část vedení KSC vážně počítala s tím, že mu Moskva z vícero důvodů⁴⁸ povolí nastolit režim, který bude respektovat některé parlamentně demokratické tradice a svobody, jimiž ČSR na rozdíl od všech zemí „sovětské zájmové zóny“ v meziválečné době disponovala.

⁴⁵ Neplatí to jistě jen pro samy okamžiky krize; tehdy je už zpravidla na vše opravdu pozdě. Platilo to pochopitelně už pro chvíle vyústění války, konstrukce poválečného uspořádání a následného politického vývoje.

⁴⁶ Podstata toho názoru byla založena pochopitelně na faktorech, jež jsou dnešnímu současníkovi až nepochopitelné. Šlo o proslulé „poučení z Mnichova“, jež odhalilo, podle názoru tehdejších současníků, kdo byl a nebyl doopravdy demokratem, koho následující vládnost či dokonce kolaborace s nacismem z demokratického společenství vyřadila. Dopady byly někdy velmi konkrétní a příslušně chybné. Instrumentálními obviněními z kolaborace byla např. vyřazena z Národní fronty za souhlasu ostatních stran Republikánská (agrární) strana, či její nástupce a jen málo lidí napadlo, že její existence by s největší pravděpodobností zamezila, aby venkov ovládli v takové míře komunisté.

⁴⁷ Připomenu kromě mnoha jiných skutečností jedinou. Tři strany se rozhodly pro demisi svých ministrů a smysl celé akce, její organizaci, ba dokonce ani sám plán do ní vstoupit neprojednali se sociální demokracií (a její slovenskou sestrou či komunistickou frakcí, jež byla s KSS sloučena), která byla již uprostřed rozhodujících událostí na akci nepřipravena a postavena před otázkou, zda se připojit či ne a proč až dodatečně. Již sama skutečnost takto provedené demise vzbouzela přece mnoho výkladů o tom, co bylo vlastně jejím smyslem.

⁴⁸ Ony důvody nechci rozvádět. Část těchto elit, a to je zachyceno, např. věřila, že pro sovětský blok by ČSR mohla dobře posloužit jako jakási „výkladní skříň“ evropeismu a demokratických základů sovětského socialismu, že se tudíž sovětskému bloku vedenému bolševiky, vyplatí nechat přežívat v ČSR „usměrněnou parlamentní demokracii“.

Opět šlo o další iluzi, o jejíž hloubce a věrohodnosti se s ohledem na všechny dosavadní „sovětské“ zkušenosti československé komunistické elity emigrovavší do SSSR nesnadno uvažuje. Nicméně československá lidová demokracie se stala jednou z nejkřutějších stejně jako nejtupějších stalinských a poststalinských diktatur.⁴⁹ Snad právě proto, že se musela nejvíce ze všech „vypořádat“ s „přežitky masarykovské demokracie“.

---

⁴⁹ Z výkladu jsem záměrně eliminoval odkazy na literaturu a primární prameny. V tom se odkazuji na stař KÁRNÍK, Zdeněk: Právě a levé extrémy v Českých zemích a Československu především meziválečné doby, zvláště pak fašismus a komunismus. In: TÝŽ – KOPEČEK, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus*. Sv. 3. Praha: Dokořán 2005, s. 12–57.

Komunistický převrat a jeho bezprostřední důsledky

Komunistický převrat a jeho bezprostřední důsledky

Resumé

Nástup komunistického režimu provázely hluboké strukturální zásahy do oblasti politického systému, zákonodárné moci i orgánů státní správy. Za pomoci stěžejního revolučního nástroje, tzv. akčních výborů, k jejichž zakládání vyzval během únorových událostí Klement Gottwald, byla provedena okamžitá politická „očista“ veřejného života, jež mj. v plné šíři vyjevila slabiny systému tzv. limitované demokracie prosazené po válce. Zákaz pravicových stran, neexistence politické opozice v Národní frontě, neobnovení druhé komory parlamentu, to vše – spolu s riskantním a na špatných předpokladech postaveným řešením únorové vládní krize, k němuž se uchýlily nekomunistické strany – umožnilo KSČ uskutečnit rychlý a víceméně nenásilný mocenský převrat. Zdánlivou legitimitu komunistického převzetí moci ve státě pak potvrdily výsledky květnových voleb a ani abdikace prezidenta Beneše se nestala impulzem pro nějaké zásadní vystoupení demokratické opozice. Komunisté obsadili vedoucí místa v nejvyšších státních i vládních orgánech a ve státní správě, jež jim umožňovala realizovat demontáž demokratického systému.¹

Únor 1948 představoval předzvěst zániku, resp. dobrovolného rozpuštění České národní rady, vrcholného orgánu domácího odboje v českých zemích. ČNR, jež dočasně zanikla již v květnu 1945 především kvůli obavě ústřední vlády, aby se státoprávní vývoj obnoveného Československa neubíral cestou federativního uspořádání (tj. ve vztahu k Slovenské národní radě). Tzv. Zorinova nóta měla jen omezené důsledky a její interpretace v zániku ČNR i širším dopadu na politický vliv domácího odboje v poválečném vývoji je v dosavadní historiografii poněkud schematická. V době prvního výročí osvobození se ČNR obnovila jako „strážkyně revoluce“ a do veřejného života zasáhla svým požadavkem revize procesu s protektorátní vládou s cílem dosáhnout přísnějšího potrestání. Za prohlášením stála skupina komunistů v ČNR v čele s Josefem Smrkovským a způsobila roztržku mezi ním a předsedou ČNR prof. Pražákem (uskutečněná manifestace pak nesla jen obecné požadavky přísného potrestání zrádců a kolaborantů a prof. Pražák se jí osobně nezúčastnil). Sílicí pozici KSČ demonstrovalo vyloučení nekomunistických politiků (25. února 1948), kteří se odmítli zúčastnit mimořádné schůze k únorové vládní krizi. Součástí transformace ČNR jako spolkové instituce se staly i přípravy na kooptaci veřejných činitelů s tzv. odbojovou minulostí, jež by z ČNR učinily subjekt nadstranického charakteru. Dynamické politické události však tyto plány předběhly a i tradiční květnové oslavy v roce 1948

¹ PÁNEK, J. – TŮMA, O. a kol.: Dějiny českých zemí. Praha: Karolinum 2008.

představovaly jakýsi epilog činnosti ČNR, neboť střežení odkazu květnové revoluce bylo již vzhledem dovršení revoluce *passé*.²

Poválečný zákaz pravicových stran byl veřejnosti zdůvodňován jejich protistátním postojem, historickým přežitím nebo voláním po politickém zjednodušení veřejného života. Toto rozhodnutí výrazně vychýlilo společenský život doleva (jenom nejsilnější strana pravice – agráři – disponovala v předválečném období více než milionovou skupinu voličů) a prohloubilo i tak výrazný obecný příklon k myšlence socialismu. Uvolněné politické pozice a rozsáhlý majetek byly lákavým dědictvím pro všechny politické strany v Národní frontě. Komunisté převzali po agrární straně ministerstvo zemědělství, které systematicky likvidovalo jakýkoliv vliv – zvláště pak hospodářský – poražených agráříků, jenž představoval vážnou překážku socializace vesnice. „Prošetřování“ činnosti představitelů agrární strany spadalo do gesce ministerstva vnitra vedené Václavem Noskem (KSC), které současně pečlivě monitorovalo i ty její stoupence, proti nimž nebyla vznesena žádná obvinění či kteří se začlenili do povolených stran. Proti agráříkům byla vedena masivní a nenávistná kampaň, jejíž režii ovlivňovalo nově zřízené ministerstvo informací, v jehož čele stanul jeden z hlavních komunistických ideologů Václav Kopecký. Komunistický program pro venkov, založený na reprivatizaci německého a maďarského pozemkového majetku, úspěšně získával nejen drobné rolníky, ale i střední či velké rolníky, jimž byly nabízeny funkce v Jednotném svazu českých zemědělců a v národních výborech. Další agráři našli cestu do KSC až po únoru 1948, zejména drobní rolníci, kteří uvěřili, že jim komunistický režim přinese lepší materiální podmínky a sociální jistoty. Po komunistickém převratu patřili bývalí agráři, kteří vstoupili do demokratických stran Národní fronty, mezi první perzekvované: byli z těchto stran vyloučeni a v některých případech následovalo obnovení soudního procesu z poválečného období ukončeného osvobozujícím rozsudkem. Agráři, kterým se podařilo odejít do exilu, se snažili (nepříliš úspěšně) dosáhnout politické rehabilitace, tj. uznání chybné politiky nekomunistických stran Národní fronty, když se nepostavili proti propagandě, která označovala stranu českých a slovenských rolníků a sedláků za zrádčovskou.³

Řada demokratů a pravicových osobností (agráři, živnostníci, národní demokraté) našla útočiště v jediné po válce povolené nesocialistické straně, v Československé straně lidové (počet členstva stoupl na dvojnásobek). Její význam spočíval především v tom, že představovala alternativu vůči socialistickým stranám, což se projevilo i v korekci jejího programu, dosud orientovaného na tradiční politický katolicismus. Lidovecká žurnalistika (Ducháček, Koželuhová, Tigrid) patřila mezi špičky poválečné publicistiky. Výsledky ve volbách 1946 (přes 20 procent hlasů) naznačovaly možný vzestup nesocialistického konceptu, podporovaný politikou strany (boj o podobu znárodnění, odmítání milionářské dávky, úsilí o zachování postavení katolické církve a církevního školství). Postupný odliv levicových nálad během roku 1947 byl však zastaven komunistickou politikou frontálního „nástupu“, jíž se nekomunistické strany snažily již koordinovaněji čelit. ČSL přistoupila na návrh národních socialistů řešit vládní krizi demisí, jinak zůstávala pasivní. Po přijetí demise dosavadní vedení strany oznámilo již nerealizovaná opatření spočívající v pozastavení činnosti strany a vyloučení Aloise

² KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (eds.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*. Praha: NA a ÚSD 2005; PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce*. Paměti (Kokoška, Stanislav – Zelenka, Miloš, eds.). Praha: Academia 2004.

³ DOSTÁL, Vladimír: *Agrární strana. Její rozmach a zánik*. Brno: Atlantis 1998; STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Opava: Slezský ústav SZM 2002.

Petra a Josefa Plojgara za separátní jednání s KSČ. Stranu ovládla tato skupina „levice“ (v jejím čele stál nejprve Alois Petr a po jeho smrti v roce 1951 sedmnáct let Josef Plojhar). Oficiálně se z ČSL stala výběrová strana věřících občanů – zastánců socialismu, jež měla zprostředkovat vztah mezi státem a církví a podporovat přijetí nového režimu věřícím obyvatelstvem.⁴

Vládní krize, přenesená politicky účelově na Slovensko, způsobila rychlý rozpad zdejšího dosavadního rozložení politické moci. Ačkoli pověřenci za Demokratickou stranu ve Sboru pověřenců demisi nepodali, předseda Sboru Gustáv Husák je zbavil funkcí a dočasnou správou jejich resortů pověřil ostatní pověřence. Uměle vyvolaná obdoba vládní krize na Slovensku se „vyřešila“ ještě dříve než v Praze a její „politické řešení“ učiněné z Gottwaldova pokynu bylo zjevně protizákonné. Demokratická strana, rozhodující a de facto jediný politický protivník KSS, byla silně otřesena už od podzimní politické krize roku 1947, její orgány byly policejními akcemi a „očistou“ zastrašené a pasivní. Již před únorem se v ní profilovaly tři skupiny opoziční tehdejšímu vedení a pohromadě ji udržovalo jen úsilí čelit tlaku KSS. V průběhu únorové krize se rozpadla ještě rychleji než české nekomunistické strany, ačkoli přípravný výbor Akčního výboru slovenské Národní fronty počítal s její další existencí pod vedením opozičních funkcionářů a předsednictvo KSS ještě 1. března rozhodlo o založení rolnické strany, jež by jí byla schopna konkurovat. Demokratická strana přestala existovat a představitelé jejích opozičních skupin vytvořili reprezentační jádro nově založené Strany slovenské obrody. V polovině dubna (pod vlivem rozhodnutí vedení české sociální demokracie jednat o sloučení s KSČ) oznámilo vedení sociální demokracie na Slovensku své rozpuštění a členy strany vyzvalo k individuálnímu vstupování do KSS. Strana slobody upadla do nemilosti po emigraci svého předsedy a dalších politicky nezávislých aktech (volba nového předsedy Národního shromáždění, rezignace na poslanecký mandát). Z bezprostřední „trestní“ reakce vedení KSS se stala dlouhodobá realita: Strana slobody se musela spokojit jen s minimálním zastoupením v zákonodárných orgánech, tj. v SNR a Národním shromáždění, zatímco Straně slovenské obrody byly přidělovány i určité minimální pozice ve vládě a ve Sboru pověřenců (i v jeho nástupnickém orgánu). Bývalé přívržence Demokratické strany stihl osud politické pomsty. Mnoho bývalých funkcionářů strany, kteří aktivně vystupovali proti komunistické politice a rozhodli se zůstat na Slovensku, skončilo ve vězení za údajnou protistátní činnost. Někteří byli ve vykonstruovaných procesech odsouzeni k dlouholetým trestům. Represe postihly též tisíce řadových členů a přívrženců Demokratické strany ztrátou pozic či zaměstnání ve státní a veřejné, ale i soukromé sféře.⁵

Ústavodárné národní shromáždění v době mezi únorem a květnem 1948 přispělo k nástupu a upevnění diktatury KSČ a změny, kterými procházelo mezi únorem 1948 a ukončením jeho volebního období v květnu 1948, určovala činnost Akčního výboru parlamentní Národní fronty. Na každodenním provozu této instituce se samozřejmě projevila likvidace skutečného politického pluralismu a nástup diktatury komunistické

⁴ MAREK, Pavel a kol.: *Český politický katolicismus v letech 1848–2005*. Brno: CDK 2008; MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*. Díl 2. (1938–2004). Brno: Doplněk 2005.

⁵ BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Archa 1993; ŠUTAJ, Štefan: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Bratislava: Veda 1999; KOVÁČ, Dušan a kol.: *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Fortuna Print & Adut 1999; ŠMIGEL, Michal a kol.: *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918–1989)*. Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2007.

strany. Národní shromáždění přestalo být místem, kde se střetávaly různé politické koncepce a představy jednotlivých politických stran. Jeho jednání již nebylo ovlivňováno zvolenou taktikou zastoupených subjektů, ale bylo podrobeno silné regulaci a nátlaku. Akční výbor parlamentní Národní fronty, který slovy svého významného člena „převzal politickou odpovědnost za dění v parlamentu“ a stal se „nezbytným korektivem svobody poslanců“, zcela ovládal veškeré dění na parlamentní půdě a po stránce faktických výkonných kompetencí nahradil předsednictvo ÚNS, jemuž zůstaly spíše formální pravomoci. Pod jeho vedením mělo ÚNS učinit několik kroků, které byly pro novou vládu zásadní: schválení jejího programového prohlášení, přijetí ústavy a některých důležitých zákonů (o národním pojištění, nové pozemkové reformě nebo dalším znárodnování). Činnost parlamentního akčního výboru se zaměřila především na personální záležitosti. Rozhodoval o tom, kteří poslanci budou zařazeni do tzv. obrozené Národní fronty a dostanou tak šanci pokračovat v politické kariéře. V pouňorovém národním shromáždění se poslanci rozdělili na vládní a opoziční tábor, přičemž však opozice byla zcela zbavena vlivu a různými prostředky byly i omezovány možnosti jejího veřejného vystupování. Specifickou část personálních otázek tvořil problém poslanecké imunity. Po únoru se naprosto změnila dosavadní praxe v imunitním řízení. Nekomunističtí poslanci začali být účelově obviňováni z trestných činů jednoznačně politické povahy a národní shromáždění je vydávalo k trestnímu stíhání. Akční výbor také důkladně a do detailů připravoval plenární schůze, které měly na programu výše zmíněné úkoly významné pro legitimitu pouňorového režimu a reguloval podávání poslaneckých interpelací a dotazů, čímž zcela potlačil kontrolní působnost zákonodárného orgánu vůči moci výkonné.⁶

Charakteristickým znakem politiky komunistického režimu po únorovém převratu bylo podřízení si státních struktur, především sítě národních výborů jako místních orgánů státní moci a správy. Národní výbory byly proto jedním z prvních objektů „očistného“ působení vsudy přítomných akčních výborů, které zásadně (a nezákonně) proměnily složení těchto orgánů (z národních výborů všech stupňů bylo odstraněno asi 60 000 členů nekomunistických stran). Na základě v prosinci 1948 přijatého zákona o krajském zřízení vznikl nový orgán jednotné státní správy: krajský národní výbor. Do jeho působnosti zasahovaly soudy, bezpečnost a orgány KSČ. Národní výbory se zákonnými ustanoveními změnil v mocenské nástroje režimu a podílely se, zejména mimosoudními perzekucemi, na sociálních strukturálních změnách české a slovenské společnosti. Národní výbory vybavené rozsáhlou trestní pravomocí (trestním zákonem správním z roku 1950) mohly v rámci uskutečňování boje proti tzv. třídnímu nepříteli udělovat tresty až do propadnutí majetku a zákazu pobytu za přestupky definované ochranou národního majetku či jednotného hospodářského plánu, bojem proti černému obchodu apod. Četné právní normy včetně ústavy se překračovaly direktivami KSČ, které se řídily principem demokratického centralismu. Pod tlakem komunistické moci a centralizace státu byla národním výborům odebrána jejich samosprávná funkce a proměnily se v nástroj sociálněpolitických změn. Došlo k destrukci demokratických principů v životě české a slovenské společnosti, stejně jako ekonomických, kulturních a politických elit, nositelů odbornosti a sociální správy veřejných záležitostí. Byl omezen vliv inteligence, teprve v další generační vlně se pak stal jedním z aktivizujících momentů společenského zápasu o změnu mechanismu moci. K rozrušení tradičních

⁶ KOZÁK, Jan: *Parlament, Volksmassen und Revolution*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1963.

rolí ve společenském a sociálním životě významným způsobem přispěla tzv. očista veřejného života probíhající v kulturních či tělovýchovných spolcích. Akční výbory se rovněž podílely na formování nového pojetí národních festivit (oslavy 1. máje, 28. října a 7. listopadu) a společensky prospěšné angažovanosti (osvětové programy, sbírky, podpisové akce).⁷

Vytváření branné bezpečnostní struktury státu v osvobozovacím, resp. těsně poválečném období provázely jednak přímé či zprostředkované instrukce sovětských orgánů a také ofenzivní komunistická bezpečnostní politika (zajistit gradaci „revolučního procesu“), jejíž součástí byla i politika kádrová (dosáhnout maximálního počtu svých členů v bezpečnostním aparátu, obsadit velitelské funkce, získat bezprostřední rozhodující vliv v nově budovaných útvech). Legální, i když ne vždy politických motivů prosté sledování obyvatelstva v rámci poválečné očisty veřejného života od kolaborantů s nacistickým okupačním režimem se s postupující polarizací politického života proměňovalo na cílený sběr informací o tzv. vnitřní reakci. Obranné zpravodajství (OBZ) budovalo rozsáhlé agenturní síť již od roku 1945. Získávalo, většinou nezákonným způsobem, informace o generálech a důstojnících zastávajících významné pozice a podílelo se na prohlubování vlivu KSČ v armádě. Byly připravovány seznamy těch, kdo byli považováni z hlediska komunistické strany za spolehlivé, i seznamy jejich odpůrců. Zadáni KSČ pro Obranné zpravodajství spočívalo v zachování neutrality armády v mocensko-politickém konfliktu a ve vytvoření speciální výběrové jednotky, jež by na podporu KSČ v tomto konfliktu vystoupila. (Tuto úlohu nakonec převzaly nově konstituované Lidové milice.) OBZ se soustředilo na monitorování situace v jednotlivých vojenských složkách, uskutečňované komunistickými důvěrníky, a na přípravu poučovací „očisty“ důstojnického sboru armády. Bedřich Reicin dosáhl revize rozhodnutí Ústředního akčního výboru Národní fronty, aby i v armádě byla tato pravomoc svěřena akčním výborům. Výsledkem bylo propuštění téměř tří tisíc důstojníků a generálů (akce „APS“) a zařazování důstojníků do táborů nucených prací (akce „D“). Obranné zpravodajství se podílelo i na přípravě vykonstruovaných soudních procesů s vynesenými a vykonanými absolutními tresty (gen. Heliodor Píka, mjr. Jaromír Nechanský, mjr. Claudius Šatana). OBZ působilo většinou v rozporu s tehdy platnými zákony a předpisy a nezákonná perzekuce důstojníků, kteří se nedopustili žádného porušení platných zákonů, byla výsledkem Reicinem prosazované a uskutečňované praxe tajné vojenské služby „stojící nad zákony“. Mimo armádu působilo s téměř identickým zadáním politické zpravodajství ministerstva vnitra, které přirozeně zasáhlo do únorových událostí ještě významněji (sledování Hradu, ministrů, sekretariátů nekomunistických stran a jejich významných představitelů apod.). Činnost politického zpravodajství MV a Státní bezpečnosti jako příslušného orgánu s výkonnou pravomocí vůči tzv. vnitřnímu nepříteli v poučovací období se vyznačovala výjimečnou tvrdostí k již politicky poraženému protivníku. Nezákonné vyšetřovací metody, politické vraždy byly důsledkem nesmírné moci bezpečnostního aparátu i fanatismu jeho jednotlivých pracovníků (Štěpán Pláček), jimž v mocenském vzestupu nebránily na přelomu 40. a 50. let žádné kontrolní mechanismy. Projevy živelného odporu obyvatelstva proti komunistickému režimu

⁷ GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. Sešity ÚSD 12. Praha: ÚSD 1993; ŽÁČEK, Pavel – KOŠICKÝ, Patrik – GULDANOVÁ, Eva (eds.): *Moc versus občan. Úloha represie a politického násilí v komunizme*. Bratislava a Prešov: ÚPN a Vyd. M. Vaška 2005; KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*. K sociálním dějinám v letech 1945–1969. Praha: Academia 2007.

(požadavek svobodných voleb pod patronací OSN, všesokolský slet, orelská pouť na Sv. Hostýn, pohřeb E. Beneše), resp. jejich účastníci byli vtahováni do svévolně vytvářených politických „případů“ a jako „nepřátelé lidově demokratického zřízení“ odsuzováni k vysokým trestům.⁸

(eds.)

---

⁸ Hanzlík, František: *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc v letech 1945–1948*. Praha: Themis 2003; KALOUS, Jan: *Štěpán Plaček. Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ*. Praha: ÚSTR 2010; VEBER, Václav – BUREŠ, Jan a kol.: *Třetí odboj. Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Plzeň a Praha: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, ÚSTR a Metropolitní univerzita Praha 2010.

Poválečné proměny České národní rady – od vrcholného orgánu Pražského povstání k národnímu osvětovému spolku

Stanislav Kokoška

Podle současného interpretačního schématu, jak jej vytváří rozhodující část českého dějepiscectví, by Česká národní rada žádnou svou poválečnou historii vlastně mít vůbec neměla. Zanikla přece už 11. května 1945 v důsledku „hrubé sovětské intervence“, v podstatě bezprecedentnímu zásahu do vnitropolitických poměrů, který jasně dokumentoval tehdejší československou závislost na Sovětském svazu.⁹ Už v roce 2004, v souvislosti s vydáním pamětí profesora Alberta Pražáka, byly ovšem publikovány dokumenty,¹⁰ které prokazují, že k zániku České národní rady, respektive k její transformaci do jiné institucionální podoby, došlo ze zcela odlišných důvodů. Krátce po povstání tento orgán odešel z politické scény především proto, aby ústřední vláda mohla vyvíjet tlak na Slovenskou národní radu a státoprávní vývoj obnoveného Československa se neubíral cestou federativního uspořádání republiky. Tomuto záměru také odpovídalo přijaté řešení – Česká národní rada odevzdala výkonnou moc vládě, a sama se 12. května 1945 začala přetvářet na Zemský národní výbor v Čechách, tedy na orgán s jasně vymezenou správní funkcí.¹¹

Takzvaná Zorinova nota z 31. května 1945, v níž se hovořilo o tom, že Česká národní rada připravovala v průběhu Pražského povstání plány na záchranu německých vojsk,¹² měla pouze omezené dopady. Fakticky se promítla jen do několika personálních opatření, která s výjimkou dvou trvale penzionovaných důstojníků zdaleka ještě neznamenala konec politické či jiné kariéry. Typicky to dokládá případ Josefa Smrkovského; ten sice 7. června 1945 rezignoval ze „zdravotních důvodů“ na funkci předsedy Zemského národního výboru a byl odvolán i z předsednictva ÚV KSČ, ale nadále zůstal členem jeho pléna a brzy se stal rovněž předsedou Národního pozemkového fondu. V březnu 1946 již tato sovětská nota definitivě patřila k minulosti. Josef Smrkovský se nejenom znovu stal členem předsednictva ÚV KSČ, ale spolu s Albertem Pražákem, Otakarem Machotkou, Josefem Kubátem a dalšími spolupracovníky z května 1945 začal chystat jakýsi symbolický návrat České národní rady. Mělo se tak stát v průběhu nadcházejících květnových oslav Pražského povstání, za jehož hlavní aktéry se všichni jmenovaní celkem přirozeně

⁹ Srv. např. GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny země Koruny české*. Sv. XVb. Praha – Litomyšl: Paseka 2007, s. 610–611.

¹⁰ PRAŽÁK, A.: *Politika a revoluce*, s. 219–233.

¹¹ Blíže viz KOKOŠKA, Stanislav: *Sedm dní na vrcholu moci aneb poznámky na okraj pamětí Alberta Pražáka*. Tamtéž, s. 203–209; srv. též ZÁMEČNÍK, Stanislav: *Český odboj a národní povstání v květnu 1945*. Praha: Naše vojsko 2006, s. 148–151.

¹² Text noty viz tamtéž, s. 151.

považovali. Členové ČNR byli v následujících dnech nejenom přijati prezidentem Benešem a účastnili se různých vzpomínkových akcí, ale současně vedli i vlastní tiskovou kampaň, v níž důležitá úloha připadla Albertu Pražákovi. V úvodníku *Svobodných novin* totiž vysvětlil, že Česká národní rada sice před rokem ukončila svoji činnost, ale: „Nerozešla se, protože chce i nadále bdít nad ovocem revoluce, aby nikdy nezčervivělo a nezahnilo. Chce být i dále bdělou stráží nad tradicí 5. května a chce být představitelkou a držitelkou onoho nádherného bratrství v národě, jež nás tehdy spojovalo a pečtilo prolitou krví.“¹³

Česká národní rada se fakticky obnovila ve stejné podobě, v jaké fungovala za Pražského povstání. Jejím předsedou byl sice Albert Pražák, ale klíčovou pozici zaujímal Josef Smrkovský. A opět v ní fungovala silná stranická skupina, která předem přijímala svá stanoviska, a pak je i kolektivně prosazovala. Přímo do vnitropolitického vývoje zasáhla Česká národní rada již v srpnu 1946, kdy se postavila do čela protestního hnutí, které odmítalo „mírný“ rozsudek Národního soudu nad členy bývalé protektorátní vlády a žádalo obnovu procesu. Celou záležitost podrobně popsal ve svých pamětech Prokop Drtina – 31. července byl vynesena rozsudek nad protektorátní vládou a už 6. srpna 1946 Gottwaldova vláda vydala prohlášení, v němž sice vyslovila pochopení pro různé protesty veřejnosti, ale současně na základě legislativní analýzy označila nový proces za nemožný. O pět dní později však sdělovací prostředky přinesly prohlášení České národní rady, která trvala na obnově procesu a za tím účelem už i ohlásila svolání protestního shromáždění na Staroměstském náměstí.¹⁴

Dochované zápisy z jednání České národní rady plně potvrzují Drtinovu domněnku, že za touto akcí stáli komunisté, respektive Josef Smrkovský. Česká národní rada o celé záležitosti diskutovala již večer 9. srpna na poradě, která následovala po společné večeři ve známém restaurantu Barrandovské terasy. Albert Pražák v úvodu jednání navrhol pouze to, aby Česká národní rada tlumočila vládě nesouhlas a nespokojenost lidu s výší rozsudku. Hned po něm se ale ujal slova Smrkovský, který připomněl závazek Rady „bdít nad odkazem květnové revoluce“, z čehož pak vyvodil nutnost nejenom zastřešit všechny dosavadní projevy nesouhlasu s rozsudkem, ale i svolat za tímto účelem velkou protestní manifestaci. Advokát Josef Smolín sice vyslovil pochybnosti nad možností obnovy procesu, ale Smrkovský se odvolal na kladné právní stanovisko profesora Antonína Hobzy, které bylo potom skutečně publikováno i v *Rudém právu*. Po vyjádření Josefa Smrkovského již všichni přítomní členové Rady souhlasili s připravovanou akcí. V závěru jednání byl pak ještě přijat návrh Pavla Reimana, aby profesor Pražák spolu se Smrkovským přednesli premiéru Gottwaldovi požadavek revize procesu a současně mu oznámili, že na 16. srpna chystají protestní manifestaci na Staroměstském náměstí.¹⁵

Ještě dříve, než ke schůzce s premiérem mohlo vůbec dojít, zprávu o chystané manifestaci přinesly již první noviny. Prokop Drtina ve svých pamětech podrobně líčí všechny kroky, které v této souvislosti podnikalo ministerstvo spravedlnosti.¹⁶ Jednu z rozhodujících intervencí však učinil i ministr Jaroslav Stránský, když se 13. srpna sešel s profesorem Pražákem a naléhal na něho, aby Česká národní rada sama zrušila svolané shromáždění. Teprve den poté, 14. srpna ráno, se konala již zmíněná schůzka představitelů České

¹³ PRAŽÁK, Albert: Pátý květen. In: *Svobodné noviny*, č. 105 z 5. 5. 1946.

¹⁴ DRTINA, Prokop: *Československo, můj osud*. Kniha života českého demokrata 20. století. Sv. 2, kniha 1. Praha: Melantrich 1992, s. 193–213. Srv. též TOMÁŠEK, Dušan – KVAČEK, Robert: *Obžalována je vláda*. Praha: Themis 1999, s. 199–213.

¹⁵ Vojenský ústřední archiv v Praze (VÚA), f. Česká národní rada (ČNR), sign. 45/II/2, k. 2, zápis ze schůzky ČNR dne 9. 8. 1946.

¹⁶ DRTINA, P.: *Československo 2/1*, s. 195–213.

národní rady s Klementem Gottwaldem. Albert Pražák navrhl, aby shromáždění bylo odloženo a vyslovil i názor o nemožnosti revize soudního procesu s protektorátní vládou. Gottwald, který o celé záležitosti již předtím podrobně jednal s ministry Drtinou a Ripkou, v podstatě souhlasil a dodával, že vláda samozřejmě celou záležitost ještě jednou prozkoumá z hlediska aktuálního právního stavu. Pražák s Gottwaldem se pak shodli i v tom, že odložená manifestace by se neměla týkat ani tak procesu s protektorátní vládou, jako spíše obecnějších problémů.¹⁷ Ty pak oficiální komuniké ČNR definovalo jako „nutnost energického postupu proti všem živlům, které usilují o zmar díla očisty národa, i o zmar výstavby lidově demokratického státu“.¹⁸

Ještě 14. srpna, po návštěvě u premiéra, se konalo další zasedání České národní rady. V jejím průběhu došlo k velké roztržce mezi Pražákem a Smrkovským, který vnímal výsledek předchozího jednání s Klementem Gottwaldem jako svoji porážku. Ve svém vystoupení proto trval na tom, aby Česká národní rada na svolaném shromáždění i nadále protestovala proti rozsudku. „Jestliže vláda svým prohlášením považuje věc za odbytou,“ uvádí se k tomu v zápise, „nemusí tak činit ČNR. Navrhuje [Smrkovský, pozn. aut.], aby ČNR vyzvala vládu k větší bdělosti proti nepřítelům státu. Nemusí celý národ souhlasit přece se vším, co rozhodne vláda.“ Dále pak kritizoval Alberta Pražáka za to, že vnímá Radu jako paritní politický orgán a příliš přihlíží k názorům některých politických stran.¹⁹

Albert Pražák po tomto incidentu opustil Prahu a na další přípravě manifestace se již nepodílel. Splnil pouze svoji povinnost napsat úvodní projev, který pak byl na shromáždění v jeho nepřítomnosti přečten.²⁰ Manifestace se nakonec uskutečnila 23. srpna 1946 pod ústředními hesly: „Za energické plnění vládního programu. Za rychlou a důslednou očistu národa a přísné potrestání zrádců. Za výstavbu pevné a šťastné republiky.“ V jejím závěru pak byla přijata rezoluce, v níž se ovšem ani jednou neobjevilo slovní spojení „proces s protektorátní vládou“.²¹ Celá kampaň proti rozsudku tak skončila evidentním fiaskem. Potvrdila to i vnitrostranická anketa ÚV KSČ. Zejména pražské okresní sekretariáty kritizovaly skutečnost, že bylo shromáždění odloženo a že celá kampaň neměla ani konkrétní výsledek.²²

Česká národní rada se po této zkušenosti raději opět vrátila k pořádání květnových oslav a zveřejňování příležitostných prohlášení. Avšak i v této oblasti její autorita postupně upadala, spolu s tím, jak se čím dál více ukazovalo, že je pod přímým komunistickým vlivem. Celkem jednoznačně to lze doložit na příkladu legionářského listu *Národní osvobození*, v jehož čele stál známý Benešův stoupenec novinář Lev Sychrava. Ještě v květnu 1947 otisklo kompletní rozsáhlou zprávu o přijetí představitelů České národní rady u prezidenta republiky.²³ V lednu 1948 však už i tyto noviny podrobily novoroční prohlášení České národní rady ostré kritice. Konkrétně pasáž, v níž se konstatovalo, že „špatně provedená očista národa působí jako zhoubná plíseň“,²⁴ a že tato choroba už zachvátila správní aparát a bují i v Československé armádě. *Národní osvobození* tuto část prohlášení označilo za dosud nejzávažnější veřejné obvinění armády. Současně České národní radě i vytýkalo bázlivost před politickými stranami. Bylo to totiž podle *Národního osvobození*

¹⁷ VÚA, f. ČNR, sign. 46/II/2, k. 2, zápis ze schůze ČNR dne 14. 8. 1946.

¹⁸ Tamtéž, připojené tiskové komuniké „Zástupci České národní rady u předsedy vlády“.

¹⁹ Tamtéž, zápis ze schůze ČNR dne 9. 8. 1946.

²⁰ Tamtéž, sign. 50/II/2, zápis ze schůze ČNR dne 22. 8. 1946.

²¹ Tamtéž, sign. 51/II/2, rezoluce z 23. 8. 1945.

²² Národní archiv (NA), f. Zápisy z ÚV KSČ 1945–1946, k. 2. Podklady pro zasedání z 25.–26. 9. 1946.

²³ *Národní osvobození*, č. 105 z 7. 5. 1947, s. 2.

²⁴ *Národní osvobození*, č. 3 z 4. 1. 1948, s. 2.

právě vlastnictví legitimace té správné politické strany, které často vedlo k nedokonalému provádění takzvané očisty.²⁵

Zřejmě i tato kritika *Národního osvobození* vedla k tomu, že počátkem roku 1948 Česká národní rada začala uvažovat o svém novém plnohodnotném ustavení. Tentokrát se tak mělo stát na podkladě spolkového zákona. Umožňoval totiž vytvořit zájmové sdružení, které by díky majetku mělo pevné administrativní zázemí a mohlo tak ještě lépe prosazovat svůj vliv ve společnosti. První porada k této otázce se konala 9. ledna 1948 na schůzce, na které se sešli signatáři novoročního prohlášení České národní rady.²⁶ Na dalších schůzkách se pak řešila i otázka spolkového jmění. Česká národní rada se chystala převzít majetek bývalé Národní rady české, kulturní a osvětové instituce, kterou sama za Pražského povstání zrušila pro údajnou kolaboraci s okupační mocí. Umožňovaly jí to stanovy Národní rady české, které pro případ jejího zániku sice postupovaly majetek České akademii věd a umění, avšak pod podmínkou, že do tří let od zrušení Národní rady české nevznikne nějaká nová instituce s podobným posláním.²⁷

Ještě dříve, než mohly být dokončeny všechny administrativní přípravy k novému ustavení České národní rady, došlo v únoru 1948 k vládní krizi. Především díky Josefu Smrkovskému Česká národní rada reagovala prakticky bezprostředně. Ještě 20. února večer začala být telefonicky svolávána mimořádná porada všech členů, která se měla sejít hned druhého dne ráno. V této fázi svoji účast odmítl pouze sociální demokrat Josef Kubát.²⁸ Postupně se ale k němu přidali i národní socialista Otakar Machotka a lidovec Vilém Schaffer, kteří Albertu Pražákovi vzkázali, že s další aktivitou České národní rady nesouhlasí, a proto se připravované schůze nezúčastní. Brzy po zahájení porady byl odvolán do předsednictva vlády Josef Smrkovský a přítomné požádal, aby se zatím na ničem neusnášeli. Po jeho návratu se diskutovalo o politických i hospodářských příčinách vládní krize a bylo přijato rozhodnutí okamžitě vydat provolání k českému lidu.²⁹ Jeho základní text koncipovala Augusta Müllerová, takže zcela přesně odpovídal tehdejší komunistické linii. S již tradiční odvolávkou na Pražské povstání se v něm hovořilo o reakčních silách, které se snaží rozvrátit nastoupenou cestu k socialismu a rozštěpit jednotnou Národní frontu.³⁰

V následujících dnech Česká národní rada sice neustavila žádný akční výbor, ale už na schůzi 25. února ze svých řad vyloučila Josefa Kubátu, Otakara Machotku a Viléma Schaffera, nekomunistické politiky, kteří se odmítli zúčastnit již zmíněné mimořádné schůze. V oficiálním zdůvodnění se z tohoto kroku vyvozovalo, že všichni tři se zpronevěřili revolučnímu programu České národní rady z roku 1945, resp. odkazu květnové revoluce.³¹ „Jako její čelný funkcionář,“ uvádělo se například v dopise Josefu Kubátovi, „jste zaujímal k ČNR a jejím akcím stanovisko negativní, tuto instituci v jejím historickém poslání svým jednáním znevažoval a její aktivitu brzdil. Ve chvíli, kdy bylo krajní povin-

²⁵ Tamtéž, s. 1.

²⁶ Archiv autora, výpisky z pozůstalosti A. Müllerové; zápis ze schůze členů ČNR dne 9. 1. 1948. Pozůstalost A. Müllerové je uložena v Národním technickém muzeu, avšak tzv. „citlivé písemnosti“ zůstaly i nadále v soukromém držení. V roce 1984 jsem měl možnost se s nimi alespoň zběžně seznámit a pořídit si z nich základní výpisky.

²⁷ NA, f. Ministerstvo vnitra – dodatky, k. 374, spolkový katastr. Součástí majetku Národní rady české byl i dům Praze 1, Valentinská 1.

²⁸ Archiv autora, výpisky z pozůstalosti Augusty Müllerové; přehled o kontaktování jednotlivých členů ČNR.

²⁹ Tamtéž, zápis ze schůze ČNR dne 21. 2. 1948.

³⁰ *Svobodné noviny*, č. 45 z 22. 2. 1948, s. 2.

³¹ *Národní osvobození*, č. 50 z 28. 2. 1948, s. 2.

ností ČNR připomenout národu, aby setrval na cestě k socialismu nastoupené květnovou revolucí, nejen že jste projevil nezáměr, ale snažil jste se aktivně zabránit tomu, aby se revoluční ČNR jednotně projevila. Vaše provinění jest tím větší, že vyvrcholilo v téže chvíli, kdy Ústřední rada odborů formulovala revoluční požadavky, které byly základem revoluce ilegálního ROH, které jste v ČNR zastupoval. Vzhledem ke všem těmto okolnostem žádáme Vás, abyste vzal na vědomí, že revoluční ČNR Vás nepokládá za svého člena, neboť jste se zpronevěřil zájmům českého národa.³²

Zbývající členové České národní rady současně podnikali rychlé kroky k institucionalizaci své činnosti. Ještě koncem února 1948 se jim podařilo dosáhnout ustavení „Spolku České národní rady“, jehož cílem mělo být pořádání různých všenárodních akcí týkajících se zájmů českého národa doma i v zahraničí.³³ Fakticky šlo jenom o první krok, protože se současně počítalo i s výrazným rozšířením České národní rady. Z různých návrhů, které vznikaly počátkem března 1948, plyne například to, že se počítalo s kooptací dalších významných osob s takzvanou odbojovou minulostí. Z politických vězňů to byl například Alexej Čepička a Antonín Zápotocký, mezi bývalými exilovými činiteli pak figurují třeba Josef David, Zdeněk Fierlinger, Václav Kopecký, Jan Masaryk, Václav Nosek, Jaromír Smutný, Rudolf Slánský, Ludvík Svoboda, Prokop Maxa a někteří další. Dokonce se uvažovalo i o tom, že Česká národní rada by měla mít své čestné předsednictvo, v němž by zasedli prezident Edvard Beneš, premiér Klement Gottwald a předseda původní Rady Albert Pražák.³⁴

Tyto návrhy se skutečně vážně projednávaly, a to nejen mezi komunistickými členy České národní rady, ale i s generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským. Například 5. března 1948 Josef Smrkovský písemně sděloval Augustě Müllerové, že myšlenka reorganizace a rozšíření České národní rady jako velké nadstranické instituce byla původně jistě správná, ale události ji bohužel předstihly. „Dnes, po obrození Národní fronty a po vytvoření Ústředního akčního výboru,“ uváděl v dopise Smrkovský, „tento výbor má a bude mít kompetenci, která svojí působností plně vyčerpá i vše to, co nová ČNR chtěla konat.“ Proto navrhoval ponechat Radu jen jako historickou skupinu a odvolával se na skutečnost, že stejné stanovisko zastává i Václav David a Rudolf Slánský.³⁵

Dopis Josefa Smrkovského vyvolal mezi komunisty z České národní rady názorovou přestřelku. Ostře reagovala především Augusta Müllerová, která v dopise Smrkovskému z 13. března mu vytýkala, že jednal na vlastní pěst, aniž by se poradil s ostatními komunistickými členy České národní rady. „Názor soudruha Slánského na další činnost ČNR budu jistě respektovati,“ psala Müllerová, „musím však mít jistotu, že si tento názor utvořil na základě objektivních informací. Nemohu je předpokládati u s. Davida, který měl vždy nevěcně negativní poměr k ČNR, k její práci i k jejím členům, včetně soudruhů... Právě tak jako on vždycky, žiješ dnes i ty mimo kolektiv soudruhů z ČNR; rozhodoval jsi a jednal se s. Stránským, aniž jsi znal názor všech ostatních těchto soudruhů. Jednali jste tedy oba jen za svoji osobu.“ V závěru dopisu pak Augusta Müllerová Smrkovského vyzvala, aby se nevyhýbal diskusi s ostatními komunisty z České národní rady a postaral se i o to, aby mohli přednést své názory na další existenci Rady přímo Rudolfu Slánskému.³⁶

³² Archiv autora, výpisky z pozůstalosti A. Müllerové; koncept odvolacího dopisu J. Kubátovi.

³³ NA, f. Ministerstvo vnitra – dodatky, k. 374, spolkový katastr. Žádost o ustavení spolku spolu se stanovami byla zaslána ministerstvu vnitra již 26. 2. 1948.

³⁴ Archiv autora, výpisky z pozůstalosti A. Müllerové; návrh na kooptaci nových členů ČNR.

³⁵ Tamtéž, dopis J. Smrkovského z 5. 3. 1948.

³⁶ Tamtéž, koncept dopisu A. Müllerové z 13. 3. 1948.

Šlo samozřejmě jenom o pouhou epizodu tehdejších událostí, která je zajímavá především tím, že celou záležitost musel nakonec skutečně řešit generální tajemník ÚV KSČ. Už počátkem dubna Smrkovský Slánského informoval, že by s ním chtěli mluvit jak komunisté z České národní rady, tak i její vedení v čele s Albertem Pražákem, aby se s ním poradili o své další činnosti.³⁷ Zda k této schůzce nakonec došlo, není zatím zřejmé, nicméně z podnětu Augusty Müllerové jednal se Slánským ve stejné věci její manžel architekt Ladislav Machoň. V podstatě se ho snažil získat pro představu, že v nových poměrech by Česká národní rada mohla hrát roli prostředníka mezi komunistickou stranou a prezidentem. V tomto směru argumentoval i návštěvou Alberta Pražáka u Edvarda Beneše, na něhož Pražák údajně naléhal, aby neabdikoval. Beneš ho prý ale ujistil, že sám by měl zájem na zlepšení poměru ke KSČ, ovšem za předpokladu, že by se zmírnily represe nového režimu. Prezident měl konkrétně zmínit činnost akčních výborů, které si počínají příliš zaujatě, když provádějí prakticky na všech řídicích úrovních rozsáhlou čistku.³⁸

Představy o tom, že Česká národní rada by se mohla nějak výrazněji uplatnit v podmínkách nastupujícího komunistického režimu, samozřejmě vzaly rychle za své. V květnu 1948 se proto její členové zabývali především přípravou oslav Pražského povstání. Česká národní rada opět vydala své každoroční provolání, v němž konstatovala, že její program z roku 1945 „je dnes široce a velkoryse uskutečňován obrozenou vládou Klementa Gottwalda“.³⁹ Projev Alberta Pražáka v Národním divadle před slavnostním představením *Libuše* přenášel i rozhlas a na Staroměstském náměstí, kde oslavy končily položením věnce na hrob neznámého vojína, řečnil Josef Smrkovský. Místo obvyklé audience u prezidenta republiky mohl být Edvardu Benešovi zaslán pouze blahopřejný telegram, protože prezident se už trvale zdržoval v Sezimově Ústí. Česká národní rada se v něm vyjadřovala především k přítomnosti. Nedávný únorový převrat označila za „demokratické události“ a vyslovila přesvědčení, že „naš lid vždycky obezřetně obhájí výsledky své revoluce před nástrahami a úskoky zpátečníků“. Benešova telegrafická odpověď byla zdrženlivá, vztahovala se hlavně k třetímu výročí Květnového povstání a pouze v závěrečné větě se náznakem dotýkala tehdejších událostí: „I já s Vámi vzpomínám svaté památky hrdinů a všech mučednických obětí, bez nichž by nebylo vítězství pravdy a svobody našeho lidu, v jehož jasnou budoucnost věřím s Vámi.“⁴⁰

O měsíc později, 15. července 1948, se Česká národní rada na své schůzi usnesla, že požádá o přijetí svých představitelů u nově zvoleného prezidenta Klementa Gottwalda. V první části audience s ním chtěla hovořit o historickém zpracování své vlastní odbojové činnosti a potažmo i celého Pražského povstání. V druhé části setkání se pak chtěla Gottwalda zeptat na jeho názor týkající se další existence České národní rady a případně s ním probrat i z toho plynoucí nové úkoly. Žádost o audienci však byla nakonec stažena, k čemuž Augusta Müllerová poskytla prezidentské kanceláři následující vysvětlení: „Protože však předseda ČNR profesor Albert Pražák, jak jsem se nyní dozvěděla, změnil později po schůzi svůj názor a nepokládá návštěvu u prezidenta Klementa Gottwalda za vhodnou, a protože i náš místopředseda, poslanec Josef Smrkovský, se s tímto jeho názorem ztotožnil, jsem k naší velké lítosti nucena Vás poprositi o odhlášení návštěvy.“⁴¹

³⁷ NA, f. ÚV KSČ, 100/1, sv. 30, inv. č. 234; záznam telefonátu J. Smrkovského z 2. 4. 1948. Na lístku je dodatečná poznámka: „Úterý – kdy?“ Za vyhledání dokumentu děkuji Františku Štverákovi.

³⁸ Tamtéž; nedatované poznámky z rozhovoru s L. Machoněm.

³⁹ *Svobodné noviny*, č. 105 z 5. 5. 1948, s. 1.

⁴⁰ *Svobodné noviny*, č. 106 z 6. 5. 1948, s. 1.

⁴¹ Archiv autora, výpisky z pozůstalosti A. Müllerové; nedatovaný koncept dopisu Kanceláři prezidenta republiky.

Postupem doby Česká národní rada už nebyla schopna hájit ani to, k čemu se v roce 1946 obnovila – symbolický odkaz Pražského povstání. Poslední tečku v oficiální historii České národní rady tak představoval 4. květen 1950, kdy v předvečer pátého výročí vypuknutí Pražského povstání se její spolek dobrovolně rozpustil.⁴² Někteří její členové se ovšem i nadále scházeli, byť už jen jako soukromé osoby, a podle možností se i vzájemně podporovali. Tak například 5. května 1956 Augusta Müllerová a Josef Knap, komunisté z bývalé České národní rady, navrhli Alberta Pražáka za člena Československé akademie věd s tím, že „nyní – ve světle materiálů a usnesení XX. sjezdu KSSS a při jejich rozpracování na naše poměry – nadešel čas i toto nedopatření napravití“.⁴³ Od počátku 60. let pak komunističtí členové České národní rady usilovali o rehabilitaci Pražského povstání. Samozřejmě ovšem jenom v rámci pokřiveného interpretačního schématu, které začalo vznikat hned po osvobození, mimo jiné i pod vlivem již zmíněné Zorinovy nóty z 31. května 1945.⁴⁴

---

⁴² NA, f. Ministerstvo vnitra – dodatky, k. 374, dobrovolné rozejití spolku České národní rady.

⁴³ Archiv autora; xerokopie dopisu A. Müllerové a J. Knapa z 5. 5. 1956.

⁴⁴ Blíže viz: KOKOŠKA, Stanislav: Spory o Pražské povstání a jeho interpretaci v letech 1945–1946. In: *NÁROD se ubránil 1939–1945*. Sborník prací historiků a pamětníků. Praha: Český svaz bojovníků za svobodu 1995, s. 99–103.

Agrárníci, Národní fronta a únor 1948

Jaroslav Rokoský

Obnova Československa nebyla vůbec samozřejmostí, jak mezinárodně (Mnichov, slovenský stát, Protektorát Čechy a Morava, to vše se odehrálo ještě v době podivného míru), tak vnitřně (rozdílná válečná zkušenost a prožitek Čechů a Slováků). O osudu Československa se rozhodovalo mimo jeho hranice. Mezinárodní situace se výrazně změnila. Sovětský svaz získal dominantní vliv ve střední Evropě. Bylo by hrubou chybou ale přehlížet „český přínos“, který nebyl zanedbatelný. Za „vítězný únor“ si totiž můžeme do značné míry sami, neradi to slýcháváme, ale stali jsme se spoluviníky vlastního osudu.⁴⁵ V únoru 1948 tomu už zabránit nešlo. Bylo to logické vyústění poválečného vývoje. Dřívější možnost zůstala nevyužita a krátkozrace promarněna. Bylo to ke konci války, kdy se v londýnském a moskevském exilu rozhodovalo o budoucím osudu země.⁴⁶ Československo bylo obnoveno, ale už jasně směřovalo do sovětského područí. Přispěli k tomu komunisté, ale i nepřipravení demokraté, když přistoupili na politický systém Národní fronty – obratný způsob, jak zlikvidovat význačnou část politické konkurence. Volná soutěž politických stran nebyla připuštěna stejně jako možnost politické opozice. Sociální demokraté, národní socialisté a lidovci souhlasili s komunisty. Své selhání zaštitili údajnou zradou agrárníků, živnostníků a dalších demokratických stran. Jak trpké rozhodnutí pro příslušníky těchto stran, kteří také bojovali v domácím a zahraničním odboji! Tisíce řadových členů těchto stran nepřežilo okupaci. Mnozí zaplatili svou aktivní účast v odboji svými životy, jiní byli vězněni a prošli koncentračními tábory, stejně jako jejich straničtí předáci, kteří byli teď očerňováni a kriminalizováni.⁴⁷

⁴⁵ Výrok předsedy agrární strany Rudolfa Berana ke svému pozdějšímu spoluvězni Jánú Ursínymu. Zmiňovaná slova si dobře zapamatoval František Topol, který se s oběma politiky setkal v leopoldovské věznici, kde spolu po několik týdnů pobývali na jedné cele. František Topol byl v pražském procesu se Zelenou internacionálou 23.–26. dubna 1952 odsouzen na doživotí. Svědectví F. Topola z 24. ledna 2003 v Praze.

⁴⁶ Domácí odboj byl z konečného rozhodování vyřachován, bylo mu po 8. květnu 1945 stroze sděleno, že vše je už dojednané a schválené. Václav Černý, jeden z jeho významných aktérů, si hořce posteskl: „Kolikrát jen jsme všichni z českého Londýna i z české Moskvy v nejhorsích a nejúzkostnějších chvílích války slyšeli: O budoucím osudu a příští podobě vlasti si rozhodne osvobozený národ sám a jediný a celý, bez vás tam doma my zde v cizině nejsme nic, jen vy můžete svým odbojem přesvědčit svět, že nejste částí Reichu svolně a rádi, jen vy svými obětmi dodáváte váhy našemu zdejšímu úsilí!“ ČERNÝ, Václav: *Paměti 1945–1972*. Brno: Atlantis 1992, s. 24–25.

⁴⁷ ROKOSKÝ, Jaroslav: Agrárníci – političtí vězni Národní fronty. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOCÍAN, J. – KOKOŠKA, S. (eds.): Československo na rozhraní, s. 144–153.

Šestnáct kapitol (Košického) vládního programu, předloženého komunisty v Moskvě, stanovovalo „novou, lidově demokratickou vládu a její sociální a politický profil“. Byl to program postupné sovětizace Československa, který zglajchšaltoval československou zahraniční politiku a podřídil ji sovětským zájmům. Bylo deklarováno, že vláda bude „od počátku uplatňovat praktickou součinnost se Sovětským svazem a to ve všech směrech“.⁴⁸ Organizace, výzbroj a výcvik československé branné moci budou přizpůsobeny normám Rudé armády. „Vláda se bude starat, aby byla co nejdříve vyřešena otázka Zakarpatské Ukrajiny, postavená samým obyvatelstvem této země,“ pravilo se v sedmé kapitole programu. Již samo užití názvu Zakarpatská Ukrajina místo Podkarpatská Rus dávalo tušit, jaký bude další úděl nejvýchodnější části republiky.⁴⁹ Bylo tak upuštěno od základní premisy – obnovit Československo v předmnichovských hranicích. Otázkou německé a maďarské menšiny se zabývala osmá kapitola, potrestání zrádců a kolaborantů bylo předmětem kapitoly deváté. O stíhání zrádců a kolaborantů Klement Gottwald řekl na konferenci funkcionářů KSS v Košicích už 8. dubna 1945: „Je to velmi ostrá zbraň, kterou můžeme buržoazii osekát tolik výhonků, že z ní zůstane pahýl. To je věc třídního boje proti buržoazii, a to boje vedeného pod praporem státním a národním, pod praporem republiky. Nevyužít této zbraně znamená nechat ji rezivět. Touto zbraní můžeme našeho nepřítel postihnout přímo fyzicky.“⁵⁰ Jak je buržoazie zastrašená a zahnaná do kouta, dokazovaly podle Gottwalda úspěchy na dvou polích – konfiskace a rozdělení půdy a zajišťování závodů nepřátel, zrádců a kolaborantů. „Tady se význam toho ještě necítí, ale pocítí se, až půjdeme dále na západ, do Brna, Bratislavy, Ostravy, Kladna a dále. To bude majetkový přesun dalekosáhlého významu,“ pravil Gottwald mezi svými pouhé tři dny po vyhlášení vládního programu.⁵¹ Jeho desátá až třináctá kapitola se zaměřila na hospodářské otázky, včetně ustanovení o tzv. klíčovém průmyslu, přírodním bohatství a peněžnictví. Byly vytyčeny směrnice obnovy válkou narušeného hospodářství a poválečné sociální změny: vyvlastnění majetku Němců, Maďarů a kolaborantů, který měl být dán pod národní správu, jejíž charakter však nebyl přesně vymezen, a provedení pozemkové reformy v témže duchu.

Košický vládní program vytyčil cestu k únoru 1948 a stál na dvou pilířích vnitropolitického uspořádání – systému Národní fronty a národních výborů. Národní výbory, jež měly spojit státní správu a samosprávu, byly převážně v rukou KSČ, která je považovala za hlavní arénu politického boje. Komunistický vůdce Gottwald, vyzbrojen prvorepublikovou parlamentní zkušeností a s Moskvou v zádech, postupoval jako zkušený stratég. Věděl, co chce, a dokázal to takticky prosazovat: „Když hlásáme taktiku Národní fronty a spolupráce s jinými politickými skupinami, neznamená to, že třídní boj je zastaven, nýbrž jde dál, v jiných formách, a to ve formách pro nás výhodných.“⁵² Strategicky více než výhodné postavení KSČ ještě zesilovala skutečnost, že získala klíčové ministerské resorty. Ministerstvo zemědělství převzal po agrárnících slovenský komunista Július Ďuriš. Dával si zvláště záležet na osočování a urážení bývalých agrárníků. Komunističtí politikové a stoupenci rovněž obsadili moderně vybavené agrární tiskařské podniky, Kooperativu, Ústřední jednotu hospodářských družstev a další zemědělské instituce. Byly rozpouštěny

⁴⁸ PROGRAM československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích. Košice: Ministerstvo informací 1945.

⁴⁹ Srv. KAPLAN, Karel – ŠPIRITOVÁ, Alexandra (eds.): ČSR a SSSR 1945–1948. Dokumenty mezivládních jednání. Praha a Brno: ÚSD a Doplněk 1997, s. 73–91.

⁵⁰ GOTTWALD, Klement: *Spisy XII (1945–1946)*. Praha 1955, s. 18.

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Tamtéž, s. 24.

valné hromady spolků, jejichž udržení si komunisté z politických důvodů nepřáli. Byl likvidován jakýkoliv vliv – zvláště pak hospodářský – poražených agrárníků. „Zrádnic“ agrárníci totiž hájili soukromé vlastnictví a byli by vážnou překážkou socializace vesnice. Ministerstvo vnitra přenechalo demokraté v Národní frontě rovněž komunistům. Pod vedením Václava Noska resort postupně ovládl a podřídil svým záměrům a cílům. Byli to komunisté, kteří „prošetřovali“ těžká provinění agrárníků. Sbírali jakýkoliv materiál svědčící proti zatčeným předákům. Pečlivě monitorovali i počínání těch, kteří zůstali na svobodě či vstoupili do povolených stran. Nově zřízené ministerstvo informací pod vedením Václava Kopeckého ovládalo rozhlas a tisk, jejichž prostřednictvím byla proti agrárníkům vedena masivní a nenávidná kampaň. Národní fronta vytvářela státní politiku a všechny povolené strany měly zájem na jejím trvání, resp. nehodlaly připustit vznik páté strany (zemědělské). A to ani po parlamentních volbách v květnu 1946, kdy bylo zřejmé, že venkov pomohl komunistům k velkému volebnímu vítězství.⁵³

Očekávání příštího

Na českém venkově zavládla jistá roztrpčenost hned skončení války. Byla vyvolána způsobem, jakým došlo k rozpuštění agrární strany. O rozpuštění víceméně nikdo příliš nemluvil, nikdo je podrobněji nezdůvodnil a nevysvětlil. Veřejnosti byl zákaz strany zdůvodňován jejím protistátním postojem, historickým přežitím nebo voláním po politickém zjednodušení veřejného života. Převládaly rozpaky a nejistota. Tiskárny strany byly zabaveny, agrární listy zastaveny, předáci uvrženi do vězení. Političtí odpůrci jim vypálili cejch zrádců a kolaborantů, který tak neblaze ulpíval i na bývalých příslušnících agrární strany, u nichž pocit roztrpčenosti a křivdy přetrvával po celé tříleté poválečné období. Za likvidací agrární strany spatřovali odstranění politické konkurence. Značný voličský potenciál (více než milionová skupina voličů) a rozsáhlý majetek byly lákavým dědictvím pro všechny politické strany v Národní frontě. Agrárníci viděli, že návrat do dob první republiky není možný a ani žádoucí. V české a slovenské společnosti převládaly levicové nálady. Mezi lidmi kolovaly zvěsti, že komunisté chtějí zavádět kolchozy a sovchozy, což komunisté veřejně popírali. Věděli, že každý chce v duchu tradice hospodařit na svém.

Přelomové únorové události byly převážně pražskou záležitostí. V menších městech a obcích se toho dne mnoho převratného nedělo. Teprve v příštích dnech byly zakládány akční výbory, které se staly hybatelem dění a dotvářely převrat na místních úrovních. Lidem teprve postupně docházelo, co se stalo. Pro mnohé agrárníky, kteří zůstali ve vlasti, bylo nepřijatelné „jít s komunisty“. S napětím čekali, jaký další politický úder bude následovat?

Do KSČ

Někteří agrárníci však vstoupili do KSČ už v období třetí republiky. Byla mezi nimi například bývalá agrární poslankyně Anna Mrskošová ze Sedlčan. Zpravidla ale šlo o nejmladší generaci. Komunisté se těšili také u venkovského obyvatelstva velké důvěře a podpoře. Komunističtí předáci nešetřili vlasteneckými hesly, podporu získávali programem ochrany soukromého podnikání a hospodaření a zejména předáváním německého a maďarského pozemkového majetku do soukromého vlastnictví. Nejednalo se vždy jen o drobné rolníky. V tradičně zemědělských oblastech komunisté dokázali získat i střední a velké rolníky. Nabídl jim posty v okresních výborech Jednotného svazu českých zemědělců,

⁵³ ROKOSKÝ, Jaroslav: Koho volit? „Zrádní agrárníci“ a parlamentní volby 1946. In: MEDVECKÝ, Matej (ed.): *Posledné a prvě slobodné (?) volby 1946, 1990*. Bratislava: ÚPN 2006, s. 69–88.

který mocensky ovládali, nebo funkce předsedů okresních národních výborů. Pragmatictí agrárníci na to přistoupili a přidali se k dominantní síle Národní fronty. Jiní sice do KSČ nevstoupili, ale podporovali ji v rámci Národní fronty. Nejvýznamnějším agrárníkem, který se přidal k poúnorové komunistické moci, byl Vavro Šrobár. Po složení ústavního slibu Gottwaldovy „vlády obrozené Národní fronty“ požádal prezident Beneš ministra Šrobára, aby v komunistické vládě zůstal pokud možno co nejdéle, protože „pouze on tam dokáže klást překážky zvěrstvům, kterých jsou komunisté schopni“. Vavro Šrobár mu to slíbil.⁵⁴ Někdejší „muž 28. října“ byl už ale starý. Bylo mu jednaosmdesát let. V komunistické vládě zůstal až do své smrti 6. prosince 1950 jako ministr pro sjednocení zákonů. Slib Benešovi tedy splnil. Vážnější překážky však nekladl a ani klást nemohl. Snažil se proto aspoň chránit okruh svých spolupracovníků a přátel. Nebylo to málo, ale vyvážit jeho podpis pod četnými komunistickými zákony z té doby – včetně zákona č. 231/1948 Sb. – to nemohlo.⁵⁵

Další agrárníci našli cestu do KSČ až po únoru 1948. Byli to zejména drobní rolníci, kteří uvěřili, že jim komunistický režim přinese lepší materiální podmínky a sociální jistoty. Komunistický tisk psal o tom, že dřívější režimy s agrárním předsedou a agrárním ministrem zemědělství nedokázaly uskutečnit dávné tužby rolníků, jako bylo jejich nemocenské a důchodové pojištění.⁵⁶ Pragmatictí agrárníci si řekli, že komunisté jim dávali po válce a budou dávat i v budoucnosti.

Do vězení

Bezprostředně 25. února 1948 začalo zatýkání politických odpůrců, jak příslušníků po válce zakázaných stran, tak nekomunistických stran Národní fronty. Agrárník Josef Nebeský, prvorepublikový funkcionář Ústřední jednoty řepařů československých, jenž byl za okupace předsedou Národního souručenství (od září 1939 do dubna 1941), byl po válce obžalován z propagace nacistického hnutí. Národním soudem, který se konal v březnu 1947 v Praze, byl zproštěn veškerých obvinění a naopak byly uznány jeho odbojové zásluhy. Při zatýkání 25. února 1948 však nebyl zastížen komunistickou policií ve svém bytě. Byl natolik přesvědčen o své nevině, že se sám šel přihlásit. Jak se ukázalo, bylo to od téměř šedesátiletého demokrata naivní počínání. Jeho případ byl – spolu s dalšími – znovu otevřen.⁵⁷ Bylo proti němu zahájeno trestní řízení u Mimořádného lidového soudu v Praze a obrana už byla beznadějná. Nebeský byl 21. prosince 1948 odsouzen k trestu odnětí svobody v trvání 12 let, k doživotní ztrátě občanské cti a propadnutí celého jmění ve prospěch státu.⁵⁸ Dne 7. ledna 1949 se za ním zavřela brána věznice v Plzni na Borech

⁵⁴ Odpověď Otakaru Kokešovi, který po únoru 1948 položil v přítomnosti doc. Sýkory osobnímu tajemníku V. Šrobára, tehdy ministra unifikací, dr. Hálovi otázku, jak je možné, že jeho šéf, kdysi úzký spolupracovník T. G. Masaryka, zůstal po únoru v komunistické vládě. KOKEŠ, Otakar: Rudolf Beran – obětí politické msty. In: *Střední Evropa* 50 (1995), s. 53.

⁵⁵ *SBÍRKA zákonů republiky Československé*. Praha 1948, s. 123–135.

⁵⁶ *Rudé právo*, roč. XXVIII, č. 1000, 28. duben 1948, s. 2.

⁵⁷ Zákon z 25. března 1948, č. 33 Sb. s platností od 2. dubna do konce roku 1948 obnovil účinnost retribučního dekretu. Podle nepřehledných záznamů o činnosti MLS v českých zemích byly v tzv. druhé retribuční etapě do začátku prosince 1948 odsouzeny 2032 osoby, z toho 557 po revizi s přísnějším a 43 mírnějším výrokem. STANĚK, T.: *Retribuční vězni*, s. 86.

⁵⁸ Ve prospěch Josefa Nebeského nadále svědčili i řadoví členové KSČ. Např. Božena Šubrtová, vdova po dělníkovi Josefu Šubrtovi, nacisty vězněném a popraveném (26. července 1944). „V této pro mě tak hrozně době, kdy jsem zůstala se starou matkou a 3 dětmi 1/2 roku, 2 /1/2, a 9 roku starými zcela sama a bez prostředků, projevil Josef Nebeský se svou rodinou o můj osud neobyčejný zájem a vynasazil se podporou jak morální, tak hmotnou mně značně můj osud ulehčit, neb jsem byla nervově zhroutená a z podvýživy jsem dostala tuberkulózu plic,“ psala marně mimořádnému Lidovému soudu. SOA Praha, f. Mimořádný lidový soud (MLS), sign. LS 437/48,

a komunistický režim tak v jeho případě skoncoval s údajnou nedůsledností „drtinovské justice“.⁵⁹ Žádost o milost po odpykání poloviny trestu byla zamítnuta, stejně jako ve všech následujících pokusech.⁶⁰ Trest Nebeskému vypršel až 25. února 1960.

Po komunistickém převratu patřili bývalí agráři, kteří vstoupili do demokratických stran Národní fronty, mezi první perzekvované. Nejprve byli – na přání komunistů – vyloučeni z těchto stran a většinou hned následoval návrh na jejich trestní stíhání. Jedním z nich byl Ing. Štěpán Benda, který vstoupil do strany lidové a byl zvolen ve volbách do Národního shromáždění v květnu 1946,⁶¹ a podobný osud stihl i další poslance, kteří si po únoru 1948 zachovali demokratické přesvědčení. Na ty, kteří neuprchli do zahraničí, často čekal dlouholetý pobyt v komunistických žalářích. Agrárník Ján Ursíny, poválečný místopředseda vlády za Demokratickou stranu, byl odsouzen v jednom z prvních po-únorových politických procesů k sedmi letům vězení.⁶² Stanislav Broj, meziválečný člen agrární strany a poválečný poslanec za Československou stranu lidovou, byl ve dvou politických procesech odsouzen a popraven v květnu 1950.⁶³ Za příslušníky agrární strany se definitivně zavřely brány věznic. Následovalo jejich martýrium po komunistických kriminálech, zatímco v české a slovenské společnosti se rozšířil a zakořenil mýtus o zradě agrární strany v těžkých časech nacistické okupace, která byla po válce po zásluze potrestána.

Do exilu

Sedlák z půdy nikdy neutíká – říkali agráři za okupace. Byla to pro ně těžká léta. Po válce se jim dostalo označení zrádců a kolaborantů. Dne 21. dubna 1947 se vrátil domů Josef Černý. Národní soud ho zprostil veškerých obvinění.⁶⁴ Vyšetřovací vazbu, jež trvala od 9. srpna 1945, nesl těžce. Oprávněně cítil křivdu a nespravedlnost, za sebe i agrárníky. Po 25. únoru 1948 bylo rozhodování rychlé – odchod do exilu. Společně s manželkou Helenou, dcerou Antonína Švehly, byli převedeni přes hranice do Německa. Jako jiní se rozhodli odejít i za cenu ztráty domova. Po poradách v uprchlických táborech svolali agráři na 27. a 28. září 1948 sjezd do Paříže, jenž navazoval na tradici agrárních sjezdů za první republiky. Byl poměrně početně obelán, protože mnohým se podařilo uprchnout před zatčením. Sjezd odhlasoval založení strany v exilu a zdůraznil její kontinuitu s prvorepublikovou stranou. V přijaté svatováclavské deklaraci se pravilo, že agrární strana byla po desetileté perzekuci znovu obnovena a ujímá se všech svých práv tak, jak jí byla velkou částí národa potvrzena ve všech svobodných volbách první republiky. „Budeme pokračovat v zápase za svobodu národa a označujeme v tomto zápase komunismus jako

---

fascikl Josef Nebeský, list 376/7, Dopis Boženy Šubrtové MLS v Praze ze dne 14. prosince 1948.

⁵⁹ Digitální parlamentní knihovna, f. Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1946–1948, Poslanecká sněmovna, stenoprotokoly 55. schůze, 29. 5. 1947. Zpráva ministra spravedlnosti Drtiny o výsledcích retribučního soudnictví.

⁶⁰ Žádost o milost prezidentu Zápotockému podala manželka, v níž zdůraznila, že zdravotní stav manžela je velmi vážný a hrozí mu „žalář nejtemnější“ – oslepnutí. „Rád by viděl ještě svoji rodinu a zvláště pětiletou vnučku, kterou dosud nezná,“ psala Marie Nebeská v listě z 13. července 1954. SOA Praha, f. MLS, sign. LS 437/48, fascikl Josef Nebeský, list 441, Žádost o milost Marie Nebeské ze dne 13. července 1954.

⁶¹ Jakých „zločinů“ se dopustil jako poslanec? Dne 1. března 1947 na ONV v Roudnici „spílal a podněcoval k násilnostem proti komunistům“. Dne 5. října 1947 na schůzi v Židenicích „šířil nepravdivé zprávy o SNB a ministru Ďurišovi a spílal SNB“. Dne 15. ledna 1948 na schůzi v Ústí nad Labem „šířil nepravdivé zprávy o ceně dováženého ruského obilí“. NA, f. Klosův archiv ministerstva spravedlnosti, k. 230, Poslanci uprchlí po únoru 1948.

⁶² URSÍNÝ, Ján: *Z mého života*. Martin: Matica slovenská 2000, s. 170.

⁶³ *POCTA všem, kteří vzdorovali*. Praha: Státní ústřední archiv 2000.

⁶⁴ ROKOSKÝ, Jaroslav: Josef Černý. Okupace, kolaborace, exil. In: *Střední Evropa 72–73* (1997), s. 152–164.

svého největšího nepřítele,“ uvádělo se v deklaraci. „Zahajujeme odboj na základě demokracie – odsuzující politické metody druhého odboje, který byl veden proti duchu většiny národa a proti smyslu jeho dějin. Rozhlasem slibované účty z druhého odboje nebyly dodnes složeny – ale složeny být musí. Popíráme politickou odpovědnost emigrantské londýnské vlády, která proti varování západních spojenců dala souhlas k potupné vazalské smlouvě se Sověty už roku 1943, jež se stala prapříčinou pozdějšího národního a státního neštěstí.“ Odsouzen byl Košický vládní program, který byl označen jako nemravná smlouva výsadních politických stran. Byly odsouzeny všechny retribuční a jiné dekry, které byly v rozporu s Ústavou a s právy zaručenými masarykovskou republikou. „Odsuzujeme spojenectví výsadních stran s komunisty v podobě Národní fronty a celou tu politiku, která poskvřila čest národa v očích velkých světových demokracií. Všude tam, kde půjde o svobodu národa a státu, o boj proti komunistům, naleznou všichni agrární stranu připravenou k práci a obětem.“⁶⁵

Agrární strana byla sice znovu obnovena, ale podmínky pro její činnost v exilu nebyly nikterak příznivé. Předchozími léty byla značně oslabena. Nacistická a komunistická perzekuce tvrdě postihla stranické vedení a členskou základnu. V roce 1950 měla strana pouhých 331 členů. Byli roztroušeni po celém světě, mnozí ještě po uprchlických táborech v Německu a Francii, nebylo snadné obnovit organizační síť a udržet kontinuitu.⁶⁶ Odchod do exilu měl také pro ně neúprosné důsledky. Nejdříve se museli postarat o vlastní materiální zabezpečení, teprve poté se mohli věnovat politické činnosti. Kdo byl čím doma, neplatilo. Začínalo se ve všem znova a sociální poměry byly nejednou svízelné. Naděje na návrat domů se vzdalovala a rozpory narůstaly. Záhy se vydělily tři názorové proudy, utvářející se kolem tří výrazných osobností: exilového předsedy Josefa Černého, národohospodáře Ladislava Karla Feierabenda a zemědělského ekonoma Vladislava Brdlika. Názorové neshody se překonávaly jen velmi obtížně, po čase se znovu vynořovaly a promítaly se do exilových poměrů.⁶⁷

Vleklými spory a konflikty byl ostatně zmítán celý československý exil. Nejednotní agrárníci do těchto sporů a konfliktů aktivně vstupovali. Nesli s trpkostí, že se po válce nenašli v Národní frontě demokraté, kteří by se postavili proti propagandě, která označovala stranu českých a slovenských rolníků a sedláků za zrádčovskou. Situace se podle některých z nich nezlepšila ani v exilu. Příslušníci bývalé Národní fronty, národní socialisté, lidovci a sociální demokraté, hájili své poválečné počínání a privilegované postavení. Porážení demokraté se dohadovali, na čí straně je větší podíl viny za únor 1948.

⁶⁵ Svatováclavská deklarace Republikánské strany zemědělského a maloroľnického ľidu z 28. zazı 1948.

⁶⁶ Srv. HRABIK-SAMAL, Mary: Republikánská strana v exilu. In: ŐOUŐA, Jiı – MILER, Daniel E. – TAZ (eds.): *K úloze a významu agrárního hnutí v eskych a československých dějinách*. Praha: Karolinum 2001, s. 187–194; DOSTÁL, V.: *Agrární strana*, s. 253–259.

⁶⁷ Agrárníci byli rovnez zastoupení v nejrůznějších organizacıch Čechů a Slováků v exilu, kteří usilovali o obnovu demokracie v Československu. Podíleli se třeba na činnosti Organizace uajrmenych národů zahrnující zástupce všech zemí za železnou oponou nebo na působení Mezinárodní selské unie, jež byla pokračovatelkou mezivalecneho Mezinárodního agrárního bureau, v němž sehrávali rozhodující roli. ROKOSKÝ, Jaroslav: *Formování Mezinárodního agrárního bureau ve dvacátých letech 20. století*. In: *POLITICKÁ a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století*. Studie Slováckého muzea 5. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum 2000, s. 83–99.

Československá strana lidová a únor 1948

Michal Pehr

Československá strana lidová byla jednou ze čtyř politických stran, které se obnovily v českých zemích po druhé světové válce.⁶⁸ Byla to jediná nesocialistická strana a v jejích řadách našla útočiště řada demokratů a pravicových osobností. Ve volbách v květnu 1946 získala přes 20 % odevzdaných hlasů a její význam spočíval především v tom, že představovala alternativu vůči socialistickým stranám. Nelze opomenout, že tehdejší společnost, podobně jako celá Evropa, žila v nadšení ze socialismu. A tak cokoliv nesocialistického bylo výjimečné.⁶⁹ Zkoumání tématu o Československé straně lidové (ČSL) v době únorové krize naráží na mnohé problémy: mnohé dokumenty se nezachovaly, mnohé je tendenčně ovlivněno a v odborné literatuře je toto téma více méně opomíjeno.⁷⁰

Pro pochopení této doby se musíme vrátit do roku 1945. Moskevskými jednáními o obnově poválečného Československa a konečným osvobozením republiky v květnu 1945 začíná nová etapa československých dějin. Země byla znovu svobodná a její obyvatelé plní ideálů a nadšení. Snad všichni si přáli, aby nový stát byl lepší a dokonalejší než ten předválečný. Výrazem těchto přání byl i nový politický systém Národní fronty a omezené, tzv. lidové demokracie. Jedním ze základních znaků nového politického systému bylo provádění širokých reforem, a to jak v oblasti hospodářské a sociální, tak i politické. Rozsáhle byly znárodněny banky, pojišťovny a velké průmyslové podniky, majetek většiny cizinců byl „za náhradu“ zabaven. Třímilionová německá menšina byla takřka celá vystěhovávána; zůstat směli jen aktivní antifašisté. Byla zrušena druhá komora parlamentu, senát a pravicové strany byly zakázány. Celý politický život se vyznačoval silnou dominancí komunistů a všeobecným nadšením ze socialismu. Jednou ze čtyř obnovených českých politických stran byla i ČSL, jež získala díky Šrámkovi a jeho účasti v odboji vysoký kredit a jejíž existenci si během válečných jednání o podobě poválečného politického systému v podstatě nikdo nedovolil zpochybnit. Dobrou pověst přiznávali katolíkům i komunisté

⁶⁸ Příspěvek vznikl na základě výzkumu v rámci výzkumného záměru Masarykova ústavu AV ČR AV0Z70900502 Hledání identity – myšlenkové a politické koncepce moderní české společnosti 1848–1948.

⁶⁹ Z literatury k dějinám ČSL uveďme alespoň: TRAPL, Miloš: *Politický katolicismus a Československá strana lidová*. Praha: SPN 1990 nebo MAREK, P. a kol.: *Český politický katolicismus*.

⁷⁰ Pomineme-li tendenční práce, jako je PLOJHAR, Josef: *Vítězný únor 1948 a Čs. strana lidová*. Praha: Lidová demokracie 1958, pak jsou zájemci v podstatě odkázáni na obecnou literaturu k dějinám ČSL, kterou uvádím v následujícím odkaze, nebo na obecnou literaturu k dějinám únorových událostí a následně na studium dobových pramenů. Je zajímavé, že této otázce se v podstatě prozatím nikdo blíže nevěnoval.

při neformálních jednáních v exilu. Například komunistický člen londýnské Státní rady a pozdější ministr vnitra Václav Nosek řekl roku 1942 v rozhovoru s Hubertem Ripkou, že msgre Jan Šrámek má zůstat premiérem exilové vlády, „protože je jisto, že za ním doma jdou fary a katolický lid, který se velmi dobře drží“.⁷¹

V krátkém poválečném období se ovšem lidová strana zásadně proměnila: jako do jediné nesocialistické strany v českých zemích do ní vstoupila řada někdejších členů občanských stran (agrárníci, živnostníci, národní demokraté). Jediná v tehdejším Československu se programově hlásila ke křesťanské politice, přičemž překročila původní rámec politického katolicismu. Počet jejích členů se oproti první republice více než zdvojnásobil. V prvních poválečných volbách získala přes 20 % všech odevzdaných hlasů, což bylo nejvíce za celou její historii. Lidovecká žurnalistika reprezentována Ivo Ducháčkem, Helenou Koželuhovou a Pavlem Tigridem patřila mezi špičky naší poválečné publicistiky.⁷² To vše vyvolávalo u mnoha lidí naději, že lidovci by se mohli stát vůdčí silou v národě. Bohužel podobně, jako se proměnila lidová strana, proměnili se i její nepřátelé. Poválečná republika byla rozdělena na dva tábory – komunisty a jejich spojence a demokraty. Komunisté byli jednotnější, měli své vize a lákavé plány. Naproti tomu demokraté byli mocensky slabší, nepostupovali jednotně, neměli společný pozitivní program a dostávali se do politické defenzivy. Komunisté to věděli a při prosazování svých cílů toho zneužívali.

Lidoveckou politiku i v této době reprezentoval msgre Jan Šrámek uplatňující podobnou taktiku jako za první republiky. Jeho vliv byl nesmírný. Problémem bylo, že tento pozoruhodný muž české a československé politiky byl již velmi nemocným mužem a politických jednání se často neúčastnil. Přesto jeho vliv šel tak daleko, že vždy, při jakémkoli problému se na něho lidovečtí poslanci obraceli a jeho stanovisku pak podřizovali svoji politiku.⁷³ Tak tomu bylo i při jednání vlády a často se to stávalo terčem posměchu především komunistů. Řada lidoveckých politiků tak často postrádala sílu ke svým rozhodnutím. Vedle msgre Jana Šrámka měla ČSL ve vládě nejprve ještě dvě a po volbách tři místa. Ministrem pošt byl v letech 1945–1948 Šrámkův důvěrník p. František Hála a ministrem zdravotnictví byl právník prof. JUDr. Adolf Procházka reprezentující ve straně pravé křídlo. Po volbách v květnu 1946 získali lidovci ještě křeslo ministra bez portfeuille, které obsadil nejprve RNDr. Alois Vošahlík a po jeho tragické smrti (v létě 1946 zemřel na následky autonehody) ho vystřídal ing. Jan Kopecký reprezentující ve straně středovou skupinu. Toto ministerstvo se změnilo v létě 1946 na ministerstvo techniky. V praxi to nebyly významné resorty, důležité však byly hlasy ve vládě, navíc se většina důležitých rozhodnutí řešila ne na půdě parlamentu či vlády, ale na půdě Národní fronty, kde měla platit parita. V parlamentu měli lidovci nejprve 49 poslanců a po volbách 46 poslanců. Celkový počet členů strany se odhadoval zhruba na 400 000 členů. Velkým problémem strany však byla jistá nejednotnost. Byly tu skupiny příslušníků bývalých občanských stran, které tvořily pravé křídlo, střed reprezentovaný předsedou strany, a pak tu byla část, která s ohledem na některé křesťansko-sociální ideály měla blízko k levici. Přesto se středu reprezentovaným Šrámkem podařilo udržet převahu.

⁷¹ Blíže k této otázce viz PEHR, Michal a kol.: *Cestami křesťanské politiky*. Praha: EAD a Akropolis 2007, s. 16.

⁷² K této otázce blíže viz DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu*. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948. Praha: Prostor 2000.

⁷³ Klasickým příkladem byl spor o expozé ministra Ďuriše před poslaneckou sněmovnou na sklonku léta 1947, kdy se řešila otázka, jak mají lidovci reagovat na jeho vystoupení. Stanovisko klubu přijali až poté, co se o této věci poradili s nepřítomným předsedou. Blíže viz Archiv KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis o 36. schůzi klubu lidových poslanců konané dne 18. 9. 1947.

Lidová strana se tehdy snažila o obranu tradičních hodnot, obhajobu právního řádu, občanských svobod, ochranu majetku a pochopitelně i práv církve. Příkladem může být její boj o podobu znárodnění, diskuse nad odstoupením Podkarpatské Rusi, boj o postavení katolické církve, odmítání milionářské dávky atd.⁷⁴ V mnoha dalších případech však lidovci mlčeli. Jejich taktika měla otupit hroty poválečného radikalismu a zachovat do budoucna pokud možno co nejvíce práv, svobod, ale také některých výhod, kterých požívali nejen křesťané a katolická církev, ale i živnostníci, zemědělci a celá střední vrstva. Ve svých soubojích byli lidovci často velice úspěšní. Až do roku 1948 byla většina církevních škol zachována, podobně jako většina církevního majetku a práv katolické církve. Podobné to bylo i v případě postavení rolníků a živnostníků, i když těm slibovaly ochranu i další strany. Vše se zdálo být na dobré cestě.

Rok 1947 představoval v mnoha ohledech bod zlomu. Demokratické strany posilují, získávají do svých řad více členů, častěji se vytvářejí koalice proti komunistům. Svě o tom vypovídalo i mohutné setkání lidovecké mládeže 1947, kterého se zúčastnilo na sto tisíc lidí.

Na jaře 1948 se měly konat další volby a velkou naději na výhru měli demokraté (především národní socialisté a lidovci), protože komunisté se dopustili celé řady chyb. KSC se však svého postavení nechtěla za žádnou cenu vzdát. S blížícím se datem voleb se všude projevovala nervozita. Přibývalo vzájemných potyček a demokraté měli pocit, že je zapotřebí se komunistům rázně postavit ještě před volbami. Ministr František Hála to v lednu 1948 vyjádřil slovy: „V mezinárodní politice i v naší politice vnitřní od doby zřízení Kominformy jest stále neklid. Ruský tlak i na nás byl citelnější.“ Tento tlak se projevoval podle jeho slov i při jednáních ve vládě, kde jsou „obtížná jednání o všech otázkách, neboť přicházejí tam osnovy nehotové, mnohdy silně agitační, takže jednání jsou úmorná“.⁷⁵

Bohužel zápisy z jednání lidoveckého vedení v této době se nedochovaly, respektive jsou nezvěstné. Částečný obraz o průběhu jednání vedení strany si však můžeme udělat na základě zápisů z jednání poslaneckého klubu ČSL, které se jako neúplné zachovaly v sídle této strany.

Z těchto zápisů vyplývá, že pod dojmem událostí tlačili lidovci na brzké vypsání voleb. Slibovali si od toho zlepšení poměrů. „Pokud se týká voleb, bylo by nejlépe, kdyby byly co nejdříve, neboť dnešní prakse přípravy zákonů vynucovaných komunistickou stranou přináší zisk jen komunistům.“ Těmito slovy popsal 22. ledna 1948 ministr Hála situaci v Československu⁷⁶ a navrhoval dubnový termín voleb. Lidovci totiž velmi těžce nesli některé komunistické návrhy. Klasickým příkladem byl komunistický návrh na parcelace majetku strahovským premonstrátům. Adolf Klimek to komentoval slovy: „Na Strahov

⁷⁴ V případě tzv. milionářské dávky lidovci odmítali v duchu svého programu dávku z majetku. Deficit státních výdajů se měl podle jejich názorů krýt zvýšeným zdaněním výnosů. Při jednání poslaneckého klubu 12. 9. 1947 se snad nejpřesvědčivěji k této otázce vyjádřil generální tajemník Adolf Klimek, když řekl: „Musíme býti proti jakékoliv dávce, která by postihovala majetkovou podstatu. Úhradu možno hledati jediné ve zdanění výnosů, případně příjmů, ale pouze daní.“ Lidovci při projednávání tohoto problému připouštěli i možnost zdanit vysoké důchody. Tato opatření však měla být pouze dočasná. Lidovci silně kritizovali komunistický přístup. Jejich kritice nešel ani požadavek na daň z luxusního zboží. Ministr Jan Kopecký se k tomu vyjádřil slovy: „Mají být zvýšeny daně z luxusních předmětů, přičemž jest za luxus pokládána i káva, kožené zboží a dokonce elektroměry.“ Blíže viz Archiv KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis o 35. schůzi klubu lidových poslanců konané dne 12. 9. 1947.

⁷⁵ A KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis 47. schůze klubu lidových poslanců konané dne 22. 1. 1948.

⁷⁶ Tamtéž.

se neodvážili sáhnout ani Němci. Ničí se, co celé generace nastrádaly a nejde o pomoc zemědělcům, ale o rozpoutání nízkých pudů.⁷⁷

Brzký termín voleb jako lék na vyřešení problémů se u lidovců objevuje i později: „Čím dříve volby, tím lépe pro demokracii a svobodu našich lidí,“ říká na schůzi klubu poslanců 4. února 1948 Hála a následně dokonce bez smyslu pro realitu navrhuje březnový termín voleb⁷⁸ a vyzývá poslance k opatrnosti a statečnosti. Situaci dokládá tzv. Šramlovým případem⁷⁹ a perzekucí některých dalších lidoveckých funkcionářů a varuje: „Nastupují výhrůžky.“ Komunisty ovládaná policie jinak postupuje vůči lidovcům, respektive demokratům, a jinak vůči komunistům.⁸⁰ Státní bezpečnost porušuje listovní tajemství. Nekomunističtí úředníci jsou přesouváni z vedoucích míst v národní bezpečnosti. Podobný postup se děje v průmyslu i v bankovním sektoru. Je to boj, kdy „jde o všechno“. Ve své řeči poukázal rovněž na skepsi Západu ohledně vývoje v Československu: „V Lucemburku byl opět sjezd křesťansko-demokratických stran. Ty západní strany nás už považují za vyřízené.“ I v tuto chvíli zůstával Hála optimistou, když dodával, že představitelé západních stran vědí, „že boj je sice těžký, ale není ještě skončen. Bude to zápas těžký, neboť policie jest jimi ovládána. Ale přes všechny teror jsou i mezi policií lidé stateční.“⁸¹ Zde se vlastně na úrovni poslanců poprvé objevuje zmínka o nastávajícím souboji. Někteří lidovci vyzývají k rozhodnosti: „Depresi zachráníme, když ukážeme statečnost a lid s tím bude seznámen. Lid čeká hrdinnost ze shora.“ V té době již také lidovci běžně hovoří o teroru a uvědomují si svou těžkou pozici. „Jsme v těžké situaci... Třeba soustředění všech, kdo chtějí demokracii udržet. Když si to národní socialisté neuvědomí, bude to zlé, neboť se mnoho ztratí. Komunisté si uvědomili z voleb studentských, že v příštích volbách lidovci neztratí, a že mají mládež.“⁸²

Pročítáme-li zápisy z jednání lidoveckých poslanců na začátku roku 1948, je již cítit jisté napětí, přesto se ještě v této době relativně dlouho řeší banální záležitosti, například kdo a kolik si koupí sletových vstupenek, postoj k artistické ústředně, dlouho se jednalo o problému státních divadel atd.

Na další schůzi 11. února 1948 panoval ještě relativní klid. I když i zde Hála hovoří o stupňujícím se teroru a připomíná závažnost situace. I při tomto jednání se věnuje volbám: „O volbách se ještě nejednalo, ale musíme být připraveni na ně, třebaš ihned jen vyhrát.“⁸³

19. února 1948 se pak sešli poslanci ČSL na své 52. schůzi, z níž se zachoval neúplný záznam. Jeden z vlivných poslanců Josef Vičánek hýřil jistým optimismem: „U sociálních demokratů zdá se, že roste vůle k odporu. KSČ to cítí a chtějí se dostat z těžké situace

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Tamtéž. Zápis ze 49. schůze klubu lidových poslanců, která se konala dne 4. února 1948. Hála na této schůzi mimo jiné řekl: „...volby mohou být již v březnu. Když nebude Ústava hotova, rozhodnou volby o tom, jaká tedy ta Ústava má být.“

⁷⁹ Šraml byl tajemník ČSL v Plzni, byl komunisty obviněn, že vybízel tamější vojáky k vzpouře proti pracovní povinnosti. Blíže viz tamtéž.

⁸⁰ Tento postup se stal předmětem dokonce otevřené protestu, který lidovci poslali Klementu Gottwaldovi 7. února 1948. V něm mj. zaznělo: „Slovutný pane předsedo vlády, širší výkonný výbor čs. strany lidové jednal ve své schůzi dne 29. ledna 1948 o některých zjevech v naší národní bezpečnosti, zejména pokud jde o soustavný a záměrně šikanosní postup proti některým našim poslancům, členům zemského národního výboru... příslušníkům čs. strany lidové a usnesl se obrátiti se na Vás... tímto dopisem v dobré víře, že máte zájem na klidu ve státě a ústavní ochraně občanských práv všech občanů, i když nejsou příslušníky Vaší strany...“ NA, f. 100/24, sv. 54, a. j. 820.

⁸¹ A KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis ze 49. schůze klubu lidových poslanců, která se konala dne 4. února 1948.

⁸² Tamtéž.

⁸³ Tamtéž. Zápis z 50. schůze klubu lidových poslanců, která se konala dne 11. února 1948.

izolace. Jedná se mezi stranami a pravděpodobně sociální demokraté budou postupovat s ostatními stranami proti diktatuře komunistů.“ Ve svém dalším projevu pak označil chování komunistů za diktát, kterému už nelze ustupovat a to „ani v maličkostech“. Svůj projev pak zakončil slovy: „Bojovatí za svobodu, demokracii, lidská práva, to stojí za to bojovatí i trpěti.“ Byla to poslední poslanecká schůze před krizí. Na další schůzi se poslanci sešli až 24. února 1948. Z tohoto zasedání vznikl dvoustránkový dokument, který pořídil tajemník lidoveckého klubu JUDr. František Formánek.⁸⁴ Podle záznamu už tato schůze působila spíše jen jako obhajoba dosavadní lidovecké politiky. Další zápis byl pak až z 1. března 1948, kdy se zachoval jak rukou psaný zápis, tak s velkými faktickými rozdíly i zápis strojopisný.⁸⁵ Tehdy již mělo nové vedení poslaneckého klubu v čele s Plojharem a Petrem situaci víceméně pod kontrolou.

Pod tímto dojmem se lidovci rozhodli pro radikální řešení, s kterým přicházeli především národní socialisté. Bezprostřední záminkou byly přesuny v policejním sboru. 13. února 1948 bylo ve vládě odhlasováno, že komunistický ministr vnitra musí tyto přesuny zrušit. Vládní usnesení však ministr nesplnil, a tak se 20. února demokratičtí ministři sešli ve Šrámkově kabinetu k poradě o dalším postupu. Jednání zahájil Šrámek. Předseda národních socialistů Zenkl informoval o neúspěšných jednáních s Gottwaldem a ministr spravedlnosti Prokop Drtina podal rozbor situace s návrhem na podání demise. Nikdo se nevyslovil proti. Jen Šrámek se zeptal: „A co pane ministře, když pan prezident nás opustí?“ Drtina tuto možnost v delším výkladu radikálně zavrhl. „Jsem přesvědčen, že se musí plně exponovat pro demokracii, chce-li zůstat věren sám sobě. Tentokrát manévrovat nebo uhnout nemůže, protože by zradil sám sebe.“ S jeho slovy nakonec souhlasil i sám Šrámek. Rezignovaně měl pravít: „Když si to pan prezident přeje.“ Trval však na tom, že o společném postupu musí být neprodleně informováni zástupci poslední strany, tj. sociálně demokratičtí ministři. Ke společnému postupu se sociálními demokraty však nakonec nedošlo.⁸⁶

Po vzájemné dohodě pak podali týž den 20. 2. 1948 ministři národně socialistické, lidové a slovenské Demokratické strany demisi na protest proti vrcholícím snahám KSČ, držící ministerstvo vnitra, o úplné ovládnutí pražského policejního sboru.

V této souvislosti je třeba upozornit ještě na svérázný postup při podávání demise. Ministři se totiž domluvili, že každá ze tří stran si sama se svými ministry dohodne postup, jakým způsobem se má demise provést, a tak se stalo, že každá strana postupovala odlišně. Národní socialisté a slovenští demokraté poslali písemné rezignace a jejich zástupci je předali kancléři Jaromíru Smutnému. Zatímco lidovci oznámili svoji demisi nejprve telefonicky a písemné rezignace byly dodány později. Šrámek ji podepsal jako poslední. František Hála přijel na Hrad 20. února 1948 večer, aby prezidenta informoval o demisi lidoveckých ministrů. Prezident jej přijal v 19 hodin a návštěva trvala 10 minut. Edvard Beneš mu při oznámení demise měl říct: „Děkuji vám pánové za vaši demisi. Prokázali jste

⁸⁴ JUDr. František Formánek (13. 8. 1900 Praha – 29. 9. 1958 Praha) byl dlouholetým pracovníkem a redaktorem lidové strany.

⁸⁵ A KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis z ustavující schůze klubu poslanců ČSL, konané dne 1. března 1948 v 15 hodin.

⁸⁶ Blíže viz DRTINA, P.: *Československo*, s. 512–513. Podle komunistického informátora V-101 se uskutečnila již den předtím schůze v kabinetě msgre Jana Šrámka, která začala v 16 hodin a bylo na ní dojednáno, že demokratičtí ministři se dostaví do vlády, aby se dozvěděli, zda-li bylo sporné usnesení vlády uskutečněno. „Opustí-li zítra vládu, rozhodnou až těsně při ní.“ Podle jeho informace, kterou podával v 18.00, studovali „nyní“ národní socialisté a lidovci Ústavu, jaká zbývá možnost v případě, že by komunisté neustoupili. Blíže viz NA, f. 100/36, sv. 335–9.

tím službu státu.“ Podle svědectví přednosty politické sekce Kanceláře prezidenta republiky Jana Jíny mu prezident měl říct: „Děkuji Vám a vyřídte dík také msgre Šrámkovi.“⁸⁷

Demokraté si od tohoto kroku slibovali omezení vlivu Klementa Gottwalda a jeho strany. Počítali s tím, že Edvard Beneš jejich demisi nepřijme a v jejich přesvědčení je utvrzovala i domněnka, že komunisté ustoupí, protože si to bude přát Moskva, která si nechce komunistickým pučem poškodit svou pověst. Podle historika Karla Kaplana František Hála 19. února 1948 odůvodňoval ve vedení strany možnost podání demise. „Dle informací ministra Drtiny komunisté ustoupí, poněvadž prý si to přeje Moskva, která se prý obává, že KSČ by svým postupem poškodila ještě více prestiž SSSR na Západě.“⁸⁸

Sám předseda KSČ Klement Gottwald později přiznal na zasedání ÚV KSČ, že se „modlil“, aby demokraty ta „blbost“ – tj. demise – neopustila a KSČ tak mohla provést svůj pečlivě připravovaný plán na úplné převzetí moci.⁸⁹ Komunisté v ten okamžik rozpoutali pečlivě připravovaný plán na uzurpaci moci a nastolení své diktatury. Pořádali demonstrace a podepisování rezolucí, kde žádali, aby demise „zrádných, reakčních“ ministrů byla přijata.⁹⁰

Ještě před podepsáním demise předložilo 24. února 1948 vedení odborového svazu zaměstnanců pošt Františku Hálovi memorandum, aby se již nepovažoval za ministra pošt, nevstupoval do budovy a nečinil žádná rozhodnutí. Podobně byl vyzván i ministr techniky.

Zároveň komunisté organizovali Lidové milice, bezpečnostní složky atd. V ostatních politických stranách aktivizovali levé frakce, skupinky svých stoupenců či tajných členů, které by mohly převzít vedení nekomunistických stran. A demokraté čekali jen na rozhodnutí prezidenta. Jediné, na co se zmohli, byly výzvy ke klidu, mnozí dělali, jako by se nic nedělo a byli příliš dlouho nečinní. Bylo sice cítit jisté napětí, ale přesto s v té době relativně dlouho řešily banální starosti (například přednášková turné jednotlivých poslanců, postoj lidovců k některým zákonům – například ještě v Únoru 48 se řešilo, jaké stanovisko zaujme klub k artistické ústředně, k státním divadlům, národnímu pojištění atd.). Objevovaly se různé návrhy, že venkov, kde měli lidovci tradičně dobré pozice, by měl zastavit dodávky potravin městům. Vše ale zůstalo jen u návrhů. 23. února 1948 poslalo vedení ČSL prezidentovi dopis, ve kterém ho ujistilo svou podporou. (Téhož dne navečer také ještě přijal Beneš Šrámka s Hálo. Bylo to naposledy v jejich životě. Hovořili spolu necelou hodinu a prezident je ujišťoval, že demisi nepřijme.) Jinak nic víc. Jedinou výjimkou pak byli studenti, kteří veřejně protestovali. Nečinnost demokratů se projevila i v tom, že do prezidentské kanceláře přišlo na pět tisíc žádostí komunistů, aby byla demise přijata a jen 150 žádostí podporující demokratické ministry.

Výsledek pak byl víceméně jistý. František Hála 24. února 1948 mohl svoji politiku jen omlouvat slovy: „V politice jsme žádnou chybu neudělali. Před národem máme čistě

⁸⁷ KAPLAN, K.: Pět kapitol, s. 367.

⁸⁸ Tamtéž.

⁸⁹ NA, f. 01, schůze ÚV KSČ, záznam z 9. dubna 1948.

⁹⁰ Je zajímavé, že takřka okamžitě po demisi byli dosavadní ministři označováni za reakci. Ministr pošt Hála si ve svém nepublikovaném prohlášení k únorové krizi postěžoval: „Chtěli jsme informovat veřejnost rozhlasem, chtěli jsme vyvrátit všechny nepravdy, které byly na naší stranu a její představitele vrženy. Bylo nám to zamezeno. Proč tato krize vznikla? Vláda se usnášela, parlament odhlasovával zákony a tyto zákony nebyly plněny, dokonce nebyly plněny ani vládou. Setrvati v této situaci ve vládě bylo nemožné... Je směšné tvrdit, že představitelé stran, kteří podali demisi, jsou ve službách reakce, že jsou ve styku s nějakou reakcí zahraniční a že chtějí zradit republiku. S rozhořčením odmítáme tyto urážky, protože máme čistý štít, čistší než strana komunistická, která kladla podkopy první republice... a která stejně jako dnes ostouzí naše nejlepší státníky, ostouzela presidenta Masaryka.“ NA, f. 10, P. František Hála, sign. 10–37.

svědomí.“ To ale na výsledku nic nezměnilo. Podle Hálova svědectví mu Edvard Beneš 23. února 1948 řekl, že je u nás „podobná situace jako v roce 1938. O to horší, že národ je postaven proti sobě...“ Demokraté v tu chvíli čekali jen na rozhodnutí prezidenta. Edvard Beneš, tehdy již nemocný a vyčerpaný muž, se posléze rozhodl, že pod hrozbou občanské války demisi demokratických ministrů přijme. Předseda ČSL a místopředseda vlády Jan Šrámek během únorové krize dlouho váhal, zda má jeho strana demisi podat. Věděl dobře, že demise se snadno podávají, ale zpět do vlády se těžko dostává. Nakonec se rozhodl podpořit svoje národně socialistické a slovenské kolegy a demisi podal.⁹¹ V té době se počínala utvářet skupina v čele s Aloisem Petrem a Josefem Plojharem podporující komunisty.

Pod dojmem vývoje celé krize a nakonec i přijetí demise se Šrámek nakonec rozhodl stranu de facto rozpustit. Dokonce se na tom usneslo i celé stranické vedení a 25. 2. 1948 o tom vydalo prohlášení: „Československá strana lidová se nerozchází, nýbrž jen zastavuje svoji činnost navenek, pokud se za daných okolností nedá provádět. Strana trvá a bude uplatňovat činnost všude způsobem a na místě, jak to za daných poměrů bude možné. Vstoupí do činnosti, jakmile poměry dovolí plné svobodné rozvinutí. Vedoucí funkcionáři strany, kteří budou mít možnost, svolají orgány a sjezd strany.“ Zároveň byli vyloučeni Petr s Plojharem pro svá separátní jednání s komunisty. To bylo ovšem už poslední svobodné prohlášení strany, které již nebylo možno realizovat. Odpoledne 25. února 1948 přijal prezident Beneš demisi dvanácti ministrů z řad lidovců, národních socialistů a slovenských demokratů. Spolu s nimi podali demisi i dva zástupci z řad sociální demokracie. V samém aktu přijetí vyvrcholila dlouhodobější krize. Názory reprezentantů ČSL pak vyjádřil František Hála slovy: „Příliš jsme se spoléhali na Beneše.“

Skončila se éra omezené demokracie a nastala éra diktatury. V té době skupina kolem Petra a Plojhara za pomoci bezpečnostních složek a komunistů přebírá moc ve straně. Naplno začínají fungovat akční výbory Národní fronty, tudíž i akční výbory uvnitř ČSL, které nemilosrdně rozhodují o osudech všech. Začíná nová etapa dějin ČSL. V tomto duchu hovoří i jedna z řady zpráv a jakkoliv ji můžeme zpochybnit, přece vypovídá o dobové situaci. Tato zpráva z 25. února 1948 je z pera komunistických informátorů na ministerstvu vnitra: „Lidová strana se hroutí. Šrámek měl za to, že prezident republiky se postaví pevně za odstoupivší ministry a proto klidně očekával vývoj událostí. Dlouho nechtěl věřit, že je politicky vyřízen... Když se přesvědčil o vážnosti situace... pochopil, že je konec, a prohlásil, že padne čestně. Rozhodl se likvidovat lidovou stranu – o to se právě nyní jedná. Iniciativa se v lidové straně přenáší na posl. Petra a pátera Plojhara a dr. Polanského. Petr se rozhodl založit novou lidovou stranu (jak se bude jmenovat, není ještě známo). Je dobré mysli a prohlásil, že Šrámek a Hála nedokázali za tři roky nic než to, že nyní mu to hodili na krk. Petr a jeho skupina nemají nyní vhodných lidí a musí počítati, až jak se poměry vyvinou, a kdo je bude podporovat. Zejména na Moravě je skupina Petra úplně izolována.“⁹²

Aby našli tito lidé cestu ven z izolace, snažili se Josef Plojhar s Aloisem Petrem v únoru 1948 přesvědčit spolustraníky, že jednali v zájmu zachování strany a dokonce se pokoušeli

⁹¹ O jeho váhání nepřímo svědčí i pozdější vzpomínky lidoveckého generálního tajemníka JUDr. Adolfa Klimka na únorový puč, kdy v rozhovoru s Jannem Rennerem Adolf Klimek 7. května 1956 v USA řekl, že byl: „proti demisi ministrů, kterou oznámil Hála bez jeho souhlasu, a jež byla domluvena na večeri Ducháčka u Ripky. Řekl svůj nesouhlas Šrámkovi... Šrámek odpovéděl, že možná má pravdu, ale teď jsme se do věci dali a musíme pokračovat. Ani Procházka a Kopecký o demisi nevěděli, Hála ji odtelfonoval za ně.“ Za záznam rozhovoru tímto děkují panu dr. Janu Rennerovi.

⁹² NA, f. 100/36, sv. 335–9.

svůj postup obhájit Šrámkovými idejemi. Dne 25. 2. 1948 jim říkali: „Kdybychom se byli rychle nerozhodli, strana by byla rozpuštěna a naši funkcionáři by byli... bez absolutní ochrany.“ Svůj postoj pak ještě obhajovali myšlenkou, že bylo důležité zabránit „rozdělení národa na dva bloky a zabránilo se krveprolití. To se podařilo – jsou jen lehce zranění“.⁹³ Zvláště Alois Petr byl přesvědčen, že se mu podaří dělat „nezávislou“ politiku, záhy však měl poznat, že opak je pravdou.⁹⁴ Členové byli ve velké míře pronásledováni, propouštění ze zaměstnání, věznění atd. Začala vláda teroru a bezpráví. Z téměř půlmilionové strany se stala organizace, která měla kolem 30 000 členů. Někteří svým odchodem ze strany vyjadřovali svůj nesouhlas s novými poměry. Většinou tito lidé aktivitu přesunuli na půdu katolické církve.⁹⁵ Mnozí byli také z „obrozené“ strany vyloučeni nebo měli také strach a někteří přestoupili také do KSC, a to jak dobrovolně, tak pod nátlakem. Svě o tom vypovídá dopis nového generálního tajemníka Eduarda Hály, který 20. března 1948 poslal spolustraníkům dopis, v němž jim radil, že mají říct soudruhům: „Nezlobte se, já jsem lidovec, nechci jít proti Vám, ale nechtějte na mně, abych lámal svůj charakter. O takového člena byste přece nemohli stát.“ Svě členy následně také varoval před unáhleným vstupem do komunistické strany. Nebylo to podle něj řešení a komunisté stejně budou tyto nové členy prověřovat.⁹⁶ Nové vedení ČSL (jmenovitě Eduard Hála) pak dokonce na úrovni Národní fronty protestovalo proti praxi přetahování členů strany. Naivně se tehdy domnívalo, že bude něco z dosavadních zvyklostí zachováno.⁹⁷ Velmi záhy se mělo přesvědčit o pravém opaku. První poúnorový tajemník Eduard Hála byl například v padesátých letech zatčen a dlouhá léta vězněn. V okresech, kde komunisté získali ve volbách 1946 nadpoloviční většinu, byla zcela zakázána. Oficiálně se z ČSL stala výběrová strana věřících občanů – zastánců nových pořádků, tj. socialistické společnosti. Snad nejlépe vypovídají o osudech celé strany další osudy lidoveckých poslanců.

Z 46 jich v únoru 1948 jedenáct uprchlo do exilu a 21 skončilo dříve či později ve vězení. Ze zbývajících třinácti poslanců sedm odešlo do ústraní, kde byli různou formou sledováni či jinak omezováni a jen čtyři s novým režimem plně spolupracovali a nebyli vystaveni represím. Tyto represe začaly vlastně už v únoru, respektive v březnu 1948. Hned na první schůzi poslaneckého klubu po 25. únoru oznamoval 1. března 1948 na začátku jednání Alois Petr, že na základě usnesení akčního výboru jsou někteří poslanci vyloučeni z poslaneckého klubu: Štěpán Benda, Stanislav Broj, Jan Brukner, JUDr. Ivo Ducháček, p. František Hála, Bohdan Chudoba, Alois Janáček, JUDr. Adolf Klimek, Ing. Jan Kopecný, Jindřich Nermuť, JUDr. Adolf Procházka (v té době již v exilu) a JUDr. Alois Rozehnal. Další jména záhy následovala. Někteří z těchto jmenovaných, kteří se účastnili jednání 1. března 1948, museli ihned po tomto verdiktu opustit jednání. Ještě před odchodem jim bylo řečeno, že „klub má rozhodnouti, jak mají býti zbaveni mandátu. Zatím však lze jednat ještě s Akčním výborem, ale také nemohou již býti považováni za členy klubu“.⁹⁸

⁹³ A KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis z ustavující schůze klubu poslanců ČSL, konané dne 1. března 1948 v 15:00 hodin.

⁹⁴ Podle situačních zpráv, které si nechávali komunisté vypracovávat o činnosti ČSL, měl být Alois Petr již v dubnu 1948 hrubě nespokojen se svým postavením. V denní zprávě Informačního oddělení ÚV KSC z 13. dubna 1948 se uvádí, že Petr v rozhovoru s poslancem Juliem Klimkem řekl, že to, co se dnes děje, „je hnusné divadlo a on si připadá jako za okupace“. NA, f. 100/1, sv. 25, a. j. 178.

⁹⁵ NA, f. 100/1, sv. 25, a. j. 178. Podle důvěrné zprávy ze 17. 3. 1948 se například mnozí mladí lidovci organizují nyní v rámci katolické mládeže.

⁹⁶ NA, f. 100/1, sv. 25, a. j. 178. Dopis Eduarda Hály členům strany z 20. 3. 1948.

⁹⁷ Tamtéž, sv. 24, a. j. 164.

⁹⁸ A KDU-ČSL, k. 8/1, Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950. Zápis z ustavující schůze klubu poslanců ČSL, konané dne 1. března 1948 v 15:00 hodin.

Podle záznamu z ministerstva vnitra dokonce nové vedení ČSL uvažovalo o tom, že by některé stávající poslance zbavilo mandátu. Nové vedení chtělo dokonce využít volebních reversů, kterých se v únoru 1948 zmocnil Josef Plojhar. Komunisté však novému vedení lidovců nedoporučili využít této praxe.⁹⁹ V záznamu z 11. března se výslovně praví: „Vedení lidové strany... se domnívalo, že bude moci na místa vyloučených poslanců povolát jiné – jejich náhradníky. Nyní se však ukázalo, že povolání nových poslanců není možné. Tajemník nového parlamentního AV dr. Rattinger jim totiž sdělil, že zbavovat mandátu poslance, kteří byli vyloučeni ať již ze strany nebo z klubu, by bylo protiústavní.“¹⁰⁰ Důvodem pro tento postup bývá v dalších zprávách uvedeno, že nové vedení není rozhodnuto, kteří poslanci by se měli zbavit mandátu, protože se „obávají, že jejich náhradníci nebudou lepší ani co do odbornosti ani do politických kvalit.“¹⁰¹

A tak nakonec, pokud sami poslanci nerezignovali nebo neutekli, zůstali poslanci až do květnových voleb 1948. Ti, kteří utekli, ovšem formálně zůstali poslanci rovněž až do voleb. Jedním z poslanců, který se pokusil o útěk, byl i bývalý předseda msgre Jan Šrámek (na svůj mandát ovšem rezignoval již 25. února a nahradil ho Jaromír Berák) spolu se svým pobočníkem p. Františkem Hálou. Nezdařený útěk v březnu 1948 po svém zatčení Šrámek vysvětlil: „Ihned po demisi ministrů tří stran, tj. strany národně socialistické, lidové a slovenských demokratů, když pan prezident potvrdil novou vládu a přijal demisi staré, a když jsem viděl, že vývoj československé republiky spěje ku komunistickému státu, došel jsem ku přesvědčení, že musím odejít do ciziny, neboť se do tohoto státu nehodím.“¹⁰² Na mnohé členy zpráva o nepodařeném útěku jejího předsedy těžce dopadla. Kauza se pak stala předmětem jednání jak na stranické, tak vládní úrovni. Nové vedení ČSL vzhledem ke Šrámkově autoritě se však snažilo tuto situaci přijatelně vyřešit.¹⁰³

Lidovci, kterým se podařilo uprchnout, pak v exilu vytvořili zahraniční reprezentaci ČSL, jež se podle svých sil snažila prosazovat křesťanské ideály a podle svých možností upozorňovat demokratický Západ na situaci v Československu. Mnozí se v té době rovněž zapojili do činnosti Rady svobodného Československa. Jejich snahy byly ovšem oslabovány nezájmem Západu, nedostatkem peněz, ale i vnitřní rozervaností, kdy se uvnitř exilové strany utvořilo několik skupin, které na základě programové rozdílnosti nebo i osobních sporů nedokázaly spolupracovat. V horší situaci se ovšem ocitli lidovci, kteří zůstali doma. Napříště byli vystaveni tvrdým represálím. Jeden z poslanců strany lidové František Hynek to později vyjádřil slovy: „Pronásledování nabylo takového stupně, tak

⁹⁹ NA, f. 100/1, sv. 38, a. j. 289. Tajemník komunistického poslaneckého klubu JUDr. Bedřich Rattinger informoval: „Jak lidová strana, tak soc. dem. strana mají poslanecké reversy. V soc. dem. straně disponuje s reversy gen. tajemník Evžen Erban, v lidové straně ministr Plojhar... Domnívám se, že lze tuto věc tolerovat u soc. demokratů, že však vidím velké nebezpečí v tom, pokud se týká lidoveckých mandátů.“ Své názory mimo jiné obhajoval i tím „že by bylo vhodnější, aby ve sněmovně existovala nějaká oposice, která by nám případně svým postupem umožnila plně odhalit vlastizrádnou činnost těchto pánů.“

¹⁰⁰ NA, f. 100/36, sv. 335–9. Záznam ze dne 11. března 1948 (ČSL Zprávy z ústředního sekretariátu a vedoucí kruhů lidové strany).

¹⁰¹ Tamtéž. Záznam ze dne 5. března 1948 (ČSL Zprávy z ústředního sekretariátu a vedoucí kruhů lidové strany).

¹⁰² A KDU-ČSL, k. Jan Šrámek. Protokol sepsaný dne 21. března 1948 u Ústředny státní bezpečnosti v Praze (kopie).

¹⁰³ Podle záznamu z konference vedoucích pracovníků ČSL v Brně 4. dubna 1948 přičítal Alois Petr Šrámkův postoj špatným rádcům a okolí. Na této schůzi informoval své spolupracovníky, že se setkal se Šrámkem ve vězení, kde spolu několik hodin hovořili. Podle jeho svědectví, které ovšem není možné ověřit, pravil Šrámek: „Kdybyste nebyl býval ovlivňován svým mizerným okolím, byl byste s Gottwaldem tuto krizi řešil místo mne.“ Šrámek mu na to měl odpovědět, že by se byl snažil tak, „abychom se dohodli“ (tj. s Gottwaldem). NA, f. 100/36, sv. 331–8.

jako bych byl zvíře a ne člověk.¹⁰⁴ Poslední zbytky svobodné činnosti strany byly likvidovány; rozpuštění postihlo také organizace spjaté se stranou a katolickou církví (například tělovýchovnou jednotu Orel). Všeomožně omezována byla i činnost samotné katolické církve, její věřící byli diskriminováni a perzekvováni. Řada někdejších i stávajících členů ČSL se zapojila do protikomunistické rezistence a dříve či později se stala obětí režimní represe; mnozí byli postiženi jako údajní členové protistátních skupin, vykonstruovaných Státní bezpečností. Lidovecký činitel Bedřich Hostička byl odsouzen v procesu s Miladou Horákovou, v souvislosti s proti němu vzneseným obviněním komunisté zatkli i spisovatelku Ninu Svobodovou, posléze odsouzenou k patnácti letům vězení. Počátkem roku 1949 byla na jihu Čech tvrdě likvidována skupina lidovců, kteří pomáhali lidem při útěku na Západ atd. Bývalý poslanec Rostislav Sochorec spolu s Janem Pleslem byli umučeni ve vězení. Poslanec Stanislav Broj popraven. Další poslanec František Hynek byl postřelen a těžce zraněn na útěku, když se spolu se svým 14letým synem pokoušeli uprchnout na Západ. Jeho syn bohužel neměl to štěstí a na hranicích byl zastřelen.

V padesátých letech byla normální činnost strany v podstatě znemožněna. V jejím čele stál nejprve Alois Petr a po jeho smrti v roce 1951 sedmnáct let Josef Plojhar, který slepě vykonával přání komunistů. ČSL se měla proměnit ve spolek pod patronací KSČ a Národní fronty, který bude prostředníkem mezi státem a církví a napomůže k přijetí nového režimu věřícím obyvatelstvem. V tomto ohledu byli komunisté úspěšní jen zčásti. Podářilo se jim sice zlomit odpor, ale v žádném případě nevítežili. To se ukázalo například v květnu 1948, kdy Josef Plojhar neuposlechl výzvy svých církevních představených, kandidoval do parlamentu a za tento přečin byl suspendován. Vedení strany se pod vlivem komunistů postavilo za Plojgara. Začala veliká kampaň proti církevní hierarchii, ale řadoví členové se do této akce nezapojili, z větší části mlčeli a stáli na straně církve. Aktivita mnoha stranických organizací se v té době omezila na přijímání stranických závazků a rezolucí týkajících se budování socialistické společnosti. Nic víc ani nemohly dělat. ČSL byla sice oficiálně v Národní frontě a měla své místo v politickém systému, ale podíl lidovců na čemkoliv byl spíše jen symbolický. V praxi nemohli členové téměř nic změnit, stali se z nich pouzí statisté. Mnozí si toho byli vědomi a svou činnost tomuto faktu přizpůsobili. Svoji činnost přesunuli na pole kultury a osvěty a jen tu a tam se pokoušeli mírnit některé výstřelky. Tyto aktivity však získaly lidové straně dobré renomé. Mnohými byla vnímaná jako „legální opozice“ svého druhu. Tato taktika se jasně projevila již krátce po únoru 1948. Jak vyplývá ze zpráv komunistické strany, lidovci se soustředili na záchranu stranických prostředků, tiskáren a novin. S cílem dále působit. Mnozí také až do dubna věřili, že ČSL bude samostatně kandidovat a bude mít šanci získat větší vliv. Vše se ovšem ukázalo jen jako bláhové naděje. Je ovšem zajímavé, že tam, kde měli lidovci velký vliv, dostala jednotná kandidátka nejvíce bílých lístků. KSČ si toho také byla vědoma. „Výsledek voleb ukázal, že největší procento bílých lístků bylo v obcích, v nichž měla lidová strana před únorem nejsilnější posice.“¹⁰⁵

¹⁰⁴ A KDU-ČSL, stranické rehabilitace, k. 1 (složka František Hynek).

¹⁰⁵ NA, f. 100/1, sv. 23, a. j. 149, ČSL.

Nekomunistické politické strany na Slovensku v priebehu februárových udalostí 1948 a formovanie nového politického systému

Jan Pešek

Začiatkom jesene 1947 „odhalili“ komunistické štruktúry v rezorte vnútra protištátne sprisahanie na Slovensku, do ktorého boli údajne zapojení aj niektorí vedúci predstavitelia Demokratickej strany.¹⁰⁶ Vykonštruované obvinenia smerovali k diskreditácii celej strany, kriminalizácii jej činnosti a oslabeniu postavenia v zastupiteľských a vládnych orgánoch, respektíve aj jej rozvratu. Tento úder Demokratická strana (DS) vydržala, no jej pozície sa oslabili, vnútorne bola otrávená a prejavovali sa v nej rozpory. Predstavitelia českých politických strán, národnosocialistickej a ľudovej, si začali uvedomovať, hoci neskoro, potrebu spoločného postupu s Demokratickou stranou proti nástupu komunistov k moci. Vedenie Demokratickej strany pritom za situácie, keď sa od začiatku februára 1948 zostrojila konfrontácia vnútri vlády, nemalo záujem o vyhrotenie pomerov do podoby vládnej krízy, najmä po skúsenostiach z jesennej politickej krízy 1947.¹⁰⁷ Keď však ministri za národnosocialistickú a ľudovú stranu podali 20. februára 1948 demisiu na protest proti personálnemu postupu komunistického ministra vnútra, všetci štyria členovia vlády za Demokratickú stranu (Mikuláš Franek, Štefan Kočvara, Ján Lichner a Ivan Pietor) sa s nimi solidarizovali a reagovali rovnako. Vznikla otvorená vládna kríza (latentná existovala už o niekoľko dní skôr), ktorá napokon vyústila do uchopenia moci komunistami.

Na Slovensko sa vládna kríza preniesla umelo a politicky účelovo. Nevyplynula z tunajšej situácie, pretože povereníci za Demokratickú stranu v Zbore povereníkov demisiu nepodali. Napriek tomu oznámenie o demisii ministrov z 20. februára, ktoré poslal predseda vlády Klement Gottwald vedeniu KSS, obsahovalo pokyn „urobiť to isté na Slovensku“.¹⁰⁸ Predsedníctvo ÚV KSS ráno 21. februára (v sobotu) za účasti Viliama Širokého, predsedu KSS a podpredsedu vlády, ktorého Gottwald poslal už 20. februára do Bratislavy, schválilo rámcový postup strany počas vládnej krízy. Demisiou sa vraj „reakční“ predstavitelia DS postavili proti ľudovej demokracii, čím sa vyradili aj zo Zboru povereníkov; preto požadovalo ich demisiu z tohto orgánu. Večer 21. februára Gustáv Husák ako predseda Zboru

¹⁰⁶ Táto štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 2/7176/27 „Slovensko v rozdelenom svete. Roky 1945–1968“.

¹⁰⁷ O možnej demisii ministrov rokovalo Predsedníctvo Demokratickej strany 19. februára 1948 a po rozsiahlej diskusii bola táto eventualita zamietnutá pomerom hlasov 7:3. Napriek tomu o deň neskôr, 20. februára, ministri za Demokratickú stranu demisiu podali. Predsedníctvo DS 21. februára 1948 sa opäť vývojom situácie zaoberalo, postup členov vlády za DS jednomyselne schválilo a vyslovilo im dôveru. BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu, s. 239; ŠUTAJ, Š.: Občianske politické strany, s. 264–265.

¹⁰⁸ KAPLAN, K.: Pět kapitol, s. 379.

povereníkov listom oznámil povereníkom Milanovi Polákovi, Jozefovi Stykovi, Matejovi Joskovi, Martinovi Kvetkovi, Jozefovi Lukačovičovi a Ivanovi Štefánikovi, že demisiu členov vlády za Demokratickú stranu treba považovať i za demisiu zástupcov tejto strany v Zbore povereníkov, pretože „tento vykonáva väčšiu časť svojej právomoci ako výkonný orgán vlády a ministrov“.¹⁰⁹ Zbavil ich funkcií a i neskôr, s odstupom vyše štyridsiatic rokov, hodnotil svoj postup ako celkom adekvátny: „Považoval som za nelogické, aby zástupcovia Demokratickej strany sedeli v slovenskom vládnom orgáne, keď ich ministri v pražskej vláde podali demisiu. Rozhodol som sa odvolať ich z funkcií. Zavolať som Gottwaldovi, informoval som ho o svojom zámere a on mi povedal: ‚Tak prečo ich tam držíš?‘“¹¹⁰

Vedenie Demokratickej strany i prísluší povereníci sa o odvolaní z funkcií dozvedeli v sobotu 21. februára z večerného rozhlasového prenosu z bratislavskej Reduty. Na tomto zhromaždení, zorganizovanom KSS, vystúpili Viliam Široký, Gustáv Husák, predseda Zväzu slovenských partizánov Samuel Falčan a ďalší s komunistickou interpretáciou udalostí. Funkcionári DS proti odvolaniu pochopiteľne protestovali, poukazovali na protiprávnosť tohto rozhodnutia a odmietli ho akceptovať. Predsedníctvo Slovenskej národnej rady (SNR) 23. februára 1948 (len za účasti zástupcov DS, pretože zástupcovia za KSS sa nezúčastnili) konštatovalo, že „Zbor povereníkov legálne trvá v takom zložení, ako ho po predchádzajúcom súhlase vlády republiky menovalo Predsedníctvo SNR 19. novembra 1947. Každý zásah do tejto zákonnej právomoci Predsedníctva Slovenskej národnej rady treba pokladať za úkladný čin proti platnému ústavnému a právnemu poriadku Československej republiky.“¹¹¹ Husák si uvedomoval, tým skôr, že povolaním bol právnik, že právo odvolávať a menovať povereníkov skutočne prislúcha len Predsedníctvu Slovenskej národnej rady po predchádzajúcom súhlase vlády, a že jeho postup je preto protiprávny. Neskôr svoj postoj charakterizovala tak, že: „Zákony a ústavu som v tomto prípade nemohol aplikovať, volil som teda politické riešenie.“¹¹²

Praktické prevzatie povereníctiev sa uskutočnilo v pondelok 23. februára 1948. Prebehlo tak, že na tieto povereníctva prišli v sprievode príslušníkov bezpečnosti povereníci za KSS, respektíve povereníci z malých politických strán, spolupracujúci už v tom čase s komunistami a oznámili, že preberajú povereníctva; išlo o Pavla Blahu zo Strany slobody (SSI) a Jána Bečku zo sociálnej demokracie.¹¹³ Povereníci za Demokratickú stranu boli zbavení výkonu funkcií a dočasným spravovaním týchto rezortov (až do 6. marca 1948, keď už komunistami ovládané Predsedníctvo SNR vymenovalo osem nových

¹⁰⁹ HUSÁK, Gustáv: *Z bojov o dnešok*. Bratislava 1973, s. 303–304.

¹¹⁰ PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády*. Gustáv Husák prehovoril. Bratislava 1991, s. 58.

¹¹¹ Slovenský národný archív (SNA), f. Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (ÚP SNR), k. 7. Zápisnica z mimoriadneho zasadania Predsedníctva SNR dňa 23. februára 1948. Pozn. Z piatich členov Predsedníctva SNR sa zasadania zúčastnil predseda SNR Jozef Lettrich, podpredseda SNR Anton Granatier a Andrej Cvinček, nezúčastnili sa zástupcovia KSS Karol Šmidke (podpredseda SNR) a Ivan Horváth. Uznesenie bolo prijaté jednohlasne, tzn. že zaň hlasoval aj A. Granatier, ktorý už v tom čase kolísal a neskôr sa stal jedným z vedúcich funkcionárov satelitnej Strany slovenskej obrody.

¹¹² PLEVZA, V.: *Vzostupy*, s. 58–59.

¹¹³ Nie je celkom jasné, ako toto preberanie prebehlo v prípade P. Blahu a J. Bečku a či sa skutočne svojich nových funkcií ujali. Podľa listu G. Husáka K. Gottwaldovi z 23.2.1948 sa ich skutočne ujali, to isté sa objavuje v literatúre, napr. RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADESKÝ, Štefan: *Slovenské národné orgány 1943–1968*. Bratislava 1973, s. 500. Tlačový orgán Strany slobody Sloboda z 26.2.1948 pritom označil túto správu v prípade P. Blahu za nepravdivú. Možno P. Blaho, povereník pôšt, pri preberaní Povereníctva techniky (obdobne J. Bečko, povereník zdravotníctva, pri preberaní Povereníctva financií) zaujali vyčkávacie postoje, no svoje pôvodné funkcie celkom určite naďalej vykonávali. Pozri ŠUTAJ, Š.: *Občianske politické strany*, s. 274.

povereníkov) poveril G. Husák ostatných povereníkov. „Nespolahlivých“ vedúcich úradníkov zbavili funkcií a na ich miesta dosadili komunistov. Niektorí povereníci za Demokratickú stranu odporovali viac, iní menej, nakoniec ich však donútili úrad opustiť a povereníctva prevzali. Umelo vyvolaná obdoba vládnej krízy sa tak na Slovensku „vyriešila“ (pochopteľne ako zjavne protizákonné provizórium) ešte skôr ako pôvodná vládna kríza v Prahe, ktorá, ako je známe, skončila až 25. februára prijatím demisie odstupujúcich ministrov a vymenovaním novej vlády, opäť pod vedením K. Gottwalda. Najpodstatnejším rozdielom bola skutočnosť, že zatiaľ čo v Prahe sa vládna kríza riešila z formálnej stránky viac-menej parlamentným spôsobom, v Bratislave išlo celkom zjavne o násilný akt. Nežiaducich povereníkov jednoducho zbavili úradu bez ohľadu na ústavu a zákony.

Husák 23. februára oznámil listom Gottwaldovi, že funkcie povereníkov za Demokratickú stranu prevzali iní členovia Zboru povereníkov. Gottwald mu obratom odpovedal, že správu berie na vedomie a len čo bude vláda doplnená, predloží jej správu o týchto opatreniach na dodatočné schválenie.¹¹⁴ Protiprávny postup pri zbavovaní funkcií povereníkov za Demokratickú stranu celkom jasne potvrdzovalo aj to, že Predsedníctvo SNR ich odvolalo až dodatočne, 28. februára, a to so spätnou platnosťou. Bolo to už v situácii, keď KSS bezpečne ovládla celú Slovenskú národnú radu. Po schválení vládou 5. marca menovalo Predsedníctvo SNR 6. marca osem nových členov Zboru povereníkov, čím sa zavŕšili zmeny v tomto orgáne. Pozície KSS v ňom boli ešte silnejšie ako zastúpenie komunistov v rekonštruovanej vláde K. Gottwalda z 25. februára 1948.¹¹⁵ Slovensko malo v jeho 24-člennej vláde len päťčlenné zastúpenie – troch príslušníkov KSS Viliama Širokého, Júliusa Ďuriša a Vladimíra Clementisa, zástupcu Strany slobody Vavra Šrobára a zástupcu opozície v Demokratickej strane Jána Ševčíka. Bolo to menej ako v predchádzajúcej Gottwaldovej vláde, kde malo Slovensko sedemčlenné zastúpenie.¹¹⁶

Komunisti na Slovensku postupovali v rozhodujúcich otázkach na ceste k uchopeniu moci jednotne s komunistami v českých krajinách. V úsilí o jednotný postup poslal Gottwald bezprostredne po vzniku vládnej krízy, t. j. 20. februára, predsedu KSS a podpredsedu vlády Širokého na Slovensko. Keď pražské vedenie KSČ nadobudlo pocit, že postup predsa len nie je dostatočne jednotný a razantný, vyslalo 22. februára do Bratislavy Ďuriša ako „zmocnenca s plnou mocou“. Vedenie KSS pritom v skutočnosti bolo radikálne viac ako dosť, chcelo dokázať, že je schopné vysporiadať sa s „reakciou“, išlo len o to, akou formou tento radikalizmus realizovať. Naopak, rýchlejšie „vyriešenie“ vládnej krízy na Slovensku, teda ovládnutie Zboru povereníkov, bolo posilou celoštátnych pozícií KSČ. Súčasne to bola generálka akéhosi ostrého silového variantu riešenia krízy, s ktorým vedenie KSČ kalkulovalo, pričom nemožno vylúčiť ani určité varovanie smerom k politickým protivníkom v českých krajinách, že je možný aj takýto postup. Brutálne zdecimovanie a totálny rozklad Demokratickej strany oslabil pozície českých nekomunistických strán čeliacich tlaku komunistov.

¹¹⁴ ŠKURLO, Ivan: *Február a ľudové milície*. Bratislava 1968, s. 88–89.

¹¹⁵ Gottwaldovu vládu „obrodeneho“ Národného frontu tvorilo 24 členov, z toho komunisti obsadili 12 miest. Na Slovensku zo 14 členov Zboru povereníkov mala KSS 10 zástupcov. Formálne mala síce len 8, no ďalší dvaja (Július Viktory za odbojové zložky a František Zupka za Slovenskú odborovú radu) boli tiež členmi KSS. Opozičná skupina v Demokratickej strane dostala 2 miesta (Jozef Mjartan a Jozef Lukačovič), po 1 mieste Strana slobody (Pavol Blaho) a sociálna demokracia (Ján Bečko). RÁKOŠ, E. – RŮDOHRADSKÝ, Š.: *Slovenské národné orgány*, s. 500–501.

¹¹⁶ V prvej Gottwaldovej vláde bolo sedem zástupcov Slovenska, štyria za Demokratickú stranu (Š. Kočvara, I. Pietor, M. Franek a J. Lichner) a traja za KSS (V. Široký, J. Ďuriš a V. Clementis). KOVÁČ, D. a kol.: *Kronika Slovenska*, s. 582.

Demokratická strana, rozhodujúci a de facto jediný protivník komunistov na Slovensku, sa v priebehu februárovej krízy rozpadla ešte rýchlejšie ako české nekomunistické strany. Bola silno otrasená už v čase jesennej politickej krízy roku 1947; musela sa zrieknuť „aprílovej dohody“ s katolíckmi, uskutočniť personálne zmeny v rezortoch, funkcionársky aktív bol policajnými akciami a „očistou“ zastrašený a pasívny. Pri jej heterogénnosti ju pohromade držalo len úsilie čeliť tlaku KSS. Keď prišiel februárový úder, strana nevydržala a v priebehu niekoľkých dní prestala prakticky existovať. Jej vedenie zostávalo, podobne ako vedenia českých nekomunistických strán, v ponímaní februárovej krízy len ako krízy vládnej, a keď tá prerástla do zápasu o uchopenie moci, nebolo schopné tlaku komunistov čeliť. Nezvládlo situáciu vnútri strany, stratilo tlačové možnosti i prístup do rozhlasu, prišlo o budovu ústredného sekretariátu, čím predstavitelia DS zostali bez svojich pracovísk, bez spolupracovníkov a pomocného personálu, ich telefóny boli odpočúvané. Podpredseda SNR K. Šmidke postupne vytvoril jej predsedovi J. Lettrichovi a A. Cvinčevkovi také prekážky, že nemohli v svojich úradoch pracovať.¹¹⁷ Časť funkcionárov kolísala a ponechávala si otvorené zadné dverka pre prípad porážky a niektorí už priamo spolupracovali s komunistami. Z nejednotného vedenia zostala len skupina osamotených osôb bez možnosti oprieť sa o pasívne a zastrašené členstvo. Prebiehajúci vývoj už išiel celkom mimo nich a proti nim.

V rámci Demokratickej strany vystúpili v čase februárovej krízy tri opozične pôsobiace skupiny. Vedenie KSS o tejto opozícii vedelo, už 21. februára sa s niektorými z nich uskutočnilo tajné rokovanie, ktoré v ďalších dňoch pokračovalo. Každá z opozičných skupín sa formovala samostatne, konala na vlastnú päsť a chcela strhnúť členstvo na svoju stranu. Prvá bola personifikovaná Jánom Ševčíkom, podpredsedom Ústavodarného národného zhromaždenia, ktorý už 20. februára 1948 vyjadril svoj opozičný postoj voči vedeniu Demokratickej strany. Druhú skupinu tvorili Milan Polák, Jozef Lukačovič a Jozef Mjartan, ktorí mali počas vládnej krízy výhrady k postupu vedenia strany a 25. februára vytvorili akčný výbor DS. Na čele tretej skupiny stál Jozef Kyselý, bývalý funkcionár Demokratickej strany a bývalý primátor Bratislavy. Medzi jednotlivými opozičnými skupinami pritom existovala rivalita. Napríklad skupina M. Poláka označila členstvo J. Ševčíka v rekonštruovanej vláde K. Gottwalda 1948 za problematické, lebo v čase jeho menovania za štátneho tajomníka ministerstva národnej obrany ešte nebol ustanovený akčný výbor Demokratickej strany, ktorý by ho mohol preveriť a do Gottwaldovej vlády delegovať. Kyselý pôvodne usiloval o založenie vlastnej katolíckej strany. Všetkých však spájala averzia voči súčasnému vedeniu strany a vývoj situácie ich v tom utvrdzoval.

Vedenie ďalších dvoch malých politických strán na Slovensku, Strany slobody a Československej sociálnodemokratickej strany na Slovensku, zostávalo v priebehu vládnej krízy viac-menej pasívne a vyčkávalo. Funkcionári Strany slobody sledovali situáciu v Demokratickej strane, s uspokojením pozorovali narastajúce vnútorné rozpory, pričom verili, že to prospeje ich strane a rozšíri počet členov i voličov. Vedenie malo záujem udržať si pozície, ktoré získalo na jeseň 1947 (strana vtedy dostala poverenie pôsť na úkor Demokratickej strany) a lavírovalo. Vavro Šrobár už na začiatku krízy prisľúbil účasť v novej Gottwaldovej vláde. Užšie predsedníctvo Strany slobody zaujalo stanovisko k politickej situácii až 23. februára, keď vyhlásilo, že strana nemá nijaký podiel na vládnej kríze a odsúdilo nezodpovedné konanie politických strán zastúpených vo vláde. Nesúhlasilo so snahou zmeniť existujúci politický systém, východisko hľadalo v obnovení súdržnosti Národného frontu a vyhlásilo, že z tohto dôvodu sa Strana slobody „nepripojí k žiadnemu

¹¹⁷ ŠUTA J, Š.: Občianske politické strany, s. 267–269.

bloku, a to v rámci Národného frontu ani mimo neho“. Na tomto stanovisku sa nič nezmenilo až do konca vládnej krízy.

Československá sociálnodemokratická strana na Slovensku neformulovala vlastné stanovisko a držala sa línie pražského vedenia. Na rokovaníach ústredného výkonného výboru v Prahe sa vo februárových dňoch zúčastňoval Ján Bečko. Vedenie KSC predložilo 21. februára vedeniu sociálnej demokracie ponuku na vytvorenie novej vlády zloženej z komunistov a sociálnych demokratov, čo však ústredný výkonný výbor odmietol. Trval na zásade nevytvárať žiadne bloky proti komunistom, ale ani blok s komunistami proti ostatným stranám. Generálny tajomník KSS Štefan Bašťovanský 22. februára navrhol Krajskému výkonnému výboru Československej sociálnodemokratickej strany na Slovensku, aby obe strany postupovali spoločne pri riešení vládnej krízy. Ivan Frlička, predseda krajského výboru sociálnej demokracie, odpovedal až 24. februára v tom zmysle, že vedenie strany je pripravené začať rokovania. K vlastnému rokovaniu však neprišlo a delegácia sociálnej demokracie na Slovensku sa s predstaviteľmi KSS zišla až na ustanovujúcej schôdzi Prípravného akčného výboru Slovenského národného frontu 25. februára, t. j. už po vyriešení vládnej krízy.¹¹⁸

Ešte počas februárovej krízy, súčasne s násilnými zmenami v Zbore povereníkov, zatýkaním v mocenských orgánoch, najmä v bezpečnosti, decimovaním Demokratickej strany a ďalšími nátlakovými akciami (napr. jednodňový generálny štrajk 24. februára 1948) sa začal formovať nový „obrodenný“ Národný front. Bola to súčasť prevratu, jeden z nástrojov uchopenia moci komunistickou stranou. Zásadnú zmenu v dovtedajšom charaktere Národného frontu predstavoval vznik tzv. akčných výborov po výzve K. Gottwalda 21. februára na Staromestskom námestí v Prahe, respektíve na zjazde závodných rád 22. februára. Na Slovensku vystúpil s obdobnou výzvou podpredseda vlády a predseda KSS Viliam Široký na zhromaždení v bratislavskej Redute večer 21. februára 1948. Vyhlásil, že „skutočná príčina terajšieho stavu vládnej krízy tkvie v tom, že reakcia chce rozbiť skutočný NF, zväzok robotníkov a roľníkov, živnostníkov a inteligencie“. Národný front treba očistiť od „reakcionárov“, pričom „nositeľmi jednoty demokratických síl majú byť akčné výbory Národného frontu“. „Pristúpme k ich tvoreniu v obciach, okresoch i v celoslovenskom meradle. Utvárajme ich zo skutočne demokratických predstaviteľov všetkých politických strán a celonárodných inštitúcií, ako sú ROH, JZSR, Odbojové zložky, ZSM, ZSŽ atď.“¹¹⁹

Akčné výbory naozaj začali vznikať „zdola“, spočiatku viac-menej živelne, pretože ešte neexistoval centrálny alebo koordinačný orgán, ktorý by ich riadil; na Slovensku sa takýto orgán vytvoril až 25. februára 1948. Len v dňoch 22.–23. februára sa vytvorilo viac ako 60 miestnych a okresných akčných výborov.¹²⁰ Do 24. februára vznikli akčné výbory približne v polovici okresov, v nasledujúcich dňoch sa utvárali aj v závodoch, úradoch a spoločenských organizáciách.¹²¹ Jednoznačnú prevahu v akčných výboroch mali členovia alebo sympatizanti KSS. Vstupovali do nich však aj niektorí členovia Demokratickej strany, Strany slobody a sociálnej demokracie, hoci vedenia týchto strán ich vytváranie odmietli.

¹¹⁸ Podrobnejšie k vývoju pomerov v Demokratickej strane, Strane slobody a Čs. sociálnodemokratickej strane na Slovensku pozri BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu, s. 227–246; ŠUTAJ, Š.: Občianske politické strany, s. 263–282; PEŠEK, J.: Strana slobody. Strana slovenskej obrody. In: MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: Vývoj politických strán, s. 1307–1331.

¹¹⁹ *Pravda*, 23. 2. 1948. Prejav podpredsedu vlády V. Širokého. Pozn. ROH – Revolučné odborové hnutie, JZSR – Jednotný zväz slovenských roľníkov, ZSM – Zväz slovenskej mládeže, ZSŽ – Zväz slovenských žien.

¹²⁰ SNA, f. Povereníctvo vnútra (PV), Sekretariát, k. 189.

¹²¹ *DEJINY Slovenska*. VI. (1945–1960). Bratislava 1988, s. 183–184.

Pôsobenie akčných výborov bolo protiprávne a formálne ho legalizovali, so spätnou platnosťou, až v júli 1948 (zákon č. 213 Zb. z 21.7.1948). Čistky smerovali predovšetkým proti dovtedajším partnerom KSS v Národnom fronte, aktivistom nekomunistických strán, najmä Demokratickej strany. Postihli pritom napr. aj niektorých exponovaných činiteľov ľudáckeho režimu, ktorých zoznamy vypracovala ŠtB ešte koncom roka 1947 v súvislosti s dozvukmi „odhaleného protištátneho sprisahania“. Od 22. februára do 1. marca 1948 bolo na návrh akčných výborov zatknutých 173 „politicky nespoľahlivých osôb“, v ústredných orgánoch v Bratislave v tom čase zbavili funkcií 334 osôb.¹²² Bol to však len začiatok rozsiahlych čistiek; ich najväčšia vlna prebehla od konca februára do konca apríla 1948.

Centrálnym orgánom novovytváraných akčných výborov sa stal Ústredný akčný výbor Národného frontu (ÚAV NF). Zjazd Závodných rád v Prahe 22. februára rozhodol prevziať iniciatívu pri jeho vytváraní. 23. februára sa ustanovil Prípravný výbor na vytvorenie Ústredného akčného výboru. Na schôdzi Prípravného výboru 25. februára v budove Ústrednej rady odborov v Prahe sa jeho predsedom stal vedúci funkcionár ROH a podpredseda vlády Antonín Zápotocký, podpredsedom Rudolf Slánský a Zdeněk Fierlinger, generálnym tajomníkom Alexej Čepička, ktorí okrem Fierlingera, vtedy ľavicového sociálneho demokrata (po zlúčení sociálnej demokracie s komunistickou stranou vysoký funkcionár KSČ), boli vedúcimi predstaviteľmi KSČ. Slovenskí predstavitelia v ÚAV NF pri jeho vzniku zastúpení neboli. Menovali ich až dodatočne, na schôdzi Ústredného akčného výboru Slovenského národného frontu (ÚAV SNF) 8. marca. Do predsedníctva delegovali Viliama Širokého, Júliusa Ďuriša, Jozefa Vala (KSS) a „spoľahlivých“ súputníkov Jána Ševčíka a Vavra Šrobára. Do ÚAV SNF bolo celkovo delegovaných 22 členov za Slovensko.¹²³

V Bratislave mal scenár vytvárania Ústredného akčného výboru SNF čiastočne inú podobu. Večer 25. februára sa na podnet predsedu Zboru povereníkov Gustáva Husáka zišli v budove predsedníctva Zboru povereníkov zástupcovia slovenských politických strán a celonárodných inštitúcií na ustanovujúcej schôdzi Prípravného výboru akčného výboru SNF. Schôdzi predsedal Viliam Široký, ďalšími zástupcami KSS boli Gustáv Husák, Karol Šmidke, Štefan Baštovanský a Jozef Šoltész. Za sociálnu demokraciu boli prítomní Ivan Frlička, František Fryš, Ján Čaplovič a Viliam Radakovič, za Stranu slobody Jozef Brúha, Tibor Šabo a Július Gašperík, za opozíciu v Demokratickej strane Milan Polák, Jozef Lukačovič, Jozef Mjartan a Jozef Kyselý. Zhromaždenie bolo početne reprezentatívne a formálne takmer „vyrovnané“, no KSS mala jednoznačnú prevahu prostredníctvom zástupcov „celonárodných organizácií“ reprezentovaných až na výnimky komunistami; delegácia Slovenskej odborovej rady na čele s Františkom Zupkom, zástupcovia Zväzu slovenských partizánov na čele so Samuelom Faltanom, zástupcovia Združenia zahraničných vojakov na čele s Viliamom Šalgovičom atď.¹²⁴ Podstatné pochopiteľne nebolo len kvantitatívne zastúpenie (formálne počty), ale i to, že medzi zástupcami ostatných politických strán bolo veľa už vtedy zjavných súputníkov komunistov. Aj tí, ktorí sa s nimi neskôr rozišli, boli v tom čase zastrašení a neschopní postaviť sa na odpor.

V. Široký v otváracom vystúpení zdôrazňoval priority komunistického hodnotenia situácie v čase vládnej krízy, ukončenej menovaním novej Gottwaldovej vlády. Hovoril „o potrebe vytvorenia celoslovenského akčného výboru NF, ktorý má byť vrcholným orgánom

¹²² SNA, f. PV, Sekretariát, k. 189.

¹²³ SNA, f. Ústredný akčný výbor Slovenského národného frontu (ÚAV SNF), k. 4. Zápisnica zo schôdze Ústredného akčného výboru Slovenského národného frontu dňa 8. marca 1948.

¹²⁴ SNA, f. ÚAV SNF, k. 4. Zápisnica z ustanovujúcej schôdzky Prípravného výboru akčného výboru Slovenského národného frontu dňa 25. februára 1948.

akčných výborov NF, ako sa ony vytvorili v obciach a okresoch celej republiky a celého Slovenska, ako zväzok robotníkov, roľníkov, živnostníkov a pracujúcej inteligencie“.¹²⁵ Prítomní akceptovali jeho stanoviská a ohradil sa len generálny tajomník Strany slobody Jozef Brúha. Podľa jeho vyjadrenia strana ešte nezaujala stanovisko k súčasnej politickej situácii ani k spolupráci s novým Národným frontom, t. j. zopakoval to, o čom rozhodlo vedenie Strany slobody 23. februára a čo bolo publikované v stranickom denníku Sloboda. Vedenie SSL lavírovalo, bolo však osamotené v situácii, keď sa už o riešení vládnej krízy rozhodlo a existoval jasný pomer síl. Vedúci funkcionári KSS ho tvrdo skritizovali, dali mu „nôž na krk“ a žiadali, aby si strana urobila poriadok vo vlastných radoch, lebo inak by sa dostala do opozície so všetkými dôsledkami, ktoré z toho vyplývali.¹²⁶

Ustanovujúca schôdza 25. februára 1948 zvolila Prípravný výbor Akčného výboru SNF (od 8. marca 1948 sa používal názov Ústredný akčný výbor SNF) a sedemčlenné predsedníctvo na čele s V. Širokým. ÚAV SNF mal celkom 56 členov. Za KSS, sociálnodemokratickú stranu, opozičnú skupinu v Demokratickej strane, Stranu slobody (keď zaujme jednoznačné stanovisko), Slovenskú odborovú radu a Jednotný zväz slovenských roľníkov bolo po päť členoch, po troch členoch vyslal Zväz slovenských partizánov, Zväz vojakov povstania, Zväz politických a rasovo prenasledovaných oslobodených väzňov, Zväz slovenskej mládeže a Zväz slovenských žien. Zvyšok tvorili „významní kultúrni a verejní činitelia“.¹²⁷ Jednoznačne sa prejavilo celkom bezvýznamné postavenie nekomunistických politických strán, ktorých zástupcovia sa doslova „stratili“ v mase komunistických predstaviteľov „celonárodných organizácií“ a „významných kultúrnych a verejných činiteľov“.

Pri vytváraní Prípravného výboru Akčného výboru SNF sa ešte počítalo s ďalšou existenciou Demokratickej strany, pochopiteľne pod vedením opozičných funkcionárov. Vedenie KSS vôbec nepredpokladalo, že by sa táto strana, zdanlivo spoľahlivo etablovaná na slovenskej politickej scéne, totálne rozpadla. Predsedníctvo KSS ešte 1. marca 1948 rozhodlo o založení roľníckej strany, ktorá by bola schopná konkurovať DS.¹²⁸ Nebolo to však potrebné, pretože rozpad tejto strany bol mimoriadne rýchly. Demokratická strana prestala existovať (v niektorých dokumentoch sa uvádza, že sa formálne rozpustila, v ďalších, že bola premenovaná) a pod patronátom KSS sa vytvorila Strana slovenskej obrody (SSO). Čestným predsedom sa stal Ján Ševčík (bol členom rekonštruovanej vlády K. Gottwalda z 25. februára 1948), úradujúcim predsedom Milan Polák a generálnym tajomníkom Jozef Kyselý. Naďalej však medzi nimi pretrvávali rozpory a vzájomná rivalita, ktorá mala svoje korene ešte v čase februárovej krízy, respektíve pred ňou. Napr. J. Ševčík, ktorého Štátna bezpečnosť považovala za „lojálneho“, podozrieval spolu s J. Kyselým M. Poláka, že zostal na Slovensku na prianie Lettricha a bude sa usilovať o realizáciu jeho politickej línie. Ďalší vývoj to však nepotvrdil a osudy týchto aktérov sa vyvíjali odlišným spôsobom.¹²⁹

¹²⁵ Tamže.

¹²⁶ V zápisnici sa k tomuto bodu uvádza: „Podpredseda vlády V. Široký a predseda Zboru poverených G. Husák veľmi ostro a kriticky zaujali stanovisko k vyhláseniu Dr. Brúhu, gen. taj. Strany slobody a k úradnému komuniké, ktoré bolo vydané zo zasadnutia predsedníctva Strany slobody a žiadali, aby Strana slobody veľmi jasne povedala, či chce urobiť vo vlastnej strane také opatrenia, aby jej spolupráca v NF bola umožnená, alebo či chce zotrvať na stanovisku opozičnom.“ Tamže.

¹²⁷ Tamže.

¹²⁸ V zápise sa uvádza: „Zásadné uznesenie: Založiť roľnícku stranu. Bacílek, Falčan, Čulen a Rendek uvážia personálne otázky, program a organizačnú štruktúru strany.“ SNA, f. ÚV KSS, k. 789. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS zo dňa 1. marca 1948.

¹²⁹ M. Polák zostal poverenikom zdravotníctva až do svojej smrti (zahynul pri autonehode v auguste 1951), zatiaľ čo J. Ševčík skončil v komunistickom väzení. V máji 1952 ho na základe provokácie

Vedenie Strany slobody, ktoré v dňoch februárovej krízy lavírovalo, sa až 26. februára pridalo na stranu víťazov. Čestným predsedom strany sa stal Vavro Šrobár, ktorý 25. februára vstúpil do reorganizovanej vlády K. Gottwalda. Úradujúcim predsedom bol Pavol Blaho, ktorý zostal ako povereník pôst v Zbore povereníkov, menovanom 6. marca, a generálnym tajomníkom Jozef Brúha. Stranu slobody prijali do „obrodenej“ Národného frontu, čo ju však nezachránilo pred zásahmi novej moci. Na zasadnutí Ústredného akčného výboru SNF 8. marca 1948 V. Široký vyhlásil, že „ÚAV dostal konkrétne správy, že na strednom Slovensku kompromitovaní členovia bývalej Demokratickej strany prechádzajú hromadne do Strany slobody a vyvíjajú svoju rozkladnú činnosť ďalej, iba pod pláštikom inej strany.“¹³⁰ Záver bol taký, že Strana slobody sa musí „očistiť od reakčných živlov“, a to aj za „pomoci“ oblastných a okresných výborov Slovenského národného frontu; tie určia, ktoré osoby nemôžu byť členmi SSL.¹³¹

Charakteristickou črtou vývoja po februári 1948 bolo, že sa z politickej scény na Slovensku rýchlo vytratila sociálna demokracia. Jej vedenie malo pôvodne predstavu, že členská základňa strany by sa mohla teraz podstatne rozšíriť, najmä prestupmi z Demokratickej strany. To však bolo pre predstaviteľov KSS neprijateľné, pretože sa rozhodli akceptovať len satelitné ministry bez reálneho politického vplyvu, navyše pre sociálnu demokraciu už nezostávalo v politickom spektre miesto. Dňa 14. apríla 1948 vydalo vedenie sociálnej demokracie na Slovensku (pod vplyvom rozhodnutia vedenia sociálnej demokracie v Prahe z 10. apríla rokovať o zjednotení s KSČ) ohlas členom sociálnej demokracie. Konštatovalo v ňom, že založenie Strany práce, neskoršej sociálnej demokracie, „bolo veľkou chybou“¹³² oznámilo, že rozpúšťa sociálnodemokratické organizácie a členov strany vyzvalo, aby individuálne vstupovali do KSS. Zjednotenie sa tak po formálnej stránke ne realizovalo fúziou oboch strán, ako to bolo koncom júna 1948 v Prahe (formálna podoba pritom nebola rozhodujúca, pretože obe strany sa zjednocovali na organizačnom základe a programe KSČ), ale zjavnou likvidáciou sociálnej demokracie a jej pohltitím KSS.¹³³

Pomery v Slovenskej národnej rade, ktorá sa konštituovala na základe volieb v máji 1946, sa po februári 1948 podstatne zmenili prebiehajúcimi čistkami. SNR sa vytvárala inak ako Ústavodarné národné zhromaždenie. Nebola voleným orgánom, ale orgánom, do ktorého jednotlivé politické strany delegovali svojich členov na základe výsledkov volieb do Ústavodarného národného zhromaždenia; strany boli vlastníčkami mandátov, pretože tu platil tzv. imperatívny mandát. Dňa 27. februára 1948 ÚAV SNF rozhodol vytvoriť Akčný výbor pri SNR s požiadavkou „obrodiť ju a očistiť“. Jeho predsedom sa stal komunista, podpredseda SNR Ivan Horváth, členmi boli piati zástupcovia za KSS (Ľudovít

---

ŠtB zatkli (v tom čase bol podpredsedom vlády) a v júni 1954 odsúdili za velezradu na 18 rokov väzenia. HLAVA, Bohuslav: Ján Ševčík. In: PEŠEK, Jan a kol.: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948–1989*. Personifikácia politického vývoja. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška 2003, s. 313.

¹³⁰ SNA, f. ÚAV SNF, k. 4. Zápisnica zo schôdže Ústredného akčného výboru Slovenského národného frontu dňa 8. marca 1948.

¹³¹ Prijalo sa uznesenie, že oblastné a okresné výbory SNF majú vypracovať a predložiť ÚAV SNF zoznam osôb, ktoré „pre svoju nepriateľskú činnosť proti ľudovodemokratickému zriadeniu majú byť vylúčené z verejného života. Tieto osoby nesmú byť prijaté do žiadnej politickej strany a celonárodnej organizácie“. Ďalej sa rozhodlo preskúmať zloženie vedúcich orgánov (oblastných, okresných a miestnych) Strany slobody a postarať sa o to, aby „kompromitované osoby“ boli z nich vylúčené.“ Tamže.

¹³² V ohlase sa uvádzalo, že: „Založenie Strany práce z r. 1945, neskoršej sociálnej demokracie, na Slovensku bolo veľkou chybou. Tento krok mohol viesť len k triešteniu socialistických síl na Slovensku a k posilneniu reakcie, ktorej zálučné ciele sme v posledných časoch poznali a s ktorou ľud tak slávne zúčtoval.“ Prevzaté ŠUTAJ, Š.: *Občianske politické strany*, s. 181.

¹³³ K vývoju sociálnej demokracie na Slovensku po februárovej kríze 1948 do zániku strany podrobnejšie Tamže, s. 278–282.

Benada, Ladislav Holdoš, Anton Rašla, Viliam Šalgovič a Július Viktory), traja za opozíciu v Demokratickej strane (Vladimír Brežný, Anton Granatier, Martin Kulich) a po jednom za Stranu slobody (Július Gašperík) a za sociálnu demokraciu (Teofil Homer).¹³⁴

Čistky v SNR priniesli ešte do konca februára 1948 podstatné zmeny v rozložení politických síl. Predseda SNR Jozef Lettrich a člen predsedníctva SNR Andrej Cvinček (obaja za DS) na svoje funkcie rezignovali a keďže Anton Granatier (pôvodne za DS, no v priebehu februárovej krízy sa pripojil k „opozíčníkom“) ako podpredseda SNR „prestúpil“ k víťazom, mali v predsedníctve SNR zástupcovia „obrodeneho národného frontu“ väčšinu. Dňa 27. februára na mimoriadnom zasadnutí predsedníctva SNR zobrali na vedomie, že Akčný výbor DS zbavil mandátu dvadsaťjeden členov SNR (začiatkom marca 1948 zbavil mandátu ďalších štyroch, navyše traja členovia SNR za DS rezignovali), jeden člen sociálnodemokratickej strany rezignoval a KSS odvolala jedného člena (Viliama Žingora).¹³⁵ Počet členov SNR sa tak znížil zo sto na sedemdesiat. Vedenie KSS pôvodne rávalo s tým, že na uvoľnené miesta akčné výbory dosadia tých náhradníkov za DS, ktorí už medzičasom prestúpili do KSS, alebo sa javila reálna možnosť získať ich do KSS.¹³⁶ Nakoniec to nebolo potrebné, čo potvrdilo aj hlasovanie v Slovenskej národnej rade o dôvere novému Zboru povereníkov z 23. marca 1948, keď šesťdesiatštyri prítomných členov hlasovalo jednomyselne za vyslovenie dôvery.¹³⁷

Vo voľbách 30. mája 1948 sa volilo do Národného zhromaždenia a SNR sa opäť ustanovovala tak, ako po voľbách v máji 1946. Prvý raz sa volilo systémom tzv. jednotnej kandidátky Národného frontu, kde rozhodujúcu väčšinu umiestnených na kandidátku a teda aj zvolených tvorili komunisti a len malá časť sa „prideľovala“ satelitným stranám, respektíve zložkám Národného frontu, najmä odbojárom a zástupcom ROH, často opäť komunistom. Bola to len kamufláž volieb a s demokratickými voľbami to nemalo nič spoločné. Predsedníctvo ÚAV SNF 13. júna 1948 schválilo návrh kandidátky nového Zboru povereníkov a 18. júna ho schválila vláda. Z pätnástich členov Zboru povereníkov bolo oficiálne zástupcami KSS deväť členov, no keďže za odbojové zložky (J. Viktory) a SOR (F. Zupka) opäť menovali komunistov, celkovo príslušníkov KSS – členov Zboru povereníkov bolo jedenásť. Troch členov Zboru povereníkov mala SSO (J. Mjartan, J. Lukačovič a M. Polák) a jeden člen ZP, Alexander Horák, súputník režimu z radov katolíckych „vlasteneckých“ kňazov, bol nestraník.¹³⁸

Nóvum v zložení Zboru povereníkov spočívalo v tom, že Strana slobody, ktorá upadla do nemilosti, už nemala ani jedného zástupcu. Pri rokovaní o jeho zostavení G. Husák oznámil: „Po zvážení posledných udalostí SSl nebude zastúpená v novom X. Zbore povereníkov. Rozhodujúcimi momentmi boli tieto okolnosti – a) útek predsedu strany (Pavol Blaho – J. P.), jediného jej povereníka, do zahraničia, b) pri voľbe predsedu NZ zástupcovia SSl demonštratívne neodovzdali svoje hlasy na kandidátke NF Dr. Johnovi (Oldřich John, ľavicový sociálny demokrat – J. P.), c) zaďakovanie (rezignácia – J. P.) Dr. Brúhu a vzdanie sa poslaneckého mandátu a všetkých funkcií.“¹³⁹ Z bezprostrednej reakcie vedenia KSS sa stala dlhodobá realita, ktorá platila počas celého obdobia existencie komunistického

¹³⁴ SLAVKOVSKÁ, E.: Vznik a formovanie akčných výborov na Slovensku. In: *Historické štúdie* XXV, Bratislava 1981, s. 32.

¹³⁵ RÁKOŠ, E. – RUDOHRADSKÝ, Š.: Slovenské národné orgány, s. 136, 463.

¹³⁶ SNA, f. ÚV KSS, k. 789. Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS zo dňa 16. marca 1948.

¹³⁷ BARNOVSKÝ, M.: Preberanie moci a pofebruárová očista 1948. In: BARNOVSKÝ, M. (ed.): *Od diktatúry k diktatúre*. Slovensko v rokoch 1945–1953. Bratislava: Historický ústav SAV 1995, s. 90.

¹³⁸ RÁKOŠ, E. – RUDOHRADSKÝ, Š.: Slovenské národné orgány, s. 501.

¹³⁹ SNA, f. ÚAV SNF, k. 4. Zápisnica zo zasadnutia Predsedníctva ÚAV SNF dňa 13. júna 1948.

režimu, hoci pôvodne malo ísť len o prechodné opatrenie.¹⁴⁰ Zatiaľ čo Strane slovenskej obrody prideliť okrem symbolického zastúpenia v SNR a Národnom zhromaždení určité minimálne pozície vo vláde a v Zbore povereníkov (i v jeho nástupníckom orgáne), Strana slobody sa musela uspokojiť len s minimálnym zastúpením v zákonodarných orgánoch, t. j. v SNR a Národnom zhromaždení.¹⁴¹

V období februárovej krízy 1948 a pofebruárového vývoja, ktoré akoby symbolicky uzatvárali voľby do Národného zhromaždenia koncom mája, respektíve aj demisia prezidenta E. Beneša a voľba K. Gottwalda do tejto funkcie v júni 1948, sa utvárali základné kontúry budúceho politického systému. Komunistická strana uchočila moc (stala sa „vedúcou“, v skutočnosti vládnuou silou) a zmocnila sa štátu, z ktorého urobila „socialistický štát“ ako nástroj presadzovania svojich predstáv o ďalšom vývoji spoločnosti. Vytvorila si systém tzv. prevodových pák v podobe „obrodeneho“ Národného frontu. Na rozdiel od predfebruárového Národného frontu, akejsi koalície existujúcich (povolených) politických strán, išlo o zoskupenie „masových spoločenských organizácií“, doplnených satelitnými politickými stranami¹⁴² bez akéhokoľvek reálneho politického vplyvu; „obrodeneý“ Národný front pochopiteľne fungoval pod „vedením“ komunistickej strany. Na Slovensku boli takými satelitnými stranami Strana slovenskej obrody a Strana slobody, v českých krajinách Československá strana socialistická a Československá strana lidová. Podmienkou vlastnej existencie týchto strán, rovnako ako spoločenských organizácií, bolo „dobrovoľné“ uznanie vedúcej úlohy KSC, prijatie jej programu a ochota „podieľať sa na budovaní socialistickej spoločnosti“.

¹⁴⁰ G. Husák ako dezignovaný predseda nového Zboru povereníkov tvrdil, že nezaradenie zástupcov Strany slobody do neho neznamená: „... jej vylúčenie z konštruktívnej práce v budúcnosti, ale je to opatrenie prechodného rázu, a keď strana v budúcnosti dokáže, že jej zastúpenie v ZP patrí, budú pribratí.“ Tamže.

¹⁴¹ SSO „pridelili“ po voľbách v máji 1948 9 poslaneckých miest v Národnom zhromaždení a 20 členov SNR, 1 miesto vo vláde a 4 miesta v Zbore povereníkov. SSL dostala len 2 poslanecké mandáty v Národnom zhromaždení a 6 členov SNR. Členom vlády bol aj V. Šrobár, nie však za Stranu slobody, ale ako „osobnosť“; išlo o akúsi „vďačnosť“ za to, že sa nechal využiť vo februári 1948. SNA, f. ÚAV SNE, k. 98. Prehľad o poslancoch inopolitických strán na Slovensku v jednotlivých volebných obdobiach; KOVÁČ, D. a kol.: Kronika Slovenska, s. 583, 585–586.

¹⁴² Strana slovenskej obrody vykazovala koncom roka 1948 944 členov a tento počet ďalej klesal; roku 1955 už ani neuvádzala počet členov, ale len 127 funkcionárov a aktivistov. U Strany slobody jej vedenie odhadovalo (zjavne nadhodnotene) v lete 1948 počet členov na 4–5000, bola to však len fikcia, vychádzajúca z predfebruárových pomerov. Niektorí členovia vedenia sa vyjadrovali v tom zmysle, že by neváhali stranu rozpustiť, keby KSS nepokladala jej likvidáciu za provokáciu. Roku 1954 evidovalo vedenie SSL asi 2300 členov. PEŠEK, J.: Strana slobody, s. 1311, 1324.

Demokratická strana a osudy jej predstaviteľov po februári 1948

Marek Syrný

Po uchopení politickej moci komunistami a s prechodom na totalitný režim sa každý z bývalých reprezentantov slovenskej Demokratickej strany (DS) vyrovnával osobite. Niektorí, ktorí už predtým inklinovali k spolupráci s Komunistickou stranou Slovenska (KSS), ale nechceli sa stať plnokrvnými komunistami, ostali pôsobiť vo formálnej pokračovateľke DS – v Strane slovenskej obrody (SSO). Tá vytvárala pre zahraničie v pofebruárovom politickom systéme demokratickú fasádu Národného frontu. Bola poslušným nástrojom komunistického monopolu moci, za čo sa režim odplácal jej reprezentantom ich ponechaním vo výhodných štátnych funkciách. Mnohí funkcionári SSO si v porovnaní s ich pozíciou v DS resp. v predprevratových vládnych štruktúrach výrazne polepšili. Najakceptovanejšou osobou z radov kritikov dovtedajšej DS sa po februári 1948 stal pre nový komunistický režim Ján Ševčík. V marci 1948 sa stal oficiálnym predsedom SSO. V rekonštruovanej vláde Klementa Gottwalda zastával po demisiovanom Jánovi Lichnerovi niekoľko mesiacov post štátneho tajomníka na Ministerstve národnej obrany, ale už od 15. júna 1948 sa stal podpredsedom vlády. Milan Polák vykonával od marca 1948 funkciu úradujúceho predsedu SSO a po júni 1948 spravoval rezort povereníctva zdravotníctva. Jozef Kyselý sa po transformácii DS na SSO stal najskôr jej generálnym tajomníkom a po zatknutí jej dovtedajšieho predsedu J. Ševčíka v roku 1952 sa dokonca stáva jej predsedom. V rokoch 1948 až 1952 bol členom Predsedníctva Ústredného výboru Slovenského národného frontu. V Zbore povereníkov riadil sektor zdravotníctva a v roku 1952 sa stal dokonca podpredsedom vlády. O rok neskôr bol ministrom stavebných hmôt, v rokoch 1953–1958 ministrom miestneho hospodárstva a v rokoch 1958–1960 ministrom – predsedom Vládneho výboru pre rozvoj poľnohospodárstva, lesného a vodného hospodárstva. Jozef Lukačovič bol od pofebruárového obdobia roku 1948 až do roku 1968 podpredsedom SSO. Od marca do júna 1948 bol v novom Zbore povereníkov povereníkom techniky, potom až do júna 1955 povereníkom stavebníctva a v rokoch 1955–1960 zastával funkciu povereníka spojov.¹⁴³

Iní bývalí straníci či politici DS volili priamejšiu cestu ich akceptácie novým režimom a vstupovali rovno do KSS. Hoci sa organizácie DS v dňoch februárovej krízy a po nej relatívne rýchlo rozkladali a mnohí sa z oportunistických či existenčných dôvodov stali členmi KSS, ani zďaleka nešlo o výrazný masový jav. Aj keď sa v komunistickej strane v roku 1951 nachádzalo takmer 6 tisíc bývalých členov DS (ktorých bolo pred straníckymi

¹⁴³ PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry, s. 187–188, 222, 270–271 a 313.

čistkami po februári 1948 v KSCĽ nepochybne o niekoľko stoviek či tisícov viac), v porovnaní s 8 tisícovou skupinou bývalých členov HSES v komunistickej strane v tomto období¹⁴⁴ a najmä oproti počtu 217 000 členov DS v januári 1948, ide iba o malý zlomok bývalých slovenských demokratov. Obrovský nárast členstva KSS po februárovom prevrate v roku 1948¹⁴⁵ nejde teda na účet automatických prestupov bývalých slovenských demokratov do komunistickej strany. Skôr sa viaže na snahu veľkej časti obyvateľstva, najmä úradníkov a inteligencie, ktorí dovtedy ani nemuseli byť organizovaní v nijakej strane, zabezpečovať si existenčné postavenie v totalitnej spoločnosti organizovaním sa v štátostrane. Tento existenčný oportunistický či pragmatizmus bol koniec koncov charakteristický aj pre predošlý totalitný ľudácky režim.

Najväčšiu skupinu bývalého členstva DS, ako väčšinou vždy pri takýchto mocenských režimoch, tvorila veľká masa obyčajných stránikov, ktorí volili cestu neaktívnej akceptácie nového režimu. Odmietali komunizmus, ale inak neboli politicky veľmi vyhranení a už vôbec neboli usposobení odporovať novej štátnej moci, aj keď totalitnej. Stali sa apolitickí. Zameriavali sa skôr na svoj súkromný život ako na politiku, ale pritom sa zúčastňovali všetkých verejných prorežimných aktivít, presne tak, ako to od nich ich zamestnávateľia či štátne orgány očakávali. Pritom ale zaiste aj medzi nimi boli jednotlivci, ktorých dokázal nový režim v niektorých prípadoch okúzliť svojou sociálnou politikou. Pravda iba vtedy, ak sa náhodou nestali obeťou núteného združstevňovania či iných, násilnejších prejavov komunistického režimu.

No a v neposlednej rade tu boli bývalí politici a straníci DS, ktorí si zvolili cestu pasívnej či aktívnej rezistencie voči komunistickému režimu uzurpujúcemu si po februári 1948 všetku politickú moc, o ktorú sa predtým komunisti delili práve s nimi. Hoci nešlo o veľmi početnú skupinu, z budúceho politického hľadiska bola (najmä tá aktivistická) najvýznamnejšia. Pritom zďaleka nešlo iba o aktívnych odporcov režimu v exile, ale aj na Slovensku sa našli desiatky osôb ochotných spraviť niečo pre zmenu režimu. Hoci väčšina významnejších politikov DS, napriek možnej hrozbe perzekúcií zo strany komunistického režimu za ich predošlý politický boj proti komunizmu, ostala na Slovensku, desiatky iných bývalých slovenských demokratov sa rozhodli nezotrvať vo vlasti okupovanej totalitnou mocou a emigrovali na Západ. Za viac či menej dramatických okolností (aj keď v prvých mesiacoch po februári 1948 nebola plne uzatvorená hranica, najpoprednejší predstavitelia DS si nemohli byť istý zákroku proti ich odchodu) sa dostali prevažne do západných zón Nemecka. Tu prešli tortúrou utečeneckých táborov a po niekoľkých mesiacoch sa mohli rozhodnúť, ktorú krajinu si zvolia za cieľ svojho emigrantského pôsobenia. Väčšina odišla do USA, kde bola veľká krajanská kolónia, väčšie možnosti rýchlejšieho existenčného zabezpečenia sa a najmä, USA boli nielen vedúcou ekonomickou, ale aj politickou veľmocou nekomunistického „slobodného sveta“. Časť zostala pôsobiť v Nemecku, iní odišli do Veľkej Británie či do Francúzska, niektorí dokonca až do Austrálie. Už v prvých

¹⁴⁴ ŠUTAJ, Štefan: *Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948)*. Košice: Spoločensko-vedný ústav Slovenskej akadémie vied 2002 s. 80.

¹⁴⁵ Ešte v decembri 1947 mala KSS iba 210 tisíc členov, ale už o sedem mesiacov neskôr až 407 tisíc členov, čiže takmer dvojnásobok. Zatiaľ čo vo februári 1948 evidovala KSS iba zhruba 10 tisíc nových členov, v marci 1948 to bolo už takmer 60 tisíc osôb, ktoré si podali prihlášku do komunistickej strany. Tento vývoj enormných vstupov do KSS pokračoval aj v apríli 1948. Už v máji však klesol na polovicu a podobne sa vyvíjal aj v nasledujúcich mesiacoch. Po februári 1948 sa taktiež radikálne zmenilo zastúpenie inteligencie v radoch komunistickej strany, keď sa z predošlých 12 % zväčšilo až na 23 %, čiže takmer zdvojnásobilo. Bližšie pozri SYRŇÝ, Marek: K organizačnej výstavbe a štruktúre KSS v rokoch 1945–1948. In: ŠMIGEL, M. a kol.: *Radikálny socializmus*, s. 98–104.

mesiacoch po februári 1948 takto odišli do exilu títo významnejší predstavitelia slovenských demokratov: Jozef Ambruš, Samuel Belluš, Emanuel Böhm, Rudolf Frašťacký, Fedor Hodža, Martin Kvetko, Jozef Lettrich, Michal Múdry-Šebík, Jozef Horváth, Ľudovít Linczényi, Michal Zibrín, Kornel Fillo, Mikuláš Franek, Matej Josko, Štefan Kočvara či Ján Beharka.¹⁴⁶

Na druhej strane „železnej opony“ zatiaľ prebiehali súdne procesy a perzekúcie so všetkými komunistom nepohodlnými bývalými demokratmi. Medzi prvými bol odsúdený prvý povojnový predseda DS a do jesene 1947 podpredseda vlády Ján Ursíny. Už počas vládnej krízy vo februári 1948 bolo na neho podané trestné oznámenie. J. Ursíny bol za vykonštruovaný trestný čin vyzradenia štátneho tajomstva a vojenskej zrady (tzv. Obuchova aféra) 29. apríla 1948 odsúdený na 7 rokov väzenia.¹⁴⁷ Oproti pôvodnej obžalobe však J. Ursíny dostal relatívne mierny trest, lebo bol nakoniec oslobodený spod obžaloby „zo zločinu prípravy úkladu o republiku a z nadržovania k zločinu prípravy úkladu o republiku“. Medzi poľahčujúcimi okolnosťami v jeho prípade bolo aj to, že sa nedokázalo, že by vedel o spojení svojho tajomníka Otta Obucha s Ferdinandom Ďurčanským.¹⁴⁸ V máji 1953 J. Ursínyho prepustili na slobodu. Najvyšší súd v rámci rehabilitácií jeho rozsudok v roku 1964 zrušil.¹⁴⁹

Krátko po odsúdení J. Ursínyho prišli na rad aj predstavitelia politického katolicizmu v bývalej DS, komunistami označovaný za jej „ľudácke“ krídlo – Ján Kempný, Miloš Bugár, Jozef Staško, Pavol Čarnogurský, Ľudovít Obtulovič, Ferdinand Jurčovič a ďalší. V obžalobe proti M. Bugárovi a J. Kempnému sa okrem iného proti nim vykonštruovali aj takéto obvinenia: „Dr. Miloš Bugár... požiadal Viliama Čiepku, aby mu sprostredkoval schôdzku s vedúcim týchto protištátnych organizácií, aby mohol organizačne zjednotiť a programovo usmerniť činnosť týchto organizácií a pozdvihnúť úroveň nimi vydávaných letákov... dával týmto organizáciám úpravy, ako majú postupovať pri vydávaní, koncipovaní a rozširovaní protištátnych letákov.“ Na účet protištátnej činnosti J. Kempného bolo okrem iného uvádzané, že v roku 1947 radil Petrovi Maxoňovi ako získať prostriedky pre financovanie domáceho a zahraničného ľudáckeho odboja a napomáhal mu v snahe dostať sa do exilu. Podľa pofebruárového Štátneho zastupiteľstva sa mal tiež J. Kempný spolu s L. Obtulovičom a J. Staškom snažiť dostať na výzvu Petra Prídavka do exilu, aby tak posilnili medzinárodné postavenie slovenskej ľudáckej emigrácie a pod.¹⁵⁰ Nie všetky obvinenia pripravené Štátnou bezpečnosťou a Štátnym zastupiteľstvom proti katolíckym aktivistom v DS sa však podarilo úspešne dokázať a presadiť na súde. Napriek tomu, keď bol v máji 1948 vynesený rozsudok, Kempný bol odsúdený na 6 rokov (z toho si odsedel

¹⁴⁶ Podľa informácií Povereníctva vnútra bolo len v Londýne k 1. júnu 1948 28 slovenských poslancov-emigrantov. ŠUTAJ, Š.: Slovenské občianske politické strany, s. 80.

¹⁴⁷ V rozsudku nad J. Ursíny, ktorý bol súčasťou prípadu O. Obuch a spol., sa uvádzalo, že: „Ako podpredseda vlády zamestnával vo svojom kabinete vo funkcii tlačového referenta Otta Obucha, o ktorom hneď od začiatku vedel, že pre svoju politickú minulosť nemôže mať kladný pomer k ČSR. ...vyžiadal si od Úradu Predsedníctva vlády zápisnicu o tajnom zasadnutí vlády zo dňa 16. 4. 1947, na ktorej bola prejednávaná otázka udelenia milosti Dr. Jozefovi Tisovi, dal ju vo svojom kabinete v 4 exemplároch opísať a tak umožnil O. Obuchovi a úradníčke Cifranicovej oboznámiť sa s obsahom tejto zápisnice a ...umožnil tak O. Obuchovi poslať časť zápisu jedného opisu Dr. F. Ďurčanskému ...hrubou nebanlivosťou spôsobil, že sa skutočnosti, ktoré vláda v záujme republiky uchovávala v tajnosti stali známymi cudzej moci, hoci podľa svojho postavenia bol povinný uchovať ich tajnosť ... čím spáchal prečin zrady štátneho tajomstva podľa § 5 č. 2 z. č. 50/23 a zločin vojenskej zrady podľa § 6, č. 3 z. č. 50/23 Sb.“ Štátny archív (ŠA) Bratislava, f. Štátny súd, sign. Hp 1/48.

¹⁴⁸ Tamtiež.

¹⁴⁹ ŠUTAJ, Š.: Slovenské občianske politické strany, s. 80.

¹⁵⁰ ŠA Bratislava, f. Štátny súd, sign. Hp 4/48.

5 rokov), Bugár na 1 rok, Obtulovič na 8 rokov, Jurčovič na 7 rokov, Staško na 6 rokov a Čarnogurský na 18 mesiacov väzenia.¹⁵¹

Zvlášť záležať si dala komunistická polícia a justícia pri konštruovaní obvinení proti zarytému antikomunistovi a odporcovi povojnovej centralizácie – bývalému predsedovi Najvyššieho kontrolného dvora Fedorovi Thurzovi. V procese proti nemu boli, okrem jeho spolupracovníkov z Najvyššieho kontrolného dvora Ladislava Duchaja a Viliama Bernáta, obvinení tiež viacerí hospodárski činitelia činní v DS (Miloš Ruman) alebo aj mimo nej v súkromnej sfére. Obvinenia proti F. Thurzovi a spoločníkom neboli vedené iba po politickej línii, ale boli obviňovaní aj z nelegálneho získavania financií pre svoju ilegálnu organizáciu. V tomto procese boli súdení aj bývalí tajomníci DS J. Vyškovský a Alexander Pakan či reprezentanti DS v Slovenskej národnej rade (SNR) Andrej Djuračka a parlamente Peter Škodáček. Podľa obžaloby mal F. Thurzo po konzultáciách s M. Múdrym-Šebíkom a americkým kapitánom Hrubým v druhej polovici roka 1947 vytvoriť pod rúskom slovensko-americkej spoločnosti ilegálnu spravodajskú organizáciu zameranú na protikomunistickú a protisovietsku činnosť. Organizácia mala získať informácie politického, vojenského a hospodárskeho rázu poskytovať americkej strane a v prípade vojnového konfliktu medzi Východom a Západom prevziať moc a zmeniť ľudovo-demokratický režim. V obžalobe sa dokonca tvrdilo, že mali spravodajsky územie Slovenska rozdelené do 6 oblastí, pričom J. Beharka mal viesť bratislavskú, J. Vyškovský žilinskú, Ján Pálka liptovskú, Július Homola banskobystrickú, Ján Harčár košickú a Andrej Djuračka juhoslovenskú oblasť. F. Thurzo bol označený za vedúceho celej organizácie, M. Múdry-Šebík mal byť jeho tajomníkom. J. Ambruš mal mať na starosti vojenský, M. Zibrín vnútropolitický, F. Hodža zahranično-politický a R. Fraštacký hospodársky referát. Ako spojky s Prahou, resp. s americkým vyslanectvom, boli určení Miloš Somora a M. Ruman. F. Thurzo bol nakoniec v decembri 1949 odsúdený na 15 rokov a A. Pakan na 2 roky väzenia. Ostatní bývalí činitelia DS spomínaní v procese sa v čase vynesenia rozsudku nachádzali mimo dosahu československých orgánov resp. boli priradení k iným politickým procesom.¹⁵²

Pofebruárovej „spravodlivosti“ neunikli ani ďalší bývalí ministri DS, jednotliví poslanci a členovia SNR resp. redaktori tlačovín DS či jej regionálni funkcionári. Tu možno spomenúť napríklad procesy proti bývalým poslancom DS Pavlovi Vibochovi, Alexandrovi Vidovi či Vojtechovi Vagašskému.¹⁵³ Veľkým procesom s menami viacerých bývalých slovenských demokratov bol aj proces proti Božidarovi Tvarožekovi a spol. Medzi obvinenými sa nachádzali mená niekdajších poslancov Dušana Mojmíra Slávika a Júliusa Špánika či ústredných tajomníkov DS Alojza Tichého a Emila Dohnanca.¹⁵⁴

Ale ani tí predstavitelia DS, ktorí boli k novému režimu oficiálne lojálni (Ján Lichner, Jozef Styk), či ochotní spolupracovať s KSS (I. Pietor) neboli pre pofebruárový režim akceptovateľní. J. Lichnerovi ponúkla nová moc prácu pri organizovaní slepačích fariem a chovu hrabavej hydiny. I. Pietor bol sledovaný, upodozrievaný a vypočúvaný štátnou bezpečnosťou.¹⁵⁵

Hoci DS na Slovensku po februári 1948 fakticky zanikla resp. sa transformovala na prorežimnú Stranu slovenskej obrody, jej viacerí predstavitelia v exile mimo sovietskeho veľmocenského bloku neprestali vykonávať politické aktivity. Práve naopak. Aj keď šlo už

¹⁵¹ ŠUTAJ, Š.: Slovenské občianske politické strany, s. 81.

¹⁵² ŠA Bratislava, f. Štátny súd, sign. Or III 490/49.

¹⁵³ Tamtiež, sign. Or III 57/48, Or III 67/48 a Or III 215/50.

¹⁵⁴ Tamtiež, sign. Or III 77/49.

¹⁵⁵ ŠUTAJ, Š.: Slovenské občianske politické strany, s. 81–82.

o diametrálne inú politickú činnosť akú vykonávali ako predstavitelia najsilnejšej vládnej strany na Slovensku, je nemenej zaujímavá, prínosná a rovnako „neúspešná“ ako tá predfebruárová. Veľmi aktívne si napriek prvotným emigrantským problémom počínal niekdajší predseda SNR a DS J. Lettrich. Po svojom úteku z Československa do Rakúska, kde absolvoval vypočúvanie americkými spravodajskými orgánmi CIC, pobudol krátky čas vo Veľkej Británii. Tu sa už 7. apríla 1948 zúčastnil porady emigrantov z viacerých krajín sovietskeho bloku o ich ďalšej politickej budúcnosti a o aktivitách proti komunistickej moci v ich domovských krajinách. 12. apríla 1948 priletel do Washingtonu, kde deklaroval snahu emigrovaných bývalých slovenských demokratov o pokračovanie v boji za slobodu a demokraciu v Československu. Prihlásil sa tiež k spoločným protikomunistickým aktivitám s predstaviteľmi ostatných emigrantských demokratických skupín strednej a východnej Európy. Poskytoval rozhovory a politické vyhlásenia pre americkú a krajanskú tlač¹⁵⁶ a snažil sa spolu s ostatnými slovenskými demokratickými emigrantmi presvedčiť americké úrady a verejnosť o potrebe aktívnejšieho vystupovania proti komunistickým totalitným režimom, zvlášť v Československu.¹⁵⁷

J. Lettrichovi a jeho spolupracovníkom z radov slovenských demokratov sa v exile dokonca podarilo opäť obnoviť činnosť predfebruárovej DS. Bohužiaľ o jej reálnej straníckej exilovej činnosti máme iba veľmi málo pramenného materiálu. O niečo viac svetla do tejto problematiky by mohlo priniesť až archívne spracovanie a sprístupnenie pozostalosti J. Lettricha resp. M. Kvetka. Ale aj tak je možné skôr predpokladať, že o nejakej významnejšej straníckej činnosti, vzhľadom na exilové podmienky (politické pôsobenie v cudzom štáte, existenčné problémy nových začiatkov, roztratenosť vo viacerých centrách a krajinách exilu, nárast diferenciácií a pod.), nemožno hovoriť. Jednoznačným faktom ale ostáva, že napriek všetkým možným diferenciám, veľká väčšina predfebruárových reprezentantov DS, ktorí sa ocitli v exile, ostávala stále verná myšlienke DS a neustále videla zmysel jej existencie. To iba potvrdzuje, že vznik DS v Slovenskom národnom povstaní (SNP) nebol jednorazovou účelovou akciou, ale vytvorenie silnej strany politického stredu v povstaní malo svoje hlbšie príčiny.¹⁵⁸

Jedinou výraznou skupinou, ktorá sa s myšlienkou DS v exile úplne rozišla, boli katolícki aktivisti typu J. Staška či Imricha Kružliaka. Ale ani o nich nemožno tvrdiť, že by ich pôsobenie v politike DS neovplyvnilo. Minimálne to zapôsobilo na ich politickú umiernenosť voči povstaniu či povojnového vývoju, tak atypickú pre ľudáckych exulantov po roku 1945.

Čiastočný pohľad na aktivity exilovej DS ponúka jej tlačový orgán, ktorý ostával nezmenený voči predchádzajúcemu obdobiu – Čas. Výraznejšie sa zmenila iba jeho obsahová časť, ktorá sa musela prispôbiť novým podmienkam exilu po februári 1948. Okrem informácií o aktuálnom vývoji vo svete resp. v USA a v Československu, prinášala

¹⁵⁶ Tak napríklad 22. septembra 1948 uverejnila krajanská Svornosť rozhovor s J. Lettrichom z Chicaga; 25. decembra bol v Newyorskom denníku uverejnený vianočný príhovor J. Lettricha a pod. ŠA Bratislava, f. Štátny súd, sign. Or III 68/48.

¹⁵⁷ Jeho exilové aktivity neostali prirodzene bez odozvy ani u štátnych orgánov v komunistickom Československu. 5. augusta 1948 (s bližšou konkretizáciou 7. decembra 1948) na neho podalo Štátne zastupiteľstvo v Bratislave trestné oznámenie pre podozrenie z úkladov proti republike podľa § 2 z. č. 50/23 Sb. („je dôvodné podozrenie, že s cudzími činiteľmi vojenskými alebo finančnými pracuje proti ČSR a jej ľudovo-demokratickému zriadeniu“) a v marci 1949 mu bol skonfiškovaný všetok súkromný majetok. ŠA Bratislava, f. Štátny súd, sign. Or III 68/4.

¹⁵⁸ Signifikantným príkladom exilovej politickej súdržnosti pôvodne inak politicky orientovaných činiteľov DS je najmä zotrvanie P. Viboča v exilovej DS, napriek viacerým lákavým ponukám zo strany sociálnych demokratov v exile. LIČKO, Miloslav John: *Ako chutí cudžina*. Bratislava: Kalligram 1999, s. 686–688.

tiež pohľady na situáciu vo formujúcom sa československom exilovom hnutí. Rovnako sa v niektorých článkoch tiež vracala k povojnovému obdobiu v Československu a spätne sa analyzovali jednotlivé zlomové body predfebruárového politického vývoja.

Na rozdiel od vnútrostraníckeho vývoja exilovej DS máme oveľa väčšiu možnosť sledovať prejavy jej vonkajšej politiky resp. jej jednotlivých predstaviteľov v exile. Už krátko po svojom príchode do Spojených štátov nadviazal J. Lettrich úzku spoluprácu najmä so Štefanom Osuským. Ten tu pôsobil už v rokoch druhej svetovej vojny potom, čo sa (rovnako ako Milan Hodža) nezhodol v Londýne s Edvardom Benešom a jeho okolím na personálnom obsadení a politickom smerovaní vtedajšej československej exilovej akcie. Vyhranený postoj voči komunizmu a blízkosť názorov na optimálne riešenie česko-slovenského vzťahu tak dalo dohromady týchto dvoch politikov, ktorí sa stali najvýraznejšími osobnosťami v slovenskom demokratickom exile v USA po roku 1948. Ich prvou konkrétnou politickou akciou v Spojených štátoch bolo memorandum zo 16. júna 1948 odovzdané 25. júna Š. Osuským štátnemu tajomníkovi Štátneho departmentu Georgovi C. Marshallovi. Na jeho príprave sa podieľali ako osobnosti bývalej DS (J. Lettrich, F. Hodža, J. Ambruš), tak aj predstavitelia demokratických Slovákov už dlhšie pôsobiacich v USA (Š. Osuským a Jánom Papáňkom).¹⁵⁹ Memorandum vyjadrovalo pozíciu československých emigrantov k nastoleniu komunistického režimu v Československu a proklamovalo politické aktivity za jeho návrat k demokracii. Ešte v júni 1948 bolo predložené memorandum schválené Štátnym departmentom, čo umožňovalo J. Lettrichovi a Š. Osuskému iniciovať proces vedúci k utvoreniu Rady slobodného Československa (RSC) ako vrcholného orgánu českých a slovenských pofebruárových politických emigrantov. Už 18. júla 1948 sa vytvoril prípravný výbor Rady. Bolo v ňom zastúpených 8 Slovákov a 6 Čechov. Slovákov zastupovali 4 bývalí politici DS (J. Ambruš, F. Hodža, J. Lettrich a M. Múdry-Šebík) a Š. Osuský, J. Papánek, J. Slávik a Ladislav Ruhmann. Českú stranu reprezentovali spočiatku iba v predošlej československej politike menej významné osobnosti, ale postupne sa členmi Rady stávajú aj Ivo Ducháček a Adolf Procházka či Petr Zenkl. Aj na slovenskej strane pribúdajú emigranti – bývalí slovenskí demokrati z ostatných mimoamerických pôsobísk: M. Franek z Frankfurtu, K. Fillo z Bernu a M. Josko z Viedne. Vytváranie štruktúry a náplne RSC však bolo veľmi zdĺhavým a bolestným procesom. Nemohli sa dohodnúť ako reprezentácie jednotlivých politických strán a skupín. Niektorí požadovali také pozície ako bol pomer politických strán po voľbách 1946, iní chceli paritu zastúpených strán. K tomu sa pridával ešte problém postavenia skupín, ktoré v povojnovom Československu nemali možnosť pôsobiť – českí agráристи. Tieto počiatočné spory sa v októbri 1948, kedy sa na zasadnutí československých exilových politikov vytvoril 9-členný výbor RSC, riešili provizóriami. Predsedom RSC sa stal P. Zenkl a podpredsedom J. Lettrich. Pomer Čechov a Slovákov vo výbore RSC bol 5:4. Títo členovia však neboli vtedy ešte zvolení a každá skupina ich mala delegovať dodatočne. 11. februára 1949 sa uskutočnila vo Washingtone zakladajúca schôdza Rady, ktorú viedol J. Lettrich. Už na tejto prvej schôdzi sa výraznejšie obnažili predošlé spory o štruktúru a náplň činnosti Rady. Bola spochybnená nielen navrhovaná zásada parity politických strán, ale tiež parita slovenskej a českej účasti v orgánoch Rady, ako aj pôsobenie niekdajších mimoparlamentných skupín v RSC.¹⁶⁰

¹⁵⁹ K dohode na spomínanom memorande došlo napriek tomu, že J. Papánek patril do odlišného politického krídla slovenskej resp. československej pofebruárovej emigrácie. Na rozdiel od bývalých predstaviteľov DS či Š. Osuského, Papánek výrazne viac preferoval ideu československej jednoty nad ideou rovnocenného postavenia slovenského národa s českým v spoločnom štáte.

¹⁶⁰ MICHÁLEK, Slavomír: Rada slobodného Československa 1948–1960. In: *Historický časopis* 3 (1999), s. 433–435.

Vznik Rady slobodného Československa bol oficiálne vyhlásený na výročie komunistického prevratu 25. februára 1948.¹⁶¹ Centrála Rady bola vo Washingtone, pobočky boli v Londýne a Paríži.¹⁶² Činnosť RSC riadilo 12 členné Predsedníctvo (6 Slovákov a 6 Čechov) a 30 členný výkonný výbor.¹⁶³ Rada sa okrem výlučne československých záležitostí zaoberala aj komplexnejšími možnosťami protikomunistického odboja. V tejto súvislosti sa zapájala najmä do práce v Zhromaždení ujarmených európskych národov. Mimo proklamačných, spomienkových a kultúrnych aktivít smerom ku krajanskej verejnosti či americkým úradom bola významná najmä publicistická práca Rady, ktorá sa prejavila predovšetkým pri vytváraní československej sekcie Rádia Slobodná Európa.

Postupne sa v Rade vykryštalizoval ako jeden z najvážnejších problémov opäť slovenská otázka resp. česko-slovenský pomer v RSC. Slovenskí zástupcovia okolo Lettricha a Osuského požadovali od českej strany jednoznačné vyjadrenia sa o rovnoprávnosti českého a slovenského národa, ktorú podľa nich najlepšie štátno-politicky vyjadrovala forma federácie. Toto ale českí reprezentanti okolo P. Zenkla¹⁶⁴ a málopočetná slovenská skupina okolo J. Papánka odmietali. Tak ich vzájomný vzťah sa opäť vrátil do takého stavu nacionálnej kontroverzie, v akej sa nachádzal pred zblížením DS s národnými socialistami a lidovcami po voľbách 1946. Dobro rozbehnutá česko-slovenská exilová spolupráca sa začínala opäť dostávať do starých koľají politicko-personálnych problémov, podobných tým v druhom československom exilovom odboji.

Skupina P. Zenkla spolu s J. Papánkom presadzovali v obsadzovaní funkcií v Rade osobnostný princíp, zatiaľ čo Š. Osuský a ostatní slovenskí demokrati stranícky princíp. Rozpory v slovenskej otázke, v pomere medzi jednotlivými politickými skupinami či v problematike časového obmedzenia a rotácie najvyšších funkcionárov v Rade vyústili začiatkom roka 1951 do rozdelenia RSC. Skupina národno-socialistických politikov vedená P. Zenklom (podporená zo Slovákov vo Výkonnom výbore Rady aj J. Papánkom, Jozefom Dieškom z bývalej Strany slobody a dokonca tiež niekdajším ministrom DS Š. Kočvarom) vystúpila z Rady a vytvorila si vlastný exilový orgán – Národný výbor slobodného Československa. Vonkajší tlak krajanských, exilových a amerických organizácií a inštitúcií však po pár mesiacoch donútil obe skupiny dohodnúť sa na spoločnej platforme protikomunistického odboja. Zostávala ňou RSC. Dovtedajšie postavenie riadiacich orgánov Rady sa v roku 1952 obmedzilo vznikom Zastupiteľstva RSC, ktorého predsednícky post získal Š. Osuský. Krátko na to sa však opäť obnovili spory o definitívne zaujatie postoja Rady k problematike rovnoprávnosti Slovákov s Čechmi v spoločnom štáte (Š. Osuský a slovenskí demokrati), či naopak o opätovné ponechanie tohto rozhodnutia na slobodnú „domácu reprezentáciu“ (Zenklova skupina a J. Papánek). Slovenskí demokrati a Osuský tvrdojšie požadovali jasné stanovisko o rovnosti (federácii) medzi Slovákami a Čechmi

¹⁶¹ Všeobecným programom Rady bolo: „Zjednocovať československé sily v zahraničí v boji proti komunizmu a fašizmu, jednotne ich viesť v zhode s vôľou ľudu doma, hájiť československé záujmy a informovať o snahách a potrebách československej demokracie. ...organizovať a podporovať pomocné akcie na prospech československých uprchlíkov. ...vo všetkom tomto úsilí budú postupovať spoločne Česi a Slováci ako rovnocenné národy.“ Ústav pro soudobé dějiny (ÚSD), f. Hubert Ripka, k. 37. Oběžník o existenci RSC.

¹⁶² MICHÁLEK, S.: Rada, s. 436.

¹⁶³ V prvých mesiacoch po oficiálnom vzniku RSC jeho slovenskú časť v Predsedníctve, okrem podpredsedu J. Lettricha, reprezentovali ešte Š. Osuský, J. Papánek a J. Slávik. Ďalší dvaja Slováci boli menovaní dodatočne. Vo Výkonnom výbore RSC boli, okrem Slovákov zastúpených v Predsedníctve Rady, ešte títo predstavitelia DS Š. Kočvara, M. Kvetko a P. Viboch. ÚSD, f. H. Ripka, k. 37. Oběžník o existenci RSC.

¹⁶⁴ ÚSD, f. H. Ripka, k. 37. Stanovisko RSC k otázke česko-slovenské (pripravené Ripkom), 4. 1. 1951.

v slobodnom československom štáte,¹⁶⁵ lebo mali s odkazovaním sa na „vôľu domáceho ľudu po vojne“ veľmi zlé skúsenosti z druhého odboja resp. povojnového Československa.

Napriek nespočetným pokusom rôznych starých či nových orgánov Rady prekonať stranícko-politické a nacionálne rozpory medzi skupinami v RSC sa to nepodarilo. K dovtedajším personálnym kontroverziám či slovenskej otázke sa pridávali odlišné stanoviská aj v problematike povojnového odsunu sudetských Nemcov z Československa.¹⁶⁶ Postupne získavala v riadiacich orgánoch Rady významnejšie postavenie národno-socialistická skupina P. Zenkla. Aj táto nová situácia v RSC nakoniec doviedla bývalých predstaviteľov DS a s nimi spolupracujúcich ostatných Slovákov v exile k tomu, aby si 4. novembra 1963 v Montreale vytvorili samostatnú slovenskú organizáciu – Stálu konferenciu slovenských demokratických exulantov (SKSDE).¹⁶⁷ Vznik tohto voľného združenia slovenských exulantov – či už šlo o bývalých politikov DS či reprezentantov iných politických skupín povojnového Slovenska resp. krajanov inklinujúcich k myšlienke zachovania a federalizovania Československa – znamenal začiatok úplne nových foriem ich exilej pôsobnosti.¹⁶⁸ Niekde do obdobia začiatku 60tich rokov 20. storočia tak možno klásť aj faktický zánik exilej DS ako takej.

Stála konferencia slovenských demokratických exulantov pokračovala v politickej línii nastolenej slovenskými demokratmi už v RSC. Vydávala vlastný tlačový orgán „Naše snahy“. Spisovali sa memorandá proti komunistickému režimu v Československu. Krajanská a americká verejnosť bývala informovaná o politickej, hospodárskej a kultúrnej situácii vo vlasti a tiež si pripomínali rôzne významné výročia slovenskej resp. československej histórie. Napriek svojmu formálnemu odchodu z jednotnej československej odbojovej platformy, zostávali reprezentanti SKSDE vždy jednoznačnými prívržencami idey spoločného štátu Čechov a Slovákov. Úzko spolupracovali s českými emigrantskými organizáciami a osobnosťami, ale stále tiež ostávali striktnými prívržencami federalizovania spoločného československého štátu. V tomto duchu tiež veľmi pozitívne hodnotili prijatie federácie v roku 1968 (aj keď si uvedomovali značný formalizmus federácie v komunistickom režime) a naopak odsudzovali separatistické tendencie na Slovensku po roku 1989.

¹⁶⁵ Porovnaj MICHÁLEK, S.: Rada, s. 443.

¹⁶⁶ ÚSD, f. H. Ripka, k. 36. Prohlášení ČSNS k jednání s J. Černým, F. Hodžou a V. Majerem, 27. 4. 1954.

¹⁶⁷ Bližšie k vzniku SKSDE pozri LIČKO, M. J.: Ako chutí cudzina, s. 55–65.

¹⁶⁸ Z 88 členov SKSDE v roku 1967 bolo v jej radoch ešte 16 bývalých politikov DS – J. Ambruš, Lubomír Baar, S. Belluš, J. Beharka, Miroslav Haviar, F. Hodža, J. Horváth, Š. Kočvara, Gustáv Kusý, M. Kvetko, J. Lettrich, L. Linczéni, Teodor Lipčík, M. Múdry, Ján Piljan, Pavol Plánovský. Archív Politologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave, pozostalosť Martina Kvetka. Členovia SKSDE k 1. 1. 1967.

Ústavodárné národní shromáždění po únoru 1948

Jan Dobeš

Události února 1948, které dovršily postupně nastolování diktatury komunistické strany v Československu, proběhly bez přímé účasti a jakéhokoliv zásahu parlamentu. Občas se na tuto skutečnost poukazuje a dokládá se tak celkový nedemokratický charakter nejenom celého nastupujícího režimu, ale i procesu jeho nástupu k moci.¹⁶⁹ Jako zcela iluzorní ale můžeme označit představu, podle níž by snad tehdejší Ústavodárné národní shromáždění mohlo výsledek únorového politického střetu změnit. Komunisté, levicoví sociální demokraté a aktivizující se komunističtí spolupracovníci v ostatních stranách by téměř jistě nepřipustili, aby se parlament stal případnou překážkou jejich plánů. V rozpravě by sice museli vyslechnout kritiku vlastního postupu, ale eventuální hlasování by vyhráli nebo, což je pravděpodobnější, by je vůbec neumožnili. Navíc by vlastně ani nebylo jasné, o čem by se mělo hlasovat. Z čistě ústavního hlediska totiž k řešení probíhající vládní krize parlamentu nebylo hlasování třeba, a tak ani neexistoval právní důvod, který by si svolání zákonodárného orgánu nutně vyžadoval. I kdyby tedy v únorových dnech poslanci zasedali, přímými prostředky k ovlivnění vývoje nedisponovali. Na rovině ústavněprávní byli bezmocní. Na rovině politické a symbolické by jejich případné vystoupení, pokud by vyznělo jednoznačně, nepochybně svoji váhu mělo. Ve svém tehdejší složení ale národní shromáždění nebylo takového jasného gesta schopno. Vzhledem k postavení parlamentu v poválečném (ale i meziválečném) Československu se ovšem tato situace nemůže jevit jako překvapivá.

Národní shromáždění, dle Ústavy formálně nejvyšší orgán, bylo v realitě trvale vyřazováno z politického rozhodování a jako představitel moci zákonodárné svým reálným politickým vlivem dlouhodobě zaostávalo za vládou a politickými stranami.¹⁷⁰ To však

¹⁶⁹ Výjimkou nebývá ani připomínání toho, že také mnichovská dohoda na podzim 1938 byla přijata bez účasti parlamentu, z čehož se pak vyvozuje konstatování, že dvě klíčové události československých dějin 20. století „neposvětil“ parlament a tedy je nepřijali volení zástupci lidu.

¹⁷⁰ V tomto ohledu však Československo nikterak netvořilo výjimku. Byť zde bylo vytlačování parlamentu v podobě tzv. Pětky a podobných orgánů (po válce mezi ně do jisté doby patřila i Národní fronta) částečně dokonce formalizováno, podobný vývoj lze pozorovat i v mnoha jiných zemích. Neunikal ani pozornosti teoretického zkoumání právníků a státovědců a tak posiloval všeobecnou kritiku parlamentarismu, která, ať už vedena z různých pozic a s různými motivy, shodovala se na jednom – parlament je institucí překonanou, která patří do doby, kdy vládl klasický liberalismus, a politiku prováděli představitelé společenské honorace. Soudobé masové společnosti pak svojí podstatou neodpovídá, a proto se z něj stává formální vnější fasáda bez reálného politického vlivu a moci.

na druhé straně rozhodně neznamená, že by pozbylo jakéhokoliv významu. Ačkoliv se vůči orgánům moci výkonné nemohlo prosadit jako jejich rovnocenný partner, profilovalo se jako jedno z míst politických střetů, kde po jistou dobu bylo možno formulovat názory otevřeněji než například ve vládě nebo v Národní frontě.¹⁷¹ V tomto smyslu hrálo důležitou roli hlavně pro nekomunistické strany. V uzavřeném systému Národní fronty, ve kterém neexistovala oficiální opozice, skýtal parlament příležitost vyjadřovat stanoviska do jisté míry opoziční. Ta se musela nutně obracet proti vládě a komunistické straně, jež na vládní úrovni dominovala a byla schopna prosadit většinu svých zájmů. Vedoucí komunističtí představitelé si tohoto, z jejich pohledu nebezpečí, byli dobře vědomi a své poslance před ním opakovaně varovali. Na sklonku roku 1946, zřejmě v souvislosti s blížícím se konfliktem mezi zemědělským výborem ÚNS a ministrem zemědělství Júliem Ďurišem, upozorňoval Václav Kopecký na schůzi poslaneckého klubu KSČ na snahu politických protivníků přesouvat těžiště moci z vlády do parlamentu, aby se ve vládě jen usnášely „papírové zákony“ a skutečné rozhodování se přesunulo do parlamentních lavic. Ministr informací vysvětloval komunistickým zákonodárcům, že základ síly jejich strany spočívá ve vládě a exekutivě, nikoliv v národním shromáždění. Proti ambicím mnoha nekomunistických poslanců hrát roli protivládní opozice se mělo postavit jednak naléhání na vedení nekomunistických stran, aby své zástupce v parlamentu přimělo respektovat dohody učiněné ve vládě a jednak tlak vyvíjený na parlament zdola: „Celé umění parlamentní, celá režie parlamentní spočívá v tom, postavit je pod tlak lidu. Jak můžeme zameziti všem těm šeptaným pomluvám, všemu tomu, co by mohlo být velmi vážným, a dospěti tam, že by některý z ministrů dostal projev nedůvěry. To zamezíme tím, když budeme mobilizovati masy.“¹⁷²

Vedení KSČ dávalo jasně najevo, že parlamentní politika se svými pravidly je pro ně pouze jedním z možných prostředků k dosažení neomezené moci, a že v případě potřeby mohou být místo ní nebo v kombinaci s ní použity prostředky jiné. Naprosto zřetelně tuto skutečnost vyjádřil Klement Gottwald: „I kdyby se nám mělo stát, což je nepravděpodobné, že bychom nedocílili tohoto příznivého výsledku, o kterém se mluvílo a opakuji, že to pokládám za nepravděpodobné, bude i pak ještě vždy mít dělnická třída, naše strana, pracující lid v rukou dostatečné prostředky, zbraně a způsob, jakým korigovat prosté mechanické hlasování, při kterém by rozhodovaly živly reakční a sabotérské. My potom ještě vždycky máme v rukou tolik prostředků a moci, abychom si vynutili pro dělnickou třídu příznivé výsledky.“¹⁷³

Přehlíživému postoji KSČ k parlamentu samozřejmě napomáhala její dominance v orgánech výkonné moci a celkově ve státní správě. V boji proti politickým konkurentům tak mohla kombinovat svůj rozhodující vliv na ústřední rovině s tlakem zezdola, který jí její organizovanost a převaha ve většině společenských organizací dovozovaly vytvářet.¹⁷⁴

Plenární schůze Ústavodárného národního shromáždění byla původně plánována na 24. února 1948. O den dříve ale schválilo předsednictvo ÚNS její odložení „vzhledem

¹⁷¹ Není ovšem vyloučeno, že tato situace nastala naopak právě proto, že parlament byl v porovnání s jinými orgány slabší – na názorech, které při jeho jednání zazněly, tolik „nezáleželo“.

¹⁷² NA, f. Klub poslanců KSČ, a. j. 2, k. č. 1, schůze klubu poslanců KSČ 19. 12. 1946. Na stejné schůzi hovořil k tomuto tématu i Rudolf Slánský. Zmínil se o snahách vyvolat konflikt mezi parlamentem a vládou. Do kontrastu dával předválečnou praxi, kdy podle něj parlament poslušně vládě sloužil a současný stav, kdy zákonodárny orgán naopak proti vládě údajně bojuje.

¹⁷³ GOTTWALD, Klement: *Spisy XII (1945–1946)*. Praha: SNPL 1955, s. 253–254.

¹⁷⁴ Pro přesvědčivé potvrzení této taktiky srv. KOZÁK, Jan: *Parlament, Volksmassen und Revolution*. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn 1963.

k vládní krizi a celkové politické situaci¹⁷⁵ Znovu se potom „řádný“ parlamentní život rozběhl až zhruba po dvou týdnech 10. března 1948. Mezitím se ale prudce změnilo složení národního shromáždění, způsob jeho jednání i cíle v režii Akčního výboru parlamentní Národní fronty, který se ustavil hned 24. února a následujícího dne vystoupil s oficiální výzvou. Podle ní se mělo Ústavodárné národní shromáždění vrátit ke svému základnímu úkolu, kterým byla „plodná a prospěšná práce pro republiku a národ“. Konkrétně to znamenalo schválení ústavy, jež by právně zakotvila poválečné změny, přípravu a přijetí dalších zákonů (o národním pojištění či o nové pozemkové reformě). Prohlášení podepsali dva poslanci za KSČ (Gregor a Janouš), po jednom za KSS (Komzala), za sociální demokracii (Lindauer), Československou stranu lidovou (Plojhar) a za Demokratickou stranu (Ševčík). Zástupce za národní socialisty měl být teprve vybrán.¹⁷⁶ K 5. březnu byl akční výbor rozšířen: v nové sestavě měl 3 členy za KSČ (její zástupce Anežku Hodinovou-Spurnou, Jana Bartušku a Václava Davida lze pokládat za nejvýznamnější postavy akčního výboru po celou dobu jeho fungování), dvěma poslanci byly zastoupeny KSS a sociální demokracie a jednoho měly ČSL a dvě strany nesoucí již nová jména – Československá strana socialistická a Strana slovenské obrody (dřívější Demokratická strana).¹⁷⁷ Parlamentní akční výbor měl zajistit, aby se změny ve vládě a Národní frontě promítly i na půdě parlamentní. Za tímto účelem se v něm soustřeďovali „všichni demokratičtí poslanci“, což ale ve skutečnosti znamenalo všichni poslanci ochotní podřídit se diktatuře komunistické strany.¹⁷⁸

Akční výbor se rychle stal vůdčím orgánem v národním shromáždění. Rozhodoval o personálních záležitostech poslanců i zaměstnanců, reorganizaci výborů, připravoval schůze a rozpravy k důležitým tématům, předběžně projednával interpelace a návrhy. Fakticky nahradil předsednictvo, které sice existovalo a scházelo se i nadále, ale v jeho rukou zůstaly spíše formální pravomoci. Naproti tomu pravomoci výkonné se přesouvaly do akčního výboru. Na tom nemohlo nic změnit ujišťování poslankyně Anežky Hodinové-Spurné, která byla členkou obou orgánů. Na schůzi předsednictva ÚNS 9. března jakožto předsedkyně akčního výboru trvala na tom, že „předsednictvo má jako jediné politickou odpovědnost, a že jeho kompetence plynoucí ze zákona zůstávají nedotčeny“.¹⁷⁹ Jeden z neaktivnějších

¹⁷⁵ Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR (A PS PČR), f. ÚNS, 120. schůze předsednictva, k. 23. Návrh předložil poslanec ČSL Alois Petr, příslušník křídla, které se právě v těchto dnech zmocnilo vlády nad stranou. Předsednictvo ÚNS, tvořené zástupci šesti největších parlamentních uskupení, svým tehdejší složením netvořilo překážku komunistickým záměrům. Na poslance Petra (ČSL), Hladkého (sociální demokracie) a Ševčíka (Demokratická strana) čekala politická kariéra i v pounorovém Československu. Jistou výjimkou byl pouze reprezentant národně socialistické strany, předseda ÚNS Jožka David, který sice v rámci své strany nepatřil k aktivním stoupencům podřízení se KSČ, ale jako člověk i politik byl slabý, nacházel se neustále ve vleku událostí a neprojevil ani schopnost vyvodit ze své situace osobní důsledky.

¹⁷⁶ A PS PČR, f. Kancelář Národního shromáždění (KNS), inv. č. 66/a, k. 6. Výzva byla koncipována v duchu propagandisticky následně hojně využívané představy, podle níž byla doposud činnost ÚNS (ale i jiných orgánů) blokována reakcí, která se všemi prostředky snažila zvrátit vývoj započatý po válce, bojovala proti lidové demokracii, revolučním vymoženostem a proti veškerému českému a slovenskému lidu. Proto zatím nebylo možné dokončit politické, hospodářské i sociální přeměny. „Porážka reakce“ ale znamenala odstranění všeho, co splnění tohoto cíle dosud bránilo.

¹⁷⁷ Tamtéž, schůze akčního výboru 5. 3. 1948.

¹⁷⁸ Je ale nutno si uvědomit, že o skutečném rozsahu této diktatury a o zločinech, které spáchá, si ještě nebylo možné učinit zcela přesnou představu, a že po jistou dobu mohly být v tomto směru chovány iluze. Domnívám se proto, že nelze všechny poslance, kteří se na přelomu února a března 1948 přihlásili k parlamentnímu akčnímu výboru, pokládat automaticky za bezpáteřné kariéristy ochotné přidat se k tomu, kdo vítězí.

¹⁷⁹ A PS PČR, f. ÚNS, 126. schůze předsednictva ÚNS 9. 3. 1948, k. 23.

členů akčního výboru, komunistický poslanec Bartuška, však byl se svým vyjádřením reality určitě blíže: „Akční výbor převzal politickou zodpovědnost za dění v parlamentu, hlídá zájmy lidové demokracie a je nezbytným korektivem svobody poslanců.“¹⁸⁰

Po únorových politických změnách obsahoval parlamentní život jeden staronový jev, který se v poválečném Československu nevyskytoval. Znovu se totiž mohla objevit opozice. Poslanci se měli dělit na vládní a opoziční. Toto dělení ale pochopitelně mělo docela jinou podobu, než je v pluralitním systému obvyklé. Opozice neměla žádný vliv na chod národního shromáždění a jeho orgánů a byla pouze trpěnou přítěží. V prvních dnech své existence se akční výbor zabýval především personálními otázkami a při jeho schůzích se diskutovalo o tom, komu má být doručena výše zmíněná výzva. Toto rozhodnutí tvořilo vlastní základ celé reorganizace národního shromáždění. Poslanec, jemuž byla výzva zaslána, měl velkou šanci na přijetí do tzv. obrozené Národní fronty a tedy na pokračování politické dráhy, i když samotné zaslání výzvy úplně automaticky začlenění do řad Národní fronty ještě neznamenalo. Definitivně rozhodnout musel následně parlamentní akční výbor nebo ve sporných případech Ústřední akční výbor NF. Právě pro jeho generálního tajemníka Alexeje Čepičku byla (zřejmě k 5. březnu 1948) vyhotovena zpráva o průběžném personálním stavu poslaneckého sboru. Podle ní byla výzva akčního výboru parlamentní NF zaslána celkem 229 poslancům. Ze 114 poslanců komunistických (93 za KSČ a 21 za KSS) byli přirozeně obesláni všichni a všichni také kladně odpověděli. Z 55 poslanců za stranu původně národně socialistickou, nyní již Československou stranu socialistickou dostalo výzvu 25 a všichni ji přijali. Zbývajících 30 poslanců obesláno nebylo. Výzvu dále dostalo 33 lidoveckých poslanců, z nichž jen jeden neodpověděl. Třináct jejich kolegů vůbec výzvu nedostalo. Možnost zapojit se do tzv. obrozené Národní fronty dostalo také 22 poslanců za Stranu slovenské obrody (dříve Demokratická strana) – 20 jí využilo a 2 neodpověděli, zbývajících 21 poslanců zvolených za tuto stranu nebylo obesláno. Nepočítalo se ani se sedmi poslanci sociální demokracie. Dalších 32 jejich soudruhů parlamentní akční výbor vyzval ke spolupráci – 29 výzvu přijalo a tři neodpověděli (dva z nich ale z důvodu zahraničního pobytu).¹⁸¹

Celkově tedy výzva nebyla doručena 71 poslancům (30 národním socialistům, 21 slovenským demokratům, 13 lidovcům a 7 sociálním demokratům). Nejednalo se pochopitelně o stejné případy – někteří z nich byli na útěku, nezávěsní, byli vydáni k trestnímu stíhání, vzdali se mandátu, řadě z nich hrozila politická represe a naopak jiní mohli alespoň teoreticky stále svůj mandát vykonávat. Společný byl ale negativní postoj, který vůči nim chovali představitelé nastupující diktatury. Ti usoudili, že těchto 71 poslanců nový režim nebude podporovat a o jejich podporu vlastně ani nestáli. Tento předpoklad se ale nepotvrdil ve všech případech. Někteří poslanci se totiž k podpoře nové vlády hlásili sami. K 5. březnu jsou uvedeni tři a později jich ještě přibývalo. Na adresu akčního výboru parlamentní Národní fronty posílali dopisy příznačné pro dobu historických přelomů a pro lidi, kteří se chtějí vlichotit do přízně nových mocných. Ujišťovali v nich, že nikdy nevystupovali proti lidově demokratickému zřízení, komunistické straně, Sovětskému svazu, a že vždy hájili sociální politiku, zájmy slabých, socialismus a Národní frontu.¹⁸²

¹⁸⁰ Tamtéž, f. Spisy KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní NF 17. 3. 1948.

¹⁸¹ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 5. 3. 1948.

¹⁸² Tamtéž, f. Spisy KNS, inv. č. 67, k. 8. Jako jeden příklad za všechny může posloužit dopis poslance Gustava Loubala (ČSS) z 9. 3. 1948. Pisatel v něm prohlašuje námitky vznášené proti němu za neopodstatněné. Nikdy prý „nevystupoval proti státu, lidové demokracii nebo armádě, vždy byl přítelem SSSR a ostatních slovanských národů“. Odmítal, aby byl zařazován mezi opozici a sliboval, že bude „v každém případě loajálním stoupencem nové vlády“.

Koncem února a v prvních březnových dnech několik poslanců na své mandáty rezignovalo – všichni ministři za bývalou národně socialistickou stranu, předseda ČSL msgre Jan Šrámek, poslanci Milada Horáková, Antonín Hřebík a Fráňa Zemínová (všichni bývalí národní socialisté), Adolf Klimek (dosavadní generální tajemník ČSL), Vojta Beneš a Vilém Bernard (oba sociální demokraté). Na jejich místa nastupovali náhradníci.

Personální otázky zaujímaly v programu jednání parlamentního akčního výboru významné místo až do konce působnosti Ústavodárného národního shromáždění. Akční výbor dostával stovky posudků na poslance od krajských a okresních akčních výborů a z jednotlivých podniků, někdy i vzájemně si protirečících. Teoreticky platilo jako zásadní vodítko pro zařazení do obnovené Národní fronty zaslání původní výzvy parlamentního akčního výboru.¹⁸³ Již na počátku března ale existovala skupina poslanců, kteří sice výzvu dostali, avšak následným šetřením byli shledáni jako nevhodní pro přijetí do Národní fronty a členství v táboře vládních poslanců. Většinou se tak stalo na základě vyjádření z krajů. Do Národní fronty byli naproti tomu přijati i někteří poslanci, jimž původní pozvání posláno nebylo. V dalších měsících se potom přesný počet poslanců považovaných za prověřené a vládní neustále měnil. Navíc skupina prověřených poslanců se ještě dále dělila na prověřené pouze do voleb a na ty, u nichž nebyly námitky ani proti pokračování jejich kariéry po volbách. Na první plenární schůzi ÚNS po únorových událostech, která se konala 10. března, dorazilo celkem 251 poslanců. Akční výbor pokládá 209 z nich za poslance vládní. Tři další byli omluveni, takže v tuto chvíli disponovala tzv. obrozená Národní fronta 212 hlasy. Tajemník akčního výboru Bedřich Rattinger očekával, že vládní prohlášení přednesené toho dne podpoří pravděpodobně 240 poslanců.¹⁸⁴ Následujícího dne po rozpravě je však nakonec schválilo jen 230 poslanců.

Na počátku května pak v rámci příprav projednání nové Ústavy konstatoval parlamentní akční výbor, že tzv. obrozená Národní fronta má za sebou 220 poslanců. Vzhledem k tomu, že 35–40 poslanců se nacházelo ve vazbě nebo bylo nezvěstných, Rattinger očekával, že schůze, která měla schválit novou Ústavu, se účastní zhruba 260 zákonodárců.¹⁸⁵ Hlasování o nové Ústavě se nakonec zúčastnilo 246 poslanců a všichni přítomní Ústavu podpořili.¹⁸⁶ O osudu ostatních byl 12. května informován akční výbor – 10 poslanců se nalézalo ve vazbě, 33 v zahraničí a dva byli nezvěstní. Devět poslanců se na schůzi nedostavilo, přičemž sedm z nich se předem omluvilo.¹⁸⁷

Záměry nového režimu zřetelně plnila i řada poslanců, kteří do tzv. obrozené Národní fronty přijati nebyli. Snažili se zavděčit svým posuzovatelům a v drtivé většině se vyvarovali veškerých kritických projevů vůči vývoji po únorovém převratu. Za ně se pokládala například i případná neúčast na hlasováních důležitých pro budování zdání legitimacy nového režimu. Je ovšem třeba přiznat, že tito poslanci byli vystaveni silnému nátlaku. Akční výbor jim jednoznačně vzkazoval, že absence při projednávání nové Ústavy bude považována za nelojalitu vůči Národní frontě a výraz nepřátelství ke státu, což nepříznivě

¹⁸³ Výjimku v tomto směru představoval pouze poslanec za Demokratickou stranu Andrej Cvinček, kterému výzva nebyla zaslána omylem.

¹⁸⁴ A PS PČR, f. KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 11. 3. 1948.

¹⁸⁵ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 4. 5. 1948.

¹⁸⁶ Tamtéž, těsnopisecké zprávy ze schůzí Ústavodárného národního shromáždění. 114. schůze ÚNS 9. 5. 1948.

¹⁸⁷ Tamtéž, f. Spisy KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 12. 5. 1948.

ovlivní nejen jejich politickou kariéru (beztak ovšem již pravděpodobně ztracenou), ale i budoucí postavení v občanském životě.¹⁸⁸

Osobní záležitosti se stávaly i tématem jednání na úrovni poslaneckých klubů. Také tam se utvářely akční výbory. Politiky, kteří v tuto chvíli obsazovali funkce v nekomunistických stranách, můžeme rozdělit do dvou skupin. První tvořili bezskrupulózní kariéristé myslící toliko na vlastní prospěch a ochotní pro něj splnit jakýkoli pokyn od svých komunistických pánů. Druhou skupinou byli lidé, kteří se snažili za cenu značných ústupků získat pro vlastní stranu určitý prostor, v němž by mohla provádět samostatnou politiku. Podle jejich představ stačilo zbavit se několika nejznámějších a nejvyhlášenějších odpůrců komunistů. Příznávali, že jejich strany se nechaly svést na scestí úzkou skupinou svých bývalých vůdců, ale že po jejich odstranění je strana ve své podstatě zdravá, připravená k podpoře nové vlády a Národní fronty a ke spolupráci, která by probíhala na bázi rovnoprávnosti. Záhy se mělo ukázat, že taková očekávání se rovnala iluzím.¹⁸⁹ Nová vedení nekomunistických stran a jejich poslaneckých klubů byla otevřeně a velice tvrdě donucována k „řádné očistě“, která se rozhodně neměla týkat pouze jednotlivců. Tento tlak byl vyvíjen zejména na bývalou národně socialistickou stranu, kterou komunističtí poslanci a tisk líčili jako centrum reakce, jako od programu Národní fronty nejvíce odchýlenou stranu, v níž na rozdíl od jiných (ČSL nebo sociální demokracie) neexistoval boj „pokrokového“ a „reakčního“ křídla a „reakce dominovala“. Nové vedení poslaneckého klubu socialistů se naivně obhajovalo pokusem nárokovat si právo samostatně rozhodnout o postoji k vlastní minulosti a o rozsahu a hloubce „očisty“.¹⁹⁰ Takovou možnost však vůbec nedostalo. Klub socialistické strany byl vzápětí donucen k dalším vyloučením, ale zároveň jeho předseda poslanec Kobylka žádal o ochranu poslanců při výkonu mandátu a o „seriózní postoj“ k těm, kteří se mandátu vzdali.¹⁹¹ V tomto ohledu se ovšem akční výbor všeobecně shodl na tom, že bez ohledu na členství v Národní frontě nelze žádnému poslanci klást ve výkonu jeho mandátu překážky. Tento názor dokonce přímo formulovali a zastávali zástupci KSČ v akčním výboru.¹⁹² Nové vedení ÚNS se ocitlo v rozporné situaci. Na jedné straně se s ohledem na domácí i mezinárodní veřejné mínění snažilo, aby se nejen při nástupu nové vlády, ale i v jejím dalším fungování dodržovala Ústava a formální pravidla parlamentního života a právního státu, na straně druhé bylo pod silným tlakem akčních výborů z krajů, okresů a obcí, které požadovaly zbavení mandátů mnoha poslanců z jejich regionů.¹⁹³ Takový proces by však narážel na právní úskalí: podle ústavního zákona č. 65/1946 Sb., o Ústavodárném národním shromáždění totiž již o těchto otázkách neměl rozhodovat volební soud, který byl zrušen, ale samo národní shromáždění, jež mělo kromě jiného i pro tento účel zřízený ověřovací a inkompatibilitní výbor. Odpadlo rozhodování volebního soudu o ztrátě mandátu při vystoupení poslance ze strany. Vztah poslanců k politickým stranám se stal poněkud volnější a odebrání

¹⁸⁸ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 4. 5. 1948.

¹⁸⁹ V tomto duchu vystupoval například nový předseda klubu Československé strany socialistické a rovněž její zástupce v parlamentním akčním výboru poslanec Štěpán Kobylka.

¹⁹⁰ A PS PČR, f. Spisy KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 10. 3. 1948.

¹⁹¹ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 17. 3. 1948.

¹⁹² Tamtéž, viz vystupování poslankyně Hodinové-Spurné na této schůzi.

¹⁹³ Ve zrušené a neustálené situaci těsně po Únoru lze pozorovat četné případy iniciativy zdola, která s největší pravděpodobností neměla žádné „vyšší posvěcení“. Plynula z radikalismu členstva v nižších akčních výborech, který ještě nebrzdily ohledy na to, co je a není dovolené. Jednalo se o relativně samostatně vznášené požadavky, což ovšem bylo možné právě jenom v době, kdy nová moc ještě nebyla zcela pevně usazena ve svých pozicích a nemohla (snad ani nechtěla) mít přehled o veškerých politických aktivitách uplatňovaných na nižších úrovních veřejného života.

mandátu naopak obtížnější, než tomu bylo v předválečné republice. Už 9. března 1948 se shodli tajemník parlamentního akčního výboru Bedřich Rattinger s jeho významnými členy za KSC poslancem Janem Bartuškou a sociální demokracii Oldřichem Johnem, že tehdejší platná právní úprava neumožňuje zbavit poslance mandátu. K tomuto výkladu se, jak výše uvedeno, přiklonil 17. března i celý parlamentní akční výbor. Konstatoval sice, že nebude nikoho k rezignaci na mandát nutit, ale hlavně mu záleželo na tom, aby nevznikal takový dojem.¹⁹⁴ Navíc jistý nátlak v tomto směru byl nepochybně vyvíjen i nadále, pouze se přenesl na méně viditelnou rovinu jednotlivých poslaneckých klubů.¹⁹⁵ Z hlediska nastupujícího režimu se však zřejmě masové odebírání mandátů nejevilo jako nezbytné. Národní shromáždění se totiž nacházelo ve stavu, kdy ústavní většinou mohlo provést a schválit vše, co od něj nová vláda očekávala a k čemu je potřebovala. Určitě prospěšnější než hledání konstrukcí, které by umožnily poslance zbavovat mandátu, bylo přesvědčit jejich výraznou většinu, aby podpořili novou vládu, Národní frontu, ústavu a důležité zákony. Až do uplynutí funkčního období ÚNS skutečně nebyl žádnému jeho poslanci proti jeho vůli mandát odebrán.¹⁹⁶

Hned na počátku března akční výbor rozhodl podstatně snížit počet parlamentních výborů. Při jejich obsazování se měla dodržovat zásada, že poslanci KSC budou mít většinu ve všech parlamentních orgánech. Při dosavadním počtu výborů by to však bylo obtížné, a ta místo 24 výborů mělo být ustaveno pouze 17. Snížení se netýkalo výborů, jež předepisoval zákon, ale těch, které se zřizovaly usnesením pléna a které podle vyhotoveného právního rozboru mohly být stejným způsobem i zrušeny. Kromě snížení počtu výborů podléhal změně i počet členů v jednotlivých výborech – v těch, kde to zákon umožňoval. Pokud nebylo zákonem stanoveno jinak, měly mít nadále výbory převážně 16 členů. V takovém případě zastupovalo KSC 7 poslanců, KSS dva, sociální demokracie tři, ČSL dva, ČSS a SSO (bývalá Demokratická strana) po jednom.¹⁹⁷ Rekonstrukcí výborů bylo dosaženo stanoveného cíle. Z celkových 320 míst ve všech parlamentních výborech obsadili komunističtí poslanci (KSC spolu s KSS) nadpoloviční většinu 167.¹⁹⁸

V období po únoru 1948 získala v činnosti ÚNS větší význam otázka poslanecké imunity. Imunitní řízení samozřejmě často probíhalo i dříve. Doposud byla zahajována nejčastěji na základě obvinění z pomluvy nebo urážky na cti spáchaných článkem v novinách nebo veřejným proslovem. Podněty k němu dávali poslanci všech stran a stejně tak byla střídavě proti poslancům všech stran vedena. Naprosto drtivá většina případů přitom končila tím, že plénum ÚNS zamítlo vydat poslance k trestnímu stíhání.¹⁹⁹ Ačkoliv jednotlivé kauzy samozřejmě měly politický původ a charakter, nebyly „politicky jednosměrné“ a nedocházelo k jejich zneužívání. Od března 1948 nastala zcela jiná situace. Z imunitních řízení v ÚNS se rychle vyvinul prostředek ke kriminalizaci politických

¹⁹⁴ A PS PČR, f. Spisy KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 17. 3. 1948.

¹⁹⁵ Tamtéž. Zástupce sociální demokracie v akčním výboru poslanec Lindauer na stejné schůzi vysvětlil postup vedení své strany, které poslancům ze strany vyloučeným vyjádřilo své očekávání, že ze situace vyvodí osobní důsledky a mandátu se sami vzdají.

¹⁹⁶ Na schůzi akčního výboru konané 9. března přednesl poslanec Bartuška výklad o poslaneckých reversech. Dospěl k závěru, že v nových poměrech ztrácejí svoji platnost.

¹⁹⁷ A PS PČR, f. Spisy KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 9. 3. 1948.

¹⁹⁸ Pro poslance sociální demokracie bylo rezervováno 56 míst, poslanci ČSL mohli obsadit 37, ČSS 26 a SSO 24 míst.

¹⁹⁹ Výjimku v tomto směru představovaly jen případy poslanců slovenské Demokratické strany Jozefa Staška, Jána Kempného a Miloše Bugára. Proti všem byla vznesena obvinění z vážných činů proti státu a byli vydáni. Kempný a Bugár o vydání sami požádali.

odpůrců. Zahajovalo se výlučně proti nekomunistickým (obvykle důležitým) poslancům, vůči nimž byla vznášena naprosto účelová obvinění. Trestány měly být například jejich veřejné projevy staré několik měsíců. K tomu vzápětí přibyla obvinění z pobuřování, urážky SNB, úkladů o republiku a spojování s cizí mocí.²⁰⁰ V rozporu s dřívější praxí byli poslanci ve všech těchto případech vydáni k trestnímu stíhání a celé řízení také probíhalo neobvykle rychle. Zatímco dříve trvala celá procedura několik měsíců, nyní byly první žádosti podány již 2. a 4. března a po dvou týdnech, 18. března, vydání poslanců k trestnímu stíhání plénum schválilo.

V národním shromáždění se po Únoru výrazně posílil dohled nad veškerou, především veřejnou parlamentní činností – nad plenárními schůzemi (zejména nad těmi, ve kterých se projednávala důležitá témata) i nad dotazy a interpelacemi. O záležitostech z hlediska nové vlády zásadních, schválení vládního prohlášení a nové ústavy jednal velice podrobně parlamentní akční výbor. Na schůzi 10. března do detailů naplánoval projevy v rozpravě k prohlášení vlády. Rozebíraly se hlavní obecné motivy projevů a současně se stanovovalo, o čem by měli mluvit zástupci jednotlivých klubů. Naprostou podřízenost nekomunistických stran a přímo tragičnost jejich postavení přesvědčivě dokládá instrukce akčního výboru, podle níž měli v nadcházející rozpravě (konala se nazítří) zástupci ČSL ujišťovat o náboženské svobodě v Československu a poslanci Československé strany socialistické byli nuceni vyslovit přiznání, že jejich strana doposud škodila národu a hájila cizí zájmy.²⁰¹

Tajemník akčního výboru Bedřich Rattinger dostal za úkol připravit 2–3 řečníky pro okamžitou odpověď na případné projevy proti vládnímu prohlášení. V takovém případě se měli odpovědi chopit vždy poslanci ze stejného klubu, protože nesměl vzniknout dojem, jako by proti vládě byl celý klub. Za všech okolností musela být veřejnost ujišťována, že se jedná o ojedinělý projev. Obdobně se postupovalo při přípravě rozpravy o Ústavě. Dopodrobna byli opět určeni řečníci – každý klub do debaty vyslal poslance, který měl přednést obecný projev, a několik dalších s vystoupeními ke konkrétním tématům (práva a povinnosti občanů, nejvyšší státní orgány, orgány lidové moci, otázky Slovenska, hospodářství, zemědělství).²⁰² Předběžně plánované, byť nikoliv do takových detailů, bylo i projednávání dalších podstatných předloh týkajících se například školství nebo další vlny znárodnování.

S dohledem nad plenárními schůzemi úzce souvisela i regulace interpelací a dotazů. Akční výbor se jimi poprvé zabýval po splnění svého prvního základního úkolu (schválení vládního prohlášení) 17. března. Jeho tajemník Rattinger oznámil, že řada iniciativních návrhů a interpelací (podaných zejména poslanci mezitím rozpuštěných klubů – bývalých národních socialistů a slovenských demokratů), které čekají na vyřízení, svým „obsahem neodpovídá duchu obrozené Národní fronty“. Proto akční výbor hledal legislativní možnost jejich stažení. Mělo se tak dít prostřednictvím odvolání podpisů těch poslanců, kteří je původně podpořili, ale mezitím se stali členem tzv. obrozené Národní fronty, čímž by předmětný návrh ztratil formální náležitosti. Do budoucna pak měla platit zásada, podle níž by interpelace a iniciativní návrhy předběžně schvaloval akční výbor. Předsednictvo ÚNS bylo vyzváno, aby poslance požádalo i o odvolání ústních dotazů, které akční výbor

²⁰⁰ Pro tyto činy bylo ÚNS požádáno například o vydání poslanců ČSS Oty Hory, Vladimíra Krajiny, Aloise Čížka nebo Bohuslava Dečího.

²⁰¹ A PS PČR, f. Spisy KNS, inv. č. 66/a, k. 6. Schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 10. 3. 1948.

²⁰² Tamtéž, schůze Akčního výboru Parlamentní národní fronty 4. 5. 1948. Výše již byla učiněna zmínka o nátlaku na poslance stojící mimo Národní frontu. Akční výbor si navíc činil nárok na to, aby byl upozorněn na případně plánované opoziční vystoupení.

také pokládal za „odporující zájmům republiky“.²⁰³ Musel ovšem uznat, že v tomto směru nelze zcela ovlivnit poslance stojící mimo Národní frontu. Nadále se měly interpelace a dotazy připouštět pouze k „zjištění správných interpretací určitého zákona nebo k vyjasnění otázky veřejného zájmu“. V několika následujících dnech byl poslán přípis všem dotazujícím se poslancům, zda trvají na svém dotazu. Za necelý týden tato výzva zapůsobila a poslankyně Hodinová již 23. března svým kolegům sdělila, že „přes 30 poslanců vzalo dotaz zpět“.²⁰⁴ Na počátku dubna pak konstatovala, že zbylo ještě 12 nestažených dotazů.²⁰⁵

V souladu s nastupujícím způsobem řízení parlamentu byla snaha akčního výboru pro budoucnost vysvětlit, „v jakém duchu by se měly interpelace podávat“. V nových podmínkách už nebylo žádoucí, a nebyl k tomu ani prostor, aby za interpelacemi stála kritika některých ministrů a aby se v nich odrážela rivalita politických stran. Namísto toho se musela jejich vůdčím motivem stát „podpora vlády a jejího budovatelského programu“.²⁰⁶ Ministři v nich měli dostat příležitost k osvětlení svých důležitých kroků a opatření. Akční výbor dostal za povinnost zabránit všem „pochybným“ dotazům, které by tyto nové požadavky nenaplněly. K tomu bylo nutno sledovat iniciativu poslanců při podávání dotazů a interpelací. Jejich předběžné schválení akčním výborem a předsednictvem ÚNS tvořila do budoucna nezbytný předpoklad podání.

Národní shromáždění se po změnách, které se odehrály v únoru 1948, nijak nevymykalo z celkového politického a společenského vývoje. Pro jeho běžný každodenní provoz řízený úzkou skupinkou poslanců byla charakteristická zesílená regulace a nátlak. Všechny orgány jasně ovládali komunističtí poslanci. V Československu skončila politická soutěž teoreticky rovnoprávných subjektů, což se samozřejmě muselo projevit i na půdě ÚNS. Nekomunistické strany se svými poslanci se proměnily v součást kulis na jevišti, kde hlavní roli hráli komunisté. Ačkoliv jejich nový režim se opíral i o jiné pilíře (nezadržitelný pokrok a pravda dějin, která se zdály být na jeho straně), záleželo mu na tom, aby národní shromáždění hladce splnilo všechny svěřené úkoly a tím významně podpořilo jeho legitimitu. Stalo se tak významným mocenským článkem, který napomáhal k nastolení a upevnění diktatury.

---

²⁰³ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 17. 3. 1948.

²⁰⁴ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 23. 3. 1948.

²⁰⁵ Tamtéž, schůze Akčního výboru parlamentní Národní fronty 6. 4. 1948.

²⁰⁶ Tamtéž.

Charakteristickým znakom politiky komunistického režimu po štátnom prevrate vo februári 1948 bolo podriadenie si štátu a politické perzekúcie sa stali prostriedkom k sociálno-štrukturálnym zmenám v českej a v slovenskej spoločnosti.²⁰⁷ Keď sa vo februári 1991 prerokúval vládny návrh zákona o mimo súdnych rehabilitáciách, podpredseda federálneho parlamentu Rudolf Battěk ho hodnotil ako určitý medzník v ďalšom vývoji spoločnosti v rámci prijatia reštitučných zákonov, ktoré priamo súviseli podľa premiéra Mariána Čalfu s návratom vlastníckych práv a so zmiernením krívd na právach občanov po 25. februári 1948. Celková komplikovanosť návrhu zákona (schválený pod číslom 47) otvorila otázku obnovy stredných vrstiev, resp. návratu majetku ďalších sociálnych skupín, ako aj nápravu dôsledkov odvečených osôb či postihov členov nekomunistických strán.²⁰⁸ Podľa zakladateľa Ústavu pamäti národa Jána Langoša sa súdne rehabilitácie vzťahovali na 250 000 ľudí. Ministerstvo spravodlivosti Slovenskej republiky uviedlo, že podľa zákona č. 119/1990 Zb. o súdnych rehabilitáciách bolo priznaných z 21 531 žiadostí 19 920 vo výške 584 miliónov slovenských korún a do roku 1999 bolo podaných vyše 69 000 žiadostí. Podľa zákona Slovenskej národnej rady (SNR) č. 319/1991 Zb. sa podalo 13 449 žiadostí o náhradu za protiprávne odvečenie do Sovietskeho zväzu vo výške 276 miliónov slovenských korún.²⁰⁹

Dodajme, že v tom čase, v januári 1991, parlament schválil Listinu základných ľudských práv a slobôd a onedlho problematcky odsúdil celé obdobie komunistického režimu, hoci sa v zmysle vládneho programu vychádzalo zo zákona o súdnych rehabilitáciách číslo 82 z júna 1968. Vtedy sa však zákon o mimo súdnych rehabilitáciách len pripravoval.²¹⁰ Mal

²⁰⁷ Štúdia bola spracovaná v rámci projektu APVV HÚ SAV, č. 51-017 105, Slovensko v 20. storočí.

²⁰⁸ Digitální parlamentní knihovna, f. Federální shromáždění ČSFR 1990–1992, Společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, stenoprotokoly, 13. schůze, 19.2.1991. Tiež Správa o stave odškodnenia jednotlivých obetí komunistického systému (www.old.justice.sk/kop/pk/2004/pk04004_03.rtf).

²⁰⁹ Digitální parlamentní knihovna, f. Národní rada Slovenskej republiky 1998–2002, stenozáznamy, 61. schůze, 9. 7. 2002. Podľa zákona č. 119/1990 Zb. sa predpokladala rehabilitácia 257 864 osôb. In: GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. Sešity ÚSD 12. Praha: ÚSD 1993, s. 64. Bližšie o plošnom prijatí rehabilitácií BLAŽEK, Petr: *Politická represe v komunistickém Československu 1948–1989*. In: ŽÁČEK, Pavel – KOŠICKÝ, Patrik – GULDANOVÁ, Eva (eds.): *Moc versus občan. Úloha represe a politického násillia v komunizme*. Bratislava a Prešov: ÚPN a Vyd. M. Vaška 2005, s. 8–22.

²¹⁰ Na nátlak Moskvy sa rehabilitácie postupne zastavili od leta 1969. ÚSD, f. Vláda ČSFR (rozhovory), č. 2, 4, 17, 18, Záznam rozhovoru s L. Štrougalom 23. 5. 1991.

napraviť nezákonnosti vo forme odškodného vo výške 5,4 miliardy korún a dotýkalo sa to asi 105 000 osôb.²¹¹

O dva roky sa však karta obrátila. Podpredseda federálnej vlády Karol Laco vo federálnom zhromaždení v júli 1970 argumentoval pri novelizácii zákona č. 82/1968 Zb.: „Náš štát a jeho vedúca sila v žiadnom smere nepripustí, aby sa toto [rehabilitačné] úsilie mohlo zneužiť na očistenie aj takých osôb, ktoré boli právom odsúdené podľa vtedy platných zákonov.“²¹² Spravodajkyňa Elena Litvajová dokonca tvrdila, že „antisocialistické a pravičiarske sily“ presadzovali do zákona formulácie „akoby Február 1948 a prevzatie moci robotníckou triedou boli vôbec chybné“. Podľa nich sa predseda nemohol znevažovať socialistický štát a prijať „generálny pardon“. Novelizáciou zákona rapídne poklesol počet rehabilitovaných osôb aj pre skrátenie časovej osi rehabilitácii do roku 1965 na do roku 1956, kedy sa novelizoval trestný poriadok. Navyše tzv. Pillerova komisia vraj nepriniesla nové zistenia o politických procesoch oproti zisteniam z roku 1963 a dokonca jej správa vyvolala atmosféru „antisocializmu a antisovietizmu“.²¹³ Oprávnené vzniká otázka o účasti národných výborov – miestnych orgánov štátnej moci a správy na rozsahu najmä mimo súdnych perzekúcií. Sústreďme sa na tienisté stránky pôsobnosti národných výborov (NV), i keď za cenu určitého paušalizovania životných postojov ich vyše 250 000 členov. Veď boli súčasťou, nástrojom, zrkadlom i obeťou mechanizmu moci.

Táto si po februári 1948 zvolila cestu zmocnenia sa štátnych orgánov a ovládnutia verejnej správy, ako aj odstránenia jej dvojkolajnosti, t.j. samosprávy a štátnej správy. Nepostupovala cestou volieb, ale čistkami, dosadením a menovaním svojich stúpcov do štátnych orgánov. Podľa sovietskeho modelu vznikajúci totalitný systém moci charakterizoval monopol (diktatúra) jednej politickej strany a jednotný, ňou centrálné riadený štát s výraznou potlačovateľskou funkciou.²¹⁴ Vychádzalo sa z niektorých, v podstate rozporných článkov Ústavy 9. mája 1948, ktorá na jednej strane zakotvila národné výbory ako nositeľov a vykonávateľov štátnej alebo skôr komunistickej moci v obciach, okresoch a krajoch resp. ako orgány jednotnej „ľudovej“ správy, ktoré ju vykonávali vo všetkých jej odboroch, čím ich odovzdala do rúk moci, no zároveň ich ustanovila ako ľuďom volené, kontrolované a jemu zodpovedné štátne orgány, ako strážcov práv a slobôd občanov.

Direktívy Moskvy a následne vedenia Komunistickej strany Československa (KSČ) sa pociťovali prakticky všade: v ťažení proti stredným vrstvám a inteligencii, v kultúre a školstve, v odmietnutí koncepcie „špecifickej cesty k socializmu“, v silnej centralizácii štátu, ako aj v zdôraznení represívnej funkcie štátu proti tzv. triednym nepriateľom.²¹⁵ Následkom toho nastala sociálna a politická neistota v českej a slovenskej spoločnosti,

²¹¹ NA, f. 10/1, Právní komise ÚV KSČ 1964–1968, sv. 9, sign. 33/2. Schôdze sa zúčastnili Z. Mlynář, V. Knapp, P. Colotka, Z. Jičínský, J. Pavel. SNA, f. Vláda ČSSR 1960–1968, k. 474, zasadanie 19. 12. 1968, Návrh zásad zákona o mimosúdnej rehabilitácii. Predkladal minister vnútra J. Pelnář, k. 466, zasadanie 18. 7. 1968. Predsedníctvo Národného zhromaždenia zriadilo komisiu poslancov na čele s J. Valom. SNA, f. Vláda ČSSR, k. 463, zasadanie 22. 5. 1968, Zásady zákonnej úpravy súdnej rehabilitácie.

²¹² Digitální parlamentní knihovna, f. Federální shromáždění 1969–1971, Sněmovna lidu, 9. schůze, 8. 7. 1970.

²¹³ ÚSD, sbírka Vláda ČSFR, f. D I/475, Predsedníctvo ÚV KSČ. Zpráva o uzavření přešetřování odpovědnosti za politické procesy z období 1949–1954 a jejich revizí (predkladal J. Kempný 13. 5. 1971, s. 3). Správa Kolderovej komisie (www.praguecoldwar.cz/kolderuvod.htm).

²¹⁴ Podrobne BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu; KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta 1993.

²¹⁵ VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: Východ, s. 55–293. KOCIAN, Jiří: Komunistické Československo po roce 1948. In: *Československá historická ročenka 2005*. Brno: Masarykova univerzita 2005, s. 143–150.

ako aj rozsiahla emigrácia z rôznych sociálnych vrstiev, štátneho aparátu, politických strán a z občianskych združení.²¹⁶ Vplyv vrcholných zastupiteľských orgánov, Národného zhromaždenia a SNR, bol minimálny. Štrukturálne zmeny v spoločnostiach vychádzali z politických rozhodnutí. Zvlášť po zasadaní ÚV KSČ v novembri 1948, na ktorom predstaviteľ komunistickej strany Klement Gottwald rozoberal teóriu zostrovania triedneho boja na podmienky Československa. Pritom jeho usporiadanie muselo byť jednotné a centrálné riadené aj v ekonomickej oblasti.²¹⁷

Rozporne sa pochopil pofebruárový proces. Kým Gottwald v Bratislave v júli 1948 navonok presviedčal slovenských robotníkov, že vláda a parlament „sú skutočne vaše a že majú na zreteli len a len vaše záujmy“,²¹⁸ bývalý predseda slovenských demokratov Jozef Lettrich hovoril o „podupaní“ občianskych slobôd a o zmene Československa na policajný štát.²¹⁹

Všetka moc sa sústredila do rúk úzkej skupiny funkcionárov komunistickej strany a štátneho aparátu. Na ovládnutie českej a slovenskej spoločnosti využila cez miestne politické a štátne orgány všetky dostupné prostriedky. KSČ si tento monopol odôvodňovala „historickým poslaním robotníckej triedy“, potrebou odstránenia vykorisťovania a dosiahnutia beztriednej spoločnosti ľudovej demokracie, predostretím nádeje na lepší život ľudí v prospech väčšiny cez socializačné procesy.

Navonok to vyjadrovalo pekne znejúce poslanie celoštátneho zjazdu národných výborov v júni 1948 v Kroměříži, ktorý však bez ohľadu na dôsledky otvoril priestor pre decentralizáciu štátnej správy s jednotnou štruktúrou na základe krajského zriadenia. Program síce stanovil oblasti hospodárskej a organizátorskej funkcie NV, avšak bez stanovenia kritérií mali uskutočňovať živnostenskú politiku udeľovaním a odoberaním živnostenských oprávnení podľa potrieb spoločnosti. Podobne organizovať mobilizáciu a reguláciu pracovných síl, výstavbu sociálnych, zdravotníckych, školských a kultúrnych zariadení apod.

V decembri 1948 bol prijatý zákon č. 280 o krajskom zriadení. Vznikol nový orgán jednotnej štátnej správy – krajský národný výbor (KNV), založený podľa oblastí pôsobnosti na referentskom systéme. Uskutočnila sa územná reorganizácia štátu. KNV riadila priamo vláda a ministerstvá. Avšak podľa predsedu KNV v Bratislave Rudolfa Martanoviča: „Krajský národný výbor a národné výbory vôbec sú orgánmi štátnej moci, nie samosprávne.“²²⁰ V prvej polovici roku 1949 sa zreorganizovala štátna správa aj na úrovni okresov

²¹⁶ KOUDELKA, František – ŽATKULIAK, Jozef: Emigrace. In: KOCIAN, Jiří (ed.): *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*, s. 601–606 (www.usd.cas.cz/cs/stranky/publikace/elektronicke-publikace/). Podľa niektorých údajov emigrovalo po februári 1948 okolo 60 tisíc osôb, celkovo v rokoch 1948–1958 asi 250 tisíc osôb.

²¹⁷ BARNOVSKÝ, Michal: Československo a Poľsko na ceste ku komunistickému monopolu moci (Pokus o komparáciu). In: FERENČUHOVÁ, Bohumila a kol.: *Slovensko a svet v 20. storočí*. Kapitoly k 70. narodeninám Valeriána Bystrického. Bratislava: Historický ústav SAV 2006, s. 175–191. LONDÁK, Miroslav: Zmeny ekonomického systému v Československu a na Slovensku po februári 1948. In: PEŠEK, Jan a kol.: *Kapitolami najnovších slovenských dejín*. K 70. narodeninám Michala Barnovského. Bratislava: Historický ústav SAV 2006, s. 115–130.

²¹⁸ GOTTWALD, Klement: *Za večné bratstvo Čechov a Slovákov*. Sborník statí a prejavov. Bratislava: Pravda 1949, s. 209. Podobne oslovil roľníkov v súvislosti s realizáciou pozemkovej reformy: „Pôdu vám, krátko a dobre, nik brať nebude.“ Tamže, s. 212. Aj minister pôdohospodárstva Július Ďuriš odmietol „reči o tom, že niekto u nás chce na dedine zavádzať kolchozy“. Citované HLAVOVÁ, Viera: Rok 1948 – rok zlomu v agrárnej politike štátu. In: PEŠEK, Jan (ed.): *Kapitolami najnovších slovenských dejín*, s. 136.

²¹⁹ LETTRICH, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava: Archa 1993, s. 204.

²²⁰ Digitální parlamentní knihovna, f. Národní shromáždění republiky Československé 1948–1954, stenoprotokoly, 24. schůze, 2. 2. 1949.

(ONV) a reorganizácia miestnych národných výborov (MNV) trvala od novembra 1949 do apríla 1950.²²¹

Minister vnútra Václav Nosek na konferencii NV v júli 1950 v Soběslavi pri hodnotení výsledkov reorganizácie MNV ocenil utvorenie masovej základne pre celý štátny aparát, ako aj vznik bloku pracujúcich miest a vidieka, lebo priniesla „prenikavé zlepšenie a upevnenie štátneho aparátu“ nadobudnutím priaznivého politického a triedneho profilu.²²² Výkonné orgány NV, ustanovením krajského zriadenia a referentského systému, sa zmenili na mocenské nástroje režimu. Do ich pôsobnosti zasahovali sudy, bezpečnosť a orgány KSČ.

Štátne orgány postupovali podľa trestného zákona č. 86/1950 Zb. a trestného zákona správneho číslo 88/1950 Zb. Vráťane národných výborov, vybavených rozsiahlou trestnou právomocou. Účelom trestného zákona správneho bolo posilniť národné výbory vo funkcii orgánov štátnej moci. Udeľovali priestupky proti triednemu nepriateľovi s možnosťou prepadnutia majetku a zákazu pobytu, a to neraz pod rúškom ochrany národného majetku či jednotného hospodárskeho plánu, boja proti čiernemu obchodu apod. O závažnosti priestupku rozhodoval prakticky nekontrolovaný referent národného výboru! Trestné komisie, zriadené zväčša z členov plén NV pri III. referátoch ONV a KNV, rozhodovali o zaradení osôb do táborov nútených prác (TNP) v rozpätí 3 až 24 mesiacov.²²³ Pokuty sa pohybovali až do výšky 200 000 Kčs, ktoré ďaleko presahovali sociálne možnosti postihnutých.²²⁴

Ciele reorganizácii podporil tzv. zmocňovací zákon č. 47 z mája 1950, podľa ktorého mohla vláda, bez Národného zhromaždenia, rušiť a zriaďovať orgány štátnej správy. Okrem iných ministerstvo národnej bezpečnosti, ktoré zasahovalo do kompetencií III. referátov napríklad v posúdení pobytov osôb v hraničnom pásme a najmä tam, kde vraj bol potrebný zásah krajských a okresných orgánov národnej bezpečnosti, pôvodne ustanovených podľa zákona o krajskom zriadení.²²⁵

Na politický výkon štátu však doslova doplatil, i keď dosť všeobecne formulovaný, princíp „spojenia národných výborov s ľudom“. Ich vzájomný vzťah ďalej poznačila jednostranná orientácia IX. zjazdu KSČ na plnenie úloh výstavby socializmu (pri priamej závislosti NV na štátnom rozpočte). Až od nich sa odvodili sociálne potreby obyvateľstva. Minister Nosek pritom tvrdil, že fungovanie princípu bola „jedna z existenčných otázok ľudovej správy, ale aj celého nášho ľudovodemokratického zriadenia“.²²⁶ Centralizácia štátu a preferencia jeho výkonných orgánov (aj vo vnútri NV, napríklad miestnymi tajomníkmi) pred zastupiteľskými (plénami NV) však spôsobila silné zbyrokratizovanie

²²¹ NA, f. Ministerstvo vnútra – Nová registratura (MV-NR), k. 8555, sign. 102, Presun kompetencií MV na KNV, k. 8658, Výkon štátnej správy v okresoch. SNA, f. PV 1945–1960 administratívne odbory, k. 6, sign. PV - adm. I/1-162. Kompetencie 11 referátov ONV sa prispôbili kompetenciám referátov KNV. NA, f. MV-NR, k. 8667, sign. 162/2.

²²² ŠA Nitra, f. KNV – Sekretariát predsedu KNV a zvláštne odd. 1949–1960, k. 2, č. sp. 31/1951, Reorganizácia MNV. Vyd. MV, február 1951, Praha, s. 22 tiež *Nové slovo*, roč. VII, č. 32, 11. 8. 1950, s. 506.

²²³ NA, f. ÚV KSČ – ústrední komise a oddělení lidové správy 1945–1955, 19/4 (1261/2/13), sign. 25, Nástin prováděcího předpisu k § 90 trestního řádu správního o trestních komisích. O všem bol informovaný jeden z čelných predstaviteľov KSČ R. Slánský.

²²⁴ Bližšie o problematike ŽATKULIAK, Jozef: *V mene zákonov a proti občanom?* Trestnosprávna právomoc národných výborov na Slovensku v rokoch 1950–1957. Bratislava: SAP 1994, s. 29–36.

²²⁵ NA, f. Sekretariát ÚV KSČ 1945–1951, 02/4 (1261/0/13), sv. 16, sign. 132/6, schůze 27. 6. 1950, Rozdělení působnosti ministerstva vnútra mezi ministerstvo národní bezpečnosti a ministerstvo vnútra.

²²⁶ ŠA v Bytči, pobočka Liptovský Mikuláš, f. ONV Ružomberok – referát pre ľudovú správu, zn. 173/1949, Úlohy NV vyplývajúce z IX. zjazdu KSČ, s. 4.

ich činnosti. Následne ju pléna, ktorých zloženie sa v dôsledku politických tlakov neustále menilo, nemohli kontrolovať. Proklamované spojivo občan – člen NV (spoločnosť – štát) stratilo na význame. Vzrastala pasivita občanov a mnohí z nich sa báli predostrieť svoje sťažnosti a podnety, keď komunistická strana v plnom rozsahu využívala monopol prostriedkov násilia a monopol prostriedkov údajného presvedčovania. Viaceré právne normy, vrátane ústavy, sa prekračovali direktívami KSC, ktoré sa riadili princípom demokratického centralizmu.

Ten uprednostnil mocensko-potlačovateľskú funkciu národných výborov, ktoré za výrazných zásahov Štátnej bezpečnosti rozširovali rady tzv. triednych nepriateľov a podieľali sa na vykonštruovaní politických procesov bez či s hrdelnými trestami. Ak režim narazil na nesúhlas či odpor občanov, rozpútal politické procesy a rôzne formy nezákonných postupov aj na úrovni okresov. Na základe vykonštruovaných obvinení a provokácii boli namierené proti príslušníkom iných politických strán a tým sociálnym vrstvám, ktoré už len potencionálne ohrozovali totalitnú moc.²²⁷

Roku 1953 organizačný sekretariát ÚV KSC informoval krajské výbory KSC o chybách a nedostatkoch pri príprave verejných procesov. Tvrdil v ňom, že presadzovanie socialistickej zákonnosti a štátnej a pracovnej disciplíny bolo prvoradou úlohou prokuratúr a súdov. Mali sa viac zamerať na tie prípady, ktoré vystihovali problematiku, aby tak mohli výchovne pôsobiť na pracujúcich. Súčasne dbať na politickú a propagačnú prípravu procesov na závodoch a v dedinách za účasti ľudovej správy a masových organizácií. Sekretariát paradoxne upozornil, že sa vytvára dojem akoby u súdených sa skôr zdôraznil ich pôvod a politická minulosť.²²⁸

Väčšina členov národných výborov však ani netušila, že prokurátor mal mať kontakt s inými činiteľmi, aby sa tento stal „jedným z nutných predpokladů pro správnost jeho rozhodování“. Navyše, na dedine bolo úlohou prokuratúry „tvrdo postihovať dedinského boháča a organizovať procesy na vesnici tak, aby odhalovaním zločiných metod a cílů kapitalistické a kulacké reakce se staly účinným prostředkem názorného přesvědčování širokých vrstev malých a středních rolníků“.²²⁹ Mnohí občania, členovia národných výborov, sa tak dostali do veľmi zložitých životných situácií a vyostrených medziludských vzťahov. Nielen k roľníkom, ale aj k živnostníkom, učiteľom, notárom a kňazom, ktorí zväčša tvorili jadro dedinskej komunity.

Vcelku procesy patrili medzi štrukturálne prvky režimu a vyjadrovali tie represívne opatrenia, ktoré sa menili podľa rozhodnutí politickej moci, no s dosahom na celú českú a slovenskú spoločnosť.²³⁰ Slúžili k „likvidácii agentov triedneho nepriateľa za podmienok zostreňného triedneho boja“, zvýraznených atmosférou studenej vojny.²³¹

²²⁷ Bližšie PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. Praha a Brno: ÚSD a Dopněk 2005; PEŠEK, Jan: *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948–1953*. Bratislava: Veda 1996.

²²⁸ MERVAT, Jan – MUSILOVÁ, Dana: *Dokumenty k dějinám Komunistické strany Československa*. Hradec Králové: Historický ústav FHS UHK 2006, s. 129–131.

²²⁹ NA, f. Právní komise ÚV KSC 1944–1955, 29 (1261/1/18), sign. 113, Zpráva o činnosti prokuratur a trestních soudů v plnění úkolů zemědělské politiky, s. 1.

²³⁰ KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948–1960*. Praha: ÚSD 2007, s. 31. Tiež Politická a soudní represe. In: KOČIAN, J. (ed.): *Slovníková příručka*, s. 607–646. K charakteristike totalitného režimu KOPEČEK, Lubomír: *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. Brno: CDK 2006, s. 82–83.

²³¹ ŠTEFANSKÝ, Michal: *Studená vojna a jej dôsledky pre Československo v rokoch 1951–1953*. In: TÝŽ – PURDEK, Imrich (eds.): *Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí*. Bratislava: VHÚ 2003, s. 218–232.

Medzi úlohy advokácie dokonca patrilo podľa záverov zasadania ÚV KSČ z februára 1951 odhaľovanie „spojitosti zahraničných podnecovateľů války s domácimi špiony, zrádci, rozvratníky a záškodníky, kteří společně usilují o svobodu a samostatnost naší vlasti“ tak, aby sa zamerali viac na remilitarizáciu Západného Nemecka, na boj proti kozmopolitizmu a na socializáciu dediny. Samozrejme, aj na „zvýšení bdělosti a ostrážitosti“ pred triednymi nepriateľmi.²³² V skutočnosti západné štáty uskutočňovali kroky k začleneniu Nemecka do svojich štruktúr, no pod tlakom strachu zo sovietskej agresie: „Pritom bolo zrejme, že aspoň v najbližšej budúcnosti nie je možné v strednej a východnej Európe odstrániť sovietsku dominanciu.“²³³ Stav advokátov, preriedených čistkami, príznačne naznačoval v podstate bezbrannosť pozícií obvinených osôb v rámci rôznych kampaní vyúsťujúcich do procesov.

Na Slovensku sa v porovnaní s Čechami a Moravou v ich zameraní vyskytovali niektoré odlišnosti. Sčasti vyplývali z povrchného vzťahu moci k slovenskej otázke, ktorý zvýraznilo asymetrické usporiadanie štátu, ako aj z výmeny niektorých jej zástancov jej odporcami (Viliam Široký, Július Ďuriš, Karol Bacílek a iní). K nim patril povereník vnútra Jozef Lietavec, ktorý priamo vyzval národné výbory, aby bojovali „proti zvyškom buržoázneho nacionalizmu“.²³⁴ Obvinil bývalých povereníkov vnútra Gustáva Husáka a Daniela Okáliho zo zanedbávania politickej „výchovy“ členov národných výborov, ako aj z ponechania úradníkov Slovenskej republiky (notárov, okresných náčelníkov atď.) vo funkciách a zo zanedbávania možností príchodu robotníkov a roľníkov medzi členov národných výborov. Očakával odstránenie mnohých chýb v riadení NV ďalšími politickými školeniami ich členov.²³⁵ Lietavec však v skutočnosti vydieral členov národných výborov, aby bez výhrad plnili direktívy komunistickej strany. Túto agendu usmerňovali bezpečnostné komisie ÚV KSČ a ÚV KSS, bezpečnostné päťky v krajoch a trojky v okresoch, v ktorých boli aj funkcionári národných výborov, ako aj členovia akčných výborov Národného frontu.

Národné výbory vystupovali len v obmedzenej miere ako zastupiteľské orgány a tým sa k nim prehľbil negatívny vzťah občanov, keď sa za ich každou oprávnenou sociálnou nespokojnosťou, vyvolanou napríklad poruchami v zásobovaní či v distribúcii potravinových lístkov, videli sabotéri a či osoby „reakčného zmýšľania“. Napokon, v sociálnom napätí prejavov nesúhlasu, poškodzovanie výstavby socializmu. Proti tomuto štátnemu a politickému bezpráviu boli občania často bezmocní. Neraz pred výkonnými orgánmi NV nemali možnosť obhajoby a odvolania sa proti rozsudkom. Napriek tomu, že išlo o existenčné, resp. sociálne postihy: odsuny do táborov nútených prác, udeľovanie tvrdých pokút, prepustenia zo zamestnania (rodinní príslušníci postihnutých osôb), nútené preraďovanie do výroby, vylučovanie žiakov a študentov zo škôl, sčasti vynútený nábor pracovných síl a s nimi spojené tresty za fluktuáciu, i keď spôsobenú zlými sociálnymi

²³² NA, f. 29, sign. 75, Úkoly advokace (23. 3. 1951).

²³³ AJNENKIEL, Andrzej: Európske ústavy a politický život 20. storočia. In: KOŽMIŇSKI, Maciej (ed.): *Európska civilizácia. Úvahy a eseje*. Bratislava: Kalligram 2006, s. 126.

²³⁴ *Národné výbory*, roč. VII, č. 5, 15. mája 1951, s. 97.

²³⁵ SNA, f. PV – sekr., k. 157, č. sp. 970/51, Pracovný program PV zo 7. 5. 1951, f. Úrad Predsedníctva Zboru povereníkov, sign. ZP, k. 59, zasad. 3.7.1951, č. sp. 822/50 dôv. K 1. 6. 1951 bolo z národných výborov prepustených 1767 zamestnancov, najmä bývalých okresných náčelníkov, notárov, policajných trestných sudcov. ŠA v Nitre, f. KNV-sekretariát predsedu KNV a zvláštne oddelenie, k. 3, č. sp. 42/1951, Schôdza rozpočtového výboru SNR 4. 7. 1951. SNA, f. PV – sekr., k. 224, č. sp. 235/53, Sústreďovanie materiálov o bývalom povereníkovi vnútra G. Husákovi a D. Okálim. Dostupné na internete <http://sk.wikisource.org/wiki>. Bližšie BARNOVSKÝ, Michal: Proces s takzvanými slovenskými buržoáznyimi nacionalistami. In: PERNES, J. – FOITZIK, J. (eds.): *Politické procesy*, s. 158–170.

podmienkami. Pritom referáty práce NV posudzovali požiadavky závodov a mali mať prehľad o rezervách pracovných síl.²³⁶

Národné výbory zasahovali v konečnom dôsledku často do občianskych slobôd a práv občanov, vrátane ich práva na majetok, na vzdelanie a vierovyznanie, ako aj na právo pobytu. Rozošťovali roľníka proti roľníkovi, učiteľa proti učiteľovi, suseda proti susedovi, zamestnancov proti bývalým majiteľom. Rozrušila sa komunita mnohých obcí a miest.

Pritom sa na IX. zjazde KSS síce vyzdvihla činnosť národných výborov vo výstavbe socializmu, ale súčasne sa demagogicky konštatovalo v zmysle tzv. teórie triedneho boja, že sa stali „terčom útokov reakčných politických skupín. Nejedna chyba a nedostatok v práci členov národných výborov bola zveličená zo strany reakcie, ktorá sa snažila zdiskreditovať národné výbory v očiach ľudu“.²³⁷ Politické a výkonné orgány štátu však zneužili učiteľov pri lámaní odporcov kolektivizácie poľnohospodárstva. Jeho minister Ďuriš a minister školstva, vedy a umenia Z. Nejedlý poslali list Vesníckym učiteľům a učiteľkám Vážné slovo k vážné věci, v ktorom vychádzali z toho, že sa práve uvedomeli a politicky vyspeli učitelia budú podieľať na kolektivizácii a zvolia pri tom Gottwaldovskú cestu poučenia presvedčovania tých, ktorí „dosud nepostihli veľiký, historický význam té nové cesty“.²³⁸

Mnohí roľníci však boli postavení pred ultimátum: buď stratíť vedľajšie zamestnanie v priemysle, či pri železnici, alebo dať pôdu do družstva. Takto, za účasti národných výborov: „Lámanie odporu roľníkov udržovalo aj po prvej fáze nastoľovania režimu v aktivite jeho otvorene teroristickú stránku.“²³⁹ Nasledovali kampane proti inteligencii a s tým spojené obvinenia z masarykizmu, sionizmu, sociálneho demokratizmu, nacionalizmu či ľudáctva, ako aj proti mestským stredným vrstvám (na príklad akciou „B“ – odoberaním bytov, likvidáciou živností, obmedzením možnosti vzdelania). V podstate proti všetkým, ktorí mali niekdajšiu nekomunistickú politickú príslušnosť z čias vojny a do februára 1948, aj keď neprekročili zákony a nepodieľali sa na protištátnej činnosti. Čistky zasiahli aj mnohých komunistov.

V čase, keď sa väčšina ekonomických a profesijných aktivít občanov podriadila štátu a stala sa v istom zmysle súčasťou jeho ideológie v školstve a v kultúre. Potlačovali sa náboženské slobody cirkevnými referátmi ONV. V kompetencii hospodárskych referátov KNV a ONV sa likvidoval súkromný maloobchod, keď bez ujasnenia si kritérií, často živelne, bez ohľadu na hospodárske a sociálne dôsledky, sa odoberali živnosti a stupňovali sa výkupné normy pre súkromných roľníkov. Vo „verejnom záujme“ sa potom vytvárali spotrebné či roľnícke družstvá a komunálne podniky.²⁴⁰ Ak sa niekto dopustil chyby v ekonomickej alebo profesijnej činnosti, išlo súčasne o ideologickú chybu: „Odtiaľ

²³⁶ Referáty práce mali v tom čase 5008 zamestnancov, z toho okresy 4237 (mobilizáciu a distribúciu pracovných síl a mzdové otázky 2362, bytové 772 a sociálnu starostlivosť 1874 zamestnancov). NA, f. 02/4, sv. 22, sign. 150/3, schůze 6. 10. 1950, Správa o činnosti V. referátov KNV a ONV (Josef Frank).

²³⁷ SNA, f. PV – sekr, k. 11, Správa IX. zjazdu KSS 1950, Ludová správa, s. 3.

²³⁸ NA, f. 02/4, sv. 23, sign. 152/10, schůze 17.10.1950, Celostátní konference vesnických učitelů a kampaň pomoci vesnické škole.

²³⁹ LIPTÁK, Ľubomír: Slovensko v 20. storočí. In: MANNOVÁ, Elena (ed.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP 2003, s. 307. Podrobne JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Sešity ÚSD 35. Praha: ÚSD 2001.

²⁴⁰ MAREK, Pavel: Počátky likvidace živnostnictva v letech 1948–1950. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie*. Sborník k 75. narozeninám Karla Kaplana. Praha a Brno: ÚSD a Doplněk 2003, s. 124–152. ZELENÁK, Peter: *Socializácia živností na Slovensku*. Bratislava: Veda 1988.

vyplýva nakoniec politizácia, ideologické prehodnotenie všetkých možných chýb jednotlivcov a ako záver teror policajný a ideologický.²⁴¹

Tisíce ľudí tak bolo odsúdených protizákonne súdmi a tiež postihnutých (aj prepadaním majetku a vysťahovaním) mimo súdne štátnymi orgánmi s trestnou právomocou. Do TNP sa určili bez oznámenia dôvodu stovky osôb. Roku 1951 v kraji Praha predstavovali nevyhnutelné pokuty 60 miliónov Kčs, v Hradci Králové 30 a v Českých Budějoviciach 40 miliónov korun. V roku 1951 národné výbory v ČSR potrestali skoro 450 000 ľudí! Z toho dve tretiny referenti NV. Na Slovensku sa vzťahovalo roku 1952 z pokút vo výške 241 miliónov Kčs na malých a stredných roľníkov až 128 miliónov a 50 miliónov na „dedinských boháčov“. Počty postihnutých na Slovensku sa viac-menej neodlišovali od údajov v Čechách a na Morave, hoci ťažko povedať, v ktorých krajoch sa udeľovali tvrdšie tresty. Skutočnosťou ostáva, že trestno-správna právomoc národných výborov v hospodárskej či poľnohospodárskej oblasti ovplyvnila štrukturálne zmeny v českej a v slovenskej spoločnosti. Minister spravodlivosti Štefan Rais, povereník vnútra Lietavec a ďalší, však neustále vyzývali národné výbory k urýchleniu socializácie dediny „správnym, rýchlym triednym uplatňovaním trestných zákonov“.²⁴²

Sociálne momenty v represáliách mali tak širokú škálu, že ich pocítili aj rodiny s 5 či 6 deťmi a s majetkom, ktorý mali k nevyhnutnej obžive v podobe samozásobiteľských dávok. K tomu sa využili nezákonné tzv. lietajúce trestné komisie, ktoré často neskúmali dôvody trestných oznámení a došlo k nezákonným konfiškáciám majetku a súčasne k dopadom na zníženie miezd, dôchodkov, sociálnych dávok (majetnejší živnostníci a roľníci nedostávali preukazy na spotrebný tovar). Štátne orgány často nútili presťahovať celé rodiny. Postihnutí boli najmä tí, ktorých režim zaradil do kategórií „ostatní, podozriví triedni nepriatelia, sabotéri“ atď. Toto pomenovanie, narušujúce sociálne komunity, dostali učitelia (za súkromné vyučovanie pokuta do výšky 50 000 Kčs), lekári, kňazi, inžinieri, advokáti, notári, živnostníci a roľníci s väčším majetkom (nastal rapídny pokles poľnohospodárskych závodov nad 15 ha). Neustále sa menila výška dôchodkov. Rodinní príslušníci uväznených osôb ich však často nedostávali. Prirodzene, že ich nedostávali emigranti. Dôchodky sa znižovali osobám „nepriateľských ľudovodemokratického zriadeniu“, bývalým predstaviteľom bánk a úradov (D. Čipera), ministrom (K. Engliš, I. Dérrer) či univerzitným profesorom (B. Němec, V. Hora, V. Funk). Mnohé národné výbory však pristupovali k znižovaniu dôchodkov často paušálne (regióny Prahy, Plzne atď.) a bez ohľadu na sociálnu situáciu postihnutých.²⁴³

Stredné vrstvy sa dostali ako celok na perifériu spoločenského postavenia. A pritom robotníci mali značné „zastúpenie“ v táboroch nútených prác. Narastala únava z vypätých výrobných plánov či násilných foriem kolektivizácie poľnohospodárstva. Mnohí súkromní roľníci a roľnícke družstvá nemali čím kŕmiť dobytok. Napriek tomu, že vznikol sociálno-politický problém, predstavitelia režimu, či už išlo o Noska, Bacílka a Zápotockého, neváhali obviňovať národné výbory z povyšovania tzv. triedneho inštinktu nad zákon. Pochopili ich ako celok, bez ohľadu na to, že sa mnohí členovia plén NV nepodieľali na trestnom výkone.

Pokles represii nastal roku 1953 neskoro. Naznačil, že ich masový rozsah prispel ku kríze režimu. Mala ju zmierniť napríklad amnestia. Na Slovensku odpustili v rámci nej

²⁴¹ ARON, Raymond: *Demokracie a totalitarizmus*. Brno: Atlantis 1993, s. 158.

²⁴² ŽATKULIÁK, J.: V mene zákonov, s. 52an.

²⁴³ NA, f. 28 (1261/0/85), Sociálne politická rada ÚV KSČ 1945–1955, sign. 171, Zpráva a návrhy k revízi některých důchodu (E. Ěrban 16. 10. 1953).

pokuty vo výške 191 miliónov Kčs a tresty odňatia slobody na 252 rokov. V ČSR sa znížili povinné dodávky o 25 %, začal sa naprávať katastrofálny stav v evidencii pôdy (podľa nej sa vyrubovali dodávky poľnohospodárskych produktov!) a prehodnotil sa postup štátnych orgánov voči roľníkom. Zákon č. 102/1953 Zb. odňal NV stíhanie priestupkov „väčšej spoločenskej nebezpečnosti“ (prešli na prokuratúru), tresty odňatia slobody prevzali sudy a pokuty mohli NV udeľovať do výšky 3000 Kčs a nápravné opatrenia do 3 mesiacov. V ČSR prišlo v prvom polroku 1954 oproti predchádzajúcim rokom „len“ vyše 80 000 trestných oznámení.²⁴⁴ Trestné komisie sa viac zameriavali na porušovanie občianskeho spolužitia, krátenie daní či dopravné priestupky a krádeže a v mnohých prípadoch sa upustilo od potrestania osôb, najmä roľníkov. Po prehodnotení riadenia referátov NV jednotlivými výkonnými orgánmi štátu bol vydaný ústavný zákon č. 81/1953 Zb. zo dňa 16. septembra o riadení NV vládou, resp. Zborom povereníkov. Očakávalo sa, že umožní zjednotenie ich činnosti a prispeje k zlepšeniu riadenia.

Počas rokovania pléna ÚV KSČ v decembri 1953 sa príčiny problémov v činnosti a v postavení NV videli v nedostatkoch organizačnej štruktúry, ako aj v používaní byrokratických metód práce, umožnené referentským systémom.²⁴⁵ Určité východisko sa videlo vo vzniku stálych komisií a rád národných výborov, teda kolektívnych orgánov, aby sa tak dosiahla ústavou zaručená kontrola ich činnosti. Súčasne nastávajúce voľby do NV, ktorým predchádzala prvá verejná diskusia od februára 1948, mali byť „očistnou akciou od byrokratických a cudzích živlov“ a príležitosťou „k upevneniu socialistickej zákonnosti“. Príprava priamych volieb, prvých od roku 1945, však priniesla značné spoločenské napätie a prejavy odporu proti politike režimu (letáky, námietky proti navrhnutým kandidátom NF, pričom na Slovensku sa vymenilo až 40 % členov MNV, výzvy „NV bez komunistov“). Napriek nemalým požiadavkám občanov a súčasne ich častej kritike činnosti mnohých národných výborov a ich členov, z ideologických dôvodov sa nepripustila možnosť postavenia viacerých kandidátov. Vojtech Daubner sa vyjadril v Národnom zhromaždení na margo kritiky činnosti národných výborov: „Nejednému pracovníkovi národného výboru sa – ako sa hovorí z kečky parilo, keď robotníci kritizovali jeho činnosť.“²⁴⁶

Národné zhromaždenie schválilo v marci 1954 ústavné zákony č. 12 a 13 o národných výboroch, ako aj zákon č. 14 o voľbách do národných výborov, ktorého vydaním zákona sa konečne realizoval IV. článok ústavy o voliteľnosti národných výborov, i keď podľa jednotnej kandidátky Národného frontu. Dňa 16. mája 1954 sa konali voľby do národných výborov všetkých stupňov. Volieb sa zúčastnilo 98,3 % oprávnených voličov (avšak bez zbavených občianskych práv), ktorí dali kandidátom Národného frontu 93,6 % hlasov. Na Slovensku do KNV hlasovalo pre kandidátov Národného frontu 90,27% občanov (kraj Bratislava 96,4 %, kraj Prešov však 83,4 %), do ONV 91,49 % (kraj Bratislava 95,2 %, kraj Prešov 85,1 %) a do MNV 91,7 % voličov (kraj Bratislava 94,9 %, no kraj Žilina 87,4 %).²⁴⁷ Pritom mnohé indície naznačili, že sa viaceré volebné výsledky sfaľovali (niekedy sa použili úplne nové volebné lístky a tieto sa „vymenili“ za vložené do volebných urién, vyskytovali sa chybné hlásenia volebných komisií v počtoch voličov a výsledkov volieb).

²⁴⁴ ŽATKULIAK, J.: V mene zákonov, s. 105.

²⁴⁵ *Nová práca*. Mimoriadne vydanie, Banská Bystrica 10. januára 1954, s. 23.

²⁴⁶ Digitální parlamentní knihovna, f. Národní shromáždění republiky Československé 1948–1954, stenoprotokoly, 82. schůze, 3. 3. 1954.

²⁴⁷ SNA, f. Slovenská volebná komisia 1954, inv. č. 2, k. 15, Definitívne výsledky volieb do NV z 16. 5. 1954.

Krajský akční výbor Národní fronty v Brně a jeho role při upevňování komunistického režimu na jižní Moravě v roce 1948

David Kovařík

Volebné výsledky v mnohom ukázali postoje občanov k politike režimu, ktorých zasiahla sociálna a mzdová nivelizácia, ba niektorým skupinám obyvateľstva sa znížili dôchodky a došlo k zníženiu životnej úrovne, ktoré vrcholilo v dopadoch menovej reformy v lete roku 1953. Štát vo viacerých smeroch a neraz v rozpore s podmienkami, neplnil svoje sociálne poslanie.²⁴⁸ Zvýraznila ho nedostatočná úroveň a počet sociálnych a zdravotníckych zariadení, ako aj povážlivý stav celej sféry služieb, následkom nekoncepcného rozbitia živností a remesiel.

Politické represálie neodmysliteľne súviseli s komunistickým režimom, ktorý si za krátke obdobie rokov 1948–1953 podriadil slovenskú a českú spoločnosť. Občan a režim akoby stáli na opačných brehoch rieky. Odobratie samosprávnej funkcie národných výborov, ktorá sa udiala pod tlakom komunistickej moci a centralizácie štátu, umožnila ich premenu na nástroj sociálno-politických zmien. Došlo k deštrukcii demokratických princípov v živote českej a slovenskej spoločnosti, ako aj ekonomických, kultúrnych a politických elít, ktoré boli nositeľmi odbornosti a sociálneho spravovania verejných záležitostí. Na centrálnej a miestnej úrovni sa stratil tlak inteligencie, ktorý sa stal až v ďalšej generáčnej vlne jedným z motorov spoločenského zápasu o zmenu mechanizmu moci.

²⁴⁸ ŽATKULIAK, J.: V mene zákonov, s. 90–91. KALINOVÁ, L.: Společenské proměny, s. 113–203. Autorka však vôbec neuvádza podiel NV na realizácii sociálnej politiky.

Významnou roli při nástupu a formování totalitního komunistického systému v Československu sehrály tzv. akční výbory Národní fronty.²⁴⁹ Tyto nezákonné orgány posloužily komunistům ve dnech únorové vládní krize a pomohly jim k dosažení monopolní diktatury, v dalších měsících se uplatnily jako politická síla, jejímž prostřednictvím se prováděly masové čistky v nekomunistických stranách, mocenských institucích, na úřadech, závodech, školách, společenských organizacích a dalších místech, která potřeboval nový režim ovládnout a kontrolovat. Po skončení politických čistek se „obrozená“ Národní fronta proměnila v instituci organizující převážně společenské a osvětové aktivity. Činnost akčních výborů Národní fronty stačila, zejména v prvním roce existence, výrazně zasáhnout do osudů této země, značně ovlivnila a tragicky poznamenala životy desetitisíců jejích obyvatel.²⁵⁰ Akční výbory Národní fronty vznikaly a působily na všech tehdejších územně správních stupních: v obcích a v okresech, na krajské, zemské i celostátní úrovni. Zejména místní a okresní akční výbory přebíraly na území své působnosti značné pravomoci. Naproti tomu zemské akční výbory se omezovaly pouze na působení v institucích zemských národních výborů, které již směřovaly ke svému zániku. Komunistická moc totiž počítala se zrušením zemského zřízení a jeho nahrazením kraji, čemuž odpovídala také nová struktura akčních výborů Národní fronty. Skutečným mezičlánkem mezi Ústředním akčním výborem Národní fronty v Praze a okresními a místními akčními výbory se proto staly krajské akční výbory, jejichž počet a územní členění se většinou kryly s již existujícími krajskými organizacemi Komunistické strany Československa (KSČ). V českých zemích bylo takto ustaveno 17 krajských akčních výborů.²⁵¹ Činnost a působení krajských, okresních a místních akčních výborů Národní fronty představují významný pramen k poznání a přiblížení období nástupu a upevňování totalitního komunistického režimu v jednotlivých regionech tehdejšího Československa.²⁵² Krajské akční výbory vykonávaly v rozsahu své působnosti především nařízení a směrnice Ústředního akčního výboru v Praze, přitom musely také řešit lokální problémy a potýkat se s místními specifiky a regionálními odlišnostmi v krajích, které spravovaly. Svoji významnou úlohu přitom sehrál také Krajský akční výbor Národní fronty (KAV NF) v Brně, jehož působnost zahrnovala město Brno a dalších devět politických okresů na jižní Moravě a Vysočině: Boskovice, Brno-venkov, Hustopeče, Mikulov, Moravská Třebová, Moravský Krumlov,

²⁴⁹ Text vznikl za podpory Grantové agentury ČR (projekt 409/08/1621).

²⁵⁰ K činnosti akčních výborů Národní fronty v roce 1948 vyšla před rokem 1989 samostatná publikace: MLÝNSKÝ, Jaroslav: *Únor 1948 a akční výbory Národní fronty*. Praha: Academia 1978. Po roce 1989 je tato problematika popsána v pracích Karla Kaplana, např. KAPLAN, K.: Pět kapitol, s. 391–394 a 434–436. Tématu akčních výborů se věnovali i další autoři: KNAPÍK, Jiří: Akční výbory a kultura na prahu nové doby. In: *Soudobé dějiny* 3–4 (2002), s. 455–475; KOCOURKOVÁ, Květoslava: Akční výbor Národní fronty a okresní a místní národní výbory v roce 1948. In: *Mikulovské sympozium* 23 (1993), s. 433–439; PAVLÍČEK, Václav: Konec akčních výborů Národní fronty. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin*. Sborník statí k pětadesátinám Karla Kaplana. Praha: ÚSD 1993, s. 186–197; PULEC, Jiří – KALENDOVSKÁ, Jirina: Akční výbory a poúnorová studentská očista na Masarykově univerzitě. In: *Universitas* 4 (1996), s. 32–38.

²⁵¹ Krajské akční výbory se ustavily v Praze, Brně, Českých Budějovicích, Havlíčkově Brodě, Hradci Králové, Jihlavě, Karlových Varech, Kladně, Liberci, Mladé Boleslavi, Olomouci, Ostravě, Pardubicích, Plzni, Táboře, Ústí nad Labem a Zlíně (Gottwaldově).

²⁵² Historické práce věnované únorovým událostem roku 1948 a jejich důsledkům v českých a moravských regionech, včetně popisu činnosti akčních výborů, jsou četné z předlistopadové doby, kdy vycházely zejména v době výročí „vítězného Února“. Tyto práce jsou pochopitelně poznamenané dobou svého vzniku a poplatností tehdejšímu režimu. Po politických změnách po roce 1989 se tato problematika objevila v regionálních pracích zatím v mnohem skromnější míře. Např. KOCOURKOVÁ, Lubomír: Akční výbory Národní fronty v Roudnici nad Labem v roce 1948. In: *Vlastivědný sborník Podřipsko* 2 (1998), s. 30–35 nebo ŽAVADIL, Miloš: Akční výbory Národní fronty v Olomouci v letech 1948–1954. In: *Okresní archiv v Olomouci*, 1990, s. 11–18.

Nové Město na Moravě, Tišnov a Vyškov. Na základě provedeného výzkumu se pokusím přiblížit činnost a popsat nejdůležitější aktivity KAV NF v Brně v prvním a nejdůležitějším roce jeho existence, v roce 1948.²⁵³

Ustavení Krajského akčního výboru Národní fronty v Brně

Krajský akční výbor Národní fronty v Brně byl ustaven v době vrcholící vládní krize 23. února 1948. Ustavující schůzi svolala Krajská odborová rada, jejíž předseda Josef Ondráček zahajovací jednání až do jmenování předsednictva řídil. Do společenského sálu hotelu Passage, kam byla schůze svolána, dorazili významní komunističtí funkcionáři, zástupci Revolučního odborového hnutí a některých dalších organizací (Český svaz mládeže, Jednotný svaz českých zemědělců aj.). Na seznamu účastníků ustavující schůze najdeme také zástupce nekomunistických politických stran, především sociální demokraty a také několik funkcionářů Československé strany lidové (ČSL) a Československé strany národně socialistické (ČSNS), kteří sem přišli přes zákaz vedení svých stran.²⁵⁴ Hlavním bodem jednání bylo jmenování předsednictva. Funkce se obsazovaly podle zásady, že místo předsedy musí vykonávat komunista a pozice místopředsedů zástupci dalších politických stran a odborů. Předsedou KAV NF v Brně se stal místní krajský tajemník KSČ Otto Šling. Propojení obou vysokých funkcí pak učinilo ze Šlinga nejmocnějšího a nevlivnějšího politika Brněnského kraje, jemuž se pro jeho značný vliv a postavení záhy začalo přezdívat „markrabě moravský“.²⁵⁵ Zatímco jmenování komunisty Otty Šlinga předsedou krajského výboru proběhlo bez nejmenších problémů, obsazení funkcí místopředsedů z řad kandidátů nekomunistických stran přineslo první komplikace. Navržení představitelů z národně socialistické a lidové strany, kteří se účastnili ustavující schůze, totiž k nabízeným funkcím projevovali značnou opatrnost a zdrženlivost. Kandidát ČSNS profesor Jiří Štefl prosazoval odložení svého jmenování až na příští dny, než se definitivně vyjasní situace v jeho straně, dále poukazoval na svou malou politickou zkušenost a vyjádřil obavu, že by v jeho zvolení mohli ostatní členové národně socialistické strany vidět určité provinění a mohli by mu to zazlívat. Takový postoj ovšem vyvolal nepříznivou

²⁵³ V dosavadním historickém bádání není problematika KAV NF v Brně zcela novou látkou. Tématem se již v minulosti zabýval historik Jaroslav Mlýnský, autor dvou studií, jež vyšly v 60. letech minulého století. Srv. MLYNSKÝ, Jaroslav: Akční výbory Národní fronty na Brněnsku v roce 1948. In: *Brno v minulosti a dnes* roč. VI (1964), s. 9–38., TÝŽ: Únor 1948 a formování obrozené Národní fronty na Brněnsku. In: *Časopis Matice moravské* roč. LXXXVII (1968), s. 1–24. Únorové události a nástup komunistické moci na Brněnsku zpracovávali také František Čapka, Otakar Franěk, Karel Janiš, Ladislav Zapletal a jiní. Práce těchto autorů ovšem vznikaly a byly vydány před listopadem 1989, jsou tudíž poznamenány dobou svého vzniku a přes některé cenné faktografické údaje se jedná o díla jednostranná, tendenční a zkreslená. Srv. ČAPKA, František: Únor 1948 a revoluční odborové hnutí na Brněnsku. In: *Vlastivědný věstník moravský* 1 (1978), s. 49–60; JANIŠ, Karel: *Únor 1948 v Brně a na Brněnsku*. Brno 1978; ZAPLETAL, Ladislav – FRANĚK, Otakar – JANIŠ, Karel: *Rodil se zítřek: v Brně mezi květnem 1945 a únorem 1948*. Brno: Blok 1988. Z odborných prací vyšlých po roce 1989 se tématu okrajově dotkly dvě studie: PERNES, Jiří: *Mládež vede Brno. Otto Šling a jeho brněnská kariéra*. In: *Soudobé dějiny* 3 (2004), s. 45–60, TÝŽ: KSČ a Národní fronta v Brně v letech 1948–1972. In: BALÍK, Stanislav (ed.): *Lokální politický pluralismus*. Brno ve třech stoletích. Brno: CDK 2006, s. 63–72.

²⁵⁴ Například v brněnském deníku ČSL z 24. února 1948 se v článku Odmítněte komunistický manévr konstatuje: „Komunisté ve své rozvratné činnosti vytvářejí akční výbory nové Národní fronty. Lákají do ní i naše stoupence. Tyto útvary nejsou ničím jiným, než ubohým nástrojem komunistů. Žádný poctivý lidovec se nedá do nich vlákat ani sliby ani terorem“. *Národní obroda* 43 (1948), s. 3.

²⁵⁵ K osobě a činnosti Otty Šlinga srv. PERNES, J.: *Mládež vede Brno*; SLABOTÍNSKÝ, Radek: *Otto Šling – pokus o politický portrét komunistického funkcionáře*. In: KÁRNÍK, Z. – KOPEČEK, M. (eds.): *Bolševismus*, sv. 4, s. 177–198.

reakci mezi přítomnými komunistickými funkcionáři. Situaci neuklidnilo ani Šteflově prohlášení, že je ochoten přijmout nabízenou funkci, ale jen na přechodnou dobu, než se jeho místo obsadí „protřelejším“ představitelem národně socialistické strany. Na tato slova reagoval Šling vyjádřením, že „protřelí“ národní socialisté jsou většinou reakcionáři a zmínil přítom předsedu této strany Petra Zenkla a brněnského funkcionáře Františka Loubala.²⁵⁶

Také kandidát lidovců na úřad místopředsedy tajemník Krajské odborové rady v Brně Jan Niederle se nepovažoval za politicky zkušeného reprezentanta své strany. Komunisté ovšem potřebovali zástupce dalších stran v akčních výborech „obrozené“ Národní fronty, aby vytvořili zdání demokratičnosti a plurality tohoto orgánu a mohli také ovlivňovat či přitáhnout stoupence těchto politických stran na své pozice. Kombinací slibů, přesvědčování a nátlaku nakonec oba váhající nekomunističtí kandidáti funkce místopředsedů přijali. Další dvě funkce místopředsedů obsadili profesor přírodních věd Antonín Trýb z Masarykovy univerzity a poslankyně Národního shromáždění Běla Pažoutová, která zde zastupovala sociální demokracii. Po svém ustavení měl KAV NF v Brně pět členů užšího předsednictva (předsedu a čtyři místopředsedy), deset členů širšího předsednictva a 40 řadových členů.²⁵⁷

Akční výbory v pouornové „očistě“ Brněnského kraje

Likvidace politických oponentů, odpůrců a nepřátel nastupujícího totalitního režimu se rozběhla ještě před úplným uchopením komunistické moci v době únorové vládní krize. Největší a nejmasovější čistky pak přišly v jarních měsících roku 1948, přičemž na řadě míst pokračovaly až do druhé poloviny tohoto roku. Také první měsíce existence KAV NF v Brně se vyznačují prováděním „veřejné očisty“ v nejrůznějších institucích a organizacích působících a činných v Brněnském kraji. Ve svém příspěvku připomenu činnost akčních výborů v národních výborech, katolické církvi a Sokole. Mezi prvními přicházely na řadu čistky v národních výborech všech stupňů. V Brněnském kraji byli do února 1948 na základě volebních výsledků z května 1946 v mnoha místních, městských, ale také v několika okresních národních výborech v předsednických funkcích lidovci a národní socialisté. Zvláště ČSL dosáhla v tomto kraji v prvních poválečných volbách významných úspěchů, což jí zajistilo místa předsedů v řadě městských a místních národních výborů. V Hustopečích, Moravském Krumlově a Vyškově vykonávali lidovci také funkce předsedů okresních národních výborů.²⁵⁸ Národní socialisté zase vyhráli volby v moravském zemském hlavním městě Brně, kde jejich kandidát Josef Podsedník vystřídal komunistu Vladimíra

²⁵⁶ Moravský zemský archiv v Brně (MZA), f. Národní fronta – Krajský výbor Brno, G 660, k. 14, ustavení Krajského akčního výboru NF v Brně, 23. 2. 1948.

²⁵⁷ Tamtéž. Předsednictvo KAV NF v Brně bylo ustaveno ve složení (v závorce uvedena profese nebo organizace za kterou byly nominovány) – Květa Dubová (Svaz české mládeže/SČM), Mirko Hauser (Zbrojovka Brno), František Jedlička (nezjištěno), Josef Kapoun (poslanec Ústavodárného národního shromáždění/ÚNS), Jan Niederle (tajemník Krajské odborové rady/KOR, ČSL), Josef Ondráček (předseda KOR), Běla Pažoutová (poslankyně ÚNS, Čs. soc. demokracie), František Píšek (předseda ZNV), Vladimír Podborský (KOR), Bedřich Sedlár (Jednotný svaz českých zemědělců), Otto Šling (krajský tajemník KSČ a poslanec ÚNS), prof. Jirí Štefl (ČSNS), Josef Švanger (krajský tajemník SČM), plk. Talášek (zástupce čs. armády), prof. Antonín Trýb (Masarykova univerzita).

²⁵⁸ Funkce předsedů okresních národních výborů za ČSL v Brněnském kraji vykonávali Karel Hrdlička (Hustopeče), Jan Hendrych (Moravský Krumlov) a Bedřich Kostelka (Vyškov). Blíže: Lidoví předsedové okresních národních výborů v zemi moravskoslezské o potřebách, požadavcích a plánech svých okresů. In: *Národní obroda* 1 (1948), s. 9–10.

Matulu ve funkci předsedy Ústředního národního výboru (ÚNV).²⁵⁹ Bylo tak zřejmé, že se v Brněnském kraji na národních výborech všech stupňů nacházelo mnoho osob, jež byly pro komunisty nepřijatelné a které hodlala nová totalitní moc odstranit.

Očista národních výborů se prováděla prostřednictvím akčních výborů působících přímo při těchto orgánech, které pak podléhaly místním orgánům Národní fronty. O rozsahu těchto čistek si můžeme udělat představu na příkladu „očisty“ ÚNV města Brna. Před únorem 1948 zasedalo v devadesátičlenném brněnském magistrátu 30 národních socialistů, 29 komunistů, 17 lidovců, 14 sociálních demokratů a dva nestraníci. Takovéto rozložení politických sil bylo dáno volebními výsledky z roku 1946. 24. února 1948 byl však při ÚNV ustaven akční výbor, který obsadil budovu magistrátu a odvolal všechny zastupitele z národně socialistické strany, lidové strany a sociální demokracie. Předsedou akčního výboru a tím také staronovým starostou města se stal komunist Vladimír Matula. Další změnou bylo snížení počtu brněnských zastupitelů na 60, přičemž polovinu těchto míst obsadila KSČ. Sociálním demokratům bylo akčním výborem přiděleno 14 míst. Pro zástupce (národně) socialistické strany zbyla v tomto orgánu pouze tři místa a lidová strana se musela spokojit jen se dvěma zástupci. Zastupitelská křesla pro členy obou nekomunistických stran zůstala v brněnském akčním výboru dokonce načas neobsazena, a to až do doby, než se podařilo tato místa obsadit spolehlivými, prověřenými a komunistům zcela oddanými lidmi. Zbýlých jedenáct míst si v brněnském ÚNV rozdělili zástupci zájmových a profesních organizací: pět míst přitom připadlo Revolučnímu odborovému hnutí, po dvou obsadili představitelé Svazu české mládeže, Jednotného svazu českých zemědělců a odbojářských organizací, jež vyslaly do nového ÚNV po jednom zástupci ze Svazu osvobozených politických vězňů a Československé obce legionářské.²⁶⁰

KAV NF v Brně organizoval poúnorovou očistu a likvidaci svých nepřátel ve všech složkách společnosti. Někde ovšem narážel na problémy a odpor. Poúnorový režim měl v Brněnském kraji nejsilnějšího odpůrce v katolické církvi, jež se mohla opírat o silnou religiozitu obyvatel na jižní Moravě. Důležitou roli zde sehrála církevní komise KAV NF, jejímž důležitým úkolem bylo zmapování situace v jednotlivých částech kraje a prověření místních duchovních. Podle poměru k poúnorovým poměrům pak církevní komise rozdělila jednotlivé duchovní do čtyř kategorií. Výsledek byl ovšem pro KAV NF žalostný. Podle vlastního šetření měli z celkem 377 prověřených duchovních Brněnského kraje vyjádřit kladný poměr k Národní frontě pouze tři kněží. Negativní vztah k poúnorovému vývoji projevil církevní hodnostáři a náboženské organizace také svou neúčastí na prvomájových oslavách a ignorací řady oficiálních vystoupení nového režimu. Mezi funkcionáři KAV NF a představiteli církve docházelo rovněž k častým otevřeným sporům. Nejvýznamnějším incidentem byl konflikt mezi církevním referentem KAV NF s představenými církevní školy v Lerchově ulici v Brně v srpnu 1948, který měl dohru u bezpečnostních orgánů.²⁶¹

²⁵⁹ Josef Podsedník byl významným komunálním politikem v Brně, od července 1946 do února 1948 vykonával úřad předsedy ÚNV, během únorové krize byl zbaven všech funkcí a v roce 1949 zatčen a ve vykonstruovaném politickém procesu odsouzen na 18 let do vězení. Své politické i životní osudy popsal v autobiografické knize *PODSEDNÍK, Josef: Kronika mého života*. Brno: Archiv města Brna 1999.

²⁶⁰ K poúnorové rekonstrukci ÚNV v Brně blíže UBR, Bohumil – SIEGEL, Jaromír: *Občané budují své město*. Brno: Archiv města Brna a Muzejní a vlastivědná společnost 1988, s. 15–22.

²⁶¹ MZA, f. NF – KV, k. 17, zpráva o činnosti sekretariátu KAV NF v Brně: církevní referát, k. 83, protokol o návštěvě tajemníka KAV NF Krčmy a církevního referenta KAV NF Urbánka u cyrilometodějských sester v Brně, Lerchova 65, dne 5. 8. 1948.

Značné problémy působila představitelům KAV také tělovýchovná organizace Sokol. Ačkoliv se také v sokolských jednotách ustavily akční výbory, nepodařilo se jim tuto organizaci zcela ovládnout a podřídit ji nové moci. Od února do května 1948 bylo v Brněnském kraji vyloučeno ze Sokola pouze několik desítek osob, přičemž členská základna zde čítala kolem 60 000 osob. Konflikty Sokola s komunistickým režimem již na sletových cvičeních vyvrcholily známými událostmi na všesokolském sletu v Praze. Také v Brně došlo k otevřenému vystoupení Sokola, a to během župního sletu 13. 6. 1948, kdy část účastníků provolávala v průvodu městem různá protikomunistická hesla. KAV NF proto rozvinul iniciativu nazvanou „akce pro záchranu sletu“, což měly být vysvětlovací schůze v sokolských jednotách, instruktáže a také rozdávání zvláštního letáku pro brněnské účastníky všesokolského sletu v Praze. Avšak ani tato aktivita nezamezila některým brněnským Sokolům v aktivní účasti na protikomunistických projevech na pražském sletu. Takový vývoj se pochopitelně nemohl obejít bez následků. V sokolských jednotách byly proto na podzim 1948 obnoveny akční výbory. Do 1. 12. 1948 pak bylo v Brněnském kraji „očišťeno“ 240 jednot, vyloučeno 1213 jejích členů, 265 zbaveno funkcí a 347 potrestáno důtkou.²⁶²

Nekomunistické strany a jejich role v „obrozené“ Národní frontě

Velkou čistkou procházely bezprostředně po únorovém převratu také nekomunistické politické strany. Totalitní režim sice s výjimkou sociální demokracie hodlal uchovat v nové Národní frontě i další politické strany, avšak v naprosté podřízenosti a poslušnosti ke KSČ, jako bezvýznamné přívazky, které měly budit dojem demokratičnosti a jednoty. Tuto smutnou úlohu plnila Československá strana lidová a Československá strana socialistická (ČSS), nástupkyně národně socialistické strany.²⁶³ Z nekomunistických politických stran si v Brněnském kraji po únoru 1948 udržovala mezi obyvatelstvem poměrně silný vliv ČSL. Po počátečním ochromení činnosti, vynuceném odchodu čelných funkcionářů, odlivu větší části členské základny a různých dalších překážkách se postupně obnovovala většina okresních a část místních lidoveckých organizací. Vedoucím představitelem pouňorové lidové strany v Brněnském kraji se stal místopředseda KAV NF Jan Niederle, který si 27. února 1948 v deníku *Národní obroda* pochvaloval: „Celá řada nás dobrých stoupců i činovníků čs. strany lidové stala se členy akčních výborů národní fronty, abychom tak prokázali, že věrni svému křesťanskému, národnímu a sociálně reformnímu programu, jsme vždy a za všech okolností připraveni spolupracovat k prospěchu národa, naší lidově demokratické republiky, pro její zabezpečení proti všem škůdcům a nepřátelům.“²⁶⁴ Situace však nebyla zdaleka tak idylická, jak Niederle popisoval. V některých organizacích zaznamenáváme mezi členy lidové strany zřetelnou snahu o zachování větší nezávislosti na komunistech a nechuť ke spolupráci s novým režimem. Tyto tendence se projeví například na zemské konferenci „obrozených“ lidovců 22. srpna 1948 v Kroměříži.²⁶⁵

Situaci v ČSL sledovali představitelé KAV NF v Brně s velikou pozorností a také s neskrývaným znepokojením, zejména po kroměřížské konferenci, o níž mělo vedení KAV

²⁶² Tamtéž, k. 14, zpráva o činnosti Sokola, k. 101, očista Sokola.

²⁶³ V posledních letech se tímto tématem zabýval Jiří Konečný, který zmapoval činnost obou malých nekomunistických stran na Olomoucku, viz KONEČNÝ, Jiří: *Československá strana lidová a Československá strana (národně) socialistická na Olomoucku 1945–1989*. Příspěvek k dějinám Národní fronty v poválečném Československu. Studijní materiály výzkumného projektu Komunistické Československo na přelomu 50. a 60. let. Sv. 2. Brno 2006.

²⁶⁴ *Národní obroda* 48 (1948), s. 1.

²⁶⁵ MZA, k. 17, zpráva o činnosti sekretariátu KAV NF v Brně – krajská konference ČSL, 30. 8. 1948.

NF podrobné informace. Následná krajská konference ČSL v Brně 29. srpna 1948, již se osobně účastnil také Otto Šling a další vysocí představitelé KAV NF, se proto nesla v duchu „usměrnění“ rebelujících lidovců. Přesto se také zde ozvala kritika nových poměrů, poukazující především na nedostatečné zastoupení funkcionářů ČSL a nedostatek místních organizací. Jakoukoliv kritiku ovšem odmítl přítomný Otto Šling, který lidovcům přímo na jejich krajském sjezdu vytkl, že nemají prověřené funkcionáře, chybí jim program schválený Národní frontou a nejsou ochotni pracovat na budovatelských úkolech a výchově svých příznivců. V podobně mrazivém ovzduší proběhly v Brněnském kraji také okresní konference ČSL v říjnu 1948, jak se dozvídáme ze zprávy adresované předsednictvu KAV NF: „Nálada byla rozjařená, ale chladla nápadně při přítomnosti zástupců Národní fronty.“²⁶⁶ V podzimních měsících následovala v lidové straně v celém Brněnském kraji rozsáhlá čistka, která posílila pozici dosavadního předsedy krajské organizace a místopředsedy KAV NF v Brně Jana Niederleho, od začátku věrného stoupence nového poúnorového režimu.

Ještě horší pozici měli v Brněnském kraji po únoru 1948 národní socialisté, jejichž okresní a místní organizace se rovněž po komunistickém převratu rozpadly. Na rozdíl od lidové strany chybělo národním socialistům v Brněnském kraji silnější zázemí v regionech. Je třeba také připomenout, že uvnitř místních, okresních a krajských struktur národně socialistické strany proběhla již krátce po únoru 1948 daleko rozsáhlejší čistka, než tomu bylo ve straně lidové a také mnoho jejích vysokých funkcionářů bylo záhy pozatýkáno nebo jinak perzekvováno. KAV NF v Brně také zastavil vydávání novin *Slovo národa* a zkonfiskoval sekretariáty a majetek národně socialistické strany. Například její krajský sekretariát v Brně byl obsazen akčním výborem ještě 25. 2. 1948, aby krátce poté byl zrušen a přeměněn na Zemědělské muzeum.²⁶⁷

Za únorové krize se na Brněnsku zformovala skupinka národně socialistických „přeběhlíků“, kteří se postavili proti svému vedení a podporovali komunisty. Nejznámějším představitelem „obrozených“ socialistů v Brněnském kraji byl předseda zemského soudu a poslanec Ferdinand Richter, který z pověření KAV NF převzal funkci krajského důvěrníka strany. Richter pak na stránkách deníku *Slovo národa* v jednom z jeho posledních čísel 26. února 1948 napsal: „Strana československých národních socialistů se ocitla mimo rámec spolupráce vlastní vinou. Ale nezmizeli národní socialisté, jsou zde a jsou složkou naší národní společnosti, dnes ovšem bez vedení. Realita naší strany se nedá odstranit, je potřeba jen jednoho, znovu ji zase zapřáhnout do budovatelského úsilí. Potřebujeme vedení a já se ho ujímám v kraji Brněnském.“ K budoucí roli své strany Richter dále poznamenal: „Stavím se za loajální spolupráci s vládou Klementa Gottwalda, stavím se za Národní frontu a volám vás všechny, abyste mne podporovali. Přes velké chyby jsem přesvědčen, že strana tu zůstane a konstatuji, že skutečnost strany je uznávána těmi, o nichž se mylně domníváte, že jsou vašimi úhlavními nepřáteli. Pracuji s nimi a žádám vás všechny, abyste se té spolupráce též ujali. Vstupujte všude do akčních výborů národní fronty.“²⁶⁸

Krajská a několik okresních organizací ČSS byly v Brněnském kraji obnoveny až v květnu 1948 a jejich činnost byla marginální. Nicméně i mezi organizovanými socialisty se setkáváme s projevy nevole k poúnorovému vývoji a nechuti k podřízenosti komunistům.

²⁶⁶ Tamtéž, zpráva s. Petra o situaci v Čs. straně lidové.

²⁶⁷ Stejně dopadl národně socialistický deník *Slovo národa*, který přestal v únoru 1948 vycházet. Podobně skončil také deník lidové strany *Národní obroda*, kterou ovšem záhy nahradila *Lidová obroda*, vydávaná Krajským akčním výborem lidové strany. Obnovení krajského deníku ČSL ukazuje také na stále velký vliv této strany v Brněnském kraji.

²⁶⁸ *Slovo národa* 48 (1948), s. 1.

Takové tendence můžeme sledovat například na okresní konferenci ČSS ve Vyškově 10. 10. 1948, kde část z 80 přítomných delegátů ostře kritizovala podřadnou roli své strany v Národní frontě. Zajímavou reakci delegátů můžeme zaznamenat také při vystoupení krajského předsedy Ferdinanda Richtera, který při obhajobě únorového převratu a nové role své strany v Národní frontě byl přerušován výkřiky ze sálu: „Ty to tak musíš říkat, nemůžeš jinak, však my to víme.“²⁶⁹

Národní fronta jako organizátorka veřejného života a osvětových aktivit na Brněnsku

Akční výbory vznikly a sloužily komunistické moci jako nástroj politické očisty. Avšak tím jejich působení neskončilo. Poúnorová Národní fronta a její akční výbory se snažily také organizovat společenské události a podílet se na různých kulturních a osvětových aktivitách, pořádaly veřejné akce a masové oslavy. Nejdůležitějšími jejími aktivitami v roce 1948 byla organizace jednotných oslav 1. máje a příprava květnových voleb. Obě události se podařilo KAV NF v Brně bez větších problémů zvládnout a zajistit také jejich klidný průběh. Akční výbory Národní fronty také organizovaly oslavy významných dnů, jako byly 28. říjen nebo 7. listopad. Jak se dozvídáme z dochovaných zápisů, odeslaných na KAV z jednotlivých okresů Brněnského kraje, měly říjnové oslavy k třicátému výročí samostatnosti Československa, proběhnout důstojně a za značné účasti veřejnosti. V Brně byl například v předvečer výročí 28. října uspořádán pochodňový průvod městem. Vybraní brněnští pracující z řad nejlepších dělníků a nejpilnějších zemědělských dodavatelů byli pozváni na slavnostní představení Prodané nevěsty do Zemského divadla. Ostatní občané pak mohli shlédnout v nočních hodinách nad Brnem ohňostroj. Následující den se konalo v centru města shromáždění pracujících z brněnských závodů a úřadů pod heslem „Bez 7. listopadu by nebylo 28. října“. Listopadové oslavy připomínající výročí bolševické revoluce však zůstaly za očekáváním, jak se dozvídáme z bilanční zprávy hodnotící rok 1948 v Brněnském kraji: „Oslavy 7. listopadu, co do účasti občanstva i programu, byly daleko za oslavami 28. října. Ze zkušeností, které jsme nabyli, budeme čerpat poučení.“²⁷⁰ Z dalších aktivit, které organizoval nebo na nichž se výrazně podílel KAV NF, můžeme připomenout „Týden vzorné práce“ koncem listopadu 1948 u příležitosti narozenin prezidenta Gottwalda. Náplní „Týdne vzorné práce“ bylo zlepšení pracovní kázně zaměstnanců a boj proti absentérům. Samotná oslava narozenin prvního dělnického prezidenta měla v Brněnském kraji velkolepou organizaci. K zajištění oslav vydal KAV NF přesné pokyny pro své okresní a místní složky, jež obsahovaly „osnovu politického projevu i kulturní pásmo“. Největší oslavy se konaly v Gottwaldově rodišti v Dědicích u Vyškova, kam byla vyslána zvláštní kulturní brigáda Zdeňka Nejedlého. Výsledkem těchto oslav bylo také Gottwaldovo jmenování čestným občanem u příležitosti jeho narozenin ve 41 obcích Brněnského kraje.

Jinou aktivitou organizovanou akčními výbory Národní fronty byly vzdělávací a osvětové programy. Jedním z těchto programů bylo také „Zemědělské školení“. Podstatou těchto školení měly být kurzy pro zemědělce speciálně vyškolenými referenty a cykly přednášek pro venkovské obyvatelstvo spojené s kontrolou zemědělské práce. Specifickou aktivitou byl „Jiráskův fond“, což byla kulturní osvěta spojená s veřejnou sbírkou na podporu vydání vybraných spisů spisovatele Aloise Jiráska. Akční výbory Národní fronty organizovaly také jiné finanční sbírky, jejichž smyslem bylo získat od obyvatelstva peníze a přitom se zaštitit dobročinným úmyslem. Například sbírka na Vánoční strom republiky

²⁶⁹ MZA, k. 17, 1. konference čs. socialistů ve Vyškově, 10. 10. 1948.

²⁷⁰ MZA, k. 14, poznámky k práci akčních výborů NF v Brněnském kraji.

Obranné zpravodajství a únor 1948, podíl OBZ na perzekuci důstojnického sboru po únoru 1948

František Hanzlík

vynesla v Brněnském kraji přes 40 000 korun nebo sbírka na podporu francouzských dělníků, na jejichž „konto“ se shromáždilo dokonce 115 000 korun. Jinou aktivitou bylo pořádání podpisových akcí, jež měly demonstrovat podporu obyvatelstva komunistickému režimu. K nejmasovějším patřila podpisová akce Rady žen na podporu mírových snah ve Valném shromáždění Organizace spojených národů. Do konce roku 1948 došlo jenom na ústředí KAV NF od žen Brněnského kraje přes 70 000 podpisů.²⁷¹

První rok existence a činnosti akčních výborů Národní fronty můžeme rozdělit do dvou hlavních aktivit. Ve svém počátečním období se akční výbory věnovaly především očistě veřejného života. Po provedení politické čistky začaly, zejména od druhé poloviny roku 1948, vykonávat také funkci organizátora a patrona různých veřejných, společenských a osvětových aktivit. Aby „obrozená“ Národní fronta mohla své aktivity uskutečňovat, vytvořila si v roce 1948 vlastní organizační aparát se sekretariátem, tajemníky a příslušnými komisemi. Organizační práce akčních výborů Národní fronty se ovšem ukázala jako velká slabina tohoto útvaru. Na první výroční schůzi KAV NF v Brně 7. ledna 1949 proto v hodnocení uplynulého roku často zaznívala kritika směřovaná právě k práci organizačního aparátu jednotlivých akčních výborů v kraji. K nejproblematictějšími místům patřila slabá politická práce v některých organizacích, problémy s málo výkonnými či neschopnými tajemníky, neujasněnost NF ve vztahu k národním výborům a z toho vznikající občasná rivalita a soupeření mezi funkcionáři obou orgánů nebo neutěšená situace v obou nekomunistických stranách. K dokreslení situace můžeme na závěr ocitovat část dokumentu sepsaného z této výroční schůze: „Setkáváme se v nejhorším případě se stanoviskem, že Národní fronta je pláštikem pro stranu na nic, v lepších případech s neochotou uvést v život obrozenou Národní frontu.“²⁷² V dalších letech bude význam akčních výborů Národní fronty na Brněnsku ještě více upadat, aby po šesti letech činnosti tyto orgány „tiše zmizely z politického života“.²⁷³

²⁷¹ Tamtéž.

²⁷² Tamtéž, zápis z výroční schůze KAV NF v Brně, 7. 1. 1949.

²⁷³ PAVLÍČEK, V.: Konec akčních výborů, s. 194.

Při analýze únorových událostí roku 1948 jsme se dosud setkávali s obecným konstatováním, že v období let 1945–1948 se komunistické straně podařilo prohloubit vliv v armádě a obsadit významná místa na ministerstvu obrany i na nižších stupních velení. Za hlavní výsledek působení komunistů v armádě bylo považováno to, že armáda nakonec zůstala mimo politické dění a nemohla být „zneužita reakcí“ k zabránění převzetí moci komunistickou stranou. V publikacích vydaných do roku 1989 se rovněž uvádí, že byly připravovány z pohledu KSČ spolehlivé jednotky, které mohly být v případě potřeby použity ve prospěch komunistů.²⁷⁴ Dokumenty objasňující působení komunistů v armádě především v době únorových událostí byly do roku 1989 přísně utajovány. Jejich zpřístupnění po roce 1989 a zejména po roce 2000 nám umožňuje alespoň částečně ukázat, jakým způsobem, jakými prostředky a metodami se komunisté připravovali na převzetí moci a jakým způsobem k tomu zneužívali obranné zpravodajství pod vedením nechvalně známého Bedřicha Reicina. Od svého jmenování do čela obranného zpravodajství až do zatčení v únoru 1951 prosazoval Reicin krédo: „Obranné zpravodajství stojí nad zákony a jeho příslušníci nejsou žádnými zákony vázáni.“²⁷⁵

Obranné zpravodajství budovalo již od roku 1945 rozsáhlé agenturní síť v celé armádě. Dávno před únorem 1948 získávalo, většinou nezákonným způsobem, informace o generálech a důstojnících zastávajících významné pozice a podílelo se na prohlubování vlivu KSČ v armádě. Byly připravovány seznamy těch, kdo byli považováni z hlediska komunistické strany za spolehlivé, a také seznamy těch, které bylo třeba v případě nutnosti „eliminovat“. Do roku 1947 byly zpracovány seznamy důstojníků a generálů až do stupně velitele praporu a hodnosti štábního kapitána s krátkou charakteristikou a vyznačením vztahu ke komunistické straně.²⁷⁶ Sám Reicin měl ve svém trezoru složky týkající se generálů a důstojníků, kteří zastávali důležité funkce v armádě. Do těchto složek ukládal veškeré informace získané z různých zdrojů. Zvláště důležité informace ukládal do uzavřených a zapečetěných obálek označených velkým písmenem „N“ v kroužku. Tyto obálky nesměl nikdo mimo něj otevřít.²⁷⁷

Jedním z nejdůležitějších zdrojů informací, které Reicin shromažďoval, byly výsledky odposlechů telefonních linek osob, jejichž seznam osobně vypracoval a postupně doplňoval. Od roku 1946 existovala v budově hlavního štábu zvláštní místnost, která sloužila k odposlechu telefonních hovorů a o které věděl pouze Reicin, velitel spojovacího uzlu mjr. Maláček a příslušníci 5. oddělení HŠ – plk. Ludvík Klen, přednosta pátrací skupiny pplk. Richard Mysík a pplk. Jaroslav Pavlíček. Až po převzetí funkce přednosta 5. oddělení se o odposlechové místnosti dozvěděl plk. Josef Musil.²⁷⁸ Odposlechy prováděly tři Reicinem vybrané ženy, které nebyly zaměstnány na 5. oddělení a byly vypláceny z tzv. zpravodajského paušálu pátrací skupiny pplk. Mysíkem. Všichni, kdo o odposlechu věděli, museli podepsat zvláštní závazek mlčenlivosti. Odposlouchávány byly jak služební, tak i soukromé hovory. Na linky, které měly být odposlouchávány, byly instalovány kontrolní žárovky, které se rozsvítily v okamžiku, kdy byla linka v provozu. Mezi tím byly odposlouchávány i linky ostatních osob, které nebyly uvedeny v seznamu. Hovory byly nejdříve

²⁷⁴ VOJENSKÉ dějiny Československa. Díl V. (1945–1955). Praha: Naše vojsko 1989, s. 257; DRŠKA, Pavel: Československá armáda v národní a demokratické revoluci 1945–1948. Praha: Naše vojsko 1979, s. 178.

²⁷⁵ NA, f. Ministerstvo národní bezpečnosti (MNB), 8/6, k. 61.

²⁷⁶ Blíže viz: HANZLÍK, F.: Vojenské obranné zpravodajství, s. 155–161.

²⁷⁷ NA, f. MNB, 8/4, k. 59.

²⁷⁸ Tamtéž, 8/10, k. 66.

zaznamenány na magnetofonový pásek a později doslovně přepisovány. Odposlechové zařízení mělo krycí název „Barbora“.²⁷⁹

V dubnu roku 1947 převzal odpovědnost nad odposlechy plk. Ludvík Klen. Bedřich Reicin mu oznámil, že ponese odpovědnost za nejtajnější zařízení, které má OBZ k dispozici, odposlouchávací stanici na hlavním štábu.²⁸⁰ Podle Reicinových pokynů získal a nechal přísně prověřit osoby, které měly odposlouchávací zařízení obsluhovat. Tři osoby dodal ÚV KSČ (Ferdinanda Löva, Josefa Shona a Josefa Zemana). Čtvrtou osobu, Miladu Švejnohovou, získal osobně plk. Klen. Uvedení nebyli zaměstnání na 5. oddělení HŠ MNO, ale byli vedeni jako důvěrníci. Byla jim přidělena krycí čísla a byli vypláceni z tzv. zpravodajského paušálu jako důvěrníci OBZ. Ze strany OBZ se jednalo o porušování tehdy platných zákonů, protože uvedené osoby nebyly řádně zaměstnány a nebylo jim placeno pojištění.

Určení funkcionáři armády a ministři vlády využívali k telefonickému spojení zvláštní síť nazvané Černín. Povolení k zřízení linky dával osobně Reicin i po svém odchodu do funkce náměstka ministra obrany. Vedle generálů, které Reicin považoval za reakční (gen. A. Liška, gen. A. Hasal, gen. H. Píka, gen. F. Moravec a další), byli odposloucháváni i ministr gen. L. Svoboda, gen. Š. Drgač, gen. Drnec, gen. Květoň, gen. Bulandr, gen. Škvařil, gen. Klapálek a řada dalších.

Informace získané Reicinem z různých zdrojů se staly podkladem pro „opatření“, které obranné zpravodajství činilo za únorové krize a také pro následující perzekuce. Před únorem 1948 využíval Reicin informace dvojím způsobem. Především k odstranění pro komunisty nepřijatelných osob z významných funkcí nejen v armádě, ale i ve veřejném životě, a také k prosazení komunistů nebo jejich příznivců do těchto funkcí. Úzce v tom spolupracoval s ministrem vnitra Václavem Noskem. Oba využívali i obsahu archivů, které získali od sovětské zpravodajské služby.

Z titulu své funkce měl Reicin přístup k nejutajovanějším informacím v rámci armády i ministerstva vnitra a dával je k dispozici vedení KSČ. Byl v úzkém styku nejen s Rudolfem Slánským, ale také s Klementem Gottwaldem a s vedoucím kádrového oddělení ÚV KSČ Ladislavem Kopřivou. Reicin i plk. Jaroslav Procházka, který vykonával funkci přednosta Hlavní správy výchovy a osvěty a patřil k nejbližším Reicinovým spolupracovníkům, měli kdykoli osobní přístup k čelným představitelům KSČ. Bedřich Reicin sehrál v armádě bezesporu klíčovou úlohu. Na přelomu roku 1947 a 1948 plnil úkoly týkající se výhradně armády. Od vedení KSČ obdržel dva rozhodující úkoly: 1. Zabezpečit, aby armáda zůstala neutrální. 2. Připravit vybrané armádní jednotky k případnému použití ve prospěch komunistů v Praze.

O úloze Bedřicha Reicina v únorových událostech podává svědectví Bedřich Kopold, který tehdy působil na Hlavní správě výchovy a osvěty. Reicin si ho vyžádal od šéfa HŠVO plk. JUDr. J. Procházky k plnění „mimořádných úkolů“ v době únorových událostí. Podle sdělení Kopolda si počínal Reicin na rozdíl od pasivního Procházky velmi energicky: „Volil různé formy, když nestačily argumenty u ministra nebo náčelníka generálního štábu, prosazoval některé věci, zejména týkající se povyšování přes předsedu personálního komitétu vlády soudruha Noska, přes poslance branného výboru a u vysokých důstojníků přes soudruha Gottwalda. Někdy, těsně před únorem, vyškrtával reakčníky, kteří proklouzli při schvalování na povýšení, přímo z kartáčového obtisku Osobního věstníku.“²⁸¹

²⁷⁹ Archiv bezpečnostních složek (ABS), vyšetřovací spis a. č. V 2457–IV.

²⁸⁰ NA, f. MNB, 8/10, k. 66. Výpověď gen. L. Klena dne 18. září 1951.

²⁸¹ NA, AÚV KSČ, f. Komise I, sv. 32, a. j. 795. Pohovor s B. Kopoldem dne 17. 3. 1963.

Kopold dostal úkol kontaktovat všechny důvěrníky KSČ na odděleních Hlavního štábu MNO a zajistit, aby Reicinovi osobně hlásili jakékoliv náznaky „reakční provokace“. Zvláštní zájem projevoval Reicin o Hradní stráž, kde působil i bývalý velitel „zvláštního oddílu“ škpt. Kilián.²⁸²

Na poradě nejužšího vedení KSČ Reicin navrhl, aby bylo určeno několik spolehlivých vojenských jednotek se spolehlivým mužstvem, v nichž je větší počet straníků. „Rozhodnutí padlo připravit pro tento úkol tankovou brigádu v Žatci a útvary z posádky Milovice. Reicin mi uložil, abych jel do Žatce a tam s tehdejší osvětovým důstojníkem, kapitánem Cilcem (dnes generálem), učinil příslušná opatření u této jednotky. Podobně byla věc prohořena s generálem Wegrem, tehdejší velitelem pěchotního učiliště v Milovicích, kterého jsem nakonec musel přivést k Reicinovi a který od něj dostal bližší dispozice. Po těchto opatřeních podával Reicin zprávu s. Gottwaldovi přímo na předsednictvu vlády tak, jak jsem sám viděl, v den, kdy jsem jej na úřad předsednictva vlády doprovázel,“ uvádí Bedřich Kopold.²⁸³ Také v Praze byly pro případné použití připravovány jednotky složené ze spolehlivých vojáků. „Jiní soudruzi, například plukovník Kilián, byli Reicinem pověřeni mít v Praze v bojové pohotovosti oddíl složený z komunistů a sympatizujících.“²⁸⁴ Tato opatření byla Reicinem realizována ještě před vyzbrojením lidových milic.

Podle Kopolda měly být tyto jednotky použity k podpoře komunistů, pokud by došlo k „ozbrojenému pokusu reakce o puč“. K Reicinově úloze v období února dále dodává: „Neznám všechny okolnosti, které přiměly Ludvíka Svobodu k historickému vystoupení na ustavující schůzi ústředního výboru akční fronty. Myslím však, že spolu s Procházkou měl nemalý podíl na tom, že generál Svoboda se postavil po bok Klementu Gottwaldovi proti vrchnímu veliteli prezidentu Benešovi. I na řadě jiných opatření, která přispěla k tomu, že armáda zůstala v únoru neutralizována, se podílel Reicin.“²⁸⁵ Bezprostředně po únorových událostech, kdy vznikaly akční výbory i v armádě, se Reicin s Procházkou postavili tvrdě proti jejich působení. Vydali k tomu i oficiální výnos. Reicin argumentoval tím, že očistu budou vzhledem ke zvláštnostem armády provádět orgány OBZ.

V té době byla na 5. oddělení HŠ MNO zahájena akce, nazývaná samotnými příslušníky oddělení akce APS.²⁸⁶ Ve studijní skupině 5. odd., kterou tehdy vedl pplk. Josef Musil, byla utvořena zvláštní podskupina, jejímž úkolem bylo připravovat zprávy o jednotlivých generálech a důstojnících. Zprávy byly zpracovány na základě informací rozsáhlé sítě informátorů a důvěrníků z celé armády. Konečné návrhy pro APS připravoval plk. Bedřich Reicin. O dalším osudu důstojníků a generálů rozhodovaly jeho vlastnoručně uvedené poznámky – „APS“, „Výstraha“, „Ven“, „Ponechat“ nebo „Založit do osobního spisu“. Po projednání v APS parafoval rozhodnutí ministr národní obrany gen. L. Svoboda. Jednotlivé akce byly označovány podle pořadí zasedání APS jako APS 1, APS 2 atd. Celkem bylo z armády v rámci poúnorové očisty propuštěno 2965 důstojníků a generálů. Většina propuštěných důstojníků a rotmistrů se ničím neprovinila.²⁸⁷

²⁸² Tamtéž. Do té doby působil kpt. Kilián jako velitel bezpečnostního oddílu OBZ, který byl podřízen výhradně Bedřichu Reicinovi.

²⁸³ Tamtéž.

²⁸⁴ Tamtéž.

²⁸⁵ Tamtéž, sv. 11, a. j. 198.

²⁸⁶ NA, f. MNB, 8/2, k. 57. APS byla zkratka Armádního poradního sboru, který rozhodoval o propuštění generálů a důstojníků z armády. Ministr národní obrany, gen. L. Svoboda, již jen formálně rozhodnutí APS podepisoval. Byl rovněž členem APS.

²⁸⁷ O výsledcích a souvislostech poúnorové očisty blíže viz: Hanzlík, F.: Vojenské obranné zpravodajství, s. 213–214.

Reicin patřil také k iniciátorům akce „D“. Jejím účelem bylo zařazení důstojníků propuštěných z armády do tábora nucených prací (TNP). Realizací celé akce byl pověřen Reicinův nástupce ve funkci přednosty 5. oddělení HŠ MNO plk. Josef Musil.²⁸⁸ Seznamy důstojníků navržených do TNP připravovalo 5. oddělení HŠ podle stanovených kritérií. Přesto, že existovala komise, která měla rozhodovat o oprávněnosti zařazení důstojníků do TNP, fakticky rozhodoval sám Reicin podle svého uvážení bez ohledu na platné zákony. Odvolací komise působila pouze formálně a ani v jednom případě Reicinovo rozhodnutí nezměnila. Odvolání vyřizovala buď se značným zpožděním, nebo vůbec ne. Například o odvolání pplk. Bohumila Dítěte bylo rozhodnuto až 7 měsíců poté, co v TNP zemřel.²⁸⁹

Celkem proběhlo šest akcí „D“: D-1 dne 20. 4. 1949, akce D-2 dne 22. 9. 1949, akce d dne 10. 11. 1949, akce D-3 dne 10. 1. 1950, akce D-4 dne 3. 5. 1950 a akce D-5 dne 11. 9. 1950, poslední dvě akce již za ministra národní obrany Alexeje Čepičky. Celkem bylo do TNP ve známé věznici na Mírově zařazeno 263 důstojníků, tři zde zemřeli (gen. Hrabovský, plk. Jiří Souhrada a pplk. Bohumil Dítě).

Podle „Závěrečné zprávy komise pro TNP Mírov“ z léta 1951 bylo z celkového počtu zařazeno do TNP neoprávněně 197 osob. Komise ve zprávě konstatovala, že při zařazování do TNP „nerozhodovaly orgány lidové správy, ale jednotlivci, tj. Reicin, Musil a Šváb“.²⁹⁰ Vedle neoprávněného zařazení bylo mnoho důstojníků v TNP vězněno na základě Reicina nařízení schváleného Karlem Švábem i po uplynutí doby, která byla původně stanovena v rozhodnutí, a to bez jakéhokoli důvodu. O odpovědnosti Reicina za věznění osob, které byly v TNP neoprávněně nebo po uplynutí doby trestu, svědčí dopis šestého sektoru MNB ze dne 5. 12. 1950 adresovaný sekretariátu ministra národní bezpečnosti. Uvádí, že na základě dohody mezi MNO (gen. Musilem) a MNB (náměstkem Švábem) nemohou být z TNP propuštěny žádné osoby, jestliže s tím MNO nesouhlasí. V doložce je uvedeno, že gen. Reicin nedovolil propuštění žádné osoby z Mírova.²⁹¹ Velitel TNP v nedatované čtyřstránkové informaci ministru vnitra sděluje počty chovanců, kteří budou na základě požadavku B. Reicina vězněni bez jakéhokoli zákonného důvodu a žádá o rozhodnutí, na základě jakého zákonného ustanovení nebo správního opatření bude moci ponechat v TNP Mírov po dubnu 1951 ty chovance, jejichž plný dvouletý pobyt v TNP vyprší.²⁹²

Svým charakterem a důsledky se z akcí „D“ vymykaly akce „d“ a akce „D-5“, do nichž byli převážně zařazeni bývalí zpravodajští důstojníci a důstojníci vyššího věku, kteří bydleli většinou v Praze-Dejvicích. Cílem této akce bylo uvolnění jejich bytů. V případě, že byli ochotni se z Prahy vystěhovat na určené místo, mohli být zproštěni od zařazení do TNP. Tuto možnost většina z nich využila. Celkem se jednalo asi o 25 osob.²⁹³

Při domovních prohlídkách zatčených vojáků byly zabavovány osobní věci bez pořizování jakýchkoli záznamů. Komise, která prošetřovala okolnosti zařazování vojáků do TNP, podle své závěrečné zprávy zjistila, že v jednom případě zabavili příslušníci StB a OBZ 45 kusů hodinek, rádio, látky, obleky a další osobní věci bez jakýchkoli záznamů. Podobně se postupovalo u většiny zatčených. Ani osobám, které byly do TNP zařazeny neoprávněně, nebyly zcizené osobní věci po jejich propuštění vráceny. Komise upozorňovala na skutečnost, že příslušníci StB a OBZ tímto spáchali trestné činy se sazbou od pěti do deseti let.

²⁸⁸ NA, f. MNB, 8/4, k. 59.

²⁸⁹ ABS, vyšetřovací spis a. č. V 2457–VII.

²⁹⁰ Tamtéž.

²⁹¹ Tamtéž.

²⁹² NA, f. MNB 8/9, k. 65.

²⁹³ ABS, vyšetřovací spis a. č. V 2457–VII.

Sám tábor nucených prací na Mírově byl komisí označen za tábor „likvidační“. V závěrečné zprávě se uvádí: „Název TNP pro tento tak zvaný likvidační tábor byl jen pláštíkem, který nemá nic společného s tábory nucené práce, které při zakládání měl na mysli zákonodárce, které měly sloužit pro převýchovu osob třídně nepřátelských a hrubým způsobem se provinivších proti naší nové společnosti a vyhýbajících se práci.“²⁹⁴

Tragickou stránku působení obranného zpravodajství představují případy, kdy byli k dlouholetým trestům vězení odsouzeni mnozí důstojníci, převážně účastníci odboje za druhé světové války, a to na základě prokazatelně vykonstruovaných procesů. Ve výjimečných případech dokonce k trestům smrti. Nejznámějším případem byl vykonstruovaný proces s generálem Heliodorem Píkou, v němž hrál Bedřich Reicin důležitou roli. Proti gen. Píkovi připravoval „kompromitující“ materiály již za války v SSSR a především po skončení války v roce 1946. V době, kdy byl v čele OBZ, nařizoval sledování gen. Píky i odposlech jeho telefonních linek.

Na základě přímého nařízení Reicina sledoval gen. Píku při jeho služební návštěvě v Anglii příslušník 5. oddělení HŠ MNO kpt. Adolf Püchler.²⁹⁵ V průběhu sledování gen. Píky došlo k vyjádření této skutečnosti britské zpravodajské službě. Při prohlídce Püchlerova bytu anglickými příslušníky celních orgánů byl nalezen lístek s číslem automobilu britské admirality, kterým vozili hostitelé gen. Píku při jeho návštěvě.²⁹⁶ Analýza archivních pramenů ukazuje, že Reicinova spoluodpovědnost za justiční vraždu gen. H. Píky je nepochybná. V dopise Karlu Švábovi z února 1952 uvádí: „Vyšetřováním případu gen. Píka zabýval jsem se až do doby mého ustanovení na novou funkci v MNO, tj. do října 1948, kdy jsem celý materiál odevzdal svému nástupci gen. Musilovi, a pak dále, i v nové funkci jsem z pověření kompetentních činitelů dozíral nad dovedením do konce případu Píka samotného.“²⁹⁷

Kromě justiční vraždy gen. Heliodora Píky, který patřil podle tehdejších kritérií komunistické strany k „reakčním žvlům“ a tím i k třídním nepřátelům KSČ v armádě, byl Bedřich Reicin spoluodpovědný i za další justiční vraždy. Tentokrát těch, kdo zcela prokazatelně patřili ke spolupracovníkům obranného zpravodajství. Jednalo se zejména o mjr. Jaromíra Nechanského a mjr. Claudia Šatanu, kteří až do svého zatčení a odsouzení prokazovali OBZ a samotnému Reicinovi cenné služby.

Ke spolupráci s OBZ získal mjr. Jaromíra Nechanského Bedřich Reicin dne 6. května 1947. V seznamu spolupracovníků byl veden pod krycím číslem V-601. Zpočátku ho osobně řídil Reicin,²⁹⁸ později předal Nechanského plk. Ludvíku Klenovi. Když plk. Klen odcházel do funkce přednosta 2. oddělení HŠ MNO, převzal řízení mjr. Nechanského plk. Richard Mysík. V roce 1949 se stal řídicím orgánem mjr. Nechanského na základě rozkazu plk. Mysíka mjr. Otakar Tylš. Paradoxně byl mjr. Nechanský v době, kdy ho osobně řídil Reicin, sledován obranným zpravodajstvím na základě nařízení plk. Mysíka, který nevěděl, že Nechanský je spolupracovníkem OBZ. Proto při přebírání Nechanského vyjádřil Mysík značné překvapení. Ve své pozdější výpovědi k tomu uvádí: „Já jsem se tomu velmi divil, neboť jsem po Nechanském šel.“²⁹⁹ Informace o negativním postoji

²⁹⁴ Tamtéž.

²⁹⁵ NA, f. MNB, 8/4, k. 59. Sledování gen. Píky trvalo podle vyjádření kpt. Püchlera 3 týdny.

²⁹⁶ Blíže viz: Hanzlík, F.: *Případ kpt. Adolf Püchler*. Svědectví agenta kpt. Adolfa Püchlera o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra v letech 1946–1947. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2006, s. 53–56.

²⁹⁷ NA, f. MNB, 8/7, k. 62.

²⁹⁸ Tamtéž, 8/2, k. 57.

²⁹⁹ NA, AUV KSČ, f. Komise II, sv. 47, a. j. 791.

Nechanského k poúnorovému vývoji, které získal od svých důvěrníků, přitom Mysíkovi předával mjr. Otakar Tylš, který se stal posledním řídicím důstojníkem Nechanského. V souhrnné zprávě o vyhodnocení výsledků gen. Klena ze 17. listopadu 1952 je uvedeno: „Řídící orgán hlásil hned na počátku spolupráce Reicinovi, že Nechanský nerad pracuje a je silně podezření z dublerství.“³⁰⁰ Spolupráce s Nechanským byla ukončena v srpnu 1949. Krátce nato navštívil Nechanský Josefa Smrkovského v Praze. Vyjádřil nespokojenost s tím, že při povyšování byl opět opomenut a že mladší důstojníci nižších hodností byli opakovaně povýšeni a mají vyšší hodnost než on. Zároveň vyjádřil názor, že k němu není důvěra a k tomu dodal: „Snad je to proto, že jsem se stýkal s těmi západáky. Ale to jsem dělal na přání Reicina.“³⁰¹ Mjr. Jaromír Nechanský byl nakonec ve vykonstruovaném procesu odsouzen k trestu smrti a popraven.

Stejnou tragédií skončila i spolupráce mjr. Claudia Šatany s obranným zpravodajstvím. Stejně jako mjr. Nechanský působil za války na Západě. Bezprostředně po únoru 1948, při provádění tzv. očisty důstojnického sboru od reakčních živlů, se oba ocitli na seznamu důstojníků, kteří měli být z armády odstraněni. Na přímý zásah Bedřicha Reicina a Josefa Musila byli v armádě ponecháni. Podle vyjádření kpt. Otakar Tylše získal mjr. Šatanu ke spolupráci s OBZ asi v roce 1947 Reicin. Měl udržovat styky s pracovníkem americké ambasády pplk. Footem.³⁰² Ve zprávě o pozdějším vyšetřování mjr. Šatany se uvádí, že byl získán ke spolupráci s OBZ již v roce 1946. Jeho řídicími důstojníky byli postupně příslušníci 5. odd. HŠ MNO škpt. Hašek, škpt. Jindra, mjr. Tylš a nakonec škpt. Nosek.³⁰³ Výpis agenturního svazku mjr. Šatany obsahuje záznamy o požadavcích pplk. Foota na získání informací z armády. První záznam nese datum 3. 8. 1948, poslední dne 21. 9. 1949. Přehled obsahuje data celkem 37 schůzek mjr. Šatany s pplk. Footem nebo s jeho spolupracovníky.³⁰⁴ Stejně jako mjr. Nechanský byl i mjr. Šatana sledován obranným zpravodajstvím a důvěrníci OBZ přinášeli zprávy a informace o jeho názorech, které vyjadřoval před svými blízkými spolupracovníky a přáteli. Důstojníci 5. oddělení, kteří získávali informace o mjr. Šatanovi, nevěděli, že je agentem OBZ.

Začátkem října 1948 projevil Šatana přání odjet do ciziny jako vojenský atašé do Belgie, Švýcarska nebo Washingtonu a podal si i písemnou žádost na 2. oddělení HŠ MNO, do jehož kompetence návrhy na vyslání vojenských přidělců spadaly. Řídící důstojník mjr. Otakar Tylš mu však vysvětlil, že je zatím pro obranné zpravodajství nenahraditelný.³⁰⁵ Nakonec byl mjr. Šatana téměř po roce práce pro obranné zpravodajství zatčen pro údajnou špionáž ve prospěch USA. Byly u něj nalezeny „kompromitující“ materiály svědčící o jeho spolupráci s pracovníky ambasády USA. Dlužno dodat, že se jednalo o materiály, které měl pplk. Footemu předat s Reicinovým a Musilovým souhlasem. Na jeho námitky, že je spolupracovníkem 5. oddělení, mu bylo vyšetřovatelem sděleno, že se jedná o přísně utajovanou informaci. Údajně proto vyšetřovatel uvedl, že s ním budou sepsány dva protokoly. První o tom, jaké materiály měl předat Američanům a druhý o tom, že je spolupracovníkem obranného zpravodajství a plnil úkoly na základě nařízení OBZ. První protokol, který se stal základem pro obžalobu, byl sepsán, druhý nikoli.

³⁰⁰ NA, f. MNB, 8/2, k. 57. S největší pravděpodobností se jednalo o vyjádření plk. R. Mysíka z doby, kdy přebíral řízení Nechanského od B. Reicina.

³⁰¹ Tamtéž, 8/4, k. 59. Mjr. Nechanský se znal s Josefem Smrkovským z doby Pražského povstání.

³⁰² Tamtéž, 8/2, k. 57.

³⁰³ ABS, vyšetřovací spis a. č. V 2457–III.

³⁰⁴ Tamtéž.

³⁰⁵ Tamtéž.

Na základě vykonstruovaného obvinění byl mjr. Šatana 10. května 1950 odsouzen Státním soudem pro zločin vyzvědačství k trestu smrti. Jak uvedl později předseda senátu, který rozsudek vynesl, byl dán předchozí souhlas k vynesení trestu smrti tzv. „bezpečnostní pětkou“.³⁰⁶ Odvolání i žádost o milost byly zamítnuty. Za službu obrannému zpravodajství byl „odměněn“ trestem smrti. Když byl vydán katovi pokyn k provedení rozsudku, pronesl mjr. Šatana poslední větu: „Umírám nevinně, nikdy jsem proti vám nebojoval.“³⁰⁷ Ve vyhodnocení protokolů k případu Šatana z roku 1952 se uvádí, že se nedá přesně zjistit, kdo měl přímý zájem na tom, aby byl popraven, ale zároveň i názor, že na jeho odstranění měl osobně zájem Bedřich Reicin a skupina jeho nejbližších spolupracovníků. Hlavním důvodem byl fakt, že příliš mnoho věděl o předávání informací pracovníkům americké ambasády po schválení nejvyššími představiteli obranného zpravodajství.³⁰⁸ Již v roce 1952 při prošetřování případu je konstatováno: „Skutková zjištění jeví se pro posouzení viny a uložení absolutního trestu naprosto nedostatečná.“³⁰⁹

Obranné zpravodajství se podílelo bezprostředně po únoru 1948 a v období bezprostředně následujícím rozhodující měrou na perzekuci důstojnického sboru československé armády, která byla navíc realizována v převážné míře v rozporu s tehdy platnými zákony. Jednoznačnou odpovědnost za spáchané nezákonnosti nesou tehdejší vedoucí činitelé obranného zpravodajství, především gen. Bedřich Reicin a gen. Josef Musil. Ironií osudu zůstává, že i oni skončili na popravišti stejně jako několik jejich nevinných obětí, dokonce i na základě zcela nebo převážně vykonstruovaných politických procesů. Bedřich Reicin byl popraven v prosinci roku 1952, Josef Musil o rok a dva měsíce později v lednu roku 1954. Za skutečné zločiny, jichž se oba prokazatelně dopustili, však již spravedlivě potrestání být nemohli.

---

³⁰⁶ Tamtéž.

³⁰⁷ Tamtéž.

³⁰⁸ Tamtéž.

³⁰⁹ Tamtéž.

Únor a anti-únor Štěpána Plačka – osobitá reflexe únorových událostí 1948

Jan Kalous

Tato studie si klade za cíl přiblížit aktivity politického zpravodajství ministerstva vnitra v období před a během února 1948 pohledem jednoho z hlavních aktérů této specifické oblasti – JUDr. Štěpána Plačka.³¹⁰ I pro něho totiž představoval rok 1948 – aniž by si to jistě na jeho začátku uvědomoval – významný předěl.

Štěpán Jiří Plaček³¹¹ se narodil 30. srpna 1909 v židovské dobře situované rodině v Brně. Otec František Plaček byl bankovním úředníkem; později neuspěl v podnikatelských aktivitách. Matka Anna, rozená Kačerová, byla vychovatelkou dětí a učitelkou kreslení. Zemřela však nečekaně v září 1917. Malý Štěpán studoval na německé obecné škole a na humanistickém gymnáziu v Brně. Poté v letech 1927–1933 absolvoval právnickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. Ačkoliv za studií rozhodně netrpěl nouzí a otec dbal zejména na jazykové vzdělání, Štěpán se od svých 16 let intenzivně zajímal o marxismus. Lze to jistě chápat jako jistou generační vzpuru kombinovanou s tehdy moderním levicovým laděním intelektuální fronty. Na přelomu 20. a 30. let pobýval v Berlíně, kde studoval marxistickou literaturu v pruské státní knihovně a navázal kontakty s německými, ale také zde působícími českými komunisty. V té době již byl členem Komunistické strany Československa. Do strany vstoupil v březnu 1928 a zůstal jí věrný po celý život. Po absolutoriu práv byl formálně zaměstnán v několika advokátních kancelářích, ale fakticky pracoval pro sovětskou obchodní misi. Přivydělával si také jako učitel cizích jazyků. Stranicky se snažil být velmi aktivní – účastnil se řady shromáždění a demonstrací. V třicátých letech byl proto zapsán v evidenci politicky závadových osob. V pražské organizaci KSC působil v různých funkcích, mj. jako instruktor stranického školení. V komunistickém hnutí se

³¹⁰ V Archivu bezpečnostních složek se nacházejí v různých fondech dílčí materiály o struktuře a činnosti politického zpravodajství MV a rovněž Plačkův vyšetřovací spis. Dalším cenným materiálem jsou písemnosti z fondů jednotlivých stranických komisí, uložené ve 4. oddělení Národního archivu v Praze. O Plačkových vazbách na sovětské zpravodajce lze získat jasnou představu analýzou písemností vojenské prokuratury z Vojenského ústředního archivu. Dva dosud nepublikované dokumenty, které mají jistou relevanci k únorovým událostem 1948, se nacházejí v Plačkově pozůstalosti. Jde o Srovnávací studii k únoru 1948 napsanou Plačkem v roce 1977, dochovanou ovšem pouze v jednotlivých fragmentech, respektive v opisu části původního textu, který pořídil Plačkův přítel Václav Doležal. Další zdroj tvoří přepis rozhovoru Štěpána Plačka s redaktorem Jaroslavem Diblíkem, který se uskutečnil v roce 1990 nebo 1991 a podle mého zjištění nebyl nikdy publikován.

³¹¹ Podrobněji viz KALOUS, Jan: Štěpán Plaček. In: *Sborník Archivu ministerstva vnitra ČR* 4 (2006), s. 107–148.

rovněž seznámil se svou pozdější jugoslávskou manželkou Zorou Gavričovou. Oženil se s ní v dubnu 1939.

Za okupace se Plaček živil jako lektor cizích jazyků. Od roku 1943 byl nočním hlídačem v Židovské náboženské obci. Jedním z židovských transportů z protektorátu v roce 1942 odjel do koncentračního tábora, kde neznámo kdy zahynul jeho otec František Plaček. V lednu 1945 byl sám Plaček povolán do dalšího transportu do Terezína. V sanatoriu na Pleši, kde se předtím léčila jeho manželka Zora,³¹² se pak až do konce války ukrýval. Po osvobození ČSR v květnu 1945 se přihlásil u tehdejšího generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského a žádal ho o zajištění práce. A právě na Slánského doporučení se Plaček zapojil do budování nového bezpečnostního aparátu státu. Krátce po vzniku Zemského odboru bezpečnosti (dále ZOB) byl zařazen do funkce vedoucího jeho 2. odboru (tzv. ZOB II) v Praze. Brzy byl pověřen vedením politického zpravodajství. Po splynutí ZOB se Státní bezpečností (dále StB) svoji pozici na ministerstvu vnitra ještě vylepšil. Stal se přednostou zpravodajského sektoru.

Vrátím se nyní do června 1945, do doby vzniku nového bezpečnostního a zpravodajského aparátu státu. Komunisté kádrové složení nově formovaných útvarů nepodcenili a prosazovali do rozhodujících mocenských pozic v resortu ministerstva vnitra své členy. Velkou pozornost přitom věnovali ovládnutí vznikajících zpravodajských a státně bezpečnostních složek. Při ovládnutí bezpečnosti postupovala KSČ třemi různými paralelními způsoby: snažila se dosáhnout maximálního počtu svých členů v bezpečnosti, obsadit velitelské funkce a svými spolehlivými lidmi obsadit nově budované útvary (ZOB, pohraniční a pohotovostní pluky). Konečně i autoři publikace vydané k 30. jubileu vzniku II. správy SNB nezastírali cíle Komunistické strany Československa v oblasti bezpečnostní politiky státu, když velmi výstižně napsali: „Cílem KSČ bylo vytvoření takového bezpečnostního aparátu, který by byl schopen ochránit vymoženosti národní a demokratické revoluce, zajistit podmínky pro pokračování revolučního procesu a v případě potřeby vystoupit proti pokusům reakce o zvrácení vývoje.“³¹³

V dalším výkladu se soustředím na činnost nově budované zpravodajské složky. Musím konstatovat, že již v předúnorovém období se KSČ podařilo dosáhnout základní kontroly nad zpravodajskou činností, která byla v období od léta 1945 do podzimu 1947 soustředěna ve II. odboru Zemského odboru bezpečnosti (označovaný jako ZOB II), zřízeného při Zemských národních výborech se sídly v Praze a Brně, s expoziturou ZOB II v Ostravě, ovšem bez výkonné pravomoci (tu vykonávala Státní bezpečnost).³¹⁴ Jak velmi výstižně uvádí František Hanzlík: „Obsah činnosti ZOB II byl téměř totožný s činností OBZ (mimo armádu).“³¹⁵

„Úkolem této složky byl zpravodajský boj proti nepřátelům lidově demokratického zřízení, nacistům a kolaborantům, bez ohledu na jejich národnost, politickou či náboženskou příslušnost, i proti počínajícímu nástupu imperialistických rozvědek.“³¹⁶

³¹² Zora Plačková byla zatčena v září 1940 a následně Lidovým soudem v Drážďanech odsouzena za velezradu na 2 roky a 3 měsíce žaláře. Krátce po jejím návratu domů bylo ale u ní diagnostikováno závažné onemocnění. Léčila se proto v plicním sanatoriu na Pleši nedaleko Dobříše.

³¹³ *REVOLUČNÍ a bojové tradice II. správy SNB – zdroj síly a úspěchů v boji proti nepřátelským rozvědčím*. Praha: IX. správa SNB 1983, s. 7. Téměř shodná pasáž se nachází také in SNÍTIL, Zdeněk a kol.: *Stručný přehled dějin SNB*. Praha: Správa pro politickovýchovnou, vzdělávací, kulturní a propagační činnost FMV – VŠ SNB 1981, s. 50.

³¹⁴ Vzájemný poměr mezi StB a zpravodajskou složkou upravoval Prozatímní organizační řád státně-bezpečnostní služby z 22. 10. 1946. ABS, a. č. 302-538-6.

³¹⁵ HANZLÍK, F.: *Vojenské obranné zpravodajství*, s. 60.

³¹⁶ *REVOLUČNÍ a bojové tradice*, s. 10–11.

ZOB II byl řízen odborem Z (odborem pro Státní bezpečnost a politické zpravodajství, VII. odborem, pozdějším III. odborem) ministerstva vnitra, ale podléhal rovněž Zemským národním výborům. Jak naznačoval zákon č. 149/1947 Sb. o národní bezpečnosti, splynuly Zemské odbory bezpečnosti ke konci roku 1947 s příslušnými úřadovny StB. Centrála ZOB II se stala součástí VII. odboru MV. Tento proces byl ukončen koncem března 1948.

Členění II. odboru ZOB bylo následující:

1. Kontrarozvědná složka – obranné zpravodajství OZ – měla za úkol odhalovat a bojovat proti činnosti nacistických organizací, stíhat válečné zločince a chránit ČSR před činností nepřátelských rozvědek; menší část OZ se specializovala na odhalování nepřátel mezi kulturními pracovníky a umělci.
2. Vnitropolitická složka – politické zpravodajství PZ – jejím úkolem bylo sledování a odhalování činnosti nepřátel lidově demokratického zřízení z řad bývalých konfidentů německých bezpečnostních a zpravodajských složek, zrádců a kolaborantů, skrývajících se v ilegality, i těch, kterým se podařilo různými způsoby proniknout do řad a často i do vedení legálních nekomunistických politických stran a společenských organizací Národní fronty.³¹⁷ Právě takto široké zadání umožnilo příslušníkům politického zpravodajství aktivně pracovat ve prospěch komunistické strany.
3. Hospodářská složka – hospodářské zpravodajství HZ – její hlavní úkol spočíval v ochraně zestátněného hospodářství, v ochraně proti ekonomické sabotáži a diverzi, valutovým machinacím apod.

Druhý odbor ZOB měl v některých důležitých oblastech podřízené Oblastní zpravodajské odbočky (OZO); v důležitých okresech pak i vlastní zpravodajské pobočky – Obranné zpravodajství politického okresu (OZPO). Ve větších městech pak existovalo tzv. Obranné zpravodajství města (OZME). Paralelně se strukturou ZOB byla vytvořena síť okresních, oblastních a zemských úřadoven státní bezpečnosti.

Zemské odbory bezpečnosti nepochybně „pracovaly“ ve prospěch KSČ. Monitorovaly činnost nekomunistických politických stran (např. byly získávány vnitropolitické materiály apod.) a vytvářely v nich agenturní sítě, narušovaly jejich schůze, sledovaly a sháněly kompromitující materiály na politické soupeře a naopak vytipovávaly osoby, které by mohly převzít roli „levé frakce“ uvnitř stran nebo později jakýmkoli způsobem spolupracovat s komunisty. KSČ tak byla v podstatě informována o vnitřním životě jednotlivých stran. Vše se dělo při dodržení zásad přísné konspirace. Takto se tedy KSČ připravovala od léta 1945 na souboj o politickou moc ve státě. Podle Zdeňka Zikmundovského pracovalo na počátku roku 1947 na ZOB II v Praze 92 zaměstnanců a na sedmnácti oblastních odbočkách 229 osob.³¹⁸

Volba Štěpána Plačka pro práci v bezpečnosti se z hlediska zájmů KSČ ukázala jako velmi šťastná. Plaček byl až fanaticky oddaný zájmům strany;³¹⁹ mohl se také spoléhat na ochrannou ruku nejvyšších představitelů KSČ (např. Slánského). Tuto tezi zároveň podporuje jeho zapojení do několika afér, kterými se komunisté ve spolupráci právě se

³¹⁷ Tamtéž, s. 11.

³¹⁸ ZIKMUNDOVSKÝ, Zdeněk: *Organizace státobezpečnostní a zpravodajské služby v ČSR v letech 1919–1938, 1945–1948*. Praha 1990, rkp, s. 26–27.

³¹⁹ V politickém zpravodajství zřídil referáty, které se zabývaly jednotlivými oblastmi, např. referát F (mapující fašistické elementy, vedl ho Zelenka), referát agrárníci (vedl Filka), referát nár. soc. (vedl Pich-Tůma), referát soc. dem. (vedl Kahovec a později Čech), referát lidovců nebo referát mládeže a studentstva.

„svými kádry“ v bezpečnosti pokoušeli kompromitovat nebo zcela vyřadit některé politické soupeře.

Jednou z nich byl případ generála Josefa Bartíka, velitele zpravodajského odboru (odbor Z) ministerstva vnitra. Zkušený zpravodajský důstojník Bartík měl politickou oporu v sociální demokracii a těšil se rovněž přízni prezidenta Edvarda Beneše. Za „jeho“ působení tvořili komunisté menšinu zaměstnanců odboru Z. Cílem KSČ bylo diskreditovat Bartíka na veřejnosti, vynutit si tím jeho odvolání a posílit pozice KSČ ve zpravodajství. K útoku na Bartíka využili Bedřich Pokorný a Štěpán Plaček bývalého agenta SD Josefa Vondráčka. Konstrukce spočívala v tvrzení, že Vondráček předával Bartíkovi důležité a důvěrné informace (mj. o komunistech), Bartík je dále poskytoval britské zpravodajské službě a to vše za zády resortního ministra Noska. Bartík byl odvolán z funkce pro ztrátu důvěry přímo Noskem v lednu 1946³²⁰ a jeho nástupcem v čele odboru Z se stal Bedřich Pokorný.

Další aféra, do které byl Plaček zasvěcen, se týkala generálního tajemníka národně socialistické strany Vladimíra Krajiny, uznávaného činitele protifašistické rezistence. Podle Plačka totiž existovalo jisté obecné podezření, že se někteří nekomunističtí odbojáři kompromitovali za války spoluprací s gestapem. Své obvinění vůči Krajinovi opírali komunisté o vykonstruovanou (resp. upravenou) výpověď Karla Hermanna Franka. Podle KSČ mělo samo postavení Krajiny před soud zpochybnit vedení národně socialistické strany před parlamentními volbami na jaře 1946. Když však vše vyšlo najevo, byl iniciátor podvrhu Bedřich Pokorný³²¹ odvolán z funkce velitele politického zpravodajství.

Plaček byl velmi pracovitý, organizačně schopný a nesmírně ambiciózní. Rozsah jeho pracovních aktivit tvoří celou škálu představitelných zpravodajských činností. Vedle řízení a kontroly dílčích úkolů se zaměřil především na tyto oblasti:

1. Pravidelné kontakty se sovětskými zpravodajci na pražské ambasádě. Plaček s nimi jednal např. o vydávání uprchlých válečných zločinců z jejich okupační zóny v Německu, o vývoji vnitropolitické situace v ČSR, vytvářel pro ně analytické materiály, včetně seznamu nepřátel atd. Později uváděl, že na sovětskou ambasádu docházel zhruba v desetidenních cyklech. Bylo naprosto nepředstavitelné, že by člověk v jeho postavení mohl zastávat takovou funkci bez souhlasu Sovětů. Hrál se na výsluní jejich přízně minimálně do poloviny roku 1949.
2. Kontakty s dalšími „spřátelenými“ zpravodajskými službami – zahrnuje Polsko, Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko a Jugoslávii.
3. Vytváření různých koncepčních materiálů, včetně podílu na podobě znění zákona o národní bezpečnosti. Ještě před únorem 1948 například předložil plán reorganizace, který by propojil ZOB a aparát StB, aniž by si toho veřejnost a nekomunistické politické strany všimly. Tím by se podle jeho představ odstranila duplicita zpravodajské práce, příslušníci ZOB by se stali příslušníky StB. Uvnitř StB by v rámci jednotlivých referátů přicházela v úvahu jistá specializace podle sledovaných oblastí. Formálně by ovšem StB a ZOB existovaly dále jako dvě instituce, i když po této Plačkově reorganizaci vzájemně spojené. Podle Plačka se tento jeho návrh nesetkal s významným

³²⁰ Bartík neunikl po únoru 1948 politické pomstě. 5. března 1948 byl zatčen a 11. listopadu téhož roku odsouzen na 5 let vězení. Zemřel v roce 1968.

³²¹ K Bedřichu Pokornému viz DVOŘÁKOVÁ, Jiřina: Bedřich Pokorný – vzestup a pád. In: *Sborník Archivu ministerstva vnitra ČR 2* (2004), s. 233–279; v ABS existuje rovněž jeho vyšetřovací svazek v rámci spisu ZV-4 MV (skupina Osvald Závodský a spol.).

odporem představitelů KSČ odpovědných za bezpečnost a reorganizace proběhla v dubnu 1947.³²²

4. Vytváření agenturní sítě uvnitř nekomunistických politických stran. Plaček zdůrazňoval nikoliv nahodilé vytváření agenturních sítí, ale zejména tzv. systematické rozpracování zájmového prostředí. „Tak například, byly tu události, které nás zajímaly. Třebas tady byl sjezd sociální demokracie v Brně. No my jsme předkládali zprávy z tohoto sjezdu, my jsme pozorovali všechny politické strany, mimochodem včetně komunistické strany. Poněvadž já jsem taky stál na stanovisku, že v komunistické straně můžou být nepřátelské síly – a také byly,“³²³ komentoval Plaček činnost politického zpravodajství MV na sklonku svého života.
5. Vytvoření a aktivní participace na zpravodajských kurzech pro příslušníky zpravodajství a Státní bezpečnosti.
6. Zapojení se do diskuse o podobě zpravodajského názvosloví. Plaček prosazoval používání sovětských termínů. Když se pak v listopadu 1949 setkal v Ruzyni se svými vyšetřovateli, zjistil, že mnohé z toho, o co se dříve snažil, a to včetně metodiky, již normálně fungovalo. Tyto své nadšené pocity zmínil v dopisu Rudolfu Slánskému datovaném v Ruzyni 15. května 1950 (Plaček ho označil jako tajný), v němž v této souvislosti napsal: „Ať chci nebo nechci, zmocňuje se mne v takových chvílích radost, neboť vidím, jak něco z mé práce stále žije a přináší užitek.“³²⁴
7. Boj o podobu zpravodajství v rámci československého bezpečnostního aparátu. Během svého působení absolvoval řadu sporů s představiteli OBZ Reicinem a Vašem, ale rovněž například s vedoucím evidenčního oddělení ÚV KSČ Karlem Švábem nebo Zdeňkem Tomanem. Šlo mu o udržení jisté vlastní zpravodajské exkluzivity.

Činnost politického zpravodajství MV v únoru 1948

Samotný únor 1948 prožíval Štěpán Plaček velmi intenzivně. Byl si vědom závažnosti a důležitosti mocenského střetnutí. Nechodil proto domů, zůstal v práci a koordinoval postup bezpečnosti a zpravodajství. Později mj. vzpomínal i na tyto události: „Nastala únorová krise. Když byla vyhlášena pohotovost dělnictva v závodech, učinil jsem obdobná opatření v našem úřadě. Dal jsem příkaz všemnu běžnou práci zastavit až na nejnáléhavější úkoly a vytvořil jsem jednu centrální službu v rámci oddělení PZ, které byli k dispozici všichni naši úředníci, kteří dostávali ve dne v noci nejrůznější úkoly, podle vývoje situace a směrnic s. Veselého. Já a Milén byli jsme ve dne v noci v úřadě přítomni a spal jsem obyčejně jen odpoledne několik málo hodin. Z oblastí, kterým byla nařízena zpravodajská pohotovost, docházely běžně nejrůznější zprávy a naši orgánové hlásili z Prahy, co pozorovali u bytů a úřadoven odstoupivších ministrů a na hradě. Sestavovali jsme běžně přehledy těchto zpráv a několikrát denně a několikrát v noci jsme je odevzdávali Veselému. Přistupovali jsme také k zatýkání známých reakcionářů, a to preventivně, podle příkazu Veselého.“³²⁵ Zatýkání nekomunistických představitelů potvrzují Plačkem podepsané příkazy k zatčení,³²⁶ které byly rozesílány k jednotlivým oblastním velitelstvím Státní bezpečnosti (např. na jednom ze zatykačů figurovalo rovněž jméno Pavla Tigrida).

³²² ABS, spis ZV-45 MV.

³²³ Archiv autora. Přepis rozhovoru Š. Plačka s redaktorem J. Diblíkem z roku 1990–1991.

³²⁴ NA, AÚV KSČ, f. Komise I, sv. 31, a. j. 759. Dopis dr. Štěpána Plačka ústřednímu tajemníkovi KSČ Rudolfu Slánskému.

³²⁵ ABS, spis ZV-45 MV.

³²⁶ Dochovaly se např. v ABS, a. č. 305-30-3. Zajímavé je, že na všech figuruje pouze Plačkův podpis; schází naznačená parafa Jindřicha Veselého.

Současně se zadržením měly být provedeny důkladné domovní prohlídky, při nichž měl být zajištěn především písemný materiál. Další aktivitu představovaly prohlídky sekretariátů stran, jejichž ministři podali demisi, včetně zabránění jejich přístupu do úřadu. Plaček se rovněž angažoval, jak ostatně sám naznačil, ve sledování jednotlivých nekomunistických představitelů. Odvolával se přitom na instrukce Františka Jandy. Například 25. února 1948 v 8.50 hodin podepsal tento rozkaz ústředně Státní bezpečnosti: „Předávám příkaz pluk. Jandy k okamžitému zahájení pečlivého sledování poslanců Čížka a Hory.“³²⁷

Asi jediný výraznější problém v únorové euforii představovalo pro politické zpravodajství MV zadržení poslance Ústavodárného národního shromáždění a generálního tajemníka národních socialistů Vladimíra Krajiny. Celá záležitost totiž překonala vnitroresortní úroveň a zabývaly se jí politické špičky, včetně předsedy vlády Klementa Gottwalda a prezidenta republiky Edvarda Beneše. Jak se celá věc vlastně odehrála? Bezpečnostní složky pojal na přelomu 25. a 26. února 1948 podezření, že se poslanec Krajina připravoval odejít do exilu. V dopoledních hodinách 26. února proto Krajinu zadržely a v podstatě internovaly v budově bývalého Zemského odboru bezpečnosti ve Washingtonově ulici. Plaček líčil po listopadu 1989 celou událost takto: „Já jsem asi den po únoru, po únorovém vítězství, přišel poněkud opožděně do své kanceláře a před dveřmi stál velice netrpělivý můj šéf Jindřich Veselý a řekl mi, že dostal zprávu, že poslanec Krajina, generální tajemník nár. soc. strany, že byl někým zatčen, a že se nachází v bývalých místnostech zemského odboru bezpečnosti ve Washingtonově ulici. Abych tam ihned šel, abych zabránil nepříjemným věcem, aby mu nebrali kravatu a takové věci, abych s ním zacházel slušně a čekal na další direktivy, poněvadž ihned zavolá Gottwalda, co se v té věci má dít. Já jsem se ihned odebral do té W. ulice a zjistil jsem, že tam Krajina s kravatou a celkem v pořádku je v jedné místnosti pod stráží. Šel jsem tam dovnitř, představil jsem se mu jako doktor Plaček a on mne hned taky poznal, protože věděl, kdo je doktor Plaček a řekl, že natolik četl Masaryka, aby uznal právo na revoluci.“³²⁸

Vladimír Krajina byl propuštěn po 16. hodině 26. února 1948. Při odchodu podepsal Úřední záznam (vedle něj záznam podepsali Plaček a Vladimír Šmolka), ve kterém skutečně uznal, že se k němu všichni příslušníci bezpečnosti chovali korektně. Úřední záznam končil slovy: „Jmenovaný potvrzuje, že nebyl podroben žádnému výslechu, že s bezpečnostními orgány vedl debatu naprosto soukromou, a že si nikterak nemůže ztěžovati, že by s ním bylo bývalo zacházeno způsobem nepřístojným nebo jako s vězněm. Pan poslanec profesor Krajina vzal na vědomí, že k jeho zadržení došlo na základě omylu, který sám považuje za pochopitelný a v 16.10 hod. úřední budovu, ve které byl zadržen, opustil.“³²⁹ Krátce poté se Krajinovi podařilo opustit ČSR.

Nicméně Plaček v této souvislosti v rozhovoru ze začátku 90. let připustil, že Krajina rozhodně nebyl jediným poslancem, který byl v dramatických dnech února zadržen a vyslýchán (údajně věděl minimálně o dvou dalších poslancích). Ve srovnávací studii z roku 1977 uvedl Plaček jména národně socialistických poslanců Aloise Čížka a Oty Hory s tím, že se přesně neví, kdo jejich zadržení nařídil. Všichni jmenovaní představitelé ČSNS však byli po zásahu Gottwalda brzy propuštěni na svobodu. Myslím si, že by člověkem odpovědným za zatčení Krajiny, Čížka a Hory (stejně jako v dalších případech) mohl být Štěpán Plaček. Ostatně sám později uvedl, že při zadržení „amerického špiona“ sociálního demokrata Prossera silně protestoval proti politickému rozhodnutí o jeho propuštění.

³²⁷ ABS, a. č. 305-369-5.

³²⁸ Archiv autora. Přepis rozhovoru Š. Plačka s redaktorem J. Diblíkem z roku 1990–1991.

³²⁹ ABS, spis ZV-45 MV.

Dalším důkazem by mohla být část Plačkovy výpovědi z 20. dubna 1951, v níž v podstatě jednoduše vysvětlil motiv únorového zadržení několika čelných nekomunistických politiků: „V únorových dnech dala operativa podnět k zatčení velké řady osob, jejichž případy nebyly úplně ještě rozpracovány a tento mimořádný postup, který byl odůvodněn hledisky preventivními, stavěl výkon StB před obtížný úkol usvědčovat osoby, proti kterým ještě nebyl nashromážděn dostatečný materiál.“³³⁰

Jestliže Plačkovy kontakty se Sověty lze v předúnorové době hodnotit jako čilé, pak po vypuknutí krize v únorových dnech 1948 se ještě zintenzivnily. Například s Tichonovem³³¹ byl (jak sám později nazval) v neustálém styku. „Tichonov... ještě před jejím vyvrcholením (vládní krize v ČSR v únoru 1948 – pozn. autora) mě upozornil, že nyní je třeba okamžitě využít strachu buržoazie a drsným způsobem, příp. za použití nátlaku verbovat agenty a především se soustředit na kontrolu útěkových cest s cílem, aby včas byly ovládnuty kurýrní spoje mezi vznikajícími zahraničními středisky, tzv. odboje a vnitrostátní ilegalitou. Podle těchto směrnic jsme začali postupovat neprodleně,“³³² uvedl Plaček v protokolu z 8. ledna 1954.

Právě díky lidem à la Štěpán Plaček v resortu MV, o nichž tehdejší veřejnost v zásadě nevěděla, dokázali komunisté v únoru 1948 získat politickou moc do svých rukou. Těsně po únoru 1948 Plaček předpokládal zvýšenou nepřátelskou aktivitu poražené „reakce“, včetně sabotáží průmyslu nebo tzv. teroristických útoků. Opakovaně proto zdůrazňoval naprostou nezbytnost čelit této hrozbě kádrovým posílením bezpečnosti, lepší agenturní činností a celkově novým nekompromisním přístupem k poraženému soupeři.

Nebyl by to ovšem Plaček, kdyby stále neupozorňoval na limity práce bezpečnostních složek. Během svého vyšetřování na počátku 50. let formuloval jeden z poúnorových problémů takto: „Po únorovém vítězství r. 1948 bezpečnost řízená ministrem Noskem v několika směrech velmi vážně selhala. Mám tu na mysli v první řadě četné a stále se opakující útesy prominentních vůdců reakce. Tito nebyli zatčeni, pokud byli chráněni poslaneckou imunitou, nýbrž byli střeženi. Nebylo to tajné pozorování, nýbrž střežení zcela otevřené, které bylo prováděno tím způsobem, že se u dotyčných osob stále střídala dvoučlenná stráž v civilu složená z příslušníků StB a že tato stráž měla za úkol zabránit přípravám k útěku, neb útěku samotnému.“³³³ Jistě se dá věřit argumentům, které Plaček uváděl na podporu své výpovědi. Měl mít totiž dostatek agenturních informací o přípravách útěku bývalých ministrů Majera a Zenkla. Odpovědnost za nečinnost bezpečnostních sil v těchto dvou konkrétních případech však ležela podle něho na nejvyšších postech ministerstva vnitra.

Plačkův rok 1948

Aniž si to jistě v únoru 1948 Štěpán Plaček připouštěl, stal se tento rok výrazným mezníkem jeho života. Nebyly to ovšem události z dlouhodobého hlediska jednoznačně pozitivní, spíše naopak. Stručně se nyní zaměřím na tyto čtyři Plačkovy osudové zlomy:

Zaprvé – smrt Jana Masaryka. Ráno 10. března 1948 asistoval Plaček jako jeden z prvních představitelů bezpečnosti v Černínském paláci u mrtvého těla ministra zahraničních věcí Jana Masaryka. O ministrově smrti posléze telefonicky informoval sovětského konzula Tichonova, který neřekl ani slovo, poděkoval za zprávu a zavěsil. Jak i později Plaček

³³⁰ ABS, spis ZV-45 MV.

³³¹ Tichonov – Ivan Andrejevič Čičajev (1896–1984), sovětský rozvědčík; na konci války byl rezidentem v ČSR, po roce 1945 v diplomatických službách. Podle KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa*. Doba tání 1953–1956. Brno: Barrister & Principal 2005, s. 737.

³³² VÚA, spis GP-HVP PT 110/63. Protokol o výsledku obviněného.

³³³ ABS, spis ZV-45 MV.

sděloval svým přátelům při nejrůznějších debatách, zůstal na základě poznatků a dojmů přesvědčeným zastáncem verze Masarykovy sebevraždy.

Zadruhé – odraz sovětsko-jugoslávské roztržky. Vzhledem k tomu, že Plaček udržoval velmi výrazné kontakty s jugoslávskou bezpečností, citelně se ho dotýkalo zhoršení sovětsko-jugoslávských vztahů v průběhu roku 1948. Československé orgány následovaly sovětský postoj a Plaček tak musel své vazby v Bělehradě přerušit. Přesto v době, kdy se chystalo přijetí rezoluce Informbyra, navštívil pracovně Bulharsko, Rumunsko a Jugoslávii. Jeho Záznamy z cesty na Balkán z června 1948 (celkem o šest rozsáhlých záznamů) patří asi k nejdůležitějším koncepčním materiálům, které Plaček za svého působení v bezpečnosti vytvořil. Podal v nich totiž velmi podrobnou a zasvěcenou analýzu, v níž jednak shrnul své poznatky, jednak formuloval jistá zobecnění a závěry, ke kterým v této souvislosti dospěl. Kriticky rozebíral a hodnotil dosavadní státně-bezpečnostní a zpravodajskou činnost v ČSR. Předkládal návrhy na změny a na zlepšení „práce“. Záznamy tak dávají nahlédnout do způsobu jeho uvažování a argumentace. Dalším faktorem, který později hrál důležitou roli v jeho případě, byl jugoslávský původ jeho manželky Zory. Plaček si jistě dobře dokázal představit ekvivalent Rajkovy kauzy v československých podmínkách. Evidentně se v průběhu roku 1949 cítil ohrožen. Hledal mj. oporu u sovětských zpravodajců, ale nedočkal se jí.

Zatřetí – Plačkův podíl na tzv. případu tří vražd. Mladý národní socialista Petr Konečný (nar. 1915) byl zatčen v souvislosti s hledáním vraha Augustina Schramma. Státní bezpečnost si ale počínala značně „neodborně“. Jednak před Konečným rozkryla část svých poznatků k americké rozvědce a své agenturní síti, jednak způsobila jeho neutěšený zdravotní stav (hrozila otrava krve ze zařezaných pout na ruku). Plaček proto vyslovil souhlas s fyzickou likvidací Petra Konečného. Začátkem června 1948 zastřelil Miroslav Pich-Tůma Petra Konečného nedaleko Banské Bystrice. Příslušník StB František Novotný (nar. 1913) byl 25. srpna 1948 zatčen proto, že Státní bezpečnost údajně získala poznatek, že jistý Novotný uvnitř StB je spolupracovníkem cizí rozvědné služby. I když vyšetřování vstupní premisu nepotvrdilo, rozhodl Plaček o Novotného zastřelení ostatním pro výstrahu (v tomto smyslu pak také vydal oběžník). Dne 7. září 1948 byl Novotný poblíž Benešova zastřelen „na útěku“ (auto zastavilo u lesa a příslušníci StB nechali Novotného kousek poodejít; pak zahájili palbu). Emílie Faitová-Kolářová byla zatčena v říjnu 1948 a vyšetřována pro podezření ze špionáže pro americkou zpravodajskou službu. Byla surově mučena (pálena rozžhaveným předmětem do různých částí těla, na noc zavírána do skříně, bita silným drátem přes chodidla apod.). Tyto vyšetřovací procedury na ní zanechaly trvalé zdravotní následky. Plaček se měl jejího vyšetřování přímo aktivně účastnit.

V listopadu 1949 byl Plaček v rámci akce J – Jugoslávie zatčen a obviněn z protistátní činnosti (konkrétně z titoismu). Ve vazbě zůstal až do procesu v lednu 1954. Za dobu čtyř let ve vazbě absolvoval nejméně 75 výslechů. Čelil brutálním výslechovým metodám. Jeho pevné komunistické přesvědčení mu zachránilo život. Nakonec byl odsouzen za trestné činy vraždy (v případě Petra Konečného a Františka Novotného) a zneužití služební moci (případ Emílie Faitové-Kolářové) k 15 letům odnětí svobody. I když i ve vězení prožíval další příkoří, nepochyboval nikdy o správnosti svých metod a postupů z doby, kdy byl na vrcholu moci v bezpečnosti. V dubnu 1957 opustil vězení a ocitl se po více než sedmi letech pobytu za mřížemi na svobodě.

Začtvrté – nečekaný odchod z ministerstva vnitra v listopadu 1948. Plaček později spekoval o důvodech svého pádu. Prosakovaly k němu různé verze, osobně se domníval, že příčinou mohl být jugoslávský původ Zory Plačkové. Připouštěl si ovšem i jiné důvody (spory s Veselým a Švábem, nekontrolovatelnost jeho zpravodajské práce, přílišná dobrodružnost a osobní zainteresovanost, neskrývané ambice, obava z jeho další činnosti

na MV). K okolnostem svého odchodu později při výslechu Plaček uvedl: „Někdy v říjnu roku 1948 mně s. Veselý sdělil, že bude nutno, abych svoji funkci opustil. Řekl mi to ve své kanceláři a dodal, že mi strana sice důvěřuje, a že si všichni váží mé píle a skromnosti, že jsem však udělal celou řadu závažných chyb. Řekl mi dále, že tu vlastně není žádná zvláštní příčina, ale že se nashromáždilo vícero věcí, které všechny dohromady činí změnu v tomto místě žádoucí. Řekl jsem Veselému, že mi to je velmi líto, poněvadž při této práci, do které jsem vložil celou svoji energii, jsem se cítil šťastným, a poněvadž si myslím, že jsem se nedopustil nenapravitelných chyb. Řekl jsem, že samozřejmě se usnesení strany podrobím.“³³⁴ Veselý mu s odkazem na Noska navrhl, aby si vybral místo ve státním aparátu. KSČ by se pokusila této žádosti vyhovět. Plaček mu sdělil, že by rád pracoval na ministerstvu zahraničí. O jeho nástupu na MZV měl rozhodnout ministr Clementis. Plaček odmítl nabídnuté místo velvyslance v Ankaře a doufal v umístění do Černínského paláce nebo na Úřad vlády. V červenci 1949 se konečně dočkal. KSČ rozhodla – měl se stát vedoucím učebního oddělení ministerstva spravedlnosti.

Plačkova reflexe února 1948 – Srovnávací studie k únoru 1948

Specifickým materiálem je Plačkova „Srovnávací studie k únoru 1948“. Napsal ji v roce 1977 a zpětně zhodnotil dějinné události, jejichž aktérem se před více než čtvrt stoletím stal. Myslím si, že jde o analýzu velmi zajímavou. Plaček se domníval, že vše, co osobně prosazoval, bylo v zájmu strany, respektive bylo k prospěchu společnosti jako celku. Proto v této souvislosti pracoval s obecným termínem „únor“. Za pokračování února považoval Dubčekovu politiku uvnitř komunistické strany, a to přesto, že v roce 1968 se jeho jméno neobjevovalo na veřejnosti a ve sdělovacích prostředcích zrovna v lichotivých barvách. Anti-únorem pro něho byly síly, které ho z bezpečnosti vystrnadily, stály za jeho zatčením a prožitým utrpením ve věznicích. V obecnějších souvislostech šlo o trendy, které by ohrozily podstatu marx-leninského programu KSČ v nejčistší formě prosazovaného Plačkem za jeho působení v bezpečnostních složkách státu.

Podle Plačka se Československo celkem třikrát dostalo do pozornosti světové veřejnosti: v letech 1938–1939, v únoru 1948 a v roce 1968. Bez pochopení událostí Mnichova nelze vykládat únor 1948. V úvodu své studie kritizoval Stalina za to, že podcenil fašismus a Hitlera; nikoliv tedy za to, že s Hitlerem uzavřel pakt, z kterého měl také jistý profit. Mnichov pro československý stát měl dva dopady. Zjištění, že ČSR se nemůže opírat o garance „buržoazního“ Západu a že Německo ohrozilo národní existenci.

K roku 1968 pak Plaček poznamenal: „V roce 1968 se jako reakce na padesátá léta a zejména na hospodářsky neúspěšný totalitarismus Novotného sice objevily i tendence západní a protisovětské orientace – přirozeně –, ale nenabýly převahu, i když bylo těžko zabránit tomu, aby pronikly do komunikačních prostředků. Krize se především projevovala v aparátu KSČ, který začal revoltovat proti reakčnímu – stalinistickému konzervatismu Novotného. Dubčekovo vedení oslavovalo tradice února 1948, vycházelo z celonárodní zkušenosti, která byla obohacena poznáním, že stalinistické, tj. nedemokratické formy vládnutí (politického i ekonomického) se staly brzdou socialistického vývoje u nás i ve světě a též posílou a argumentem imperialistů a reakcionářů (i německých) proti novým silám ve světě.“³³⁵

Podle Plačka nelze Novotného odchod vnímat jako anti-únor. V čele státu totiž zůstala komunistická strana. Nešlo tak o protisocialistické nebo protisovětské vystoupení, což ke své škodě podle Plačka Sovětský svaz tehdy nepochopil. „Nejpodstatnější je tu vskutku

³³⁴ ABS, spis ZV-45 MV.

³³⁵ Archiv autora. JUDr. Štěpán Gavrič Plaček: Srovnávací studie k únoru 1948.

zcela specifická okolnost, že to nebyly síly únorem 1948 vyřazené, které se tu dostaly do pohybu (že to nebyl žádný ‚antiúnor‘, jehož zastánci neměli v masách žádný větší vliv!), nýbrž komunisté a stoupcí komunistů, ti, kteří v roce 1948 schvalovali únor, kdo lavi- novitě jako demokratické a socialistické síly převálily režim Novotného, jenž se nedovedl poučit ze zkušeností padesátých let. Národní zkušenost (i když dlouho neartikulovaná) a nejpoučnější je (což asi SSSR ke své škodě nepochopil), že to nebylo reagování protisoci- alistické, ba ani protisovětské (to je do srpna 1968!). Národní zkušenosti se přenášejí přes generaci i zkušenost mnichovská – ‚proti SSSR‘ či ‚bez SSSR‘ – to tehdy v národě nemohlo najít ohlas a nenašlo.³³⁶

V další části studie se Plaček vrátil k únorovým událostem 1948. Ve skromnosti stručně zmínil (aniž by ovšem uvedl, že to byl on sám) skutečnost, že vlivný československý zpra- vodajec vypracoval pro sovětskou stranu analýzu situace v ČSR. „Vyslovil názor, že podle všech zpráv Západ při nezbytném politickém posunu v Československu nebude usilovat o vojenský zákrok, že však Gottwaldova perspektiva získat 51 % hlasů je nereálná. KSČ jistě získá (hlasy proti volbám v roce 1946) a bude po volbách vítězem, nicméně z voleb se stane plebiscit o to, zda KSČ sama získá nadpoloviční většinu či nikoliv. KSČ ji však získat nemůže (Slovensko!). Alternativní řešení tato analýza dané situace pochopitelně neobsahovala. Vyjádřila však názor, že se tato musí najít jedině v Československu. Této analýze byla ze sovětské strany věnována pozornost. Z jiných informací, resp. materiálů je dnes známo, že SSSR nabízel Gottwaldovi nepřímou či přímou vojenskou pomoc, že však Gottwald tuto možnost zamítl. Toto však v oné situaci nevyvolalo žádnou otevřeně projevovanou nevráživost Stalina,³³⁷ uvedl Plaček v roce 1977. Odmítl hodnocení února 1948 pouze prismatem „policejní akce“. Únor 1948 takto prostě nevnímá. Události let 1949–1950 však hodnotil jako antiúnor – jako porážku a demoralizaci nedávno vítězné KSČ. „Proto existují soudruzi, kteří v lednu 1968 chtěli rozpoznávat definitivní překonání onoho ponurého stalinského antiúnora a byli vděční, že se v roce 1968 znova – a jak se jim zdálo – teprve nyní oprávněně podařilo oslavit ‚únor 1948‘,³³⁸ uzavřel Plaček svou studii.

Štěpán Plaček nepochybně patřil k důležitým aktérům únorového politického střetnutí 1948. Byl účastníkem řady dějinných událostí na ministerstvu vnitra v poválečném (před- únorovém), únorovém i těsně poúnorovém období, byl zasvěcen do mnoha jednotlivých konceptů a případů, byl věrným spolupracovníkem sovětských zpravodajců. Jeho pohled nabízí zasvěcenou sondu do metod zpravodajské práce a praxe. Veškerou svou aktivitu přitom podřídil zájmům Komunistické strany Československa. Rok 1948 představoval pro něho osobně důležitý předěl. Události mezi únorem a listopadem 1948 však vyústily v jeho nečekaný pád a předznamenaly vězeňské martýrium. Když se v dubnu 1957 ocitl po více než osmi letech na svobodě, odhodlaně bojoval za očistění svého jména, za právní a stra- nickou rehabilitaci. Zpravodajec tělem i duší, jak ho výstižně označil Karel Kaplan, neztratil nic ze svého světonázorového přesvědčení; byl to skutečný, až fanaticky oddaný komunist. Pracoval jako odborný knihovník ve Státní technické knihovně a posléze od září 1964 jako vědecký pracovník Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii při ministerstvu zahranič- ních věcí. Dnem 1. září 1970 odešel do důchodu. Poslední údaj v souvislosti se Štěpánem Plačkem se také, a snad i trochu symbolicky, váže ke zlomovým únorovým dnům. Jeho život se uzavřel v Praze ve věku nedožitých 83 let dne 25. února 1992.

³³⁶ Tamtéž.

³³⁷ Tamtéž.

³³⁸ Tamtéž.

Ohlas únorových událostí a počátky odporu proti komunistickému režimu ve Slezsku a na severní Moravě

Nina Pavelčíková

Nástup komunistů k moci v únoru 1948 byl pro celou nekomunistickou část politického spektra na regionální úrovni zřejmě neočekávaným šokem. Ačkoliv se již delší dobu celý systém poválečné Národní fronty (NF) hroutil a představitelé jednotlivých politických stran si museli být vědomi, že se chystá definitivní rozuzlení, nenajdeme v regiorech viditelnější stopy přípravy na rozhodující střet. Pasivita představitelů národních socialistů, lidovců a sociálních demokratů na přelomu let 1947 a 1948 je zřejmá. Projevovala se i v těch okresech a místech, kde se dokázaly např. po volbách v roce 1946 spojit nekomunistické strany do jednoho bloku a výrazně potlačit snahy vítězných komunistů o největší podíl na moci. Například v okrese Opava-venkov a Hlučín v těchto volbách zvítězili lidovci, v samotné Opavě národní socialisté, v řadě obcí na Novojičínsku, Frýdecko-Místecku a Těšínsku sice dosáhla nejvyššího počtu hlasů KSČ, ale přesto se v národních výborech díky spojení ostatních stran neprosadila.³³⁹ Baštou komunistů v celém tehdejší obvodu ostravské expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru byla od konce války především Ostrava (silné pozice mezi dělnictvem ovšem měli i sociální demokraté), případně některá další významná průmyslová města (Frýdek-Místek, ale také Vítkovsko a některé další obce opavského okresu díky tomu, že komunisté tu „rozdávali“ půdu konfiskovanou Němcům, resp. parcelovanou v další etapě pozemkové reformy).³⁴⁰

Pokud lze soudit z dochovaných zpráv z počátku roku 1948 a z dobového regionálního tisku, spoléhala se většina místních představitelů demokratických stran na to, že „oni to nahoře nějak vyřeší“, a věřila, že se narůstající rozpory mezi politickými stranami urovnají cestou jednání, dohod na půdě NF, parlamentu či podobně. V opavském čtrnáctideníku národních socialistů *České slovo*, stejně jako v krajských denících najdeme v této době řadu informací o sporech nekomunistických členů vlády s ministrem Noskem, o aférách, které zostrovaly situaci na politické scéně. Přesto se v *Českém slově* až do posledního čísla, které vyšlo 21. února 1948, neobjevil ani náznak varování před blížícím se rozhodným střetnutím.³⁴¹

³³⁹ KOCÍCH, Miroslav: *Boj KSČ za prosazení národních výborů jako lidových orgánů státní moci a správy*. Ostrava 1981; SOKA Frýdek-Místek, f. Kronika státoprávního města Frýdek-Místek, s. 98–99; SOKA Karviná, f. ONV Český Těšín, Dodatky, k. 58, inv. č. 33. Např. předsedou ONV Místek se stal protikandidát komunisty Siguta JUDr. Krůta, v MNV dalších 13 obcí okresu se spojily ostatní strany NF proti vítězné KSČ. Podobná situace nastala např. i v okrese Český Těšín a Nový Jičín.

³⁴⁰ SOKA Opava, f. ONV Opava-venkov, k. 17, inv. č. 121, k. 126, inv. č. 246.

³⁴¹ *České slovo* roč. III, č. 1–3 (1948). Periodikum vycházelo od roku 1946, nejdříve pod názvem *Slezské slovo*.

Pouze v Ostravě se zvedla poměrně výrazná vlna odporu proti jednání komunistů už v předvečer únorových událostí. Výrazný podíl na tom mělo vystoupení redaktora lidoveckého časopisu *Vývoj* Pavla Tigrida v ostravském Divadle mladých 25. ledna 1948. Byl to vlastně jediný významný představitel demokratického spektra NF, který velmi jasně varoval před „fašistickými metodami“ KSČ a bezprostředním nebezpečím vyvrcholení boje o moc. Část jeho slov otiskl ostravský lidovecký deník *Hlas* pod výstižným názvem Ztrácí se dělítka mezi fašismem a komunismem. Při volbě delegátů na sjezd závodních rad v Praze pak tentýž list odhalil lživé tvrzení komunistické *Nové svobody*, že všech jedenatřicet tisíc zaměstnanců Vítkovických železáren odhlasovalo rezoluci podporující požadavky Ústřední rady odborů (ÚRO). Ve skutečnosti se konala pouze schůze závodní rady, na níž však prokomunistickou rezoluci nepodepsala ani polovina jejích členů. Také krajský sociálně demokratický a národně socialistický tisk protestoval proti zneužívání odborů komunistickou stranou k jejím politickým cílům a žádal dodržování Košického vládního programu.³⁴²

I v jednotlivých okresech a obcích oblasti se přiosťovaly spory s komunisty při jednáních plén národních výborů, ale v závěrečných dnech února nepočítali představitelé demokratických stran s tím, že se situace vyhrotí tak rychle. V rozhodujících okamžicích pak vesměs vázla komunikace ústředí těchto stran s krajskými a okresními výbory, zřejmě se v jejich plánech vůbec nepočítalo s „mobilizací“ funkcionářů na regionální úrovni. Přesto se většina nekomunistických funkcionářů snažila odolávat hrubému nátlaku KSČ co nejdéle a v únorových dnech se od probíhajících událostí alespoň distancovat.³⁴³ Pozoruhodné je v této souvislosti např. vystoupení místopředsedy Krajské odborové rady v Ostravě železničáře Jindřicha Bílého, který jako jeden z mála ve svém vystoupení na sjezdu závodních rad v Praze otevřeně odsoudil zásahy KSČ do odborového hnutí, byl však ostatními delegáty překřičen.³⁴⁴

Krajský výbor KSČ i její místní a okresní organizace naopak prokázaly v roce 1948 daleko větší pohotovost, ve většině míst dokázaly ve dnech 21.–25. února rychle najít spojence i mimo strany Národní fronty, zajistit zásahy ozbrojených složek apod. V Ostravě si už 20. a 21. února zemský velitel SNB i předseda expozitury ZNV zajistili písemné prohlášení svých podřízených, že jsou věrni vládě Klementa Gottwalda. Dne 21. února organizovali představitelé KSČ manifestaci na náměstí před Novou radnicí, tentýž den obsadily jednotky Státní bezpečnosti rozhlasové studio i vysílač ve Svinově. Ostravský delegát sjezdu závodních rad z dolu Stachanov v Heřmanicích dostal v Praze poukázku na tři auta zbraní od vojenské posádky v Novém Jičíně (o jejím veliteli viz dále). Státní bezpečnost 22. února zabavila bez souhlasu Státního zastupitelství nekomunistické deníky *Hlas* a *Nové slovo*, protože si dovolily kritizovat Gottwaldovo vystoupení na Staroměstském náměstí. Vzápětí nato bylo devět ostravských novinářů včetně šéfredaktora *Československé demokracie* Karla Votavy vyloučeno ze Svazu novinářů a zbaveno funkcí. Dne 25. února obsadili komunisté ostravskou filiálku národně socialistické vydavatelské společnosti Melantrich a dosadili do ní národní správu. Personální čistky v Ostravě a okolí zajišťoval krajský akční výbor (dále jen AV) NF v čele s tajemníkem KV KSČ dr. Fuchsem, ustavený 23. února. V ostravském okresním AV NF byli z politických stran zastoupeni pouze komunisté a sociální demokraté, ostatní členové byli získáni ze všech tzv. masových složek NF. V závodních vytvářeli komunisté atmosféru strachu zejména prostřednictvím vyzbrojování

³⁴² JIŘÍK, Karel a kol.: *Dějiny Ostravy*. Ostrava 1993, s. 431–432.

³⁴³ SOkA Opava, f. OV NF Opava, k. 21, inv. č. 34

³⁴⁴ JIŘÍK, K. a kol.: *Dějiny Ostravy*, s.433.

Lidových milicí (např. na Dole Odra v Přívoze závodní organizace KSČ ukrývala zbraně od osvobození v r. 1945). Přesto se na Dole Jeremenko našlo osmnáct odvážlivců, kteří písemně odmítli rezoluci sjezdu závodních rad a byli v závodě vystaveni bezprostřednímu šikanování.³⁴⁵ V závodech na Frýdecku se podařilo komunistům zvládnout situaci celkem bez problémů, podle dobových zpráv dokonce provázela např. v Lískovci celostátně vyhlášená generální stávka „nadšený jásot dělníků“, pouze jeden národní socialista a jeden sociální demokrat ji ignorovali a pokračovali v práci. V „obrozeném“ ONV Místek bylo po čistkách celkem 16 komunistů a sedm zástupců sociální demokracie, ostatní členové byli získáni z řad svazu mládeže a komunistických odborů.³⁴⁶

Když se ani na Opavsku nedařilo komunistům ve dnech 21.–23. února přesvědčit nikoho z představitelů nekomunistických stran, aby pomohli vybudovat akční výbory NF, které měly sehrát rozhodující roli při bleskových personálních čistkách, zvolila KSČ novou taktiku. Ve větších závodech okresu převzaly iniciativu Lidové milice, okresní akční výbor NF byl ustaven s pomocí někdejších odbojářů (Svaz partyzánů, Svaz protifašistických bojovníků aj.) a levicových představitelů kultury. Na Hlučínsku, kde měla KSČ minimální podporu (v roce 1946 pouhých 13,3% hlasů), se ustavil okresní akční výbor NF teprve 25. února. Do čela „obrozeného“ ONV tu byl postaven vrchní komisař policejní správy dr. Antonín Bulava, kromě něho v něm figurovali pouze po dvou zástupcích lidovci a socialisté. Velmi podobná situace se vytvořila také v Novém Jičíně. Na schůzích závodních rad velkých závodů (TONAK, Čs. tabákový průmysl) tu proběhly velmi bouřlivé diskuse, v menších továrnách se záhy vytvořily Lidové milice, které měly zajišťovat „klid a pořádek“. Do jednohodinové generální stávky 24. února už vstoupily (zřejmě především v obavách z dalšího vývoje) všechny místní závody i školy a úřady. V té době už probíhaly všude personální čistky, které zajišťoval okresní AV Národní fronty v čele s velitelem novojičínské vojenské jednotky generálem Ejemem a místní AV NF, který vedl tajemník OV KSČ Sorek. Ten vzápětí odvolal z MNV po dvou zástupcích lidové, národně socialistické a sociálně demokratické strany.³⁴⁷

Do Ústředního národního výboru (dále jen ÚNV) v Opavě bylo v březnu 1948 jmenováno deset komunistů a sedm sociálních demokratů, ostatní členové zastupovali nepolitické složky Národní fronty. Všichni ostatní představitelé demokratických stran v okrese byli okamžitě zbaveni funkcí, členům a náhradníkům jejich plén byly propouštěcí dekrety zaslány poštou.³⁴⁸ V Opavě bezpečnost zastrašovala členy nekomunistických stran domovními prohlídkami, zabavovala jim pasy. Dosavadní předseda ÚNV národní socialista Vladimír Mařádek (v té době velmi mladý a nadějný funkcionář strany, aktivní představitel Junáka) byl bezpečností zadržen na několik dní na základě obvinění, že se chystal prchnout do zahraničí. Nic mu neprokázali, ale propuštěn byl až v okamžiku, kdy se podařilo pozice národních socialistů v okrese paralyzovat. Další rozsáhlou akcí bezpečnosti na Opavsku bylo zajištění celkem 515 loveckých pušek, revolverů a vzduchovek „nepřítelům lidově demokratického zřízení“.³⁴⁹

³⁴⁵ Tamtéž, s. 434–437.

³⁴⁶ VÁLKOVÁ, Tereza: Vývoj okresu Frýdek-Místek od května 1945 do února 1948. Rkp. diplomové práce katedry historie FF Ostravské univerzity (DP KHI FF OU). Ostrava 2008, s. 95.

³⁴⁷ PAVELČÍKOVÁ, Nina: Nový Jičín v letech po druhé světové válce. Rkp. v tisku (zpracováno na základě údajů Kroniky města N. Jičína, část II, uložené v SOKA N. Jičín).

³⁴⁸ Zemský archiv (ZA) Opava, f. Moravskoslezský zemský národní výbor (MslZNV) – expozitura Ostrava, k. 70, inv. č. 116.

³⁴⁹ Tamtéž, k. 184, inv. č. 288; Rozhovor autorky s paní Jindřiškou Mařádkovou, pořizený v Opavě dne 10. 1. 1993.

Také v Ostravě došlo po obsazení sekretariátů demokratických politických stran Státní bezpečností k zatčení jejich krajských funkcionářů. Nejhorší osud stihl krajského tajemníka národně socialistické strany Josefa Herolda obviněného z protistátní činnosti. Při výslechu 11. března 1948 údajně „spáchal sebevraždu“ a stal se tak první obětí komunistických represí na Ostravsku. V následujících politických čistkách byly ze zaměstnání propuštěny nebo přesunuty na méně významná místa stovky manažerů, techniků, úředníků (např. z Vítkovických železáren bylo propuštěno 210 zaměstnanců), z Vysoké školy báňské muselo odejít pět profesorů, osm asistentů a čtrnáct posluchačů. Varovným signálem pro budoucnost byl osud představitelů ostravské krajské organizace sociální demokracie, která se v průběhu únorového puče postavila za předsedu strany Bohumila Laušmana. V době násilného sloučení s KSČ se na slavnostní shromáždění při této příležitosti dostavilo z pozvaných 45 pouze 28 delegátů ČSD, do KSČ bylo nakonec v celém kraji přijato 36,8 % členů bývalé sociální demokracie. Sám krajský tajemník strany Jaroslav Pavlán byl zbaven poslaneckého mandátu, propuštěn z redakce *Československé demokracie* a nakonec 20. srpna 1948 zatčen a odvezen do Prahy na Pankrác. Z vyšetřovací vazby, v níž mu nic nedokázali, byl propuštěn teprve na Silvestra téhož roku.³⁵⁰

Reakce veřejnosti na komunistický puč na sebe nenechala dlouho čekat, projevila se však ve sledovaných regionech poněkud odlišným způsobem.³⁵¹ Na Hlučínsku znamenalo pro místní obyvatele převzetí moci KSČ nové ohrožení: okamžitě se začala šířit šeptanda, že o státním občanství a nedokončených konfiskacích majetku bude rozhodovat loajalita k novému režimu. Efektem této obratně živěné fámy byl hromadný příliv Hlučíňanů do KSČ. V řadě venkovských obcí na Opavsku naopak komunisté se znepokojením sledovali nápadný vzrůst zájmu o členství v tělocvičných organizacích Sokol a Orel.³⁵² Jednou z dalších možností, jak vyjádřit odpor proti výsledkům komunistického puče, byly následující celostátní volby v květnu 1948, umožňující proti kandidátce NF vhodit do urny bílé lístky. Jejich podíl se ve většině obcí regionu pohyboval maximálně kolem 5–10 % (např. v okrese Č. Těšín 8,1 %, v Ostravě něco přes 9 % a navíc asi 4 % neplatných lístků), nicméně např. v ostravské části Stará Bělá odmítlo kandidátku „obrozené“ NF celých 40 % voličů.³⁵³

Nejvíce pozornosti z celé oblasti ovšem vyvolaly události let 1948–1949 v Novém Jičíně – nejdříve v maturitní třídě místního gymnázia. Bezprostředně po záhadném úmrtí Jana Masaryka se objevil 10. března 1948 na hlavním vchodu do budovy gymnázia letáček s nápisem: „Komunisté zavraždili ministra zahraničních věcí Jana Masaryka“. Incident

³⁵⁰ JIŘÍK, K. a kol.: Dějiny Ostravy, s. 440; OHRZALOVÁ, Andrea: Jaroslav Pavlán, nejvýznamnější postava Československé sociální demokracie na Ostravsku po roce 1945. Rkp. DP KHI FF OU, Ostrava 2000, s. 47–48. V roce 1954 se stalo celé bývalé vedení ostravské krajské organizace ČSD obětí vykonstruovaného monstrprocesu, v němž obžalovaní obdrželi vesměs vysoké tresty kolem 20 let vězení.

³⁵¹ Ostravsko patřilo k regionům, kde se odvíjely velké příběhy třetího odboje (Beskydy, Novojičínsko), a jehož obyvatelé byli bezprostředně postiženi komunistickými represemi všeho druhu od velkých monstrprocesů, až po nucenou práci vězňů a tzv. černých baronů v dolech. Ve druhé části tohoto příspěvku se však chcí věnovat méně nápadným a dosud vesměs neznámým případům akcí odporu proti komunistickému režimu, které často poznamenaly jejich nositele na celý život.

³⁵² SOKA Opava, f. ONV Opava-venkov, k. 16, inv. č. 117. Obavy Hlučíňanů vyplývaly ze skutečnosti, že po šesti letech existence Hlučínska v rámci nacistické Třetí říše (v roce 1938 byly hlučínské obce připojeny k tzv. Altreichu) nebylo řadě z nich přiznáno československé státní občanství, při žádosti o ně museli prokázat, že nebyli členy nacistických organizací, hrozily jim konfiskace majetku a tresty na svobodě.

³⁵³ JIŘÍK, K. a kol.: DĚJINY OSTRAVY, s. 441–442; NEUMANNOVÁ Marcela: Vývoj Těšínska v období let 1945–1948, rkp. DP KHI FF OU, Ostrava 2005, s. 79.

okamžitě začala vyšetřovat StB, její příslušníci odvedli studenta Oldřicha Cyruse, který se po několikahodinovém výslechu spojeném s výhrůzkami přiznal k jejímu autorství.³⁵⁴ Ještě daleko závažnější událost následovala na gymnáziu v září 1948. Na novojičínském hřbitově se 2. září konala exhumace belgických válečných letců, kteří tu byli za druhé světové války popraveni. Události se podle dobových svědků zúčastnil tehdejší belgický ministerský předseda Spaak, neboť mezi exhumovanými byl také jeho bratr. Vzácnou návštěvu doprovázeli kameramani ze zpravodajského filmu v Praze. Při této příležitosti se již zmíněný Oldřich Cyrus seznámil s jedním z nich, náhodou jej pak znovu potkal za několik dní na pohřbu Edvarda Beneše v Sezimově Ústí. Tam mu kameraman sdělil obsah rozhovoru mezi bývalým prezidentem a Gottwaldem v závěru únorových dnů, který na Hradě natáčel. V oficiálním zpravodajském šotu byly výroky Beneše odporujícího Gottwaldově nátlaku později vymazány. Cyrus si poznamenal Benešovy výroky na papírek a po návratu je začal šířit mezi spolužáky. Někdo z nich to ovšem „prásknul“ spolu s informací, že Cyrus uvažuje o útěku za hranice. Z této denunciací nakonec vznikla tzv. „letáková aféra“, jejíž obětí se stalo pět (podle jiných svědectví sedm) studentů. Oldřicha Cyruse opět zavedli na služebnu StB, ostatní spolužáky vyšetřovali v ředitelně. Všem hrozilo okamžité vyloučení z ústavu, díky zásahu advokátů, rodičů i některých profesorů se nakonec podařilo u většiny dosáhnout, aby mohli odmaturovat. Pouze Oldřich Cyrus nebyl ke zkoušce připuštěn, ostatní si nemohli vybrat vysokou školu podle svého rozhodnutí, vojnu si odsloužili u pomocných technických praporů.³⁵⁵ Cyrusův příběh ovšem nebyl na novojičínském gymnáziu jediný – na podzim 1948 byl pro rozšiřování protikomunistických letáků zatčen student septimy Jindřich Holcman, původně odsouzený na tři a půl měsíce, ale v průběhu vazby obžalovaný z velezrady, za niž ho Státní soud v Ostravě poslal do vězení na 13 let. V únoru 1950 byla z gymnázia vyloučena za výroky proti Stalinovi septimánka Zdena Koníčková. Nejznámějším novojičínským případem je student Leo Žídek, který nebyl připuštěn k maturitě pro své veřejně projevované náboženské přesvědčení (např. při výuce i při školních oslavách). Později se dostal do kontaktu s p. Antonínem Bradnou, kterého ukrývaly před pronásledováním StB novojičínské boromejky, a s jeho pomocí se chtěl dostat přes hranice. Akce byla prozrazena a Žídek byl odsouzen k nepodmíněnému trestu osmi let. Věznění se nevyhnuli ani další představitelé katolické církve na Ostravsku stejně jako laici, kteří šířili protikomunistické letáky, organizovali tajné semináře s náboženskou výukou apod. O ohlasu jejich akcí svědčí další případ z novojičínského gymnázia: když komunisté zrušili řadu církevních svátků, odešla celá septima na protest proti výuce ve sváteční den do kostela na bohoslužby. „Masová“ akce skončila naštěstí pro ně pouze sníženou známkou z chování.³⁵⁶

Jednu z největších akcí odporu proti komunistické moci v ČSR byl XI. všesokolský slet konaný v Praze ve dnech 19.–27. června 1948. Bezprostředně po něm následovala rozsáhlá vlna represí proti jeho účastníkům a zároveň i rozsáhlá štvavá kampaň proti Čs. obci sokolské. Sokolská župa moravskoslezská v Ostravě proti této kampani velmi ostře protestovala dopisem určeným vedení obce ze dne 3. srpna 1948. Slet v něm charakterizuje jako

³⁵⁴ PAVELČÍKOVÁ, N.: Nový Jičín, s. 10.

³⁵⁵ HOLCMAN, Jindřich: *Protikomunistický odboj v okrese Nový Jičín v letech 1948–1960*. Nový Jičín 2001, s. 41an; BĚLÍK, Jaroslav: *Sborník vzpomínek na Gymnázium v Novém Jičíně léta 1945–1952*. Nový Jičín 2002, záznam vzpomínek Václava Ptáčka a Oldřicha Cyruse. Obě brožury se v popisu událostí zčásti liší, jádro příběhu však potvrzují i další pamětníci zhruba tak, jak jsem je popsal. Rozhovor autorky se svědky popisovaných událostí dne 30. 1. 2008 v Novém Jičíně.

³⁵⁶ HOLCMAN, J.: *Protikomunistický odboj*, s. 99; HANÁK, Jan: *K osmdesátileté historii gymnázia v Novém Jičíně*. Nový Jičín 2001, s. 21an. Rozhovory autorky s Leo Žídkem v Ostravě v roce 2006.

„slavný, jedinečně krásný, zdařilý a povznášející“.³⁵⁷ Podobně jako Sokol ovšem neunikl represím ani katolický Orel. Záminka byla velmi podobná – v létě roku 1948 se proměnila v protikomunistickou demonstraci celostátní orelská pouť na Sv. Hostýn. Orel by vzápětí na to rozpuštěn, desítky organizátorů pouti ze severní Moravy, mezi nimi např. profesor z Ostravy Václav Vinkler, byly pozatýkány a svezeny do vyšetřovací vazby v Uherském Hradišti. O půl roku později se konal veřejný proces s funkcionáři Orla, téměř ve stejnou dobu byli v Ostravě souzeni také členové křesťanského Tajného svazu obrození Evropy z Ostravska, Těšínska a Novojičínska, kteří se pokoušeli po únoru 1948 obnovit styky s evropským křesťanským hnutím mládeže a studentstva v sousedních zemích.³⁵⁸

Na závěr tohoto krátkého exkurzu bych chtěla připomenout ještě dva kuriózní případy z Nového Jičína. Oba svým způsobem dokumentují jistou naivitu těch, kdo se odvážili veřejně vyjádřit svou nelibost nad změnou politických poměrů a nad morálním profilem reprezentantů komunistické moci, aniž by tušili, jaké nedozírné následky to může mít pro ně i pro jejich blízké. První z těchto událostí se odehrála krátce po komunistickém puči v létě 1948. V té době se ilegálně šířily po celé zemi anekdoty, karikatury, krátké posměšné veršovánky i letáky s vážným obsahem, které sarkasticky útočily proti představitelům nové státní moci. Jeden takový leták s vtipnou pointou se náhodou dostal v červenci 1948 do rukou úředníka městského úřadu v N. Jičíně Zemana. Jeho text jej zaujal natolik, že požádal svou spolupracovnici p. Klabusayovou, aby jej opsala, opis se pak postupně dostal do rukou téměř všech pracovníků MNV. To jeho rozšiřovatelům nestačilo, při náhodné návštěvě vrátného místní nemocnice text nejen přednesli, ale předali jeho opis i jemu. V nemocnici se začal text šířit dál a její zaměstnanci jej dokonce zarecitovali svému primáři při veřejné oslavě jeho narozenin. Jeden „rozumný bolševik“ z řad zaměstnanců případ okamžitě udal, výsledkem bylo rozsáhlé vyšetřování, při kterém prokurátora Státního soudu Mikysku nejvíce pobouřilo, že „k úkladům o republiku se spojili za okolností zvláště přitěžujících“ představitel státní moci a inteligence. Po dohodě s vyšetřovatelem StB se vytvořil scénář přelíčení včetně výše trestů a konstatovali, že v podobných případech nepřipustí odvolání proti rozsudku. Ten se pohyboval podle míry účasti na případu v rozsahu jednoho až čtyř let vězení a dočasné ztrátě občanských práv u všech obžalovaných.³⁵⁹

Druhý z uvedených případů měl průběh i dohru ještě daleko dramatičtější. V dubnu 1949 přišel za primářem porodnického oddělení nemocnice v N. Jičíně M. Hladišem jeho přítel s žádostí, zda by byl ochoten ošetřit člověka, který trpí nějakou alergií a nemůže se dostavit do ordinace. MUDr. Hladiš věren své Hippokratově přísaze po krátkém zaváhání svolil. Autem jej dovezli až do lesovny u Velkých Karlovic, kde na něj čekal zarostlý pacient se zřejmými stopami po střelném zranění. Průstřel ruky se sice zahojil, ale neodborný zásah zanechal poškození funkce zlomené paže a ramene, zarudnutí kůže a další následky. Hladiš mu aplikoval antitetanické látky, paži zpevnil, předepsal další léky. Teprve dodatečně se dozvěděl, že zraněným byl Jaromír Vrba, člen někdejší protinacistické odbojové skupiny Světлана, která po únoru obnovila svou bojovou činnost v Beskydech. Průstřel ruky mu způsobil při honičce ve Vsetíně místní příslušník Státní bezpečnosti, jehož Vrba

³⁵⁷ JIŘÍK, K. a kol.: Dějiny Ostravy, s. 443.

³⁵⁸ GALATÍKOVÁ, Jitka: Perzekuce laiků v římskokatolické církvi v 50. letech 20. století na Ostravsku. Rkp DP KHI FF OU, Ostrava 2006, s. 12. Všechny uváděné diplomové práce vznikly na Ostravské univerzitě pod mým vedením a jsou uloženy v knihovně katedry historie FF OU, vesměs přístupné k prezenčnímu studiu. HOLCMAN, J.: Protikomunistický odboj, s. 38–39.

³⁵⁹ HOLCMAN, J.: Protikomunistický odboj, s. 39–41. Rozhovor autorky s pamětníky poúnorových událostí, Nový Jičín, 30. 1. 2008.

v obranném reflexu zastřelil. V nastalém zmatku se mu podařilo uprchnout a najít úkryt u lesníka Ježe známého svou pomocí odbojářům. Několik měsíců po popsané příhodě se nic nedělo a všichni účastníci byli přesvědčeni, že je vše v pořádku. Okresní náčelník kriminální policie JUDr. Adámek, který vlastně Hladiše k ošetření vyzval, dokonce přítele ujistil, že Vrba úspěšně prchl za hranice. V květnu 1950 však přišli Adámka, jeho ženu i Hladiše zatknout příslušníci StB, odvezli je k výslechům nejdříve do Uherského Hradiště, pak do Brna. Během nich se ukázalo, že Vrba StB neunikl (po nelidském mučení byl odsouzen k smrti a 19. 12. 1950 v Brně popraven). MUDr. Hladiš byl odsouzen v říjnu téhož roku na 14 let do vězení, k peněžitému trestu, propadnutí jmění a ztrátě občanských práv na 10 let. Ostatní účastníci události dostali tresty v rozsahu 10–20 let.³⁶⁰

Předložená studie ukazuje především na to, že živelný (a později i organizovaný) odpor českého obyvatelstva proti komunistickému režimu byl zřejmě intenzivnější, než se dosud předpokládalo a rozšířil se do mnoha regionů českých zemí. Zajímavé na popisovaných akcích odporu je podle mého názoru zejména to, že v mnohém „kopírovaly“ podobné události z počátečních měsíců nacistické okupace. Stejně jako tenkrát, ani po únoru 1948 si zřejmě mnozí odpůrci nového režimu neuvědomovali, jakému obrovskému nebezpečí se vystavují a jaké nelidské tresty je čekají za zdánlivě nevinné projevy nesouhlasu s novou státní mocí. Ta v míře represí dokonce v mnoha případech přesahovala charakter zásahů a výši trestů na svobodě, kterým byli v prvních měsících existence protektorátu vystaveni odpůrci nacistické okupace.

---

³⁶⁰ V závěru písemného svědectví o svém „provinění“ MUDr. Hladiš horce poznamenává, že k jeho odsouzení pravděpodobně přispěla i okolnost, že odmítl krátce předtím provést interrupci sekretářce okresního tajemníka KSČ, s níž čekala dítě. Tamtéž. Do spisu J. Holcmana je na s. 63–65 vložen doslovný opis svědectví MUDr. Miloslava Hladiše z 90. let.

Mezinárodní souvislosti

Resumé

„Vůdčí linie“ československé zahraniční politiky spočívající v „nejtěsnějším spojení s vítěznou slovanskou velmocí na východě“ formulovaná Košickým vládním programem zcela naplňovala politický program KSČ; ostatní strany Národní fronty a také většina veřejnosti ji považovaly spíše za nové nastavení zahraniční orientace Československa ve smyslu balance Východ – Západ, resp. Západ a Východ. Vystupování představitelů československé poválečné diplomacie na mezinárodní scéně vyznačující se bezvýhradnou podporou sovětské politiky však významně ovlivnilo americkou a britskou politiku vůči Československu. Přesto byl zvláště americký přístup vůči Československu plný rozporů. Jako kontraproduktivní se ukázal především hospodářský nátlak, na jehož uplatňování se shodl velvyslanec Laurence Steinhardt se State Departmentem: další americká pomoc byla podmíněna změnou československé zahraniční politiky, zastavením protiamerické tiskové kampaně a schválením kompenzací za znárodněný majetek amerických občanů. Cílem této strategie bylo rovněž podpořit umírněné politiky v Praze, ale v konečném důsledku spíše posílila pozice komunistů. S britskou vládou se Američané shodli v úspěšném odporu proti možnosti uzavření francouzsko-československé alianční smlouvy vedené obavou o další směřování klíčové západoevropské mocnosti se silnou komunistickou stranou. Jinak ovšem Velká Británie, sama ve svízelné hospodářské situaci, poskytovala Československu všestrannou pomoc, předem jej neodepisovala coby součást sovětského bloku a na počátku roku 1948 vyvinul ministr zahraničí Ernest Bevin pozoruhodnou iniciativu s cílem udržet zemi alespoň do určité míry mezi Východem a Západem. Únorový převrat sehrál na Západě podobnou psychologickou úlohu jako obsazení českých zemí v březnu 1939. Tentokrát byly československé události varováním před sovětskou expanzí formou komunistických převratů. USA byly odhodlány čelit jim v budoucnu ve strategicky důležitých zemích veškerými prostředky. Odkaz na únor 1948 pak obsahovaly i nejdůležitější americké strategické direktivy následujících let.¹

Jednoznačná orientace československé zahraniční politiky na Sovětský svaz poznamenala vývoj vnitropolitické situace kulminující v únorových událostech. Ačkoli úplný

¹ FAURE, Justine: *Americký přítel. Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*. Praha: NLN 2005; KUKLÍK, Jan: *Do poslední pence. Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. Praha: Karolinum 2007; GADDIS, John Lewis: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947*. New York: Columbia University Press 2000.

přehled pro stále jen částečně přístupné dokumenty ruských archivů dosud brání jasněmu historiografickému zhodnocení, z dostupných pramenů vyplývá, že informovanost SSSR o vývoji v poválečném Československu byla detailní a realizovala se různými kanály. Ve velkých mezinárodních záležitostech odjížděly československé delegace do Moskvy, příkladem může být Marshallův plán i četná jednání o hospodářských otázkách. Vzájemnou informovanost prohlubovaly každodenní konzultace sovětského velvyslance Zorina s Gottwaldem. Existovala však i neveřejná spojení: vedení KSČ udržovalo až do léta 1948 ilegální styky prostřednictvím agenturní sítě sovětské tajné policie a svoji úlohu sehrála i činnost moskevských tzv. studijně-informačních institutů, ovlivňující mj. tiskovou propagandu KSČ či skladbu filmové distribuce ve prospěch sovětské kinematografie. (V čele jednoho institutu stál Bedřich Geminder, který v létě 1946 přešel do Prahy do funkce vedoucího mezinárodního oddělení ústředního výboru KSČ.) V pamětech vysokého úředníka sovětského ministerstva vnitřní věci Pavla Sudoplatova (*Special tasks*, 1994) bylo zveřejněno svědectví o příjezdu několikasetčlenné policejní brigády, která přijela na podzim 1947 do Československa pod hlavičkou obchodní mise s jasným zadáním přípravy ozbrojeného převratu. S velkou pravděpodobností z rozhodnutí Moskvy strávila v sekretariátu československé sociálně demokratické strany téměř celou únorovou vládní krizi reprezentativní delegace tehdejší polské vládní strany s cílem nepřipustit přímou podporu sociálních demokratů demisionujícím stranám. Obdobně aranžmá mělo i pražské únorové zasedání mimořádného pléna Všeslovanského výboru, které bylo jakousi pozorovací i kontrolní stanicí, kam docházeli komunističtí představitelé včetně Gottwalda.² I po únoru 1948 zůstával vývoj v Československu v pozornosti sovětských institucí, nově již s plným souhlasem nového československého režimu. Ačkoli se Československo postavilo do ideologické fronty lidových demokracií, existovaly pochybnosti sovětských oficiálních míst o správném revolučním charakteru, které byly částečně rozptýleny až programem IX. sjezdu KSČ, tj. nastoupením tzv. generální linie budování socialismu.

Směrování k „národnímu“ státu, jež bylo nastartováno rozhodnutím o odsunu německého obyvatelstva, provázela rozhodnutí, v jejichž důsledku byl programově omezován multikulturní charakter předválečné republiky. Na sovětský nátlak odstoupilo Československo ve smyslu smlouvy z června 1945 Sovětskému svazu bývalou Podkarpatskou Rus. Odsun maďarského obyvatelstva, na nějž se pohlíželo jako na nepřátelské republiky, byl na základě mezinárodní smlouvy mezi ČSR a Maďarskem z února 1946 změněn do podoby většinou nedobrovolného přesídlení občanů maďarské národnosti z Československa do Maďarska a v Maďarsku žijící slovenské menšiny do ČSR. Vysídlovací a migrační politika přinášela hospodářskou a sociální destabilizaci celých regionů a stala se významným politickým nástrojem. Osídlování německého pohraničí, kde již mohla být bezodkladně realizována koncepce řízeného hospodářství, bylo silně se angažující KSČ prezentováno jako její projekt budování nové republiky. Úsilí komunistů o řízení migrací ve smyslu dominantního vlivu v institucích řídicích migrace a v organizaci přesídlování bylo vedeno snahou vytvořit nové ekonomické a politické podmínky socialistické výstavby: koncepce rolnického hospodaření s limitovaným soukromým vlastnictvím, intenzivní zasahování do každodenního života prostřednictvím stranického aparátu, jež představovalo rub uskutečňované reprivatizace. Tento proces přitom vykazuje jisté paralely s rozsáhlými migracemi realizovanými v SSSR od konce 20. let, kde migrační politika posloužila v mnoha

---

² VEBER, V.: Osudové únorové dny.

případech jako nástroj udržení sovětské moci; v případě Československa patrně připravila jednu z cest k únorovému převratu.³

Únorové události v roce 1948 měly rovněž velký vliv na československo-polské vztahy, zatížené v době poválečné restaurace republiky pohraničními spory, zejména o Těšínsko. Likvidací demokratické opozice v Československu umlkly definitivně hlasy volající po územních nárocích ve Slezsku. Zároveň se polské menšině podařilo dosáhnout splnění některých požadavků, zvláště v oblasti školství. Ani komunistický režim však nehodlal poskytnout Polákům na Těšínsku politickou autonomii a obtíže s vrácením majetku polských spolků trvaly. Československo nebylo spokojeno s naplňováním menšinové klauzule dodatkového protokolu k československo-polské spojenecké smlouvě v případě Horní Oravy a Spiše, kde přetrvávaly potíže se zřizováním menšinových škol pro tamní Poláky. Ze vzájemných vztahů se v každém případě vytratil duch konfrontace, patrný mnohdy v prvních poválečných letech, k čemuž významným způsobem dopomohlo usměrňování v duchu sovětizační uniformity. Po únorovém komunistickém převratu nabídl Československo v rámci komunistické internacionální pomoci útočiště politickým emigrantům ze zemí Západu. Zdaleka největší skupinu představovalo zhruba 12 000 Řeků, kteří přišli po porážce levice v občanské válce. Ve druhé polovině roku 1948 se v Československu vytvořila rovněž skupina tzv. jugoslávské protititovské politické emigrace, sdružující přibližně půl druhé stovky osob, a koncem 40. let také skupiny italských a španělských politických emigrantů. Všem emigrantům se dostalo rozsáhlé politické i materiální pomoci komunistickými orgány. Většina emigrantů odcházela z domoviny s tím, že se brzy změní politická situace a oni se budou moci vrátit. Po zjištění, že jejich přání jsou marná, mnozí přesto usilovali o návrat, ve spletité mezinárodněpolitické situaci to však bylo značné obtížné. Většině nezbylo než se adaptovat na poměry v Československu a začlenit se do zdejší společnosti; část z nich nakonec získala československé občanství.⁴

(eds.)

³ WIEDEMANN, Andreas: „*Komm mit uns das Grenzland aufbauen!*“: Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952. Klartext, Essen 2007; NOSKOVÁ, Helena a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha: ÚSD 2005.

⁴ SIWEK, Tadeusz – ZAHRADNIK, Stanisław – SZYMECZEK, Józef: *Polská národní menšina v Československu 1945–1954*. Praha: ÚSD 2001; HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Praha: ÚSD 2000.

Nezdary a prohry. Nad limity americké a britské politiky vůči Československu v letech 1947–1948

Vít Smetana

Základní rysy americké politiky vůči ČSR

Při hodnocení politiky západních velmocí vůči poválečnému Československu nelze abstrahovat od vystupování jeho představitelů na mezinárodní scéně, jež se vyznačovalo především bezvýhradnou podporou sovětské politiky i v okamžicích jejích silících střetů se západními mocnostmi. Bez ohledu na to lze říci, že zejména americká politika vůči ČSR byla plná rozporů. V americké politické koncepci vůči evropským zemím sehrával významnou úlohu důraz na svobodné volby coby hlavní indikátor i garant demokratického vývoje. Výsledek těch československých z května 1946 přitom americkou politiku nijak dramaticky nezměnil – pokud dál existovaly jako instituce, byla jejich prostřednictvím vždy možná změna.⁵ Dosavadní rozsáhlá hospodářská pomoc, zejména prostřednictvím UNRRA,⁶ tak byla krátce po volbách paradoxně ještě navýšena, když byl Československu přiznán kredit 50 milionů dolarů na nákup přebytků americké armády za velmi výhodné ceny a zahájena též jednání o půjčce od Export-Import Bank ve stejné výši. Obojí však bylo už v září zastaveno – zejména v souvislosti s vystupováním československé delegace na pařížské mírové konferenci. Nešlo jen o známý aplaus, který od československých zástupců sklídl 15. srpna Andrej Vyšinskij za své útoky proti americkému dolarovému imperialismu, což neušlo pozornosti státního tajemníka Jamese Byrnesa, nýbrž o podporu Sovětského svazu při doslova každém hlasování – včetně těch zahrocených proti Západu a Americe především.⁷

V názorovém souladu State Departmentu s vedením ambasády v Praze se tak zrodila politika amerického ekonomického tlaku vůči Československu. Při jejím formulování se sešlo několik faktorů – Byrnes byl od počátku roku terčem silící kritiky nejen ze strany

⁵ Viz blíže MAREŠ, Petr: Čekání na Godota. Americká politika a volby v Československu v květnu 1946. In: *Soudobé dějiny* 1 (1997), s. 7–25.

⁶ United Nations Relief and Rehabilitation Administration poskytla Československu pomoc v celkové výši 335 milionů dolarů, z čehož hodnota dodaného zboží činila 273 milionů. Tímto objemem se země zařadila na páté místo za Čínu, Polsko, Itálii a Jugoslávii. Náklady hradily ze 75 % Spojené státy, společně s Velkou Británií a Kanadou se jednalo o 93 % podíl. SOMMER, Karel: *UNRRA a Československo*. Opava: Slezský ústav 1993, s. 97, 101. Viz též FAURE, J.: *Americký přítel*, s. 52.

⁷ BYRNES, James: *Speaking Frankly*. New York: Harper & Bros. 1947, s. 143–144; GORMLY, James L.: *From Potsdam to the Cold War. Big Three Diplomacy 1945–1947*. Wilmington: SR Books 1990, s. 184; LUNDESTAD, Geir: *The American Non-Policy towards Eastern Europe 1943–1947*. Tromsø: Universitetsforlaget 1978, s. 167–170; MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia. Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava: Veda 1995, s. 56–72.

republikánů, ale i řady kolegů ve vládě a především samotného prezidenta Trumana za slabost a váhavost při jednání se Sověty;⁸ robustní přístup vůči Československu měl v takové situaci nepochybný punc zásadovosti a přitom s sebou nesl jen minimální rizika. Naopak velvyslanec Laurence Steinhardt, jenž v letech války sloužil coby velvyslanec v Moskvě a Ankaře,⁹ se už delší dobu domníval, že pomoc Československu je jednak neopodstatněně vysoká vzhledem k poměrně omezené destrukci země ve srovnání s okolními státy, přičemž za svou velkorysost jsou Američané odměňováni jen příbojem útoků ze strany levicového tisku. Pouhá vidina zisku padesátimilionové půjčky také mohla být podle Steinhardta poslední pákou, jak přimět vládu vedenou komunisty k tomu, aby řadě amerických firem a občanů postižených rozsáhlým znárodněním přiznala alespoň částečné kompenzace za jejich majetky.¹⁰ A nový přístup měl rovněž posílit umírněné politiky (*moderates*), kteří měli mít možnost poukazovat na to, že půjčky lze získat jen vstřícnou politikou vůči Západu a eliminací protiamerických výpadů v komunistickém tisku.

Na přelomu roku se zdálo, že nový přístup zabírá – útoky proti americkému imperialismu či „dolarové diplomacii“ alespoň na čas ustaly (aby se ovšem na jaře 1947 vrátily v ještě radikálnější podobě a pak už jen kontinuálně sílily...) a Československo se v listopadu 1946 smluvně zavázalo poskytnout finanční kompenzaci za znárodněné americké majetky.¹¹ Následná jednání s řadou postižených vlastníků byla v první polovině roku 1947 buď úspěšně završena, nebo čekala už jen na schválení československou vládou. To podle amerického velvyslance dokazovalo, že Československo není za železnou oponou – bylo však podle něj třeba vytrvat v nastavené politické linii, aby se vše podařilo úspěšně uzavřít.¹²

Při pohledu na celý region se Československo skutečně dostávalo do stále výjimečnějšího postavení. Zatímco v ostatních zemích středovýchodní Evropy se situace prudce zhoršovala a činnost nekomunistických stran v nich byla systematicky umrtvována, v Československu jako by vývoj nabíral zcela opačnou tendenci – zprávy amerických i britských diplomatů z těchto měsíců hovoří o stabilizaci situace, upevňování demokratických mechanismů a oslabující popularitě KSČ.¹³ Po vynucené rezignaci maďarského premiéra Ference Nagye sice většina amerických deníků očekávala podobný vývoj i v Československu, ovšem americké velvyslanectví v Praze označilo komunistický nástup za nepravděpodobný.¹⁴

Vše samozřejmě do budoucna záviselo na tom, že mezi Východem a Západem nedojde ke konfrontaci; v takovém případě bylo americkým i britským analytikům jasné, že by se

⁸ LEFFLER, Melvyn P.: *For the Soul of Mankind*. The United States, the Soviet Union and the Cold War. New York: Hill and Wang 2007, s. 48, 56.

⁹ Viz blíže LUKEŠ, Igor: Ambassador Laurence Steinhardt – From New York to Prague. In: *Diplomacy and Statecraft* 3 (2006), s. 523–545.

¹⁰ Library of Congress, Washington, D. C. [dále LC], Steinhardt Papers, box 96, Steinhardtův dopis Francis T. Williamsonovi, 29. 7. 1946; box 94, Steinhardtův dopis Jamesi Riddlebergerovi, 21. 4. 1946.

¹¹ The National Archives, Londýn [dále TNA], Foreign Office [dále FO] 371/56081, N 16213/12590/12, výměna nót mezi Deanem Achesonem a Jurajem Slávikem, 14. 11. 1946.

¹² LC, Steinhardt Papers, box 54, dopis Johna Bruinse Steinhardtovi, 27. 1. 1947; box 85, Steinhardtův dopis Bruinsovi, 4. 2. 1947; box 84, Steinhardtovy dopisy Janu Masarykovi, 22. a 28. 4., Miroslavu Niederlemu, 15. 5. 1947, Williamsonovi, 21. 5. a 11. 6. 1947 a Johnu F. Dullesovi, 2. a 26. 6. 1947. K náhradovým jednáním mezi ČSR a Velkou Británií v tomto období viz KUKLÍK, J.: Do poslední pence, s. 198–232.

¹³ Z britské strany viz souhrnně TNA, FO 371/65785, N 7316/12/12, Nicholsova zpráva pro Bevina o politickém vývoji Československa od prosince 1946 do června 1947, 25. 6. 1947.

¹⁴ *FOREIGN Relations of the United States* Vol. IV (1947), Washington, D. C.: Government Printing Office 1972, s. 420–425, s. 212, pozn. 1. [Dále jen FRUS s příslušným označením ročníku a svazku.]; LC, Steinhardt Papers, box 54, Bruinsovův dopis Steinhardtovi, 13. 6. 1947.

Československo ještě více přimklo ke svému ústřednímu spojení, což by mělo nepochybně důsledky i na jeho vnitřní uspořádání. Tomu také odpovídalo hodnocení jeho postavení v amerických strategických dokumentech – americký výbor náčelníků štábů sice ještě na jaře 1947 řadili Československo na 15. místo v pořadí zemí, jež potřebovaly zejména hospodářskou pomoc (za Portugalsko a před Polsko; Maďarsko bylo osmé, zatímco Finsko se spolu s ostatními zeměmi pod sovětskou kontrolou vůbec nekvalifikovalo), zároveň však vyřadili ČSR spolu s Polskem a Maďarskem ze seznamu zemí důležitých z hlediska americké národní bezpečnosti. Důvodem byl předpoklad, že v dohledné době se země nedokáže vymanit z převažujícího sovětského vlivu.¹⁵

Hmatatelný důkaz, že Československo není hlavním tvůrcem své vlastní zahraniční politiky, přinesla ve svých důsledcích červnová nabídka státního tajemníka George Marshalla na rozsáhlou americkou hospodářskou pomoc Evropě. Na prvotní československé přijetí pozvánky k účasti na pařížské konferenci o Marshallově plánu reagoval State Department střízlivě – s vědomím, že konečné rozhodnutí bude záviset téměř výhradně na stanovisku Moskvy.¹⁶ O pár dnů později američtí diplomaté z Prahy hlásili, že byli mnohem více překvapeni tím, že „Češi“ nabídku původně přijali, než že ji záhy pod moskevským tlakem odmítli.¹⁷ Sice nadále odmítali řadit zemi za železnou oponu – jak ještě častěji než dříve činil americký tisk, jenž československému odmítnutí účasti pod sovětským nátlakem věnoval značnou pozornost¹⁸ – nicméně byli si vědomi, jak moc jsou po Stalinově nátlaku umírnění politikové v Praze zastrašení. „Proto musí být naší politikou vyčkávání,“ psal Steinhardt do Washingtonu, „upřímný zájem, aniž bychom hnuli prstem na pomoc, protože cokoli v tomto směru uděláme, může jen posílit pozici komunistů. Jakkoli to zní smutně, jediný způsob, jak povzbudit umírněné k větší odvaze, je ekonomická krize zapříčiněná neschopností Sovětského svazu plnit slíbené dodávky v kombinaci s nemožností obdržet adekvátní zásilky surovin ze Západu.“¹⁹ Kancléř amerického velvyslanectví John Bruins pak v srpnu ve Washingtonu úspěšně přesvědčoval všechny klíčové experty State Departmentu zabývající se politikou vůči SSSR a jeho satelitům (Lovetta, Kennana, Hickersona, Bohlena a další) o nutnosti i nadále Československu odepírat půjčky včetně komoditních kreditů – jakkoli pokud možno „laskavým způsobem“. „Poukázal jsem také na to,“ psal Bruins Steinhardtovi, „že naší hlavní diplomatickou zbraní je *naděje* na budoucí úvěry, a že je třeba k nim ponechat pootevřené dveře coby výraz podpory umírněným v Praze.“²⁰

Aby americký program nevyzněl příliš negativisticky, předložilo velvyslanectví několik návrhů, jak dát Československu najevo pokračující americký zájem o jeho osud. Nejvýznamnějším z nich byl projekt kulturní smlouvy po vzoru československo-britské z června 1947.²¹ Ve State Departmentu vyvolala iniciativa nejprve typickou obavu byrokratického aparátu – tj. aby se tak nestrhla lavina žádostí o podobné smlouvy ze strany dalších zemí. Doprovázela ji nejistota, zda je potom Československo tou pravou zemí, kde začít, dále zda se v rámci kulturní výměny nepohrnou do USA především čeští a slovenští komunisté a zda je americká vláda schopna nabídnout v rámci smlouvy alespoň tolik jako

¹⁵ FRUS Vol. I (1947), s. 734–750. Memorandum náčelníků štábů pro koordinační výbor ministerstev zahraničí, války a námořnictva, 12. 5. 1947.

¹⁶ FRUS Vol. IV (1947), s. 218–219. Zpráva státního tajemníka pro ambasádu ve Francii, 9. 7. 1947.

¹⁷ LC, Steinhardt Papers, box 84, Steinhardtův dopis Riddlebergerovi, 16. 7. 1947; Steinhardtův dopis Haroldu C. Vedelerovi, 23. 9. 1947.

¹⁸ Viz tamtéž, box 54, Bruinsův dopis Steinhardtovi, 10. 7. 1947.

¹⁹ Tamtéž, box 84, Steinhardtův dopis Bruinsovi, 16. 7. 1947.

²⁰ Tamtéž, box 54, Bruinsovy dopisy Steinhardtovi, 20. a 29. 8. 1947.

²¹ FRUS Vol. IV (1947), s. 223–226. Steinhardtův telegram pro státního tajemníka, 22. 7. 1947.

Velká Británie.²² Steinhardt odpověděl, že si byl této problematičnosti vědom, nicméně chtěl nabídnout alespoň něco pozitivního.²³

Mezinárodní situace se záříjovým založením Informačního byra komunistických stran (Informbyra) dále vyostřila a zároveň houstla atmosféra na politické scéně v Československu.²⁴ Na přelomu září a října pak Steinhardt informoval State Department, že přinejmenším část radikálních komunistů nepochybně operujících podle instrukcí z Moskvy tlačí Gottwalda a další „umírněné“ komunisty k tomu, aby v boji o moc použili nedemokratických prostředků, a že je proto třeba počítat s pravděpodobnou možností, že v horizontu měsíců se československá vláda stane poslušným nástrojem Kremle nejen v zahraničních, ale i ve vnitropolitických záležitostech.²⁵ Jistě i ze Steinhardtových alarmujících zpráv o dlouhotrvající politické krizi na Slovensku, doprovázené hromadným zatýkáním a zastrahováním,²⁶ vyvodil pesimistické závěry také State Department – zatímco ještě v srpnu 1947 předpovídal George F. Kennan, tou dobou už uznávaný expert č. 1 na sovětskou politiku, že pokud se podaří udržet demokracii v Československu do Vánoc, bude země z nejhorsího venku,²⁷ potom v rozboru pro státního tajemníka z 6. listopadu 1947 už jednoznačně předpověděl, že zastavení komunistického nástupu v západní Evropě nutí Moskvu konsolidovat své državy ve východní části kontinentu, protože si nejspíš brzy zcela přitáhne i Československo: „Pokud se totiž politický trend v Evropě obrátí proti komunismu, potom by relativně svobodné Československo mohlo představovat nebezpečný výběžek ohrožující politickou pozici Moskvy ve východní Evropě.“²⁸

Jestliže však v létě Kennan označoval ambasádu v Praze za „klíčový post“ v boji s komunismem, pak je třeba říci, že americká diplomacie vymyslela poměrně málo na to, aby tuto „výspu“ udržela. Jistě, důležité byly silící kulturní kontakty včetně stále masovějšího promítání amerických filmů, o něž se Steinhardt soustavně zasazoval, jakož i viditelné snahy na poli public relations – jen v září v době kongresových prázdnin Prahu navštívily tři delegace kongresmanů a dále řada prominentních osobností jako John Steinbeck, Walter Lippmann a další.²⁹ Osmnáctičlennou kongresovou delegaci vedenou Howardem A. Smithem a Karlem E. Mundtem Steinhardt především přesvědčoval o nutnosti pronikavě navýšit prostředky na propagandu a sebezprezentaci USA v zahraničí; kupříkladu ve srovnání s britskou ambasádou měl pro tyto účely k dispozici zhruba desetinové částky.³⁰ Tvrdá kritika, jakou si kongresmani nevyslechli v žádné z ostatních 21 evropských zemí, jež navštívili, měla dozajista svůj vliv při projednávání *US Information and Educational Exchange Act*, nazývaného též Smith-Mundt Act – zákona, jenž zmocnil vládu, aby se s využitím nejnovějších technologií zasadila o celosvětové šíření informací o Spojených státech ve světě. Prezident Truman jej podepsal 27. ledna 1948. Na poli hospodářské politiky ovšem americký velvyslanec nadále podporoval jen omezené a především očividně

²² LC, Steinhardt Papers, box 55, Vedelerův dopis Steinhardtovi, 12 .8. 1947.

²³ Tamtéž, box 84, Steinhardtův dopis Haroldu Vedelerovi, 23. 9. 1947.

²⁴ Viz FRUS Vol. IV (1947), s. 229–233. Yostovy telegramy z 9. a 15. 9., Steinhardtův telegram pro státního tajemníka z 29. 9. 1947.

²⁵ Tamtéž, s. 234–235, Steinhardtův telegram pro státního tajemníka z 30. 9. 1947.

²⁶ Viz dále tamtéž, s. 235–241, Steinhardtovy telegramy pro státního tajemníka z 6., 22., 29. a 31. října a 3. listopadu 1947.

²⁷ LC, Steinhardt Papers, box 54, Bruinsův dopis Steinhardtovi, 20. 8. 1947.

²⁸ FRUS Vol. I (1947), s. 770–777. Zpráva Štábu pro politické plánování s názvem *Résumé světové situace*, 6. 11. 1947. Zkrácenou verzi Kennanových slov přečetl následující den státní tajemník Marshall na zasedání kabinetu.

²⁹ LC, Steinhardt Papers, box 84, Steinhardtův dopis plk. Climpsonovi, 22. 9. 1947.

³⁰ National Security Archive, Washington, D.C., karton se zprávou o cestě kongresového výboru po evropských zemích, 5. 9.–2. 10. 1947, jednání v Praze s L. Steinhardtem, 24. 9. 1947.

vratné investice amerických firem v Československu. Příkladem byl prodej amerických letadel Lockheed Československým aeroliniím. Považoval je za bezpečný, protože v případě změny poměrů by podle něj prozápadně orientovaný personál aerolinek s letadly uletěl.³¹ Slíbený dopis na podporu půjčky na nákup těchto letadel však už Steinhardt nenapsal, protože se na přelomu roku postavili proti náčelníci štábů, kteří z bezpečnostních důvodů nechtěli, aby americká letadla létala mezi Prahou a destinacemi ve východní Evropě.³² Tou dobou již v americkém přístupu vůči Československu jednoznačně převážila opatrnost: i přes přetrvávající střízlivý optimismus diplomatů v Praze³³ je z řady indicií patrné, že ve vládních kruzích se už s přežitím československé demokracie příliš nepočítalo.

Jestliže zpočátku někteří prozápadní českoslovenští představitelé s americkou politikou ekonomického nátlaku souhlasili,³⁴ pak v průběhu roku 1947 ji stále více kritizovali a s narůstající politickou krizí jejich touha po amerických úvěrech jen rostla. V listopadu na návštěvě USA už Masaryk o americkou hospodářskou pomoc div neprosil.³⁵ Marně. Steinhardt krátce předtím rozmluvil ministerstvu zemědělství i pouhý záměr poskytnout Československu další kredit ve výši dvaceti milionů dolarů na nákup americké bavlny prostřednictvím Export-Import Bank a v rozhovoru se státním tajemníkem v ministerstvu zahraničí Vladimírem Clementisem 21. listopadu podmínil jeho udělení především uzavřením kompenzačních jednání a ukončením protiamerických útoků v komunistickém tisku.³⁶

Diplomaté v Praze očekávali, že SSSR nebude schopen plnit slíbené rozsáhlé dodávky obilí a za následnou hospodářskou krizi pak ponesou odpovědnost komunisté coby rozhodující síla ve vládě. Na přelomu roku se však začalo ukazovat, že Sovětský svaz plní slíbené dodávky obilí nad očekávání zdatně. Američtí diplomaté tedy narychlo vymýšleli nějakou kompenzaci. Vhodný instrument našli v kulturní smlouvě, když pražskému velvyslanectví se v této věci podařilo alespoň částečně rozptýlit původní pochybnosti State Departmentu.³⁷ Bruins spatřoval její výhodu v tom, že Američany vlastně k ničemu materiálně nezaváže, ovšem zároveň bude možné zdůrazňovat, že Československo je první zemí, s níž Spojené státy podobnou smlouvu uzavírají.³⁸ Její rozsah i ambice však úředníci ve State Departmentu probírali a redukovali – a do únorové krize nebylo schváleno nic. Podobně to dopadlo s připravovanou obchodní smlouvou či plánem odtajnit a publikovat před chystanými jarními volbami dokumenty o tom, jak to skutečně bylo v květnu 1945 s osvobozením Prahy – kauzy, z jejíž pokřivené interpretace ve smyslu vždy proradného

³¹ LC, Steinhardt Papers, box 54, dopis Glenna D. Waringa Steinhardtovi, 16. 11. 1947, s přílohou obsahující záznam o jejich jednání 14. 11. 1947.

³² Tamtéž, box 57, Bruinsův dopis Steinhardtovi, 6. 1. 1948.

³³ Viz FRUS Vol. IV (1947), s. 255. Bruinsův telegram pro státního tajemníka, 22. 12. 1947.

³⁴ National Archives and Record Administration, Washington, D.C. [dále NARA], RG 59, Records of the Office of Eastern European Affairs, 1941–1953, Subject Files Czechoslovakia 1946–53, box 1, záznam o jednání Bernarda Yarrowsa z firmy Sullivan & Cromwell s Normanem T. Nessem ze State Departmentu, 11. 6. 1947.

³⁵ NARA, RG 59, Lot 54D426, Records of the Division of Polish, Czechoslovak, and Baltic Affairs, 1946–1950, box 1, Memorandum of Conversation – Visit of Czechoslovak Foreign Minister, 14. 11. 1947; viz též ULLMANN, Walter: *The United States in Prague 1945–1948*. New York: Boulder 1978, s. 84.

³⁶ LC, Steinhardt Papers, box 55, dopis E. D. Whitea, asistenta ministra zemědělství, Steinhardtovi, 7. 10. 1947; box 85, Steinhardtův dopis E. D. Whiteovi, 15. 10. 1947; NARA, RG 59, Department of State Decimal File 1945 – 49, box 3324, 711.60F/11-1447, Steinhardtův telegram pro státního tajemníka, 24. 11. 1947.

³⁷ NARA, RG 59, Records of the Office of Eastern European Affairs, 1941–1953, Subject Files Czechoslovakia 1946–53, box 1, Hickersonovo memorandum pro Stonea Proposed Cultural Agreement between United States and Czechoslovak Government, 27. 10. 1947.

³⁸ LC, Steinhardt Papers, box 57, Bruinsův dopis Steinhardtovi, 16. 1. 1948.

Západu, jenž nechal lhostejně krváčet Pražské povstání, vytěžili komunisté v lednu 1948 značný politický kapitál.³⁹

Americká politika vůči Československu měla přirozeně více rovin a aspektů, jež nelze v rozsahu tohoto příspěvku důkladněji analyzovat. Ovšem základní kámen její strategie, tj. ekonomický nátlak na pražskou vládu, s postupem času ztrácel na účinnosti a nakonec přinesl zcela opačné výsledky, než bylo jeho záměrem. Především totiž přidal na autenticitě komunistické propagandě o tom, že jediný, od koho se Československu v nouzi způsobené špatnou úrodou dostane pomoci, je Sovětský svaz. Nabízí se přitom pozoruhodná paralela mezi americkým hospodářským tlakem na Československo s cílem mírnit tamní komunisty a podobně pomýleným očekáváním Rooseveltovy administrativy v závěru války v případě komunistického vedení v Moskvě, totiž že Sovětský svaz bude v budoucnu na mezinárodním poli vystupovat umírněně ve snaze získat rozsáhlou americkou půjčku na rekonstrukci. Přitom neobratné náznaky sovětskému vedení, že požadovaná miliardová půjčka závisí na jeho dodržování jaltských a dalších mezinárodních závazků, přinesly pramálo efekt.⁴⁰ George Kennan ve svém „dlouhém telegramu“ z 22. února 1946 a ještě jasněji o rok později ve známém článku pro *Foreign Affairs* ukázal, že zdroje sovětského jednání na mezinárodním poli leží určitě jinde než v touze získat americké úvěry; primární úlohu nehrála ekonomická situace, ale mocenskopolitická hlediska. Přestože Steinhardt Kennanovy texty znal a obdivoval je,⁴¹ zcela nerealisticky očekával, že na československé komunisty zapůsobí to, co o dva roky dříve nezabralo u jejich moskevských hybatelů – vidina ekonomické prosperity dosažená se západní pomocí.

Nelze přitom přijmout interpretaci, podle níž zastavení hospodářské pomoci Československu v září 1946 vlastně jen odráželo americké rozhodnutí poskytovat ji nadále „výhradně“ zemím západní Evropy a de facto odepsat její východní komunizující se část.⁴² Důkazem je nejen Marshallův plán, s otevřenými dveřmi pro východoevropské země, ale rovněž půjčka ve výši 25 milionů poskytnutá Maďarsku bezprostředně před rozhodujícím komunistickým nástupem na jaře 1947 a také úvěr Polsku na nákup přebytků americké armády, z něhož mohla polská vláda čerpat i v průběhu roku 1947.⁴³ Přitom základní kurz polské zahraniční politiky se od československého nijak nelišil a o míře reprezentativnosti či demokratičnosti tamní vlády si po zfalšovaných volbách z ledna 1947 málokdo na Západě dělal iluze, což samozřejmě zdaleka neplatilo o Československu.

Mylnost své politické koncepce Steinhardt jen podtrhl v týdnech po komunistickém převratu, když v pouhé hrozbě ekonomické blokády (zastavením západních dovozů a zablokováním dopravy přes americké okupační zóny v Německu a Rakousku) spatřoval nástroj, jak mírnit komunistickou vládu.⁴⁴ State Department po důkladném zvážení tento návrh odmítl – zjevně s vědomím americké zranitelnosti v Berlíně.⁴⁵

³⁹ Dokumentace k těmto tématům je uložena v NARA, RG 59, Department of State Decimal File 1945–49, box 3324; viz též LC, Steinhardt Papers, box 58, Williamsonův dopis Steinhardtovi, 23. 1. 1948, Vedelerův dopis Steinhardtovi, 30. 1. 1948, box 57, Bruinsův dopis Steinhardtovi, 23. 1. 1948.

⁴⁰ SSSR žádal v březnu 1945 o zcela nereálných 6 miliard. Trumanově administrativě se nicméně v červenci podařilo prosadit v Kongresu navýšení fondů Export-Import Bank o 1 miliardu pro tento účel. GADDIS, John Lewis: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947*. New York: Columbia University Press 2000 (2. vydání; prvně publikováno 1972), s. 216–217, 222–224, 259–261, 355.

⁴¹ LC, Steinhardt Papers, box 55, Riddlebergerův dopis Steinhardtovi, 29. 8. 1947.

⁴² Viz např. FAURE, J.: *Americký přítel*, s. 70.

⁴³ LUNDESTAD, G.: *The American Non-Policy*, s. 175.

⁴⁴ FRUS Vol. IV (1948), s. 738–741. Steinhardtův telegram pro státního tajemníka, 26. 2. 1948.

⁴⁵ NARA, RG 59, Department of State Decimal File 1945–49, box 3324, 711.60F/2-2848, Steinhardtův telegram pro státního tajemníka, 28. 2. 1948, odpověď Steinhardtovi schválená Hickersonem, 2. 3. 1948.

K britské politice vůči Československu 1947–1948

Britská vláda byla ve své politice vůči Československu v letech 1947–1948 v mnohem složitějším postavení.⁴⁶ Její politika se s tou americkou přirozeně shodovala v marném urgování kompenzací za majetek svých občanů znárodněný na podzim 1945 a na poli geostrategickém také v úspěšném odporu vůči uzavření francouzsko-československé alianční smlouvy, ovlivněném obavami o další směřování klíčové západoevropské mocnosti, v níž drželi komunisté silné pozice. Jinak ovšem Velká Británie, sama ve svízelné hospodářské situaci, poskytovala Československu všestrannou pomoc. V roce 1946 šlo mj. o půjčku 5 milionů liber (tj. asi 10 milionů dolarů) plus dalších 2,5 milionu k nákupům z přebytků britské armády. V roce 1947 však byla nucena informovat své americké partnery, že dále není schopna finančně podporovat ani řeckou a tureckou vládu a ekonomický faktor se hrál svou úlohu i v rozhodnutí vyklidit Indii a Palestinu. V situaci takovéto krize vlastního impéria se už přirozeně necítila být schopna pokračovat ani v přímé ekonomické pomoci Československu.

Londýn ovšem na rozdíl od Američanů kupříkladu ještě koncem roku 1947 podporoval československou žádost o rozsáhlou půjčku od International Bank.⁴⁷ Analýzy Foreign Office také před únorem neodepisovaly Československo coby jednoznačnou součást sovětského bloku. V čele ambasády stál až do konce roku 1947 Philip Nichols, který už od válečných let zpravidla hájil politiku československých demokratů a i ve Foreign Office byl označován za čechofila. I on sice do Londýna hlásil, že odmítnutí Marshallova plánu skutečně neznamená žádnou zásadní změnu československé zahraniční politiky a spíše jde o markantní zviditelnění její zásady číslo jedna, tj. závislosti na politice sovětské. Americkou politiku odírání úvěrů však kritizoval a naopak zdůrazňoval, že je třeba i nadále dávat najevo západní zájem včetně maximální ekonomické pomoci, pro niž se – zcela s podporou Foreign Office – snažil získat i soukromé banky a společnosti.⁴⁸ Vůči československému vedení byl naopak velmi apologetický: „Je snadné Čechy obviňovat z nedostatku statečnosti, ale vzhledem k jejich zeměpisnému postavení, nedávné historii a celkové politické situaci v dnešním světě určitě nebudu prvním, kdo po nich hodí kamenem.“ Nebyl sám, kdo se divil, proč Rusové Čechoslováky takto před celým světem ponížili, proč je raději neinstruovali, aby konferenci po třech či čtyřech dnech opustili.⁴⁹

K udržení spojení z let válečných alespoň do určité míry v pozici mezi Východem a Západem měla pak napomoci pozoruhodná iniciativa ministra zahraničí Ernesta Bevina z počátku roku 1948 – doby, kdy promýšlel své zásadní zahraničněpolitické koncepce pro následující měsíce. V memorandu z 5. ledna 1948 informoval své kolegy ve vládě, že stupeň eliminace opozičních stran a vůdců se v zemích s dominantním sovětským vlivem různí, ale jen v Československu lze hovořit o efektivní a aktivní opozici

⁴⁶ Podrobněji viz SMETANA, Vít: Old Wine in New Bottles? British Policy towards Czechoslovakia, 1938–39 and 1947–48. In: CORNWALL, Mark – EVANS, R. J. W. (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe, 1918–1948*. Proceedings of the British Academy. Oxford: University Press 2007, s. 143–167, zde s. 155–167. Viz též KAMIŇSKI, Marek Kazimierz: Velká Británie a československé pokusy o „most mezi Východem a Západem“ 1945–1948. In: *Svědectví* 82 (1987), s. 445–463; CORNWALL, Mark: The Rise and Fall of a ‘Special Relationship’? Britain and Czechoslovakia, 1930–1948. In: BRIVATI, Bryan – JONES, Harriet (eds.): *What difference Did the War Make?* Leicester: University Press 1993, s. 130–150, zde s. 142–150.

⁴⁷ TNA, FO 371/65802, N 13662/351/12, dopis Robina Hankeyho Christopheru Warnerovi, 11. 11. 1947, Hankeyho dopis Allenovi do Washingtonu, 16. 12. 1947.

⁴⁸ Viz TNA, FO 371/65785, 8873/12/12, Nicholsova zpráva pro Bevina, 25. 7. 1947, 9207/12/12, Nicholsův dopis Hankeymu, 2. 8. 1947, 10448/12/12, Warnerův dopis Charlesi Hambrovi, 22. 8. 1947.

⁴⁹ TNA, FO 371/65804, N 8521/581/12, Nicholsův dopis Hankeymu, 12. 7. 1947.

komunistům.⁵⁰ Současně vyslal Bevin do Prahy jako nového velvyslance svého dosavadního tajemníka Piersona Dixona se slovy, že by „nerad udělal chybu v případě Československa“ a především s osobním poselstvím pro Beneše obsahujícím dotaz: „Co můžeme udělat, abychom jakýmkoli pro nás možným způsobem napomohli udržet svobodu jeho lidu.“⁵¹ Rozhovor se kvůli Benešovu očividně špatnému zdravotnímu stavu odehrál až tři týdny po velvyslancově příjezdu – prezident „zcela vyloučil“ možnost kolapsu demokracie v ČSR a za nejlepší formu podpory označil navýšení obchodní výměny.⁵² 24. února, na vrcholu krize, navrhl Dixon z Prahy Bevinovi, aby poslal Benešovi ještě jedno osobní poselství s ujištěním, že Britové sledují jeho zápas o udržení demokracie se sympatiemi a vírou v úspěch. I přes obavy Foreign Office, aby Britové nebyli nařčeni ze zasahování do vnitřních záležitostí Československa, byl Dixonovi 25. února v deset hodin ráno odeslán telegram, jenž ho k diskrétnímu tlumočení takového poselství zmocňoval.⁵³ Běh událostí však byl rychlejší.

Shrňme tedy – obě západní mocnosti si byly vědomy, že Československo si – na rozdíl od ostatních zemí regionu – z vlastní vůle zvolilo koordinaci vlastní zahraniční politiky se sovětskou. Sympatizovaly sice s nestálými představami části demokratů o „mostu“ mezi Západem a Východem, ale pouze coby stavby k udržování politických, ekonomických a kulturních kontaktů, nikoli komunikace, po níž by k revolucím vždy náchylná Francie přešla do postupně se formujícího východního tábora, jehož bylo Československo základním stavebním kamenem už od roku 1943. Diplomaté obou velmocí si stále více uvědomovali, že v takovéto mezinárodněpolitické konstelaci závisí budoucnost Československa na vztazích Východ – Západ; jestliže ty by dospěly k jednoznačné konfrontaci, pak bylo i vzhledem ke strachu z Německa jasné, kterou stranu země zvolí, a to bez ohledu na důsledky pro své vnitřní uspořádání. Britové měli značnou vůli Československu všestranně pomáhat, ovšem jejich ekonomické možnosti se tenčily. Naopak Američané měli potřebné zdroje, avšak rozhodli se pro politiku ekonomického nátlaku. Ta měla mírnit místní komunisty, ale v konečném důsledku je posílila.

K dopadům únorového převratu na americkou a britskou politiku

Lze říci, že komunistický převrat v Československu sehrál podobnou psychologickou úlohu jako obsazení českých zemí o devět let dříve – namísto flagrantní německé agrese ovšem tentokrát československé události varovaly před rafinovanější expanzí sovětskou, a to formou z Moskvy řízených komunistických převratů. Bylo však třeba počítat i s horšími eventualitami. Už 3. března předložil Bevin kabinetu memorandum, v němž s adresným odkazem na komunistické vítězství v Československu a nutnost efektivní sebeobraně zemí s parlamentní vládou a svobodnými institucemi doporučil transformovat dosavadní koncepci bilaterálních smluv na vznik multilaterální smlouvy o kolektivní sebeobraně. Protože zemím Beneluxu přirozeně byla taková myšlenka blízká, podařilo se podrobnosti smlouvy o Západní unii dojednat a schválit v rekordně krátkém čase – Bruselská smlouva byla podepsána už 17. března.⁵⁴ Jednání o vzniku Severoatlantické aliance začala krátce nato. Kulisami jednání byl silící strach z války, k němuž zavdaly únorové události mocný

⁵⁰ TNA, CAB 129/23, Review of Soviet Policy, 5. 1. 1948.

⁵¹ TNA, FO 800/450, Bevinova písemná instrukce pro Dixona, 18. 1. 1948.

⁵² Tamtéž, Dixonův telegram Bevinovi, č. 81, 11. 2. 1948.

⁵³ TNA, FO 371/71284, N 2158/157/12, Dixonův telegram pro státního tajemníka č. 126, 24. 2. 1948, Hankeyho záznam, 24. 2., telegram Foreign Office do Prahy, 25. 2. 1948, 9:55.

⁵⁴ Viz blíže SMETANA, 'Old Wine in New Bottles?', s. 144–145.

impulz, a který ještě zesílil tragickou smrtí Jana Masaryka o dva týdny později.⁵⁵ A přispívaly k němu i další zprávy z Československa. Podle sdělení jednoho ze spolehlivých Steinhardtových informátorů měl Molotovův náměstek Valerián Zorin během své mysteriózní únorové mise do Československa sdělit Gottwaldovi, že válka vypukne, „jen co se zlepši počasí“. Sovětský svaz si podle zprávy vytkl jako klíčový cíl vytvoření komunisty dominovaných vlád v Evropě do podzimu 1948, a to doslova za každou cenu včetně války se západními mocnostmi. CIA sice zůstala ke zprávě skeptická a nevěřila, že by SSSR ve snaze dosáhnout svých cílů byl připraven riskovat válku.⁵⁶ Sovětská blokáda západních sektorů v Berlíně však brzy otřásla i tímto předpokladem.

Československo skutečně zafungovalo jako spolehlivý *test case*, jenž doložil, že se Stalinovým Sovětským svazem nelze spolupracovat, ale je mu třeba čelit a aktivně se postavit jím inspirovaným pokusům o rozšíření komunistické vlády. Americká administrativa byla odhodlána k tomu nasadit – zejména ve strategicky klíčových zemích v čele s Itálií – veškeré prostředky včetně provádění tzv. *covert actions*.⁵⁷ V konkrétním italském případě amerických voleb posloužil československý případ jako vhodné memento v zorganizované korespondenční kampani, jíž Američané italského původu oslovili své příbuzné v Itálii, aby nevolili komunisty. Tato úspěšná akce přispěla k jejich drtivé volební porážce. Prezident Truman však dal pro každý případ souhlas s tajnými dodávkami zbraní do Itálie, což se rovnalo porušení amerických zákonů.⁵⁸ Únorové události v Československu zároveň posílily domácí podporu pro zahraniční politiku obou velmocí. Zejména v Británii utlumila i levicová část poslanců Labouristické strany svou dosavadní kritiku Bevinova neústupného kurzu vůči Moskvě. Trumanově administrativě pak únor 1948 napomohl k tomu, že se jí v dubnu po měsících debat konečně podařilo protlačit Marshallův plán Kongresem; zákonodárci schválili pro prvních dvanáct měsíců 4 miliardy dolarů a navrch 2 miliardy na další zahraniční pomoc.⁵⁹ USA také prokázaly větší ochotu organizačně i finančně podpořit rodící se struktury nové vlny československého exilu než Británie. V Londýně, ani ve Washingtonu se však neuvažovalo o podpoře jakýchkoli forem exilových vlád – z praktických důvodů se obě mocnosti rozhodly i nadále udržovat diplomatické styky s komunistickou vládou v Praze.⁶⁰ Studená válka v roce 1948 přeci jen nebyla horkou válkou let 1939–1945.

Československý únor nicméně pro Západ představoval varovnou ukázkou úspěšné komunistické expanze a odkaz na něj obsahovaly i americké strategické direktivy následujících let včetně nejproslulejší z nich – směrnice Rady národní bezpečnosti NSC-68 z dubna 1950. Její autor Paul Nitze, Kennanův nástupce na postu šéfa Oddělení analýz a plánování

⁵⁵ MASTNÝ, Vojtěch: Pražský puč v únoru 1948 a počátky Severoatlantického paktu. In: *Soudobé dějiny* 2–3 (1998), s. 247–256; DONOVAN, Robert J.: *Conflict and Crisis*. The Presidency of Harry S Truman, 1945–1948. New York: Norton & Company 1977, s. 360.

⁵⁶ KUHNS, Woodrow J. (ed.): *Assessing the Soviet Threat*, <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/>, No. 64 – Daily Summary Excerpt, 16 March 1948, Czechoslovaks Believe USSR Willing to Risk War.

⁵⁷ BYRNE, Malcolm – BLANTON, Thomas: U. S. Perspectives on the Coup in Czechoslovakia. New Evidence from U.S. Intelligence Files, rkp. referátu prezentovaného na konferenci Československý „únor“ 1948 – předpoklady a důsledky doma a ve světě v roce 1998 uloženého v archívu Ústavu pro soudobé dějiny.

⁵⁸ MILLER, James E.: Taking off the Gloves: The United States and the Italian Elections of 1948. In: *Diplomatic History* 1 (1983), s. 35–56.

⁵⁹ DONOVAN, R. J.: *Conflict and Crisis*, s. 361.

⁶⁰ K tomu viz blíže PREČAN, Vilém: Únorový převrat 1948 v Československu v mezinárodním kontextu. Bezprostřední a dlouhodobé důsledky. In: BENEŠ, Z. – KOVÁČ, D. – LEMBERG, H. (eds.): *Hledání jistoty*, s. 345–413, zde s. 364–377.

State Departmentu, v úvodní pasáži uvedl: „Útok na svobodné instituce je nyní celosvětový a v kontextu současné mocenské polarizace znamená porážka svobodných institucí na jednom místě porážku všeobecnou. Šok, jež nám přinesla destrukce Československa, nespočíval v jeho materiální důležitosti pro nás. V materiálních ohledech byly už jeho zdroje Sovětům tak jako tak k dispozici. Zničením integrity československých institucí jsme ovšem utrpěli porážku na poli zásadních hodnot, jež nás poškodila více než materiální ztráty, které nás postihly už dříve.“⁶¹

Viníky únorové porážky nehledali v následujících letech jen českoslovenští demokratičtí předáci v exilu,⁶² ale rovněž četní američtí a britští politici a diplomaté. I na adresu zástupců západních mocností v Československu se ozvaly kritické hlasy. Cecil Parrott, po válce britský tiskový atašé v Praze a o dvě desetiletí později velvyslanec, zalitoval ve svých memoárech, že velvyslancem Jeho Veličenstva nezůstal i v roce 1948 Philip Nichols. Ten by prý „nikdy nezůstal pasivní v době, kdy Beneš kapituloval“.⁶³ Otázkou však je, co mohl udělat lépe než Dixon, vezmeme-li v potaz omezené prostředky, jež by byl tak jako tak měl k dispozici. Příkrý verdikt vynesl v roce 1957 také šéf CIA Allen Dulles – Československo podle něj „nemuselo být ztraceno, pokud by tam byl někdo, kdo by proti tomu něco podnikl“.⁶⁴ Lze-li ovšem Laurenci Steinhardtovi vytýkat cokoli, pak určitě ne nezájem či pasivitu, jakkoli klíčové tři měsíce strávil v USA – na konzultacích a také kvůli operačnímu zákroku a následným komplikacím – a do Prahy přibyl teprve 19. února 1948. Pramenný výzkum v každém případě ukazuje, že Československo sehrávalo v americké i britské koncepci politiky pro poválečné období zdaleka ne nevýznamnou úlohu. V únoru 1948 tak v Praze prohráli spolu s československými demokraty rovněž západní mocnosti a jejich poslové. I o nich platí, že alespoň nemuseli prohrát tak trapně.⁶⁵

⁶¹ NSC 68: United States Objectives and Programs for National Security. In: SIRACUSA, Joseph M.: *Into the Dark House. American Diplomacy and the Ideological Origins of the Cold War*. Claremont, Cal.: Regina Books 1998, appendix 4, s. 211–263, zde s. 215–216.

⁶² Rozsáhlou dokumentaci k těmto debatám, zejména z let 1948–1950, lze nalézt v Hoover Institution Archives, Stanford University, Palo Alto, Cal., f. Eduard Táborský, box 4, složky 1948–1949 a 1945–1956.

⁶³ PARROTT, Cecil: *The Serpent and the Nightingale*. London: Faber 1977, s. 42.

⁶⁴ FRUS Vol. XXV (1955–57), s. 7–8.

⁶⁵ Tímto lakonickým závěrem uzavřel svou analýzu politiky demokratických stran Jaroslav Cuhra. CUHRA, Jaroslav – ELLINGER, Jiří – GJURIČOVÁ, Adéla – SMETANA, Vít: *České země v evropských dějinách*, IV (po roce 1918). Praha a Litomyšl: Paseka 2006, s. 177.

Sovětský pohled na československou cestu k Únoru. Retrospektiva roku 1949 a zkušenosti s migrací

Helena Nosková

Kromě hlavních cest a událostí, které vedly přímo k převzetí politické moci komunisty v únoru 1948,⁶⁶ existovaly cesty a události nepřímé, zdánlivě nesouvisející, přesto pro budoucnost důležité.⁶⁷ Ve svém konečném důsledku zaručovaly podporu politiky komunistů. Jednou z cest byla řízená výměna obyvatel v pohraničí, která vyústila v sociokulturní diskontinuitu pohraničních regionů. Pokusme se nyní na některých jevech z historie každodennosti ukázat, že na pohled běžné přesídlování obyvatel ve 30. a 40. letech v SSSR bylo jedním ze způsobů, jak prosadit totalitní direktivy a zlomit odpor společnosti. Přesídlování, výměny obyvatel, byť v upraveném demokratickém převleku, byly komunisty přeneseny do Československa, kde se staly jednou ze všedních, málo vnímaných cest k únoru 1948. Na začátku této cesty byl zájem sovětských politických sil vrcholného a pozdního stalinismu o Československo a indoktrinaci jeho demokratického politického systému. Na druhé straně vyvolala odezvu u českých a slovenských komunistů. Dotkneme se proto některých záměrů komunistických politiků v Československu, jejichž důsledné naplňování role žáků SSSR přeneslo modifikovanou sovětskou totalitní moc do poválečného Československa.

SSSR a jeho zájem o vnitřní situaci v Československu před únorem 1948

Písemné dokumenty ve fondech ruských archivů k přímému vlivu SSSR a jeho politiků na únorové události 1948,⁶⁸ z nichž některé prameny dále citujeme, nenajdeme. Pokud jde o rok 1948, archivy disponují písemnými prameny až od června 1948. Dokumenty a vyjádření k situaci v Československu končí podzimem 1947 s jedinou poznámkou, že v roce 1948 mají do československých bank přijít sovětští specialisté z Gosbanku. Prameny o sovětském působení na proměny společnosti v Československu v letech 1945–1954 z těchto archivů dokumentují záměry a činnost sovětských politiků, jejich vliv a působení na české a slovenské komunisty. Obojí destabilizovalo válkou narušené společnosti v českých zemích i na Slovensku a podílelo se na přípravě k převzetí moci. Teprve poté se v archivních

⁶⁶ Text vznikl v rámci projektu MŠMT, Národní program II- 2D06001.

⁶⁷ KAPLAN, K.: Pět kapitol.

⁶⁸ RGASPI, f. Molotov (17), f. CK VKP(b) (82); RGANI, f. Plenum CK KPSS 1941–1990 (2), f. Komissia CK KPSS po voprosam ideologii, kultury i meždunarodnych partijnyh svjazej 1951–1961 (5); GARF, f. Črezvyčajnaja komissija kollektivnyh chozjajstv 1942–1952 (518); RGAE, f. Glavnoje pereselenceckoje upravlenije pri Sovete ministrov SSSR (5675), f. Upravlenije pereselenija v rajone Dalnego vostoka i Sibiri (R-7021).

pramenech dočteme o tlaku sovětských politiků na československé komunisty. Důvod byl zřejmý – chtěli si udržet svůj vliv na ně a v důsledku toho i moc nad Československem.

Přenesme se do května 1949 podle kopie zápisu A. Nikofořova, který pro V. Molotova připravil rozbor vnitropolitické situace v Československu. Vychází z vyjádření druhého tajemníka velvyslanectví SSSR k článku korespondenta TASS Medova⁶⁹ o vnitřní situaci v ČSR po únorové „revoluci“. Dopisovatel TASS Medov v článku ze 17. 5. 1949 situaci v Československu nechválil. Naopak v předvečer IX. sjezdu KSČ vyjádřil obavy o budoucí osud Československa a jeho spojenectví s SSSR. O vnitropolitické situaci v ČSR po únorových událostech napsal, že je pro SSSR nepříznivá, protože únorová revoluce revolucí vlastně nebyla. Jak je známo, proběhla v mítincích a kabinetních jednáních nad šálkem kávy. Postrádala revoluční náboj a očistu společnosti, proto se zachovalo rozsáhlé nelegální podhoubí. Od léta 1948 ochabuje politický boj a lidé se odklánějí od režimu. Češi poslouchají BBC a Hlas Ameriky, kde hovoří Ripka, Zenkl, Lettrich. Jejich projevy mají velký vliv na psychologii Čechů a Slováků. Podle něho nyní v ČSR zvedají hlavu pravicové elementy a anglo-americké síly posilují svůj vliv na ČSR. Vrchu nabývají staré obyčeje a tradice, které lidi v Československu odvádějí od přátelství se sovětskými lidmi. Navíc jsou problémy se zásobováním trhu běžným zbožím, což situaci zhoršuje. Celá země se odklání od politiky SSSR a přiklání se podle svých tradic k Západu. Dokonce prosakují zprávy o přípravě převratu za účasti českých vojáků a tankových jednotek. Po převratu se mají uskutečnit nové volby. Pisatel za vším vidí americké špiony podporované americkým velvyslanectvím. V závěru se zmiňuje o nedostatku jakýchkoli masových akcí v Československu. Ani oslavy 1. máje nebyly dostatečné, spíše formální. I zde chyběla masovost, pravý revoluční náboj. Také v kultuře se projevuje reakce. Medov se kriticky pozastavuje u filmů „Léto“ a „Svědomí“, které údajně nezobrazují život v současném Československu. Československo udělalo výrazný krok zpět a představitelé KSČ údajně uvažují o zavedení pětidenního pracovního týdne, aby si získali pracující lid na svou stranu.

Sovětské velvyslanectví v Praze pohlíželo na situaci v Československu zdánlivě shovívavěji. Jeho druhý tajemník M. Chazanov rozebral 27. 5. 1949 vnitropolitickou situaci v Československu takto: ČSR mělo právo na nekrvavou revoluci, protože ji umožnilo znárodnění průmyslových podniků, pozemková reforma, odstranění pravicových sil ve vládě, institucích a armádě, což také znamenalo začátek přestavby armády. Podle Chazanova bylo vítězství dosaženo proto, že KSČ měla obrovskou podporu v masách lidí, a tak nebylo třeba krvavého boje s reakcí, která si byla vědoma síly KSČ. Reakce byla izolována a podpora demokracie Sovětským svazem jí nedovolila ani pomyslet na ozbrojený konflikt s anglo-americkou podporou.

Podle velvyslanectví se po únoru stala KSČ nejsilnější stranou a mohla uskutečnit všechny reformy v mezích lidově demokratického režimu. Čistka aparátu začala, ale ještě není u konce. Reakce přechází k ostrým nelegálním formám boje. Bylo by to nebezpečné, kdyby KSČ sešla z nastoupené cesty, přerušila boj s kulaký a zbytky buržoazní třídy ve městech a na vesnici, přestala upevňovat režim národní demokracie. „Současné důkazy o krizi v Československu nejsou a Medov je také nepřináší,“ píše Chazanov. Medov uvádí několik faktů o aktivizaci „reakčních poslanců“ a činnosti Američanů v zemi a činí z toho závěry:

- a) Sílí nepřátelský a nepřejícný vztah k lidem ve vládě ze strany širokých pracujících mas.

---

⁶⁹ Kopie jeho rukopisu je uložena RGASPI, f. 17.

- b) Ochladly vztahy Čechů a Slováků k SSSR, a to nejen buržoazních elementů, ale také předvoje obyvatelstva. Viní z toho nedostatek zboží v obchodech, které podle názoru lidí jde do SSSR. Tak tomu ale není. Velvyslanectví se odvolává na IX. sjezd a dvouletý a pětiletý plán, na kampaň masových socialistických závazků, což by podle jeho soudu nebylo možné, kdyby široké masy nepodporovaly KSČ. Podle Chazanova určil Medov nesprávné měřítko vztahů k SSSR. V ČSR je živá památka osvobození, záchrana před hladem v roce 1947, kdy za americké blokády SSSR poskytl Československu potravinovou a surovinovou pomoc.
- c) ČSR je státem nového typu demokracie uplatňujícím funkce diktatury proletariátu. To je nové a to Medov nevidí. Nechápe podstatu lidové demokracie, podle něj ČSR málo přejímá ze zkušeností SSSR. Podle velvyslanectví tomu tak není. KSČ soustavně zdůrazňuje přebírání zkušeností.
- d) Podle Medova si prostý Čech klade otázky, co se vlastně změnilo, když ministři žijí ve vilách, mají posluhovačky atd. To je ale reakční šeptanda, kterou Medov přijal a interpretuje ji nesprávně jako hlas lidu.
- e) Podle Medova všichni tajně obdivují Tita. Mnozí na vedoucích místech by si přáli méně spojení s Moskvou, zejména v oblasti trhu a ekonomiky. Tomu tak ale není.
- f) Medov píše: „Vedoucí soudruzi chtějí vybudovat socialismus bez boje, bez úporné práce, nad šálkem kávy, nad kterou ubíjejí příliš mnoho času...“ Podle Chazanova je to snůška nepodstatných skutečností. Medov nepochopil rozložení sociálních sil v zemi, ani permanentní vyostřující se třídní boj. Jeho dopis nemá nic společného se stranickými činy a necharakterizuje vnitropolitickou situaci.

Z rozboru těchto dvou pramenů je zřejmé, že Medov mediální cestou připravoval útok na Československo v předvečer IX. sjezdu KSČ, pokud by se komunističtí politici odchýlili od připravených referátů (uloženy ve složce fondu Molotov 1949).⁷⁰ Například v referátu A. Zápotockého, který je ve složce první v pořadí, jsou podtrženy věty o národní revoluci v roce 1945 a zničení kontrarevoluce v únoru 1948, o třídním nepříteli, který všechno ničil – stroje, úrodu, zakládal požáry, vyvolával vzpoury. Strana se naplnila jako tětiva a nepřítel odstranila. Nyní se opět nepřítel objevuje, a tak bude třeba zahájit čistky nejen ve straně, ale i jinde.⁷¹ Dále jsou podtrženy výzvy k údernictví, ke kolektivizaci zemědělství, pětiletému plánu a přestavbě průmyslové výroby. Ve složce následuje referát K. Gottwalda se souhrnem činnosti KSČ a dalšími úkoly. Podtržena je zde nutnost socializovat vesnici, izolovat malého a středního rolníka od vesnického boháče; družstva a státní majetky se musí stát vzorem. Je důležité dělat politiku na vesnici a združstevňovat podle zákona. Podtržena je část věnovaná školství, v němž našly útočiště protinárodní a protistátní živly, které za zády KSČ získávají vzdělání. „Pro reakci není na našich školách místo,“ píše Gottwald a podtrhuje sovětský politik. V závěru je podtrženo, že reakce přešla do podzemí a vyvíjí ilegální činnost, aby vyvolala válku, ve které bude SSSR poražen a bude obnoven kapitalismus. Následuje referát V. Širokého Problémy industrializace Slovenska, ve kterém nejsou podtrhané věty, a zjevně byl pročten jen zběžně. Chazanovův rozbor situace v Československu již viditelně vychází ze situace těsně po přečtení referátů na IX. sjezdu KSČ, kde je jeho účastníci nadšeně přijali. Zdá se, jako by se v SSSR prolínaly

⁷⁰ Jedinou výjimkou je referát R. Slánského nazvaný O práci ve straně (79 stran). Na jeho titulní straně je napsáno „archivováno 31. 3. 1970“. Do složky „Stenogramma otčetov i dokladov na IX. sjezde KPČ, Centralnyj komitet VKP(b), Vnešnepolitičeskaja komissija“ byl vložen dodatečně. Všechny ostatní referáty komise předem prostudovala a podtrhla důležitá místa, jejichž zvýraznění na IX. sjezdu si přála.

⁷¹ A. Zápotocký vyšel vstříc sovětskému tlaku a přislíbil vykonstruované politické procesy.

dva směry nátlaku na Československo; první se přimlouval za „vojenskou pomoc“ a druhý se snažil brát ohled na česko-slovenské tradice v demokracii.

Zájem sovětských politiků o těsnější vztah s Československem existoval již v roce 1936. Vyvolal ho tlak českých a slovenských komunistů usilujících o navázání úzkých kontaktů mezi SSSR a ČSR. Působení sovětských politiků na obnovení Československa se intenzivně projevilo v letech druhé světové války 1943–1945. Podle sovětského diplomata Majského měl Sovětský svaz v roce 1944 velký zájem o budoucí Československo, průmyslově a zemědělsky rozvinutou zemi, která se měla stát také jeho kovárnou a průmyslovou dílnou. SSSR potřeboval silné Československo, oslabené Polsko i Maďarsko. Přitom si byl vědom demokratického systému v Československu v meziválečném období,⁷² jeho oslabení, které mu přivodily národnostní menšiny, požadavky autonomie ze strany Slovenska. Když SSSR svým vlivem spoluvytvářel pevné Československo, musel trvat na jeho obnovení v rámci předválečných hranic kromě Podkarpatské Rusi, kterou požadoval pro sebe. Proto nabídl prezidentu Benešovi možnost vysídlení německé menšiny dle kritérií určených dekrety prezidenta republiky. Když prezident Beneš připojil žádost o podporu při vysídlování maďarské menšiny ze Slovenska, sovětská strana ji nezamítla.

Komunisté v Československu a sověští politici před únorem 1948

K. Gottwald s V. Noskem a J. Ďurišem předložil v únoru 1945 sovětským politikům ke schválení tzv. Gottwaldův projekt, ve kterém naléhali na pozemkovou reformu s kolektivizací, dožadovali se úpravy trestního práva a dali najevo své schopnosti denunce. Měli obavy z národních socialistů, zejména z JUDr. J. Stránského. Upozorňovali sovětské politiky na veškerá jeho vystoupení v minulosti proti SSSR. Stranou nenechali ani Jana Masaryka a obavy měli také z Ludvíka Svobody, který se jim zdál málo prokomunistický. Upozornili na nutnost změnit trestní právo podle sovětského vzoru, nastínili strukturu a organizaci nové vlády. Požádali o možnost, aby tyto body mohli ještě doplnit ústně.

Ve vysvětlujícím dopise k výše uvedenému projektu nastínili také vidinu slovanského bratrství pod záštitou SSSR. Představu nazvali Slovanský svaz. Do Slovanského svazu vedeného SSSR mělo patřit demokratické Polsko, ČSR, Jugoslávie a Bulharsko. V témže dopise přitakávali, ne-li přímo žádali, odstoupení Zakarpatské Ukrajiny Sovětskému svazu. Podotýkali, že z vlastních zkušeností vědí, že Beneš a nekomunističtí politici nebudou chtít vzít na sebe jisté závazky. Jako příklad uvedli své snahy o odstranění současného, tzv. reakčního a antisovětského vedení armády (generál Ingr a „jeho klika“) a nastolení demokratického a prosovětského vedení. Projevili hluboké znalosti poměrů na Podkarpatské Rusi, včetně jednání sjezdu Národního sovětu Zakarpatské Ukrajiny 16. 11. 1944, který vyslovil žádost o připojení se k SSSR.

Vedení SSSR (Stalin, Molotov) projekt posoudilo a mělo výhrady. Souhlasilo s konfiskací majetku německé a maďarské aristokracie, bohatých sedláků, nepřátel. Nesouhlasilo s odsunem chudších vrstev z řad Němců a Maďarů. Nesouhlasilo s bezplatným přidělováním konfiskátů. Již v té době se sověští vůdci seznámili s majetkovou situací Maďarů v ČSR, kteří byli většinou maloročníci. Poznamenali, že v důsledku nesprávné národnostní politiky na Slovensku vzrůstá činnost reakce a uvedli, že mnohé slovenské komunistické orgány se chovají vůči maďarským soudruhům nesprávně. Myšlenka posílení slovanství se sovětským politikům líbila a podpořili také rovnocenné postavení dvou národů – Čechů a Slováků v poválečném Československu.

⁷² KOCIAN, Jiří: Politický a správní systém Československé republiky. In: NOSKOVÁ, H. a kol.: K problémům menšin, s. 821.

Sověti pak projektu přisoudili roli politické předehty při jednáních o vytvoření nové československé vlády s vědomím, že Beneš nebude ochoten některé věci přijmout. Podle jejich názorů ale s dalšími požadavky v hrubých rysech vlastně souhlasí. Hlavním předmětem sporu bude zřejmě slovenská otázka a Zakarpatská Ukrajina. Ukázalo se, že problémem byla jen slovenská otázka. S odstoupením Zakarpatské Ukrajiny Beneš v podstatě souhlasil, a to s výhledem na podporu při odsunu maďarské menšiny z jižního Slovenska. Odsun Maďarů měl pomoci řešit slovenskou otázku. Generál S. Ingr byl vyměněn pod tlakem sovětských politiků za prokomunistického L. Svobodu.

Další písemný materiál je z července 1946. Je jím dopis Slánského adresovaný Molotovovi. Slánský píše o velkém úspěchu ve volbách a líčí, jak se podařilo odstavit Stránského na ministerstvo školství a osvěty. Zmiňuje se o krizi v lidové straně, o boji o ministerstvo národní obrany, které sice žádali národní socialisté, stejně jako ministerstvo vnitra a ministerstvo zahraničních věcí, ale získali jen ministerstvo školství a osvěty. Podle Slánského zaznamenává KSČ velký příliv nových členů, a tak od 1. 9. 1946 otevře vysokou politickou školu, kde noví soudruzi získají patřičné vzdělání. V červenci 1947 končí „dobré“ zprávy o posilování vlivu komunistů v Československu. Jak píše sovětský poradce S. Satilov 22. 7. 1947 Stalinovi, Molotovovi, Berijovi, Mikojanovi, Malenkovovi, Vozněsenskému a Ždanovovi (byro KSSS), nastupuje v československé armádě reakce. Vládní strany národně socialistická, slovenská Demokratická a další reakční elementy rozvinuly velkou aktivitu k vytěsnění komunistů z armády, Svoboda je pod jejich vlivem, i když hlasuje s KSČ. V dubnu 1947 podržel Svoboda reakční tisk a komunistu Kopolda vyměnil za reakčního Slováka Krispína. Připravuje sesazení Reicina, vyměnil náčelníka kontrarozvědky. Nepřijal do armády partyzány, za nimiž stál Gottwald. Neudrzuje družbu se sovětskou armádou při významných státních událostech, nenosí sovětská vyznamenání. Přimknul se k prezidentovi a Krajinovi, což je jeho přítel. Svobodovi nelze zapomenout přesídlení volyňských Čechů přesně podle vzoru přesídlování v SSSR a Slánský jej označuje za politicky nenadějného. Proto je třeba předat orgány kontrarozvědky (kromě jiného) pod Státní bezpečnost. Obdobnou zprávu píše Satilov 15. srpna 1947.

Sovětský pouónorový tlak na Československo

Po únoru 1948 také převážná část korespondence z Československa pochází z rukou sovětských poradců. Podle jejich vyjádření adresovaných byru ÚV KSSS se československé vysoké školy, nakladatelství, odbory obracely s různými prosbami o zprostředkování výměny zkušeností a vyhledání partnerských institucí v SSSR na sovětské velvyslanectví v Praze a československé velvyslanectví v Moskvě. Žádosti byly urychleně vyřizovány. Jednou z takových žádostí byl dopis adresovaný československému velvyslanectví v Moskvě z 9. 8. 1948, ve kterém údajně český Kulturní svaz prosí o zaslání odborné literatury včetně zákona o státní kontrole v SSSR pro československé ministerstvo vnitra, dále zákona o spolcích a právu shromažďování také pro ministerstvo vnitra, zákona o rodině, kurátorství a manželství pro ministerstvo spravedlnosti, o zaslání literatury o knihovnách odborů v SSSR pro československé odbory, o libreto Prokofjevova baletu Romeo a Julie a soubory fotografií o Leninovi a Stalinovi pro knihy, které se připravují k vydání v Československu. Od výměny zkušeností v oblasti školství, kultury a práva přešli sovětské poradci k nátlaku na přebírání zkušeností v oblasti vnitřních záležitostí a armády.

Ze zprávy sovětského poradce Abakunina J. V. Stalinovi z 29. 1. 1950 vyplývá, že již 13. 3. 1949 byl Gottwald důrazně upozorněn, že orgány StB pracují velmi slabě. Agenturní činnost je také velmi slabá a nejhorší je to v armádě, kde je vše zamořeno reakčními elementy, které udržují spojení s Anglií a USA. A nikdo z nich se pořádně nerozpracovává.

Za posledních pět měsíců StB neodhalila ani jedno závažnější spiknutí. A to v čase, kdy ČSR byla ve středu zájmu rozvědek kapitalistických zemí, nacházelo se zde mnoho zbraní a také amerických i anglických špiónů. Zejména v armádě prosperují reakční elementy a kontrarevoluční orgány. Jsou podřízené L. Svobodovi, který není politicky nadějný. Dále se ve zprávě rozebírá Gottwaldova neochota připustit, že země potřebuje sovětské poradce, zejména do orgánů ministerstva vnitra. Gottwald i Slánský se bojí, že poradci budou mnoho vědět a budou informovat Moskvu.⁷³

Z dalších písemností je zřejmé, že Gottwald a Slánský reagovali na nátlak ze SSSR zvaním právníků, kulturních pracovníků, odborových funkcionářů, organizací Slovanského komitétu atd. V červnu 1949 žádá ministerstvo školství a osvěty výměnu delegací právníků vyučujících na vysokých školách v SSSR a ČSR. Výměna údajně přinese užitek zejména Československu a doporučuje ji ministr vysokého školství SSSR Kaftanov. Skupina sovětských právníků přijela na celý rok a působila na univerzitách v Praze a v Brně. Přivezla sovětskou odbornou literaturu.⁷⁴ Československý právní systém měl být přizpůsoben sovětskému. Že k tomu přizpůsobení a převzetí došlo, dokazují politické procesy 50. let. Trestní právo pak vycházelo při posuzování viny z přiznání stíhaného, nikoliv z dokazování viny. Zvláštní soubor písemností popisuje Slovanský komitét SSSR v Moskvě a vznik Slovanského komitétu v ČSR, který byl zřízen na základě Stalinova zájmu, již popsané iniciativy československých komunistů včetně Zdeňka Nejedlého, který se chopil jeho organizování. Stalin chtěl takto více proniknout do podrobovaných slovanských zemí a prostřednictvím „slovanství“ vnášet do nich ideologii stalinismu. Výsledkem bylo pozvání všech Slovanských komitétů na slavnosti na Děvíně 5.–11. 7. 1949. Měla to být slovanská demonstrace jednoty proti „reakční“ katolické církvi a Vatikánu. Měla posílit vliv na slovanskou emigraci v USA, Kanadě, Latinské Americe. Očekávala se účast 100 000 lidí, účastnili se komunističtí politikové – Zápotocký, Široký, Clementis, Svoboda, Nosek a další. Slavností se účastnila velvyslanectví SSSR a dalších slovanských zemí a delegace z těchto zemí. Celá akce měla být slavností za mír a socialismus. Měla být také odpovědí na aktivity církvi. Měla podpořit vliv KSČ, zejména na vesnici, poukázat na budovatelské úspěchy. 7. července 1949 se konala porada všech Slovanských komitétů. Netýkala se jen úspěchů v kultuře, ale především hodnocení politické práce, boje za mír a budování socialismu. Byly zformulovány body jak pracovat a ovlivňovat, jak udržovat styky se slovanskou emigrací v kapitalistických zemích a jak šířit příznivé informace o SSSR a lidové demokratických zemích. Naplnilo se tak Stalinovo přání mít další instituci, která bude šířit ideologii do podrobovaných zemí. Po ukončení děvínských slavností odjela sovětská delegace do Prahy, kde se účastnila zasedání předsednictva Slovanského komitétu v ČSR. Zasedání řídil Z. Nejedlý a V. Kopecký a účastnil se ho Svaz československých spisovatelů.

2. srpna 1949 tlumočilo československé velvyslanectví v Moskvě pozvání sovětské delegace na 5. výročí Slovenského národního povstání. V rámci sovětské delegace byl pozván spisovatel B. Polevoj, K. Simonov a Sorokin z Muzea partyzánské slávy v Kyjevě.⁷⁵ Oslavy

⁷³ RGASPI, f. 17, opis 133, sign. č. 78. V roce 1950 Abakunin posílal V. Molotovovi zprávy od poradců Lichačova a Makarova, ve kterých informovali o V. Clementisovi jako o agentovi francouzské rozvědky, o práci K. Gottwalda, hlášení o situaci ve straně národních socialistů (11 000 členů) a lidovců (3 000 členů), obě strany nemají program. V roce 1953 informoval Molotova o válečném průmyslu v ČSR.

⁷⁴ Tamtéž, sign. 74 (např. Kečekjan, F. V.: Teorie a dějiny státu a práva; Maňkovskij, V.S.: Trestní právo; Kožežnikov, M. V.: Proces ve trestním právu; Bratus, S. N.: Občanské právo; Kotat, V. F.: Státní právo v SSSR a sovětské hospodářství; Grigorjev, V. K.: Družstevní právo a kolchozy; Boldyrev, G. V.: Finanční právo atd.). RGASPI, f. 17, inv. č. 258.

⁷⁵ Tamtéž, sign. 78.

začaly 26. 8. 1949 a trvaly deset dnů. Tyto dny byly prohlášeny za Dny přátelství se SSSR. Jeden z dnů byl věnován přednáškám. Úvodní přednášku Nová československá justice přednesl ministr Čepička, následovala přednáška V. Procházky Lidová demokracie a její funkce a přednáška J. Turečka Českoslovenští právníci a světový boj za pokrok a mír. Podobná sovětská invaze zasáhla odbory, média, svaz spisovatelů.

Ve dnech 3.–14. 3. 1949 navštívili sověští spisovatelé sjezd českých spisovatelů. Konal se literární večer na Univerzitě Karlově, beseda v Domě čs. armády, na Vysoké stranické škole, v redakci *Rudého práva* a *Lidových novin*. Z poznatků sovětských pozorovatelů, které byly zaslány Molotovi se dovídáme, že společnost v ČSR je krajně pasivní. Spisovatelé jsou odtrženi od mas, především od zemědělců. „Kruh inteligence je uzavřen jen do své práce, všude je mnoho úředníků. Nikde nepořádají masové akce a nedokáží pro svou práci ani využít příjezd delegace ze SSSR. Vše je zahlceno byrokracií. Přitom v ČSR je obrovský zájem o sovětskou knihu. Mnoho se jich také zde vydává, ale vydávají se také knihy autorů, pro které nelze nalézt opodstatnění. Zjistili jsme, že zde vycházejí knihy Pasternaka, Achmatovové, Šelvinského atd.“⁷⁶ Velkým nedostatkem propagace je, že vysílání v ČSR není napojeno na sovětský rozhlas přímo z SSSR, který zde není slyšitelný. České vysílání o SSSR není kvalitní. Závěrem se pisatel přimlouvá za lepší organizaci zájezdu brigád do demokratických zemí. Zde byly současně s divadlem Chlopkova, baletem G. Uljanovové, delegací odborů, skupinami lektorů atd. Zpráva je doložena překladem článku z *Rudého práva* z 15. 3. 1949. Zpráva z Bratislavy upozorňuje na malý vliv sovětských státních občanů žijících v Bratislavě na místní stranické organizace.

Na špatné poměry na Slovensku upozornil pověřenec práce a sociálních věcí F. Zupka v besedě s Novikovem 17. 10. 1949. Vážne průmyslová výroba v důsledku špatné organizace práce. Na Slovensku jsou výrazně nižší platy než v Čechách, a tak kvalitní dělníci odcházejí do Čech. Je zde velká nespokojenost s odbory, protože v nich pracují funkcionáři, kteří své práci nerozumějí. Také ve vedení strany jsou funkcionáři odtrženi od lidu, původem synové statkářů, kteří představují vyšší kastu. KSS ale nepřipouští žádnou kritiku.⁷⁷ Zanedlouho, 26. 11. 1949, Grigorjan a Molotov jednali o vážných nedostatcích v práci československých odborových svazů a došlo k jejich radikální přestavbě a výměně vedení.

Migrace a pohraničí v ideologických plánech a politickém boji komunistů

Písemné prameny dokládají, že sověští politici byli velmi dobře obeznámeni nejen s vnitropolitickou situací v Československu, ale i s reáliemi, tradicemi a každodenností, které dokázali obratně využívat ve prospěch své zahraniční politiky a k nastolení totalitního režimu u nás v únoru 1948. Připustili použití praktik již vyzkoušených v sovětských republikách. Československo je použilo, protože v podstatě s totalitní mocí nesouvisely a byly běžné, pokud nesledovaly jiný cíl než migrace skupin Čechů a Slováků z vnitrozemí i zahraničí do pohraničí se záměrem posílit národní stát a doplnit poválečný stav obyvatel. Pohraniční regiony zabíraly třetinu území a v letech 1945–1954 uvedly do pohybu takřka 5 milionů lidí.⁷⁸ Ponecháme stranou známé dekrety prezidenta republiky z roku 1945 vztahující se k neslovanským menšinám,

⁷⁶ Tamtéž, sign. 76.

⁷⁷ Tamtéž, f. 17, opis 137, sign. 74.

⁷⁸ Využití tohoto území určoval Osídlovací plán pohraničí českých zemí po odsunu Němců z hlediska celostátního hospodářství a obrany státu. Jeho autor prof. tech. dr. ing. Karel Matyáš plně vychází ze Stalinových teorií o zajištění hranic, národnostní otázce atd. NA Praha, f. 100/1, GS-ÚV KSC, 1945–1951, sv. 180, a. j. 1125, s. 16–27.

konfiskaci jejich majetku, osídlování tohoto majetku a soustředíme se na méně známé souvislosti, které byly v režii komunistů.⁷⁹

Skutečnost, že ihned v řízení migrací v pohraničí převzali iniciativu komunisté, potvrzuje předpoklad, že také počítali s jejich využitím pro destabilizaci rozsáhlých oblastí, která způsobí rozvolnění sociálních vazeb a podpoří zánik střední třídy nejen v pohraničí,⁸⁰ a je také s různými přesuny obyvatel i ve vnitrozemí⁸¹. I pohraničí českých zemí se díky své rozloze mohlo stát podle přání československých komunistů nástupním prostorem pro sociální změny, obdobně jako „osvědčený“ Stalinův experiment, který ani v SSSR ještě nebyl ukončen a pokračoval až do roku 1954. I zde mohly být použity různé praktiky nátlaku, musely však budít zdání demokratických postupů, protože Československo bylo na rozdíl od SSSR zemí ve středu Evropy, nebylo zemí jedné politické strany, ale zemí demokratického pluralismu. K docílení tohoto zdání vytvořili českoslovenští komunisté představu svého středního rolníka s vymezeným přídělem půdy a tato rozloha půdy neměla přesáhnout nejnižší hranici polností středního rolníka ve vnitrozemí. Nesoběstačnost těchto usedlostí v pohraničí mělo vyvolat usídlování lidí neznalých samostatného hospodaření, pocházejících z nižších sociálních vrstev včetně reemigrantů ze zahraničí, kteří navíc přicházeli z jiných přírodních a klimatických podmínek. Tento postup schvalovali sovětské politiky, protože věděli, že KSČ musí použít jiné metody vedoucí k budoucí kolektivizaci než ty, které byly použity v SSSR ve 30. letech, kde vyvolaly hladomory a odpor lidu následně řešený dalším přesídlováním. Proto Molotov nedoporučil Đurišovi na sklonku roku 1944 zřizovat v poválečném Československu kolchozy, a to ani v pohraničí na půdě získané odsuny Němců a Maďarů. Doporučil jinou cestu, která také byla od 30. let pokusně zaváděna v SSSR na nově kolonizovaných území Sibiře a Dálného východu.⁸² Z pohledu západních demokracií mělo být zřejmé, že SSSR nevyvíjí nátlak na změnu politických poměrů v Československu v souvislosti se změnou soukromého vlastnictví. Úzké kulturní vztahy a proklamovaná výměna zkušeností v různých oblastech (vzdělávání, věda,

⁷⁹ V dekretu prezidenta republiky č. 27/1945 Sb. ze dne 17. 7. 1945 o jednotném řízení vnitřního osídlení lze nalézt sovětský vliv (viz níže), právě tak ve Statutu Osídlovacího úřadu v Praze a Ústřední osídlovací komise. Obojí bylo pod vlivem čs. komunistů budováno podle sovětské předlohy, viz níže.

⁸⁰ O tom, že komunisté řídili osídlování a že bylo kladem v poválečném dění, byť rozmetalo a znivelizovalo sociální struktury, se píše v publikaci ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí v českých zemích po druhé světové válce*. Brno: CERM 2005, s. 25–89. Mnohem důrazněji je vyzvednuto toto dílo komunistů v publikaci SLEZÁK, Lubomír: *Zemědělské osídlování českých zemí po druhé světové válce*. Brno 1978.

⁸¹ Pozdější odsun tzv. kulaků, „rozptyl“ živnostníků, tzv. bývalých, směřoval po roce 1948 do těch oblastí v pohraničí, které se nepodařilo osídlit.

⁸² Pro Československo navrhovali sovětské experty zpočátku hospodaření v tozech a artělech. K tomuto experimentu se hodilo pohraničí, kde byla třetina zemědělské půdy. Proto byly podle sovětského vzoru kromě národních výborů zřízeny instituce řídicí osídlování – Osídlovací úřad se stejným statutem a činností komisí, zmocněnců atd. V sovětských tozech si část přesídlenců v extrémních přírodních a klimatických podmínkách mohla ponechat v soukromém držení hospodářská zvířata a veškeré pracovní nástroje. Půdu získali přídělem při přesídlení současně s nově postavenou usedlostí. Usedlostí byl srub o rozloze do 50 m². Několik zemědělců pak s přidělenou půdou dobrovolně založilo toz, kde každý pěstoval ty plodiny, které dokázal v nových podmínkách vypěstovat nejlépe. Byli v něm pěstitelé obilí, sadaři, zelináři atd. Půda sice náležela tozu, zůstala ale rozdělena interně mezi hospodáře. Každý obdělával svůj příděl a představenstvo toz přerозdělovalo část odevzdané úrody mezi jeho podílčníky. Typ toz byl úspěšnější než klasické kolchozy se společným vlastnictvím a artěly, kde společné vlastnictví výrobních prostředků platilo pro hlavní činnost (mlékárna). Proto také mnozí ti, kterým byla půda konfiskována na Ukrajině i v Rusku, raději odcházeli osídlit nová území v naději, že si vybudují znovu své hospodářství. Na konfiskované půdě se zakládaly sovchozy, kde vše bylo vlastnictvím státu. Kromě Ukrajiny, Ruska, Běloruska (později baltských států) to postihlo především Kazachstán a další středoasijské republiky. Tam sovchozy převažovaly a byly direktivně řízené.

výroba), jak jsme je nastínili výše, byly uváděny jako důsledek slovanské příbuznosti, kulturní blízkosti a nové poválečné orientace nejen české a slovenské společnosti. Mělo být zřejmé, že veškeré politické dění v ČSSR pramení z vnitřních poměrů a rozložení politických sil. Proto české a slovenské politické strany bez zkušeností s migracemi v SSSR, které naopak znali komunisté, nedokázaly zcela odhadnout jejich záměry a prosazovaly skutečné zájmy pohraničí, včetně tam osídlených skupin osídlenců.⁸³

V Ruském státním ekonomickém archivu jsou uloženy Spisy Všesvazové přesídlenecké komise při Centrálním úřadu Lidového komisariátu zemědělství SSSR, na jejímž řízení se podílel Stalin. V roce 1929 začalo plánované přesídlování lidí z Ukrajiny a centrálních oblastí Ruska na Sibiř a Dálný východ, do Burjatsko-mongolské oblasti a Jakutské SSSR. Stalin, tehdy komisař pro národnosti a národnostní otázky, dokázal postupně spojit přesouvání národnostních menšin i národů s plošnou likvidací bývalých středních vrstev v SSSR a skupin lidí, kteří domněle mohli ohrozit jeho politiku nivelizace sociálních struktur v důležitých regionech svazových republik. Dokázal marginalizovat velké skupiny lidí a následně je fyzicky likvidovat, aby uvolnily místo těm, které totéž čeká v budoucnu. Vše ale probíhalo v rámci údajného hledání nových zdrojů obživy a údajné „záchrany“ velkých skupin obyvatelstva před hladomorem, který postihl rozsáhlé oblasti SSSR. Jen později doložená užívaná terminologie napovídá, že šlo o přesídlování nepohodlných skupin obyvatelstva, které odmítaly kolektivizaci. Datum začátku velkého přesídlování koresponduje s datem usnesení ÚV KSSS o okamžité a úplné kolektivizaci. Přesídlenecké komise pak vytvářely v nehostinných podmínkách vesnice a tábory zvláštních přesídlenců, kteří tam museli bojovat o přežití a psát děkovné dopisy ÚV KSSS.⁸⁴

V letech 1932–1933 sovětská moc záměrně vyvolala na Ukrajině hladomor, který stál 10 milionů životů. Měl zlomit odpor Ukrajinců ke kolektivizaci,⁸⁵ umožnit jejich vysídlení z Ukrajiny a následné osídlení celých oblastí Ukrajiny lidmi oddanými politice SSSR, kteří měli vytvořit také novou kolektivní paměť kolektivizace Ukrajiny. V roce 1933 tak vznikly v důsledku rozsáhlé činnosti komise aparáty zplnomocněných představitelů Hlavního přesídleneckého úřadu. Jejich úkolem bylo nejen plánovat a řídit přesídlování obyvatel z centrálních oblastí Ruska, donských kozáků a dalších „kulaků“ z Ukrajiny na Sibiř a do Střední Asie.⁸⁶ Komise řídila také vnitřní dosídlování Ukrajiny zčásti demobilizovanými rudoarmějci a oddanými sovětské moci. Tato centrální přesídlovací komise sepisovala také cikánské kolchozy a kočovné cikány. S komisí spolupracoval Přesídlenecký oddíl NKVD při Hlavní správě táborů NKVD SSSR, který v roce 1934 zřídil Hlavní správu táborů – Gulag. Řídil také osídlování oblastí podél Bajkalsko-amurské magistrály, kam posílal lidi do naprosto nevyhovujících přírodních a klimatických podmínek.⁸⁷

Stalin dokázal zorganizovat hladomor i v dalších oblastech, zejména v těch svazových republikách, které se nepodřídily ruské etnické centralizaci. Vše se uskutečnilo pod záminkou ochrany kulturní identity, ochrany hranic a podobně.⁸⁸ V roce 1938 vzniklo Byro

⁸³ To velmi dobře chápali národní socialisté, lidovci i sociální demokraté, když prosazovali návrat volynských Čechů a jejich usídlení v pohraničí, dále společně se slovenskou Demokratickou stranou usilovali o návrat Čechů a Slováků z Jugoslávie, Německa, Rakouska.

⁸⁴ RGAE, Moskva, f. 5675, opis 1, sign. 8. Korespondence o vnitřním přesídlování, opravě domů, nábořech osídlenců, hlášení o přesídlování, poznámky o nábořech, dopisy rudoarmějců Stalinovi o boji s třídním nepřítelem – kulaky a pravičáky, kteří zkoušejí sabotovat, brzdit, škodit. Politická hlášení o přesídlování z různých oblastí atd.

⁸⁵ Podrobněji TERNON, Y.: *Genocidy XX. století*. Praha: Themis 1997, s. 204–210.

⁸⁶ RGAE, f. 5675, opis 3, sign. 8.

⁸⁷ Tamtéž, opis 1, č. 183, Materiály o přesídlování při stavbě BAM, 1937.

⁸⁸ V letech 1933–1937 již fungovaly dvě komise – obilnářská a bavlníková. Obilnářská komise se

pro zemědělské přesídlování s Přesídleneckým úřadem, jehož úkolem bylo přesídlování kolchozů, soukromě hospodařících rolníků, malozemědělců do nových zemědělských oblastí, vysídlování a přesídlování těch, kteří museli opustit původní domov ve státním zájmu (budování průmyslu, železnic, vodní díla, ale především nevhodné sociální zařazení a politické důvody). Úřad zřizoval přesídlenecké oddíly, které přesídlování obyvatel zajišťovaly. Fungoval u rady ministrů SSSR⁸⁹ a pod jeho vedením migrace pokračovaly bez přerušení za války až do roku 1954.⁹⁰

Českoslovenští komunisté se s organizací přesídlování a kolektivizací seznamovali od roku 1936, zejména v letech svého moskevského exilu. Stalin své dílo prezentoval také jako ochranu národů, národních menšin a kulturních identit. Oproti rozlohám a velkým vlnám migrací v SSSR se poválečné migrace v Československu odehrávaly v menším prostoru. Význam ale byl značný. Se zájmem SSSR o budoucí československý satelit, kde ale fungovala pluralitní demokracie, význam pohraničí a řízených migrací rostl. Dokládala to angažovanost komunistů, posilování jejich moci zdola, ze všech regionů a komisí.⁹¹ „Výhodou“ tohoto přesídlování obyvatelstva podle sovětských stranických orgánů bylo rozbíjení lidských pospolitostí s jejich tradicemi, zvykovými právy, etickými hodnotami, příbuzenskými vztahy, sousedskou výpomocí, zvyky a obyčejí provázanými liturgickým rokem a jeho obřadností, s odkázaností na náboženství (nejen pravoslavné) a možnost vytvořit pod politickým tlakem nová společenství lidí. Pod Stalinovým vlivem byli nepřátelé přiřazováni k určitým etnikům a skupinám.⁹² Válka byla záminkou k etnické homogenizaci pohraničí a k likvidaci multietnických oblastí. NKVD plnila nařízení státní moci a permanentně válčila s obyvatelstvem vlastní země. Čeští a slovenští komunisté se seznámili i s těmito možnostmi získání a udržení moci. Podmínky ale byly jiné – lidé nepřicházeli osídlit do nehostinných podmínek. Naopak získávali zachovalý a značný majetek, proto ihned od počátku byla sovětská strana proti přidělování majetkových podstat bez ocenění, které pak bylo nutno splácet.⁹³ I zde ale byl velký prostor k manipulaci, zejména když komunisté přijali za své další nátlakové akce totalitní moci – vyvolávání strachu, konstruování obvinění, vykonstruované procesy s určitými skupinami obyvatel.⁹⁴

S odsunem původního obyvatelstva došlo v Československu k obdobným procesům jako v SSSR – nastoupila běžná praxe řízených migrací, které vzala do svých rukou Osídlovací komise ÚV KSČ.⁹⁵ Volby v roce 1946 její vliv posílily. Ihned zabránila dalšímu příchodu reemigrantů z Rakouska, USA, Kanady, Německa a vyvolala návrat těch, kteří již z těchto zemí reemigrovali. Usilovala o to, aby reemigranti z SSSR nebyli usídlováni

---

zabývala přesídlováním a hospodařením kolchozů v RSFSR a přesídlováním židů do židovské autonomní oblasti; bavlínicková komise měla na starosti přesídlování do Střední Asie, hledání nové půdy a meliorace.

⁸⁹ Tamtéž, č. 631.

⁹⁰ Tamtéž, č. 208. Postavení a situace Kanceláře pro zemědělské přesídlování, vymezení oblastí k přesídlování, nábor pracovních sil do kolchozů, r. 1938.

⁹¹ KAPLAN, Karel – SLÁMA, Jiří: *Parlamentní volby v Československu v letech 1935, 1946 a 1948*. Praha: FSÚ 1991; KAPLAN, K.: *Pět kapitol*.

⁹² Např. podle archivních materiálů uložených v GARE, f. 7543, č. 11 se Čečenci a Ingušové vzbírali kolektivizaci, stejně tak Kazaši, Kirgizové. Kalmykové byli nekontrolovatelní kočovníci, Němci patřili k agresorům, krymští Tataři také.

⁹³ Viz výše výhrady ke Gottwaldovu projektu z února 1945.

⁹⁴ První politické procesy byly připraveny již v roce 1946–1947, a to s volyňskými Čechy (Horšovský Týn, Chomutov, Kadaň, Praha) právě v pohraničí. Další následovaly v letech 1948–1954 a byly vykonstruovány podle sovětského vzoru. Podrobněji NOSKOVÁ, Helena: *Návrat volyňských Čechů. Naděje a skutečnost let 1945–1954*. Praha: ÚSD 1999, s. 145–171.

⁹⁵ NOSKOVÁ, Helena: *Osídlenecká komise ÚV KSČ a reemigrace v letech 1945–1948*. In: TŮMA, Oldřich (ed.): *Historické studie. K sedmdesátinám Milana Otáhalu*. Praha: ÚSD 1998, s. 116–129.

v pohraničí, ale rozptylování ve vnitrozemí po jednotlivcích a rodinách, pokud vůbec budou reemigrovat.⁹⁶

Sovětská strana již v roce 1945 ztratila zájem na vysídlení Maďarů ze Slovenska, protože zjistila, že slovenští Maďaři jsou především malorolníci, drobní živnostníci (i organizovaní komunisté)⁹⁷ na rozdíl od části Slováků v Maďarsku, Slováků a Čechů z Jugoslávie⁹⁸ a dalších zemí, kteří patřili k zámožnějším rolníkům. Kumulace těchto skupin migrantů v pohraničí mohla zcela zhatit plány komunistů na ovládnutí tohoto rozsáhlého území. Pouze ti, kteří neuměli hospodařit, mohli později přistoupit na společné hospodaření a zdánlivé vzájemné předávání zkušeností.⁹⁹ Ač u nás nenabývalo přesídlování takové podoby jako v SSSR, destabilizovalo českou a slovenskou společnost, a to nejen v pohraničí. A tuto destabilizaci komunisté využili.¹⁰⁰

K instalaci totalitního režimu v Československu přispěly i skutečnosti plynoucí z poválečné situace a postihu neslovanských menšin na našem území. Deklarovaný záměr posílit slovanské obyvatelstvo na našem území přinesl jistá omezení a vedl k sociální diskontinuitě v rozsáhlých pohraničních regionech. Únor 1948 byl komunisty dostatečně připraven z mnoha stran – vytvořením národních výborů s mnohými komisemi podle sovětského vzoru, postupným okleštěním soukromého vlastnictví, odsuny obyvatelstva, přesídlováním různých skupin lidí, změnou právního systému atd. Byl připraven rozsáhlou masovou osvětou z SSSR.

České a slovenské demokratické politické strany, ještě existující nevládní sektor, instituce i spolky podcenily nebezpečí masové a všudypřítomné propagace sovětského režimu. Demokratické instituce nedokázaly obdobným způsobem vést Čechy a Slováky k zachování a obraně demokratického právního systému, protože toto působení na masy je v demokracii neobvyklé. Nápor totalitních myšlenek, jejichž nositeli byli komunisté podporovaní sovětskou mocí, byl ofenzivní, semknutý, řízený, stále přítomný a působil na poválečný stav mysli lidí. Zájem sovětské moci na udržení Československa v područí své moci plyne ze sledování situace v zemi po únoru 1948. Nemenší zájem o Československo měla sovětská strana před únorem 1948. Bez každodenního působení ve všech oblastech dění by nemohla svůj záměr realizovat, aniž by viditelně uplatnila moc. Nejen sledování vnitřního života v zemi a reagování na něj, ale také předání „zkušeností“ s osídlováním pohraničí přineslo posílení politické moci komunistů a jejich převzetí moci v Československu takřka bez znatelného zásahu ze strany SSSR.

⁹⁶ NOSKOVÁ, Helena: Volyňští Češi v poválečném Československu. In: HÁJEK, Jiří – KOCIAN, Jiří – ZÍTKO, Milan (eds.): *Fragmentsy dějin*. Sborník k šedesátinám Jana Gebharta. Praha: Historický ústav 2006, s. 479–492.

⁹⁷ KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha: Panorama 1990, s. 85–129; NOSKOVÁ, Helena: Maďaři a české země. Ztráta tolerance v autoritativním režimu Československa. In: TÁŽ a kol.: *K problémům menšin*, s. 87–112.

⁹⁸ NOSKOVÁ, Helena – Váchová, Jana: *Reemigrace Čechů a Slováků z Bulharska, Jugoslávie a Rumunska v letech 1945–1950*. Praha: ÚSD 2000, s. 8–33.

⁹⁹ ČAPKA, F. – SLEZÁK, L. – VACULÍK, J.: *Nové osídlení pohraničí*, s. 88–90.

¹⁰⁰ SLÁMA, Jiří: Důsledky nuceného vysídlení Němců pro Československo. In: *Soudobé dějiny 4–5* (1994), s. 527–532.

Únor 1948 a jeho dopad na československo-polské vztahy

Jiří Friedl

Vztahy Československa s jeho severním sousedem se po druhé světové válce neutvářely dobře.¹⁰¹ Znovu se v diplomatické (a v červnu 1945 málem i ve vojenské) rovině rozhořel spor o Těšínsko, vzájemné vztahy komplikovaly i československé územní požadavky ve Slezsku. Polští komunisté (kteří sice byli díky Sovětům již de facto u moci, však potřebovali získat větší popularitu) velké naděje vkládali do československých soudruhů a předpokládali, že s jejich pomocí se podaří dosáhnout, když už ne odstoupení části Těšínska, tak alespoň poskytnutí rozsáhlých menšinových práv zde žijícím Polákům. V těchto představách se ovšem odráželo nepochopení reality vnitropolitické situace v ČSR. KSČ sice byla ochotna k určitým ústupkům, ty však nebyly takové, jaké by si Varšava přála. Českoslovenští komunisté museli před únorem 1948 počítat se silnou opozicí (zejména v podobě národně socialistické strany), která pod dojmem mnichovských událostí jakékoli ústupky ve prospěch Poláků odmítala. Není pochyb o tom, že ani veřejnost by něco takového nebyla ochotna akceptovat. S odporem se vedení KSČ muselo ostatně vyrovnávat i ve vlastních řadách. Proto se také nedařilo zakončit jednání o uzavření spojenecké smlouvy, která se zastavila ve chvíli, kdy se obě strany nedokázaly shodnout na konečném znění menšinové klauzule dodatkového protokolu. Přímý zásah Moskvy v únoru 1947 (ostatně i předchozí vyjednávání byla zahájena na popud Sovětů) už nemohl nikoho nechávat na pochybách, kdo je skutečným vládcem ve středovýchodní Evropě.

V té době z československo-polských vztahů již mizely také územní požadavky Prahy ve Slezsku. Nejpregnantněji situaci charakterizoval námětek předsedy vlády Zdeněk Fierlinger: „Pokus o jednání s Polskem o územních požadavcích v tomto stadiu nemohl vésti k pozitivnímu cíli, ale na druhé straně by takový pokus mohl působiti v Moskvě dojmem, že u nás padla myšlenka spojenecké smlouvy s Polskem, a tím bychom ztratili ono plus, které pro nás dosud plyne z naší okamžité ochoty k uzavření této smlouvy. Vzniklo by ihned podezření, že máme nějaké ‚techtle mechtle‘ se západními spojenci a že chceme těžiti z polských obtíží.“ Fierlingerova slova ukazovala, jak se československá zahraniční politika dostává do vleku Sovětského svazu. Umíněné trvání na korekturách hranic (na nově získaných územích se navíc polská administrativa již pevně etablovala) by mohlo zkomplikovat vztahy se SSSR.¹⁰²

¹⁰¹ Studie vznikla v rámci plnění výzkumného záměru AV0 780150510, jehož nositelem je Historický ústav AV ČR, v.v.i.

¹⁰² NA, f. 83, sv. 288, záznam z tajné schůze vlády dne 7. 1. 1947; Nejnověji k tématu FRIEDL, Jiří: Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949. In: TÝŽ – JIRÁSEK, Zdeněk (eds.): *Rozpačité spojenectví. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*. Praha: Aleš Skřivan 2008, s. 11–339.

Avšak ani po podepsání smlouvy 10. března 1947 nepanovala na obou stranách spokojenost s plněním menšinové klauzule dodatkového protokolu, která garantovala Čechům a Slovákům v Polsku a Polákům v ČSR kulturní, školní a politický rozvoj na zásadě reciprocity. Obě strany se obviňovaly z neplnění závazků. Velvyslanec v Praze Stefan Wierbłowski (člen Ústředního výboru Polské dělnické strany) se domáhal poskytnutí plných menšinových práv Polákům a vrácení jejich spolkového majetku tak rezolutně, že komunisté, kteří byli jinak nejvstřícnější (ministerstvo vnitra navíc dostalo na starost vyjednávání o vzniku polských menšinových spolků), se dostávali do nebezpečné situace, která hrozila ztrátou jejich popularity. Vedlo to dokonce k tomu, že činitelé KSČ odmítali s Wierbłowským (již tak velmi neoblíbeným) jednat a dožadovali se jeho odvolání z Prahy.¹⁰³

Polští komunisté (od zfalšovaných voleb v lednu 1947 drželi v Polsku vládu již pevně v rukou) měli velký zájem na tom, aby se KSČ dostala co nejdříve k moci. Předpokládali totiž, že bude snazší dohodnout se o sporných otázkách. Snažili se proto maximálně pomoci KSČ během únorové krize a lze říci, že delegace polských socialistů napomohla k vítězství komunistů v únoru 1948 (v Polsku byl pluralitní politický systém likvidován dříve než v ČSR, poslední opoziční strana v podobě lidovců Stanisława Mikołajczyka byla zlikvidována po zfalšovaných lednových volbách v roce 1947; zbývající politické strany byly již dříve zcela pod komunistickým vlivem a Polská socialistická strana se nakonec v roce 1948 sloučila s komunisty a vznikla tak Polská sjednocená dělnická strana).¹⁰⁴

Polská menšina v ČSR většinou vítězství komunistů vítala, protože s jejich „vítězstvím“ spojovala své vlastní naděje. Kladné hodnocení převzetí veškeré moci ve státě komunisty bylo pro většinu Poláků zcela přirozené, protože to byla strana, která je z velmi dobrých vlastních důvodů po celé období 1945–1947 nejednou hájila před útoky českých nacionalistů zastoupených zejména v pravicových stranách.¹⁰⁵ Projevilo se to i ve výzvě z 21. února 1948 podepsané čelnými představiteli polské menšiny, v níž vyzývali k podpoře komunistů.¹⁰⁶

Dokumenty přitom naznačují, že od počátku roku 1948 se v polské diplomacii objevovaly tendence zbytečně nejistit vzájemné vztahy Těšínskem. Slábnoucí zájem Polska o těšínskou otázku lze pozorovat i na klesajícím počtu diplomatických depeší v této věci.¹⁰⁷ Novou politiku měl svým způsobem reprezentovat i nový polský velvyslanec. Wierbłowski opustil Prahu v říjnu 1947 a velvyslanecký post zůstal po několik měsíců neobsazen. Odkládání jmenování velvyslance přitom nepůsobilo dobrým dojmem zvláště s blížícím se výročím uzavření spojenecké smlouvy. Novým polským titulářem v Praze se nakonec stal dosavadní šéf politického oddělení ministerstva zahraničních věcí Józef Olszewski, o jehož jmenování do funkce informovala polská strana Prahu nótou z 21. února 1948. Čtyřiatřicetiletý rodák z Łodže byl dlouholetým komunistickým činitelem, který v roce 1944 reprezentoval v Teheránu Svaz polských vlastenců, a než nastoupil do funkce

¹⁰³ Viz FRIEDL, Jiří: PPR wobec polsko-czechosłowackiego sporu o Zaolzie w latach 1945–1947. In: *Polski Przegląd Dyplomatyczny* 6 (2006), s. 161–176.

¹⁰⁴ Podrobněji CIĘSIELSKI, Stanisław: PPS wobec wydarzeń lutowych w Czechosłowacji w 1948 roku. Delegacja PPS w Pradze. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia* roč. XC, č. 1274 (1992), s. 237–251; PACZKOWSKI, Andrzej: The Polish Contribution to the Victory of the „Prague Coup“ in February 1948. In: *Bulletin of the Cold War History Project* 11 (1998), s. 141–148.

¹⁰⁵ SIWEK, T. – ZAHRADNIK, S. – SZYMECZEK, J.: *Polská národní menšina*, s. 55.

¹⁰⁶ Tamtéž

¹⁰⁷ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa (A MSZ), f. Departament Polityczny, w. 16, t. 216, s. 1–4, zpráva Staniewiczze ze dne 19. 1. 1948; FRIEDL, Jiří (ed.): *Zaolzie w świetle szyfrogramów polskiej placówki dyplomatycznej w Pradze oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (1945–1949)*. Czeski Cieszyn: Kongres Polaków w Republice Czeskiej 2007, s. 227–274.

šéfa politického oddělení ministerstva zahraničních věcí, působil jako chargé d'affaires v Moskvě. Jako významný funkcionář ministerstva byl velmi dobře informován o vývoji a stavu československo-polských vztahů, řady jednání se osobně účastnil. Pověřovací listiny předal Olszewski prezidentu Benešovi v Sezimově Ústí 9. března 1948 – v předvečer výročí uzavření československo-polské smlouvy.¹⁰⁸

Nástupní audienci Olszewského byl ještě přítomen ministr zahraničních věcí Jan Masaryk, jeho smrt následujícího dne však znamenala také začátek čistek v diplomatickém sboru. Řada jeho členů byla komunistům trnem v oku. Gottwald již 12. března 1948 Olszewskému oznámil, že KSČ hodlá „vyčistit rovněž diplomacii“. Členové KSČ měli nastoupit na posty velvyslanců v Moskvě, Paříži, Bělehradě, Bukurešti, Budapešti a také ve Varšavě. A skutečně 15. dubna 1948 na tajném zasedání vlády padlo rozhodnutí o odvolání velvyslance Josefa Hejreta, na jehož místo nastoupil František Píšek. Především však Gottwald předpokládal, že změna politické situace ulehčí i řešení některých dosud sporných otázek. Výslovně přitom Olszewskému zmínil polské školství na Těšínsku. Resort školství nyní podléhal komunistovi Zdeňkovi Nejedlému a bezprostředně s ním mělo nyní polské velvyslanectví vyřizovat i všechny problémy polského školství v ČSR, v případě potřeby bylo „možné odvolat se na Gottwalda“.¹⁰⁹

A tak například otevření polské mateřské školy v Horní Suché, kterému se předešlý národně socialistický ministr školství Jaroslav Stránský tolik bránil, najednou přestalo být problémem a zařízení zahájilo 8. března 1948 provoz. Následně byla otevřena rovněž polská škola v Horní Lutyni. Ministerstvo školství také svým rozhodnutím z 19. května 1948 pohřbilo naděje československé církve na připojení Augsburské církve evangelické ve východním Slezsku, jejíž existence nyní dostala právní rozměr.¹¹⁰ S likvidací demokratického života zmizely definitivně i hlasy vystupující ve prospěch československých územních požadavků ve Slezsku.

Přesto se i nadále objevovaly incidenty, které svědčily o tom, že národnostní poměry na Těšínsku mají k ideálu daleko. V únoru 1948 vznikly akční výbory, jejichž úkolem bylo pod taktovkou komunistů zbavit společnost „reakčních živlů“. Je příznačné, že na Těšínsku se do jejich aktivit promítaly i tamní složité národnostní poměry. Ostravský konzul Stefan Wengierow například 8. března 1948 informoval o pokusech některých akčních výborů porušovat národnostní práva Poláků. Na druhou stranu šéf ostravské expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru Vladimír Chamrád si zase Wengierowovi stěžoval na činnost „polských šovinistických elementů“, kteří se prý dostali do akčních výborů a pokoušejí se vyříditi si účty s Čechy. Wengierow a Chamrád se dohodli „učinit opatření“, aby se situace zklidnila.¹¹¹ Únor 1948 pomohl Polákům z Těšínska získat výraznější zastoupení v národních výborech, podpora komunistů se projevila i při volbách do Národního shromáždění. Poláci totiž většinou pracovali v dělnických profesích, a tak v novém systému spatřovali naději na dosažení sociální a také národnostní spravedlnosti. *Głos Ludu* proto otiskl výzvu ve prospěch jednotné kandidátky Národní fronty.¹¹² Bílých

¹⁰⁸ A MSZ, f. Departament Polityczny, w. 15, t. 206, s. 1–9, dokumenty týkající se nástupu Olszewského.

¹⁰⁹ Archiwum Akt Nowych Warszawa (AAN), f. Polska Partia Robotnicza (PPR), sign. 295/VII/69, s. 181–183, zpráva Olszewského ze dne 12. 3. 1948; A MZV, osobní spis J. Hejreta; Tamtéž, Politické zprávy Varšava 1948, zpráva ze dne 11. 6. 1948.

¹¹⁰ FRIEDL, J. (ed.): *Zaolzie w świetle szyfrogramów*, dok. 244, s. 237, dok. 248, s. 240; SZYMEC-ZEK, Józef (ed.): *Stát, církev a národ v československé části Těšínského Slezska (1945–1953)*. Český Těšín: Kongres Poláků v České republice 2004, s. 31–32.

¹¹¹ FRIEDL, J. (ed.): *Zaolzie w świetle szyfrogramów*, dok. 246, s. 238–239.

¹¹² Výzvu v podobě plakátu viz NA, f. GŚ KSČ, sv. 49, sign. 378.

lístků, což byl jediný možný projev odporu proti jednotné kandidátce, se ve volebních urnách na Těšínsku našlo jen minimum. Je ovšem nutné připomenout, že národnost zde ovlivnila výsledky voleb jen částečně, větší roli hrála sociální struktura místního obyvatelstva a dlouholeté levicové tradice. Do Národního shromáždění se samozřejmě dostal i polský kandidát za KŚC Paweł Trombik.¹¹³ Na druhou stranu, jak poznamenal velvyslanec Olszewski, parlament ztratil význam a nemohl se tedy stát místem, kde by Poláci prosazovali své požadavky.¹¹⁴

I když první týdny po únorových událostech mohly naplňovat Poláky na Těšínsku nadějami, na prahu nového školního roku nevypadala situace podle Wengierowa již tak růžově. Konzul sice uznával, že postavení polské menšiny se stále zlepšuje, upozorňoval však na to, že tempo realizace polských požadavků se zpomaluje a že Poláci pokládají současný stav za „dla nich krzywdzący“ a očekávají změnu k lepšímu. Wengierov soudil, že o každou novou polskou školu bude třeba ještě bojovat. Příčinu viděl v „neuspokojivé vnitropolitické situaci“ způsobené zejména zásobovacími obtížemi a také v tom, že do komunistické strany přešli někteří dřívější národní socialisté, kteří dříve vystupovali proti polským požadavkům. Proto také očekával, že „čeští šovinisté“ přejdou v nejbližším čase do „silné protiofenzivy“. Zatímco v českotěšínském okrese byly otevřeny všechny požadované polské školy, v okrese fryštátském fungovalo jen 70 % z celkového počtu žádaných škol. Ještě horší situace byla v případě mateřských škol. S blížícím se termínem vypršení dvouleté lhůty k vyřešení sporných otázek mezi Československem a Polskem rostla rovněž nervozita mezi Čechy a Poláky na Těšínsku. Podle Wengierowa si obě strany přály, aby padlo konečné rozhodnutí, „když život v neustálé nejistotě ohledně dalších osudů [Těšínska] nepřeje žádné hospodářské nebo kulturní činnosti.“ U Poláků přitom převažovalo mínění, že hranice zůstane beze změn, pouze režim na ní se uvolní.¹¹⁵

Komunistická strana Československa však neměla zájem na tom, aby polský spolkový život měl autonomní charakter. Chtěla mít nad ním kontrolu. V případě sportovních organizací vyvíjela velký nátlak, aby se staly součástí tělovýchovné organizace Sokol, přičemž členství nemělo být jen korporativní, nýbrž i individuální. To by samozřejmě znamenalo úpadek polské mládežnické organizace Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej. Situace se ještě vyostřila, když byl při utkání mezi polským klubem Polonia z Karviné a českou jedenáctkou Meteor z Českého Těšína napaden rozhodčí. Dvanáct osob včetně dvou polských hráčů bylo zatčeno. Činnost Polonie úřady následně zastavily a posléze tento nejstarší a neznámější polský sportovní klub rozpustily. To samozřejmě vyvolalo mezi Poláky pobouření a na polské velvyslanectví dokonce přišly zprávy o připravované stávce polských horníků v karvinských dolech.¹¹⁶

Na poradě předsednictva krajského výboru KŚC v Ostravě 29. října 1948 byla projednána koncepce dalšího postupu při řešení národnostní otázky na Těšínsku. V debatě se však odrazily i poslední události v Polsku, kde byl komunistický předák Władysław Gomułka obviněn z nacionalismu a odstraněn z vedení strany. Pro postoje představitelů polské menšiny se tak místo dosud užívaného termínu „beckovština“ (podle předválečného ministra zahraničních věcí Józefa Becka) začalo používat označení „gomulkovština“. A tato „úchyłka“ byla podle ostravských komunistických funkcionářů nyní cítit i v politice Polského kulturně-osvětového svazu (Polski Związek Kulturalno Oświatowy – PZKO),

¹¹³ SIWEK, T. – ZAHRADNIK, S. – SZYMECZEK, J.: *Polská národní menšina*, s. 55–56.

¹¹⁴ FRIEDL, J. (ed.): *Zaolzie w świetle szyfrogramów*, dok. 250, s. 241.

¹¹⁵ A MSZ, f. Departament Polityczny, w. 15, t. 212, s. 16–21, zpráva Wengierova ze dne 1. 9. 1948.

¹¹⁶ FRIEDL, J. (ed.): *Zaolzie w świetle szyfrogramów*, dok. 256, s. 245, dok. 258, s. 246–247, dok. 266, s. 252, dok. 268, s. 253–254.

jenž vznikl po uzavření československo-polské smlouvy. Vedení KSČ se ale na menšinové otázky dívalo střídavěji, a tak bylo nakonec dohodnuto, že polské školy budou zřízeny všude, kde k tomu budou podmínky, a polštinu bude možné používat na nich jako vnitřní jazyk. Úřady měly bezpodmínečně přijímat a vyřizovat podání v polském jazyce a ostravský rozhlas měl jednou týdně vysílat zprávy v polštině. Stowarzyszeniu Młodzieży Polskiej měly z ideového hlediska podléhat polské jednoty Sokola a z hlediska sportovního a tělovýchovného těšínské sokolské župě.¹¹⁷ Počítalo se také s tím, že případné vyhoštění polských státních příslušníků bude nejprve projednáno s konzulátem, benevolentně se mělo přistupovat k žádostem o milost u Poláků, kteří byli v rámci retribuční odsouzeni za činy spáchané před rokem 1938. Problémem zůstávala otázka polského družstevnictví, kde se střetávaly dvě koncepce. Wengierow hájil vznik dvou družstev – tedy českého a polského. Krajské vedení KSČ ovšem prosazovalo vytvoření smíšeného česko-polského družstva a tato koncepce po dlouhých jednáních nakonec zvítězila.¹¹⁸ Wengierow si za svůj postoj samozřejmě vysloužil kritiku funkcionářů KSČ. Například Gustav Bareš si na „šovinismus“ Wengierowa stěžoval až u velvyslance Olszewského.¹¹⁹

Polská ambasáda hodnotila situaci na Těšínsku v únoru 1949 jako výrazné zlepšení v postavení polské menšiny. Připisovala to mimo jiné i své taktice, která spočívala v tom, že Těšínsko představuje v rámci československo-polských vztahů již jen okrajovou záležitost, kvůli níž nemá smysl zbytečně vyostřovat mezistátní vztahy a komplikovat jiné oblasti vzájemné spolupráce. I když to bylo někdy obtížné, podle Olszewského existovala vždy možnost dosáhnout splnění polských požadavků. Pokládal ustanovení dodatkového protokolu v zásadě za splněná, třebaže „udržení a další rozšiřování práv polského obyvatelstva bude vyžadovat hodně bdělosti a práce“.¹²⁰ K ideálnímu stavu bylo ale stále daleko. KSČ rozhodně odmítala, aby Poláci měli nějakou svou politickou reprezentaci. Jelikož autorita PZKO rostla a hrozilo, že právě tato organizace se stane politickým mluvčím polské menšiny, vydaly československé úřady nařízení, podle kterého PZKO nemělo právo obracet se na úřady jménem Poláků.¹²¹ Nevyřešena zůstávala také otázka majetku polských organizací. Ústřední výbor KSČ sice v lednu 1949 rozhodl o jeho předání PZKO, avšak realizace se táhla několik dalších let a skončila výsledkem, který polskou menšinu nemohl uspokojit.¹²² Největším problémem však zůstávalo to, že československá strana pokládala menšinovou otázku za vyřešenou jednou provždy a KSČ paušálně odmítala vše, co nějak s národnostní problematikou souviselo. Zcela přirozeně se musela znovu objevit o několik let později v souvislosti s tzv. Cieślárovou platformou.¹²³

¹¹⁷ Srv. tamtéž, dok. 293, s. 271.

¹¹⁸ PLÁČEK, Vilém: Otázka polské národní menšiny na Těšínsku po uzavření čs.-polské spojenecké smlouvy. In: *Slezský sborník* 4 (1971), s. 344; SIWEK, T. – ZAHRADNIK, S. – SZYMECZEK, J.: *Polská národní menšina*, s. 57.

¹¹⁹ A MSZ, f. Zespól Depesz, w. 16, t. 135, telegram ze dne 22. 10. 1948.

¹²⁰ A MSZ, f. Departament Polityczny, w. 15, t. 207, s. 53, zpráva ze dne 15. 2. 1949.

¹²¹ Tamtéž, f. Departament Polityczny, w. 15, t. 207, s. 118–120, zpráva ze dne 20. 11. 1948.

¹²² FRIEDL, J. (ed.): *Zaolzie w świetle szyfrogramów*, dok. 290, s. 268–269; SIWEK, T. – ZAHRADNIK, S. – SZYMECZEK, J.: *Polská národní menšina*, s. 54; PLÁČKOVÁ, Magda: *Polské spolky na Těšínsku a jejich majetek*. In: *Vlastivědné listy* 1 (1998), s. 21–24.

¹²³ SIWEK, T. – ZAHRADNIK, S. – SZYMECZEK, J.: *Polská národní menšina*, s. 57. K Cieślárově platformě viz zejména GAŠIOR, Grzegorz: *Platforma Cieślara – kwestia narodowościowa na Zaolziu w okresie stalinowskim*. In: *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 40 (2005), s. 167–203; PLÁČKOVÁ, Magda: *Pavel Cieślár a jeho platforma. K polské otázce na Těšínsku na počátku 50. let*. In: *Vlastivědné listy* 5 (1995), s. 5–8; TÁŽ, Zneužití tzv. Cieślárovštiny na cestě k „začleňování“ polských spolků do komunistického systému na počátku 50. let. In: *Vlastivědné listy* 1 (1996), s. 10–17.

Také Československo po únoru 1948 sledovalo naplňování menšinové klauzule dodatkového protokolu ohledně Čechů a Slováků v Polsku. Nejvíce se přitom zaměřilo na otázku slovenského školství.¹²⁴ Pod drobnohledem se ocitly zvláště zápisy dětí do slovenských škol na Horní Oravě a Spiši. Je to pochopitelné, protože od počtu zapsaných dětí závisela váha argumentů pro další jednání o poskytnutí menšinových práv tamním Slovákům. Katovický konzul Matej Andráš, který dohlížel na průběh zápisu, nebyl ovšem spokojen. Školnímu inspektorovi z Nowého Targu zejména vytýkal nedostatky při oznamování o zahájení zápisu. Varšava chyby uznávala a dala příslušné pokyny místním úřadům, aby zjednalý nápravu.¹²⁵ Se školním inspektorem z Nowého Targu byl navíc dohodnut ještě dodatečný zápis dětí, které se nestihly zapsat v termínu. I tak ovšem velvyslanec František Píšek protestoval proti průběhu zápisu přímo u ministra Modzelewského. Generální sekretář ministerstva Wierbłowski, přítomný rozmluvě, se ale snažil velvyslanci namluvit, že zápis byl pouze orientační, aby se zjistilo, jak velký zájem o slovenské školy je, a až poté se počítalo s definitivním zápisem. „Toto vysvětlení ovšem neodpovídá pravdě,“ podotkl ve své zprávě pro pražské ústředí Píšek.¹²⁶

Dodatečný zápis do slovenských škol se konal 30.–31. srpna 1948, avšak katovický konzulát nešetřil kritikou polských orgánů. Příčinu zmatků kolem dodatečného zápisu nespatořoval v technických problémech, „na ktoré sa polské úřady v reči o školských nedostatkoch vždy vyhovárajú“.¹²⁷ Československé velvyslanectví okamžitě protestovalo na polském ministerstvu zahraničních věcí, které se vzápětí obrátilo na ministerstvo školství s žádostí, aby celou věc řádně prošetřilo. Zatímco však ministerstvo školství stálo na stanovisku, že zápis proběhl v pořádku a ujišťovalo, že bude nutné otevřít několik dalších slovenských škol a některé polské budou naopak zrušeny, velvyslanectví na základě informací získaných konzulátem trvalo na správnosti svých tvrzení. Předpokládalo se, že s polskou stranou budou probíhat další jednání „a ukáže-li se to nutným, [velvyslanectví] požádá se souhlasem ministerstva zahraničních věcí v Praze o celkovou revizi zápisů“.¹²⁸

Poláci v souvislosti se zápisy ostře kritizovali činnost katovického konzula Andráše. Podle školního inspektora Tadeusze Kosmaly Andráš svými častými cestami na Horní Oravu a Spiš zbytečně podporoval antipolskou propagandu.¹²⁹ S polskými výhradami vůči činnosti konzula Andráše seznámil velvyslance Píška i ministr zahraničních věcí Modzelewski. Velvyslanec zřejmě uznával oprávněnost polských stížností, protože slíbil, že s konzulem promluví a požádal Modzelewského o konkrétní doklady. Na druhou stranu si Píšek stěžoval na neprovedení dodatečného zápisu do slovenských škol, což ovšem Modzelewski slíbil napravit.¹³⁰

I když Tadeusz Kosmala v listopadu 1948 v jedné ze svých dalších zpráv konstatoval, že národnostní poměry na Horní Oravě a Spiši se poněkud zlepšily, představitelé zdejších Slováků byli opačného názoru. Dne 3. listopadu 1948 navštívila československého ministra zahraničních věcí Clementise jejich delegace a přednesla mu celou řadu stížností. Mezi jinými upozornila na potíže, jež polské úřady činily v komunikaci s katovickým konzulátem (několikrát na jeho adresu nebyla doručena pošta). Další stížnosti byly vlastně již

¹²⁴ A MZV, f. Zastupitelský úřad (ZÚ) Varšava, k. 107, složka 7, nota ze dne 10. 3. 1948.

¹²⁵ A MSZ, f. Zespół Depesz, w. 16, t. 154, telegram ze dne 2. 7. 1948.

¹²⁶ A MZV, f. PZ Varšava 1948, zpráva ze dne 5. 7. 1948.

¹²⁷ Tamtéž, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 7, zpráva konzulátu ze dne 6. 9. 1948.

¹²⁸ Tamtéž, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 7, zpráva velvyslanectví ze dne 6. 9. 1948.

¹²⁹ KOWALSKI, Robert: Sprawozdania Tadeusza Kosmali inspektora Ministerstwa Administracji Publicznej z sytuacji gospodarczej i społeczno-politycznej na Górnej Orawie w latach 1947–1949. In: *Rocznik Orawski* 3 (2002), s. 102–106.

¹³⁰ A MSZ, f. Zespół Depesz, w. 16, t. 154, telegram ze dne 30. 9. 1948.

tradiční a týkaly se nepřátelského postoje některých kněží, Poláků a místních úřadů vůči Slovákům. Členové delegace se domáhali také urychleného ustavení kulturního spolku a „poukazovali [na to], co mají Poláci na Těšínsku“.¹³¹

Slovenské menšinové školství nejvíce trápil nedostatek kvalifikovaných učitelů. Již v létě 1948 vyhlásil pověřenec školství, věd a umění Laco Novomeský konkurs, na který se však přihlásil pouze jeden uchazeč. Ani druhý pokus nedopadl o mnoho lépe, přihlášky poslali tentokrát čtyři učitelé. Příčinu tak malého zájmu nebylo těžké uhadnout. Komplikované poměry na Horní Oravě a Spiši byly mezi slovenskými učiteli dobře známy, a tak se nebylo možné divit, že nikdo nemá o tamní působení zájem. Příliš přitom nepomohly ani příslibené zahraniční příplatky. I potom se na konkurs přihlásilo pouze třináct učitelů, tři z nich však posléze své přihlášky stáhli. Počátkem roku 1949 tedy do Polska odjeli pouze čtyři učitelé. Laco Novomeský se však obával, „že nám ztadiaľ i tí najhorlivejší učitelia ujdú“, a prostřednictvím PPR se pokusil zasáhnout: „O situácii v spišsko-oravskom [školstve] hovoril som s Olszewským, ktorý ma požiadal, aby som mu v súkromom liste napísal, čo viem, aby po stranickej línii mohol zakročiť.“¹³²

Zakročit se pokoušel i konzul Andráš, který 23. listopadu 1948 navštívil krakovského vojvodu a další vojvodské úředníky a informoval je o různých incidentech, zejména naléhal na rychlé schválení stanov slovenských spolků. Z rozhovorů však dospěl k závěru, že vojvodský úřad nemá dostatečné kompetence, a že o všem rozhodují ministerstva ve Varšavě. Andráš intervenoval též na školském úřadě a samozřejmě i na vojvodském výboru PZPR. Všude se mu dostalo příslibů zjednání nápravy.¹³³

I když katovický konzulát uznával postupné zlepšování situace Slováků na Horní Oravě a Spiši, k tomu, „aby sa mohlo hovoriť o normálnych pomeroch, treba vykonať ešte mnoho práce“.¹³⁴ Konzul Andráš nešetřil stížnostmi na chování polských úřadů, farářů, učitelů a také milice a pohraniční strážže vůči Slovákům, doslova jimi bombardoval novotargaského přednostu okresního úřadu. Podle Poláků se ovšem většina incidentů uváděných Andrášem nepotvrdila a naopak si stěžovali na konzula, že nesprávně informuje své nadřízené.¹³⁵

Pohled československé strany na aktuální otázky postavení Slováků na Horní Oravě a Spiši prezentovalo memorandum varšavského velvyslanectví z 11. února 1949. Text sice uznával značné zlepšení národnostních poměrů a oceňoval snahu polských orgánů „mírnit a brzdit nežádoucí nacionalistické projevy“, avšak podle velvyslanectví „pozitivních výsledků bude možné dosáhnout jedině důslednou politikou odstraňování šovinistických elementů a výchovou a vlivem na všechny místní činitele, protože nejen místní administrativa, ale i učitelé a část polského obyvatelstva – nehovoře ani o farářích – jsou prosáknuti nevráživostí proti projevům slovenské národnosti a podráždění, jakmile přijdou do styku se slovenským živlem“. Velvyslanectví vyjadřovalo uspokojení nad stavem školství a uznávalo snahu polské administrativy o otevření slovenských škol všude, „kde to je potřebné“, málo pozornosti se ovšem podle memoranda věnovalo otázce družstevnictví, kdy na základě dodatkového protokolu měla být zakládána slovenská nebo smíšená polsko-slovenská družstva. Posledním problémem, na který dokument upozorňoval, byla otázka hraničních propustek, které polské pohraniční orgány jen neochotně vydávaly pro Slováky dojíždějící za prací nebo za studiem na Slovensko: „Je to stav tím bolestnější, že

¹³¹ A MZV, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 6, záznam o přijetí delegace.

¹³² Tamtéž, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 6, č. j. 5114/1949.

¹³³ Tamtéž, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 7, zpráva katovického konzulátu ze dne 28. 11. 1948.

¹³⁴ Tamtéž, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 7, zpráva katovického konzulátu ze dne 13. 12. 1948.

¹³⁵ KOWALSKI, R.: Sprawozdania Tadeusza Kosmali, s. 107–109.

na Těšínsku jsou tyto problémy vyřizovány československými orgány kladně a s největší blahovolností.“ Zároveň memorandum ujistovalo, že Československo učiní maximum, aby tlumilo šovinistické vášně mezi slovenským obyvatelstvem Horní Oravy a Spiše.¹³⁶

Memorandum velvyslanec Píšek osobně odevzdal ministrovi zahraničních věcí Modzelewskému, jenž slíbil jeho urychlené vyřízení, poukázal však na komplikace, které při spravování regionu přináší jeho zaostalost. Zcela pochopitelně Modzelewski odmítl vznik slovenských družstev a odvolával se na praxi na Těšínsku, kde též vznikala pouze smíšená česko-polská družstva, což uznával i velvyslanec Píšek. Modzelewski odmítl také požadavek slovenské delegace, jež předtím navštívila velvyslanectví a žádala, aby Slovákům byly nahrazeny škody způsobené „válkou a bandami“. Ministr ujistil velvyslance, že tyto škody se registrují, ale dodal, že „náhrada se za ně vůbec neposkytuje“.¹³⁷

Jak přitom vyplývá z archivních dokumentů, memorandum u polských diplomatů vzbudilo nelibost. Sobierajski v rozhovoru s legačním tajemníkem Šedivým vytkl zvláště jeho mentorský tón a vůbec fakt jeho předání Modzelewskému. Sobierajski se domníval, že nejenom v tomto, ale i v řadě jiných případů by stačila osobní rozmluva s pracovníky ministerstva, kteří jsou připraveni kdykoli zástupce československého velvyslanectví přijmout a vyslechnout. Šedivý ale oponoval a zmínil několik případů, kdy na osobní intervence nebylo vůbec reagováno.¹³⁸

V každém případě bylo zřejmé, že obě strany si přejí uklidnění situace na Horní Oravě a Spiši. Únorové memorandum představovalo poslední výraznější pokus Prahy ovlivnit zdejší poměry před vypršením dvouleté lhůty stanovené dodatkovým protokolem. I když Československo mělo jisté výhrady, lze konstatovat, že pokládalo zdejší situaci za splňující menšinovou klauzuli dodatkového protokolu. Nemělo také zájem na jitržení vztahů s Polskem, což se projevovalo i v maximální snaze utlumit činnost Jána Baďurika, který stále pokračoval v propagandistické činnosti za připojení Horní Oravy a Spiše k ČSR.¹³⁹

Podobně jako na Horní Oravě a Spiši, tak i ve Slezsku Československo podporovalo zdejší (byť málo početnou) českou menšinu. Ještě v roce 1950 zde přitom kolovaly pověsti o možném připojení Kladska k ČSR.¹⁴⁰ V Chudobě a Střelíně vznikly menšinové školy a situace v tomto směru zde byla mnohem lepší než na Horní Oravě a Spiši. Komplikaci ovšem představovala otázka státního občanství, protože zdejší Češi, kteří prošli v roce 1947 prověřovací komisí, neměli ani československou ani polskou státní příslušnost. Další problémy byly podobné těm z Horní Oravy a Spiše a týkaly se nedostatečného fungování krajských spolků, jejichž činnost narážela na nepřilíš velký zájem krajanů. Tento problém, stejně jako otázka reemigrace Čechů ze Střelína, přitom v následujících letech přetrvával, jeho sledování ovšem přesahuje časový rámec této studie.¹⁴¹

Není pochyb o tom, že únorové události v roce 1948 měly na vztahy mezi Československem a Polskem velký vliv. Likvidací demokratické opozice v ČSR definitivně zanikla skupina politiků (zejména z řad národních socialistů) prosazujících územní nároky ve Slezsku. Praha na ně zcela rezignovala a soustředila se na zajištění menšinových práv pro Čechy a Slováky v Polsku a splnění požadavků polské menšiny na Těšínsku, jak je ukládala dodatkový protokol ke smlouvě z 10. března 1947. I zde zeslábla nechuť poskytnout polské

¹³⁶ A MZV, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 6, memorandum ze dne 10. 2. 1949.

¹³⁷ Tamtéž, zpráva Píška ze dne 12. 2. 1949.

¹³⁸ Tamtéž, f. ZÚ Varšava, k. 107, složka 7, záznam o rozhovoru se Sobierajským ze dne 1. 3. 1949.

¹³⁹ Tamtéž, f. Teritoriální odbor (TO) Polsko, k. 7, složka 5, č. j. 100.307/49/A-I/2 ze dne 16. 2. 1949 a č. j. 100 299 A I-2 ze dne 23. 3. 1949.

¹⁴⁰ Tamtéž, f. TO Polsko, k. 15, složka 11, záznam z porady konané dne 16. 7. 1950.

¹⁴¹ Viz zejména AMZV, f. TO Polsko, k. 15, složky 10 a 11.

menšině národnostní práva a některé požadavky, které pro odpor národních socialistů nebylo možné dříve prosadit, byly záhy po únoru 1948 realizovány. Praha ovšem za to žádala splnění svých požadavků – zejména zřízení menšinových škol pro Čechy a Slováky v Polsku. Důležitou úlohu zde hrála Horní Orava a Spiš coby „slovenské Těšínsko“ a jako protiváha polských požadavků na Těšínsku. Avšak ani komunisté, byť se v předchozích letech stavěli k polské menšině ze všech politických stran Národní fronty nejvstřícněji, nehodlali překročit určitou mez. Jednak museli počítat s odporem části členů, protože vzpomínky na rok 1938 byly stále ještě živé, jednak se vedení KSČ obávalo vyostření národnostních poměrů na Těšínsku, pokud by polské menšině byla poskytnuta stejná práva jako za první republiky, protože místní Češi by to jistě přijali s nevolí. Úplná spokojenost s realizací dodatkového protokolu nebyla na žádné straně. Více výhrad měli přitom Poláci, na jejichž podnět (i přes počáteční odpor špiček KSČ) byl dodatkový protokol nakonec tajně prodloužen. I když se Poláci o svá menšinová práva znovu přihlásili v podobě tzv. Ciešlarovy platformy v roce 1951, uniformování společnosti zatlačilo do pozadí národnostní problémy. U Poláků na Těšínsku jistě hrála roli i snaha mít se lépe, takže touha po připojení k Polsku slábla. Těšínská otázka a územní spory zcela vyšuměly zglajchšaltováním východního bloku. Definitivní tečkou za nimi byla hraniční smlouva z roku 1958.

Politická emigrace v Československu po únoru 1948

Milan Bárta

Po nastolení komunistické diktatury v Československu v únoru 1948 byly tisíce lidí nuceny opustit svou vlast. Na druhé straně nabídlo komunistické Československo útočiště tisícům politických emigrantů. Tato studie se zaměřuje zejména na problematiku vzniku a počátečního vývoje tzv. skupin politické emigrace v komunistickém Československu od r. 1948 přibližně do poloviny 50. let dvacátého století.¹⁴² Politickou emigraci na území Československa je nutné posuzovat v kontextu mezinárodního vývoje v počátečních fázích studené války a vývoje Československa a ostatních zemí sovětského bloku po roce 1948.

Evropa po skončení druhé světové války výrazně změnila svou tvář. Mezi faktory, které tyto změny ovlivňovaly, patřily i rozsáhlé přesuny obyvatel, ke kterým v té době docházelo; kontinent křížovaly různé vlny emigrantů, reemigrantů, vysídlenců, dosídlenců apod. Mezi nimi se nacházely početné skupiny komunistických emigrantů směřujících do zemí tzv. lidové demokracie a do SSSR. Pro vznik levicové politické emigrace byla klíčovou Stalinova snaha o rozšíření mocenského vlivu komunismu – a tím i Sovětského svazu – do dalších oblastí Evropy a odhodlání západních mocností tomu zabránit, což vedlo ke vzniku tzv. železné opony oddělující Východ a Západ a ke vzniku studené války. Mnoho levicových utečenců ve skutečnosti bylo obětmi Stalinovy velmocenské politiky, která je v rámci dosažení svých cílů neváhala obětovat (např. řečtí komunisté, kteří až do hořkého konce občanské války věřili v pomoc Sovětského svazu v nerovném boji).¹⁴³ Situaci mnohdy komplikoval i složitý vnitropolitický vývoj evropských států a celoevropský vzestup levicového hnutí po válce. Tyto přesuny vyvrcholily v r. 1948 a v omezené míře pokračovaly – většinou utajeně – i po rozdělení Evropy železnou oponou.

Po komunistickém převratu v únoru r. 1948 se země otevřeně začlenila do bloku států seskupených kolem Sovětského svazu. Komunistická strana Československa mohla přejít od skryté a omezené pomoci „bratrským stranám“ k pomoci mnohem rozsáhlejší, přičemž

¹⁴² Existence skupin politické emigrace v komunistickém Československu se dá rozdělit na několik období: příchod (1948–1951), utváření skupin emigrace (do poloviny 50. let), adaptace, rok 1968 a následný stav do r. 1989.

¹⁴³ Stalin řecké komunisty obětoval své snaze získat hegemonii v ostatních zemích jihovýchodní Evropy. Podle tzv. procentové dohody z října 1944 přenechal rozhodující vliv v Řecku Velké Británii v poměru 90:10. Více viz TEJCHMAN, Miroslav: Sovětsko-britská jednání v Moskvě v říjnu 1944. In: *Slovanský přehled* 6 (1990), s. 488–492.

také mohla využít mnohem rozsáhlejších zdrojů celého státu.¹⁴⁴ Jednou z forem pomoci komunistickým souputníkům bylo i přijetí levicových politických emigrantů ze zemí západní Evropy. Političtí emigranti sice ojediněle nacházeli útočiště v ČSR již před únorem 1948,¹⁴⁵ avšak teprve po něm začali přicházet hromadně a jejich podpora se stala oficiální strategií politiky státu. Klíčovou ideou při utváření skupin politické emigrace v Československu i ostatních zemích východního bloku hrála teorie komunistického internacionalismu, která neuznávala národnostní rozdíly mezi komunisty a na jejímž základě si komunistické strany měly poskytovat vzájemnou pomoc ve společném boji proti kapitalismu a imperialismu. V rámci komunistické internacionální pomoci tak Československo po vzoru SSSR – pod bedlivým dohledem a někdy i na popud Sovětského svazu – spolu s dalšími tzv. lidově demokratickými státy nabídlo útočiště politickým emigrantům ze zemí Západu. Na jedné straně tak prchali čs. občané před komunismem na Západ a na straně druhé se komunisté ze Západu uchýlovali s vírou v pomoc do ČSR. Při posuzování poválečné komunistické emigrace nesmíme zapomínat na to, že naprostá většina utečenců ve chvíli, kdy opouštěla své domovy, stejně jako spolustraníci, kteří je přijímali v nových působištích, pevně věřila, že se brzy vrátí.¹⁴⁶

Ve snaze podchytit politickou emigraci pokud možno ihned na hranicích a oddělit ji od ostatních emigrantů vydal Ústřední výbor Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) několik pokynů pro Státní bezpečnost (StB) a pohraniční útvary, aby politické běžence nevracely přes hranice zpět, ale poskytly jim útočiště a co nejrychleji je předaly orgánům KSČ (již tehdy se mluvílo především o uprchlících z Řecka, Itálie, Jugoslávie a španělských republikánech ze západní Evropy). V ČSR se postupně vytvořily čtyři větší skupiny uprchlíků, které obdržely statut „skupiny politické emigrace“.¹⁴⁷ Jednalo se o skupiny politických emigrantů z Řecka, Itálie, Jugoslávie a Španělska. Srovnávat tyto skupiny je obtížné, každá z nich byla specifická, lišily se od sebe způsobem příchodu, počty, sociálním složením, rozmístěním v ČSR, ale i mezinárodněpolitickým postavením a postojem ke komunismu v jejich domovských zemích.¹⁴⁸

Základním předpokladem příchodu emigrantů byla většinou prosba západoevropské komunistické strany Sovětskému svazu a zemím lidové demokracie o pomoc při umístění svých členů, kteří již nemohli z politických důvodů setrvat ve své vlasti. Následný

¹⁴⁴ O pomoci Komunistické straně Řecka více např. HRADEČNÝ, Pavel: Zdrženlivý internacionalismus: občanská válka v Řecku a československá materiální pomoc Demokratické armádě Řecka. In: *Soudobé dějiny* 1–2 (2003), s. 58–92.

¹⁴⁵ Již před únorem 1948 k nám např. dorazilo několik španělských politických emigrantů z Francie. NA, f. ÚV KSČ – Mezinárodní oddělení 1945–1962 (dále jen 100/3), sv. 188, a. j. 657, situační zpráva o španělské politické emigraci v ČSR, prosinec 1950. Mnoho občanů západoevropských států také na našem území pobývalo před rokem 1948 oficiálně, např. jugoslávští učni, italští dělníci, kteří k nám přišli na základě smlouvy v r. 1947 (mezinárodní oddělení ÚV KSČ pro ně používalo označení ekonomičtí emigranti) apod. Po vzniku politické emigrace se čs. komunisté pokusili získat tyto lidi ke vstupu do skupin politické emigrace, ve většině případů však neuspěli.

¹⁴⁶ Podle představ komunistů tak např. Španělsko „jednou osvobozené od fašismu a po odstranění polofeudální hospodářské soustavy, bude mít před sebou mohutný rozmach průmyslu země... proto je nyní zájmem KSS, aby Španělé v emigraci si osvojili co nejvíce znalostí a zkušeností v průmyslu“. NA, f. 100/3, sv. 188, a. j. 657, rozmluva se soudruhům Uriba, 2. 11. 1950.

¹⁴⁷ Politický azyl na našem území nehledali samozřejmě pouze občané těchto čtyř států. Kromě těchto skupin však žádná emigrace nebyla natolik organizovaná ani početná, aby obdržela statut skupiny politické emigrace. V r. 1954 např. v ČSR našlo azyl 14 státních příslušníků Spojených států amerických, 3 Francouzi, 2 občané Velké Británie, 1 Australan a 4 Iránci. NA, f. 100/3, sv. 2, a. j. 6, cizinci žijící v Československu na základě asyly, nedatováno.

¹⁴⁸ Specifická situace v této problematice byla v Jugoslávii, kde Svaz komunistů Jugoslávie byl u moci, také v Itálii se od r. 1947 komunisté podíleli na vládě. Naopak v Řecku a ve Španělsku byly po válce komunistické strany zakázány.

příchod politických emigrantů se uskutečnil na základě jednání mezi KSČ s příslušnou komunistickou stranou, většinou také po konzultacích se SSSR a ostatními lidově demokratickými zeměmi, které také přijímaly část uprchlíků. ČSR se v dohodě zavazovala, že převezme určitý počet emigrantů a poskytne jim všestrannou pomoc.

Vlastní příchod emigrantů se velice lišil případ od případu. Vedle rozsáhlých organizovaných transportů přicházely i malé skupinky či jednotlivci. Většina příchozích se do ČSR dostávala přes polské přístavy a poté po železnici na čs. hranice. Někteří přicházeli s velkou slávou (např. Španěle a Řekové), další přecházeli hranice tajně a na cizí pasy (na přísném utajení a konspiraci trvala např. Italská komunistická strana).¹⁴⁹ Ne všichni, kteří se snažili o uznání práva politických emigrantů, jej dostali.¹⁵⁰

Po příchodu do ČSR byli uprchlíci umístěni v karanténních táborech a zařízeních, kde se jich ujali pracovníci sociálního odboru Československého červeného kříže, kteří se starali o jejich základní potřeby (ošacení, jídlo, lékařské prohlídky apod.). Souhrnný dohled nad emigrací – včetně politické – vykonávalo Mezinárodní oddělení ÚV KSČ, které mohlo spoléhat na pomoc státních i stranických organizací, úřadů a společností (např. Společnost přátel demokratického Španělska, Československo-řecká společnost). Mezinárodní oddělení mělo ve spolupráci s vedením emigrace zajišťovat prověřování příchozích, jejich zařazování do práce, politické vedení, sociální zajištění atd.

Při tvorbě a organizování činnosti skupin politických emigrantů se vycházelo ze zásady, že na území ČSR nemohou politicky pracovat základní organizace zahraničních komunistických nebo jiných stran. Skupiny politických emigrantů byly proto definovány jako skupiny, sdružující cizí státní příslušníky – revoluční emigranty – „za účelem společného rozvíjení stranicko-politické a stranicko-organizační práce pod vedení ÚV KSČ“.¹⁵¹

Členy těchto skupin se mohli stát političtí emigranti jen na základě doporučení zahraniční komunistické strany a po schválení ÚV KSČ.

Úkolem skupin byla zejména zpočátku především politická výchova. Členové skupin měli určité povinnosti (např. aktivně se účastnit stranicko-politického života ve skupině, zdokonalovat se v teorii marxismu-leninismu, dodržovat zákony ČSR, ale i platit členské příspěvky atd.) a také práva (účastnit se schůzí a školení, obracet se s problémy přímo k ÚV KSČ atd.).

Vedoucí orgány skupin politické emigrace (např. italská Ústřední pracovní komise nebo Řecký komitét) měly pouze omezené pravomoci, rozhodování o podstatných záležitostech spadalo do kompetence vedení příslušné komunistické strany a KSČ.

Finanční záležitosti všech skupin politické emigrace spravoval ÚV KSČ, který také většinu nákladů hradil ze svých prostředků.

Za porušení stranických povinností mohlo vedení skupiny politických emigrantů členu udělit důtku, vedení politické emigrace potom důtku s výstrahou, v závažných případech

¹⁴⁹ Italské politické uprchlíky se k nám dostávali přes Rakousko za pomoci tam umístěných sovětských vojsk. Čs. strana je měla sovětskému velení předat buď přímo, nebo se měla postarat o to, aby byli zatčeni (všichni zatčení museli být v té době předvedeni na sovětské velitelství). Jako domluvené heslo potom fungovala pětišilinková bankovka. NA, f. 100/3, sv. 50, a. j. 243. Později byl domluven složitý způsob předávání uprchlíků za pomoci tajných hesel a znamení.

¹⁵⁰ Právo politického azylu bylo udělováno na základě doporučení mezinárodního oddělení ÚV KSČ a příslušné komunistické strany. V r. 1949 např. Komunistická strana Španělska nedoporučila přijetí skupiny uprchlíků s tím, že „jde o podezřelé živly, mezi nimiž nejsou ani soudruzi, ani skuteční rezistenti...“ a dodala, že za ně „nemůže převzít zodpovědnost“. NA, f. 100/3, sv. 192, a. j. 676.

¹⁵¹ NA, f. 100/3, sv. 50, a. j. 237, zásady pro organizování stranicko-politické práce ve skupinách politických emigrantů v ČSR (nedatováno).

po dohodě mezi ÚV bratrské strany a ÚV KSČ hrozilo i vyloučení. Důležitým prvkem při zařazování do skupin politické emigrace bylo totiž také prověřování a kádrování emigrantů. Mezinárodní oddělení uplatňovalo zásadu „důvěřuj ale prověřuj,“¹⁵² přičemž tvrdilo, že si sice nesmíme myslet, že každý emigrant je špion, ale nesmíme být ani příliš důvěřiví, hlavně u příchozích z Jugoslávie.¹⁵³ Z Jugoslávie ovšem přišla velká část emigrantů, ať se již jednalo o občany této balkánské země nebo o skupiny Španělů a Řeků, kteří museli zemi opustit v důsledku roztržky mezi Stalinem a Titem.¹⁵⁴

Skupiny politických emigrantů byly ve věcech politické kontroly velmi aktivní a samy upozorňovaly na podezřelé emigranty (potenciální titovce, špiony, buržoazní elementy, příchozí ze Západu apod.). V čele stojící příslušníci inteligence a důstojníci navíc nebyli pro KSČ důvěryhodní a při nejbližších vhodných příležitostech byli nahrazováni dělníky.¹⁵⁵

Emigrace se na popud mezinárodního oddělení ÚV KSČ brzy dostala i pod dozor čs. bezpečnosti, která pro její kontrolu zřídila samostatný referát. S úspěchem se mezi emigranty většinou setkaly snahy StB o vytvoření sítí tajných spolupracovníků. Někteří emigranti byli v důsledku kádrových čistek vyhoštěni, další odsouzeni, vyvrcholením byl proces s více než osmdesáti zajatci z řad řecké královské armády, které s sebou přivedli řečtí emigranti, aniž o tom československou stranu uvědomili. Ta se o záležitosti dozvěděla až ve chvíli, kdy se zajatci – v té době se již volně pohybující mezi emigrací – pokoušeli uprchnout přes hranice na Západ. Řecko se snažilo celou kauzu politicky využít na jednaní OSN a žádalo navrácení všech zajatců, byli proto čs. bezpečností urychleně pozatýkáni a v zinscenovaném procesu odsouzeni za zradu a špionáž.¹⁵⁶

Vedoucí představitelé komunistických stran států, jejichž občané našli azyl v Československu, si nad uprchlíky přirozeně chtěli udržet kontrolu. Žádali proto, aby emigranti byli drženi pohromadě a pokud možno odděleně od čs. občanů. Zdejší stranické orgány proti tomu zpočátku nic nenamítaly a snažily se vyjít tomuto požadavku vstříc. Jugoslávci tak našli útočiště téměř výhradně v Praze, první španělstí političtí emigranti v Praze a pozdější v Ústí nad Labem, Italové byli většinou rozmístěni ve velkých městech (Praha, Brno, Ústí nad Labem) a utečenci z Řecka našli útočiště v pohraničních okresech severní Moravy a severovýchodních Čech. S ubíhajícím časem však příslušným představitelům KSČ začalo poloautonomní postavení emigrantů vadit a snažili se převzít nad nimi kontrolu a integrovat je do společnosti.

¹⁵² NA, f. 100/3, sv. 50, a. j. 237, zásady pro organizování stranicko-politické práce ve skupinách politických emigrantů v ČSR (nedatováno).

¹⁵³ Např. řečtí emigranti byli děleni do čtyř skupin. „Poměrně největší záruku politické spolehlivosti“ dávali většinou mladí bývalí příslušníci Demokratické armády Řecka, vedle nich u nás pobývali uprchlíci z pohoří Gramos, kteří se aktivně bojuj nezúčastnili, ale byli „ohroženi perzekucí ze strany vlády monarchofašistů“, uprchlíci ze zbytku Řecka, kteří nesouhlasili s režimem, a jako „nejméně spolehliví“ a „ovlivnění titoismem“ se jevíli příchozí z Jugoslávie. NA, f. 100/3, sv. 145, a. j. 571.

¹⁵⁴ Příchod řeckých uprchlíků z Jugoslávie po roztržce Stalina s Titem charakterizovali pracovníci mezinárodního oddělení ÚV KSČ: „Celý kapitalistický svět ví, že u nás v lidově demokratickém státě našli útulek řečtí a makedonští uprchlíci, vlastenci. A především to ví smutně známý dolarový zaprodanec Tito, z jehož krvavých drápů jsme vyrvali značnou část řeckých a makedonských bojovníků a jejich dětí.“ NA, f. 100/3, sv. 146, a. j. 574.

¹⁵⁵ Shrnuje to zpráva o řeckých emigrantech, která uvádí: „Řadu vedoucích funkcí zaujímá stále ještě do značné míry inteligence... I když máme dost dělnických kádrů.“ NA, f. 100/3, sv. 141, a. j. 550/1, zpráva o situaci v řecké emigraci, 28. 1. 1957.

¹⁵⁶ ABS, f. Inspekce ministra vnitra ČSR – ČSSR 1953–1972 (dále jen A8/1), i. j. 247, odsouzení řečtí občané v ČSSR.

Mezi emigranty převládali muži, většinou bývalí partyzáni a vojáci.¹⁵⁷ Mnoho emigrantů proto vyžadovalo bezodkladné léčení, část z nich byla přímo invalidní. Většina z nich byla nekvalifikovaná, velké množství znalo pouze zemědělské práce (především příchozí z hornatých oblastí severního Řecka). Základní podmínkou jejich uplatnění u nás byla proto různá profesní školení a zaučení. Postupně se dostávali i do průmyslu a tím do velkých průmyslových center (Ostravsko, Brno, severní Čechy).

Proces příchodu politických emigrantů ze Západu skončil v podstatě na počátku 50. let. Řekové přišli ve dvou vlnách, nejprve děti v roce 1948 a dospělí rok po nich po skončení občanské války,¹⁵⁸ skupina jugoslávské politické emigrace se ustavila na přelomu srpna a září 1948 po zveřejnění protititovské rezoluce Informačního byra komunistických a dělnických stran,¹⁵⁹ většina Italů k nám dorazila tajně přes Rakousko v r. 1950 a většina Španělů v roce 1951. I poté se počty politických emigrantů měnily, avšak pouze v omezené míře. Převážně se již jednalo jen o přesuny v rámci socialistických zemí (do poloviny padesátých let probíhalo např. tzv. slučování rodin řecké politické emigrace).¹⁶⁰ Počátkem února 1952 tak na našem území žilo oficiálně 12 425 řeckých (z toho 5700 dětí), 314 italských, 193 španělských a 160 jugoslávských politických emigrantů.¹⁶¹

Jak již bylo uvedeno, při příchodu emigrantů se počítalo s jejich brzkým návratem do domovských zemí a s omezenou dobou pobytu na našem území. Očekávali změnu režimu v domovských státech, kde se s nimi počítalo jako s budoucími vedoucími kádry, k čemuž měli být vyškoleni na našem území (jejich zájmy proto byly zpočátku zaměřeny především na politická školení a informace o situaci doma). Vedení emigrace proto žádalo o jejich izolování od čs. společnosti a udržení pohromadě. V některých případech žádalo po čs. straně vedení komunistických stran i možnost jejich vojenského výcviku (např. pro Řeky byl v Mikulovicích na Moravě vybudován výcvikový tábor pro záškodníky a partyzány).¹⁶²

Emigranti přitom měli všestrannou podporu Mezinárodního oddělení ÚV KSČ. Vydávali pravidelné interní bulletiny i časopisy, měli vlastní rozhlasové vysílání, pořádala se školení, pro emigranty byly zahájeny speciální kurzy politické školy apod. Největším problémem, zejména v počátcích, přítomnosti azylantů na našem území byla jazyková bariéra. Když se ukázalo, že se jejich pobyt u nás protáhne, stala se pro emigranty prioritou výuka češtiny.

Zásadně byl život politických emigrantů ovlivňován změnami ve vztazích mezi Východem a Západem a vnitřním vývojem sovětského bloku a Československa. S ubíhajícím

¹⁵⁷ Např. u Italů „91 % soudruhů bylo členy řádných partyzánských skupin za národně-osvobozeckých bojů a zbývající soudruzi se zúčastnili politických a odborářských bojů v Itálii“. NA, f. 100/3, sv. 50, a. j. 237.

¹⁵⁸ Osudy řeckých emigrantů jsou poměrně dobře zmapovány a existuje k nim rozsáhlá literatura, např. BOTU, Antula – KONEČNÝ, Milan: *Řečtí uprchlíci*. Kronika řeckého lidu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1948–1989. Praha: Řecká obec Praha 2005; CIRONIS, Petros: *Akce „Řecké děti 1948“*. Dokumenty, vzpomínky a komentáře na emigraci helénských dětí v roce 1948 do Československa. Rokycany: SoKA 2001; HRADEČNÝ, P.: *Řecká komunita*.

¹⁵⁹ K jugoslávské politické emigraci v Československu např. A MV, f. Historický fond (H), inv. j. 181, jugoslávská politická emigrace v ČSSR 1948–1965; z vydaných prací VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu*. In: *Slovanské historické studie* 29 (2003), s. 123–211.

¹⁶⁰ V rámci akce slučování rodin, které byly rozděleny během občanské války a následně v emigraci, od nás v letech 1952–1954 odjelo 1470 Řeků (498 do Polska, 208 do Maďarska, 87 do Bulharska, 211 do Rumunska a 466 do SSSR), k nám dorazilo 1210 lidí (544 z Polska, 234 Maďarska, 114 Bulharska, 318 z Rumunska). A MZV, f. Teritoriální odbor (TO) 1946–1955, Řecko, k. 2, sl. Politické věci, č. j. 413.984, dok. 31.

¹⁶¹ NA, f. 100/3, sv. 139, a. j. 546.

¹⁶² NA, f. 100/3, sv. 146, a. j. 572.

časem bylo stále jasnější, že se návrat politických běženců přinejmenším odsouvá. Emigranti tak byli nuceni adaptovat se na život v Československu a postupně se rozmístili po celé republice (vedení zůstalo většinou v Praze). Většina nakonec našla práci v průmyslu (krachem skončil pokus o založení čistě řeckého JZD v Černé Vodě, úspěšné naopak bylo JZD italských emigrantů v Ploskovicích, které patřilo v plnění předepsaných norem mezi nejlepší v kraji). Zvýšila se snaha zapojit do spolupráce se skupinami politických emigrantů i regionální složky komunistické strany (krajské a okresní národní výbory) a umožnit tak emigrantům lepší zařazení do společnosti. Političtí emigranti nemohli sice být přijímáni do KSČ (panovaly obavy, že toho zneužijí nepřátelské složky v řadách emigrace), mohli však vstupovat do jiných organizací (Revoluční odborové hnutí, Československý svaz mládeže apod.).

Ne všichni však byli schopni odsunout snahu o návrat domů. Část emigrantů se vrátila zejména v druhé polovině 50. let s využitím různých amnestií, další byli vysláni do domovských zemí na falešné pasy a pověřeni ilegální prací,¹⁶³ do Řecka byly dokonce vypraveny dva legální transporty navrátilců.¹⁶⁴ Byli však i takoví, zejména z řad vedoucích pracovníků emigrace, kterým byl návrat komunistickými stranami z obavy před dekonspirací přísně zakázán. Část emigrantů se u nás oženila a požádala o čs. občanství. Jugoslávská protititovská emigrace se nedokázala vyrovnat s tím, že Tito zůstane v Jugoslávii u moci a do poloviny 60. let se prakticky rozpadla.

V roce 1968 velká část emigrantů podporovala reformní snahy ve společnosti a stejně jako jejich domovské strany (s výjimkou části Komunistické strany Řecka) odsoudila srpnovou okupaci. Vývoj v Československu byl dokonce jedním z rozhodujících podnětů při rozdělení řecké komunistické strany na prozápadní reformní část nazvanou KSŘ esoteriko a prosovětskou stalinistickou KSŘ exoteriko. Mnoho emigrantů po nástupu normalizační politiky Československo opustilo. Z politických emigrantů tu ve větším počtu v podstatě zůstali jen Řekové.

Řekové si také podrželi statut politické emigrace až do roku 1987. Ani poté se však nedostali zpod pozornosti Státní bezpečnosti,¹⁶⁵ která vedla v evidenci problematiku Řecka – někdy nazývanou i problematika řecké emigrace – až do konce své existence v roce 1990.

Příchod skupin politických emigrantů je zajímavou epizodou komunistického Československa. Na našem území dodnes žije řecká menšina, jejíž příslušníci si nadále zachovávají své národní řecké povědomí, přestože jsou v plné míře integrováni do naší společnosti. Dnes jejich počet dosahuje asi tři a půl tisíce osob a hrají v hospodářském, společenském i kulturním životě země velmi aktivní a nepřehlédnutelnou roli.

¹⁶³ V první polovině 50. let byla v Itálii vyhlášena amnestie na trestné činy spáchané do r. 1946. Týkala se asi 90 Italů žijících v ČSR. Italská komunistická strana navrhovala, aby se 60–65 z nich do vlasti vrátilo legálně, tj. aby se přihlásili na italské ambasádě, která jim umožní návrat. Nejprve měl být ovšem vybrán jeden „spolehlivý soudruh“, který měl vyzkoušet, jak budou italské orgány na jeho žádost o repatriaci reagovat. V kladném případě se mají přihlásit i ostatní, ovšem všichni najednou, aby italské orgány neměly možnost je nějakým způsobem odděleně izolovat a internovat. Zbýlých 14–25 Italů se mělo na Apeninský poloostrov vrátit ilegálně, jednalo se většinou o „soudruhy, kteří mají vysoké tresty a jsou známí funkcionáři“. NA, f. 100/3, sv. 50, a. j. 243, záznam o jednání se zástupcem ÚV KSI s. Lampredim ze dne 25. 11. 1954.

¹⁶⁴ V r. 1954 se ve dvou transportech vrátilo do Řecka 747 osob. Dalších 640 lidí žádajících o návrat odmítla athénská vláda přijmout a 126 se jich nakonec, ač se k odjezdu přihlásilo, nedostavilo na místo odjezdu. HRADEČNÝ, P.: Řecká komunita, s. 72.

¹⁶⁵ V polovině 80. let minulého století zahájila StB jednu z nejrozsáhlejších akcí zaměřených proti řecké špionáži nazvanou AMFORA. Byla po několika let vedena na území celé republiky a nakonec ukončena s tím, že se nepodařilo nikomu ze sledovaných řeckých politických emigrantů prokázat nepřátelské úmysly. Více viz BÁRTA, Milan: Akce AMFORA. Vyhledávání řeckých agentů v Československu v letech 1981–1986), rkp.

IV

Hospodářství a společnost

Resumé

V základech hospodářských změn po únoru 1948 stály zásadní systémové kroky uskutečněné poválečnou politickou reprezentací: dekrety o znárodnění z roku 1945 byly považovány za základ „socializace moderní společnosti“ a nastolení tzv. hospodářské demokracie (dekret o závodních a podnikových radách). Státní intervencionismus do ekonomiky v Československu v období tzv. limitované demokracie obecně ztrácely svou původní opodstatněnost spočívající v racionálním využití materiálních zdrojů a výrobního potenciálu k hospodářské obnově a nastartování hospodářského růstu a stávaly se účelovým nástrojem politického zápasu. Tato postupná změna měnila funkce státních či vládních institucí, které se ustavovaly jako nástroje tzv. hospodářské demokracie (Ústřední plánovací komise v době tvorby dvouletého plánu či Hospodářská rada). Zpolitizování se neubránily vrcholné orgány hospodářské samosprávy představované Ústředním svazem československého průmyslu a jeho skupinami, důsledným uplatněním horizontální organizace se vytvářely předpoklady pro výstavbu mechanismů centrálně plánované ekonomiky. Po nastolení komunistické totality došlo k utužení etatismu v hospodářské sféře signalizovanému zánikem obchodních a živnostenských komor, zejména pak zákonem o státním plánu z roku 1949, který povýšil dosud pomocný orgán vlády na Státní úřad plánovací, jemuž bylo bez výjimky podřízeno celé národní hospodářství. Následně byly rušeny orgány formálně samosprávné (v roce 1950 Ústřední svaz čsl. průmyslu), dokonce i střední články hospodářské správy (generální ředitelství), až se po sovětském vzoru dospělo k institutu hlavních správ jako bezprostředního nástroje centrální moci. Tento systém kalkulující s ideologizovanou představou o „iniciativě pracujících“ negoval přirozenou tvůrčí aktivitu aktérů hospodářského procesu, což se ve druhé polovině 50. let promítlo do reformního pokusu o zformování svého druhu podnikatelského prostředí v plánované ekonomice, v němž jednotlivé hospodářské subjekty měly limitovanou možnost volného pohybu. Tento pokus zmrazený na počátku 60. let politickým centrem, byl zřetelným signálem systémové krize a ouverturou tzv. pražského jara.¹

Změny v podnikatelském prostředí, v němž se pohybovaly soukromé podnikatelské subjekty, spočívaly zejména v růstu nerovných podmínek ve srovnání se státním sektorem

¹ ŠULC, Zdislav: *Stát a ekonomika*. Příspěvek k teorii hospodářské politiky. Praha: Karolinum 2004; BOYER, Christoph (ed.): *Sozialistische Wirtschaftsreformen*. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2006; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960)*. Bratislava: Veda 1999.

(např. přístup k surovinám obhospodařovaným státem či úvěrům od zestátněných bank), nicméně limitované soukromé podnikání bylo označováno za specifickou tzv. československou cestu. Po vynuceném opuštění tzv. specifických cest k socialismu po vzniku Informbyra byl na počátku roku 1948 vypracován plán „ofenzivního nástupu proti soukromokapitalistickému sektoru“ a druhá vlna znárodnění fakticky zlikvidovala soukromé podnikání v průmyslu. Potlačování soukromého (městského) podnikání kulminovalo v období 1952–1953 a následné přechodné uvolnění, tzv. nový kurz reagující na krizi vyvolanou měnovou reformou sliboval zamezit násilným metodám likvidace soukromého podnikání (především kolektivizace venkova). Plán ekonomické stabilizace režimů sovětského bloku na jednáních Rady vzájemné hospodářské pomoci na jaře 1956 podnítil v Československu další vlnu potlačování soukromého podnikání, zejména pomocí administrativních překážek. Orientace na dovršení socialistické výstavby deklarovaná XI. sjezdem KSČ v roce 1958 byla úzce spojena se závazkem odstranit „zbytky antagonistických sil“, definovaných jako „nepřátelské živly z řad poražené buržoazie“, resp. jako tzv. bývalí lidé. Proměnu prvorepublikové ekonomické a společenské elity v demonizované nepřátele „lidově demokratického režimu“ provázela systematická perzekuce, jež měla část politikou (nemožnost se politicky organizovat a tak prosazovat své specifické zájmy), sociální (bývalé elity nemohly vykonávat manažerské profese, jejich děti, kterým bylo znemožněno studovat, byly podrobeny tzv. převýchově) a část majetkovou, která dokonávala expropriací proces zahájený znárodněním. V závěrečné fázi 50. a počátku 60. let se jednalo o vyvlastnění malých a středních nemovitostí a hodnotných movitých předmětů (šperky, obrazy apod.), přičemž perzekuce ekonomická přetrvávala i poté, co perzekuce sociální a politická již částečně ochabovala. Byla zdokonalována pomocí nově vydávaných norem nižší právní síly, jejichž prostřednictvím umožnila připravit bývalé elity o střední a menší majetkové podstaty (vily, pozemky, cenné předměty). Jednalo se o dědictví radikálního svévolného stalinismu se všemi jeho charakteristickými znaky. Nepřehlédnutelnou se stala i propagandistická stránka perzekuce. Projevovala se markantně nejen v dikci rozsudků samých, ale především v ideologicky zabarvených komentářích denního tisku.²

Ekonomické motivy stály v pozadí i reformulace politiky vůči Němcům žijícím na území ČSR: ústřední motiv se zásadně změnil z počátečního principu vysídlení ve snahu o trvalou integraci zbylých Němců, přičemž uchopení monopolní moci komunistickou stranou nepředstavovalo ve státní politice vůči Němcům bezprostřední předěl, a to ani v rovině plánovací ani v rovině realizace. Kontinuitu přesahující únor 1948 lze sledovat např. na akci tzv. rozptýlení Němců z pohraničí do vnitrozemí. Toto opatření bylo v zásadě schváleno československou vládou již v prosinci 1946 a odstartováno na jaře následujícího roku; až do začátku roku 1949 představovalo hlavní nástroj k dosažení plné a co nejrychlejší asimilace zbylých Němců. Přesto nezůstaly únorové události pro tyto Němce bez bezprostředního vlivu. Zcela v rozporu s tradovaným pohledem bylo přímým důsledkem února dočasné zostření postupu proti velké většině německy mluvících obyvatel včetně antifašistů, kteří v některých okresech ztratili téměř veškerou dosavadní ochranu. (V případě Maďarů by byl z mezinárodního hlediska takový postup již nemyslitelný.) Tato nová vlna perzekucí se projevila mimo jiné intenzivnějšími formami vnitrostátního nuceného přesídlení: „očista“ hlavního města Prahy od všech Němců zahájena na jaře 1948,

² KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří (eds.): *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*. Praha: Dokořán 2009; Marek, Pavel: *České živnostnictvo 1945–1960*. Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích. Brno: Doplněk 2006; KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP 1949–1956*. Praha: ÚSD 1995; Dufek, Pavel: *K potlačování soukromého podnikání v Československu a Východním Německu*. Studie z hospodářských dějin 15. Praha: Oeconomica 2005.

deportace několika tisíc Němců (většinou celých rodin) do uranového revíru u Jáchymova probíhající do začátku listopadu téhož roku, kdy se hlavní cílovou skupinou pro státem řízené nucené migrace a nucené práce stali „třídně“ definovaní příslušníci „vlastních“ státních národů, tj. Češi a Slováci. Ve smyslu všeobecné liberalizace postupu vůči německému obyvatelstvu působilo převzetí moci komunisty pouze nepřímě a se zpožděním o více než půl druhého roku – i to však především díky zahraničněpolitickým faktorům (vznik NDR v říjnu 1949).³

Stejně jako v hospodářské sféře se centralizační a intervencionalistické tendence prosadily v poválečném uspořádání společenského a veřejného života: již exilová politická reprezentace se shodla na zásadě obnovovat společenské a zájmové organizace na nadstranickém a jednotném organizačním principu. Tato okolnost však vedla naopak k silné politizaci těchto organizací, které se staly objektem soupeření politických stran. KSČ usilovala v předúnorovém období i o institucionální začlenění významných masových organizací do Národní fronty, a to především těch, ve kterých měla silné pozice (odborné, protifašistické svazy). Tuto politiku začala uskutečňovat prostřednictvím tzv. obrozené Národní fronty, jež se měla stát již jediným rámcem společenského organizování. Vytváření struktury tzv. dobrovolných společenských organizací a družstev v rámci Národní fronty a mimo ni stojících tzv. sdružení se kryje se zrušením či přeměnou většiny dřívějších organizací, korporací a spolků a s urychleným vytvářením nových masových organizací na přelomu 40. a 50. let. Po únoru 1948 byla řada spolků a organizací rozpuštěna či měla pozastavenou činnost, k jejich hromadné likvidaci však došlo až na základě zákona č. 68/1951 Sb. a příslušné prováděcí vyhlášky ministerstva vnitra, které spolu se zákony o ROH a družstvech i novými zákony o dalších masových organizacích vydanými do jara 1953 vytvářely právní podklad pro existenci organizací Národní fronty až do počátku 60. let. Likvidace spolků a vytváření masových organizací probíhala ve třech etapách: od února 1948 do podzimu 1949 byly jednak likvidovány spolky i organizace, které stály v opozici vůči KSČ nebo byly považovány za nepřátelské „lidově demokratickému“ režimu, jednak byly prostřednictvím různě intenzivních personálních čistek, nuceného slučování a centralizace vytvářeny největší masové organizace. V následující etapě do pozdního léta 1951 byla centrálně likvidována minimálně desetina existujících spolků a byly vytvořeny další masové organizace, namnoze ovšem s problematickými výsledky. Ve třetí fázi byla nejprve od podzimu 1951 do srpna 1952 zrušena drtivá většina dřívějších spolků, jichž v jednotlivých krajích zůstala zhruba desetina až pětina. Jejich likvidace i konstituování základní sítě masových organizací tvořících Národní frontu byly v podstatě ukončeny v roce 1953, ovšem nejasné znění prováděcí vyhlášky k zákonu č. 68/1951 Sb. umožnilo některým spolkům dále existovat ve stavu jakéhosi provizoria.⁴

(eds.)

³ ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration. Tschechische Deutschenpolitik 1947–1953*. Disertační práce. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2004 (v tisku); VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1994; ŠUTA, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku*. Bratislava: Veda 1993.

⁴ KAPLAN, Karel: *Znárodnění a socialismus*. Praha: Práce 1968; PÁNEK, J. – TŮMA, O. a kol.: *Dějiny českých zemí*.

Zpolitizovaná hospodářská správa versus hospodářská demokracie, svobodné podnikání a podnikatelské prostředí

Drahomír Jančík

Prostředí pro podnikání rozhodující měrou ovlivňují jednak instituce, jednak právní rámec.⁵ Ve srovnání s první republikou obé doznalo po druhé světové válce podstatných změn pod vlivem přesvědčení o nezbytnosti výstavby nového hospodářského a sociálního řádu. Ten měl vyloučit recidivu hospodářských krizí, obnovit politickou i sociální stabilitu a zajistit vyšší míru sociální spravedlnosti. V tomto duchu koncipoval prezident Edvard Beneš svou řeč v Prozatímním národním shromáždění 28. října 1945, tři dny po schválení dekretů o znárodnění klíčových průmyslů a o postátnění bank. Označil je za základ „socializace moderní společnosti“, v níž se rodí „nové formy vlastnictví, vedle vlastnictví soukromého a družstevního“.⁶ Za logický důsledek těchto změn se pokládal přechod k tzv. hospodaření řízenému, tedy plánovanému, které racionálně využije všech zdrojů k hospodářské obnově. Stejně jako sociální demokraté či národní socialisté a lidovci neměl na mysli totální etatizaci hospodářství, počítal s pluralisticky členěnou hospodářskou soustavou. Její opodstatnění nejnvýstižněji vyjadřoval návrh programu národních socialistů z počátku roku 1947 tezí, že jen v takové soustavě je zachována soutěživost, tedy impulzy k inovacím v hospodářském procesu.⁷ Odhlédneme-li od konceptu komunistického, ideální hospodářskou soustavu představovala tzv. demokracie hospodářská vedoucí k demokracii sociální.

Ideje hospodářské demokracie našly výraz v hospodářských institucích, které měly ovlivňovat či ovlivňovaly podnikatelské prostředí i podnikání samo. Směrodatnými se staly státní instituce hospodářské správy, jejichž rámcové kompetence vymezoval již Košícký vládní program. Obnova hospodářského života a vůbec „zajištění práce a výdělků pro všechny práceschopné“ nebyla myslitelná bez centrálního rozdělování omezených zdrojů do sféry výroby i spotřeby. Vláda proto deklarovala nutnost podřízení klíčových

⁵ Studie byla zpracována v rámci výzkumného záměru MŠMT č. MSM0021620827, projekt III.B.2 – Hospodářské elity v českých zemích 1848–1948 ve středoevropských nacionálních souvislostech. Formování, hospodářské strategie a společenská role. Byly v ní využity archivní materiály, na jejichž výběru se podílel PhDr. Tomáš Kalina připravující s autorem širší pojednání o ekonomickém vývoji poválečného Československa.

⁶ Digitální parlamentní knihovna, f. Prozatímní národní shromáždění republiky Československé 1945–1946, stenoprotokoly, 2. schůze, 28. 10. 1945. Projev prezidenta E. Beneše.

⁷ Návrh programu Československé strany národně socialistické pro XIV. valný sjezd konaný 27. 2.–2. 3. 1947 v Praze. In: HARNA, Josef (ed.): *Politické programy národního socialismu*. Praha: Historický ústav 1998, s. 260.

hospodářských subjektů „všeobecnému státnímu vedení“.⁸ Naplnění této ideje předpokládalo ustavení instituce, která by koordinovala činnost vlády v oblasti hospodářské a na jejíž půdě by se současně dosahovalo konsensu jednak se slovenskou reprezentací, jednak se zástupci odborových, družstevních a zemědělských centrál. Takovou institucí se měla stát Hospodářská rada jako poradní orgán vlády.

Hospodářská rada vznikla v srpnu 1945 s úkolem trvale sledovat hospodářský vývoj, zpracovávat hospodářský plán a navrhnout opatření směřující k jeho plnění.⁹ Kromě hospodářských ministrů a guvernéra Národní banky se jejími členy stal zástupce Slovenské národní rady, Ústřední rady odborů, Ústřední rady družstev a Jednotného svazu českých zemědělců. Ve své činnosti se měla opírat o komisi odborníků, v níž se měla poskytnout „i hospodářské veřejnosti příležitost, aby se všech... přípravných plánovacích prací účastnila“.¹⁰ Hospodářská rada se ale naposledy sešla v lednu 1946. Po květnových volbách v roce 1946 měl nový ministerský předseda Klement Gottwald jinou představu o složení instituce, která bude koncipovat hospodářský plán, a v níž se uplatní dominantní vliv komunistické strany.¹¹ Z původní ideje Hospodářské rady zůstal funkční jen její generální sekretariát v čele s erudovaným národohospodářským praktikem Eduardem Outratou, který měl důvěru vedení komunistické strany a možnost ustavovat při ní komise odborníků.¹²

Taková zvláštní komise odborníků byla zřízena usnesením vlády v polovině července 1946 „...pro koncentraci všech plánovacích sil“ a pro „vypracování hospodářského dvouletého plánu na podkladě budovatelského programu třetí vlády Národní fronty Čechů a Slováků“.¹³ Formálně jí předsedal Gottwald, v praxi ji řídil Outrata a jeho zástupcem byl keynesiánstvím ovlivněný sociálnědemokratický ekonom Karel Maiwald, předseda Státního úřadu plánovacího. Proti původnímu Gottwaldovu záměru představovala tato komise, později nazvaná Ústřední plánovací komise, spolu s 16 odbornými subkomisemi fórum pro svobodnou výměnu názorů národohospodářských odborníků různých ekonomických koncepcí ze všech politických stran, kteří spolu se zástupci zájmových hospodářských organizací pracovali na podobě dvouletého plánu. Nikoli náhodou se jim dostalo označení „hospodářský parlament“.¹⁴ V této názorové pluralitě, byť se množily střety mezi předsedou komunistické národohospodářské komise Ludvíkem Frejkou a členy Ústřední plánovací komise z jiných politických stran, např. národním socialistou Jiřím Hejdou, připravovala Ústřední plánovací komise i první pětiletý plán.¹⁵ Únorový převrat v roce 1948 zasadil ovšem „hospodářské demokracii“ v Československu smrtící ránu.

Období předcházející nástupu komunistické totality bylo silně zpolitizované, což neblaze ovlivnilo formování poválečného hospodářského systému. Politické strany bojovaly

⁸ PROGRAM československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Praha: Ministerstvo informací 1945, s. 21–22.

⁹ NA, f. Generální sekretariát Hospodářské rady (GSHR), k. 1, č. 5518/45, Osnova dekretu prezidenta republiky o Hospodářské radě.

¹⁰ Tamtéž, Návrh odpovědi na interpelaci poslance Františka Křepely a soudruhů z 3. 3. 1946.

¹¹ Blíže viz JANČÍK, Drahomír – KALINA, Tomáš: Národohospodářské elity politických stran na počátku přechodu k plánovanému řízení československé ekonomiky (1945–1946). In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. – KOCIAN, J. (eds.): Československo na rozhraní, s. 97–98.

¹² NA, f. Úřad předsednictva vlády (ÚPV), sign. 681/13/III, k. 684, č. 16998, Osnova vl. nař. o složení, organizaci a způsobu činnosti generálního sekretariátu Hospodářské rady (20. 11. 1945).

¹³ NA, f. GSHR, k. 1, č. 6893/46, Jmenování členů zvláštní komise odborníků při Hospodářské radě (20. 7. 1945)

¹⁴ KAPLAN, Karel: Hospodářská demokracie v letech 1945–1948. In: *Československý časopis historický* 6 (1996), s. 849.

¹⁵ HEJDA, Jiří: *Žil jsem zbytečně*. Román mého života. Praha: Melantrich 1991, s. 269.

o pozice v orgánech hospodářské samosprávy, na stranických sekretariátech závislí ředitelé znárodněných podniků chodili pro instrukce do organizací politických stran. Sociálně demokratický ministr průmyslu Bohumil Laušman proto v říjnu 1947 v Národním shromáždění brojil proti politikaření v hospodářské sféře. „Nelze přece připustit,“ apeloval na poslance, „aby národní podniky se staly kolbištěm, na němž by si politické strany vyřizovaly své agitačně politické zájmy...“¹⁶ Poukazoval jen na jev všeobecně rozšířený, jemuž zabránit nemohl, ostatně se mu neubránila ani jeho vlastní strana.

Zvlášť aktivní byla v tomto směru KSČ. Její hospodářští ministři přeměnili svěřené resorty v nástroj boje o politickou a hospodářskou moc. Např. ministr financí Jaromír Dolanský prosazoval koncept reorganizace bankovní soustavy, který počítal jen s dvěma bankami – jednou pro průmysl a druhou pro zemědělství. Tím by vyřadil ze hry Živnostenskou banku, v níž měli silné pozice sociální demokraté, zejména však by vytvořil nástroj k ovládnutí úvěrování podniků a zajistil tak jejich kontrolu. Tzv. boj o banky se táhl až do února 1948 – po něm byl tento koncept bez problémů realizován.¹⁷ Jiným příkladem je postup při vyřazování soukromého velkoobchodu „suchou cestou“, který připravil s Frejkou a měl realizovat komunistický ministr vnitřního obchodu Antonín Zmrhal. Vybraní úředníci národních podniků měli sehrát roli „bílých koní“, totiž stát se kumulativními správci konfiskovaných velkoobchodů a připravit je ke znárodnění.¹⁸

Zpolitizovaná byla i hospodářská samospráva, která v letech 1945–1948 procházela obtížnou vývojovou cestou. Její instituce byly v čase německé okupace deformovány v nástroj ovládnutí a kontroly, a proto původně dobrovolné a zájmové členství v nich se změnilo v povinné. Po národní očistě v květnových dnech roku 1945 zůstala jejich struktura zachována. V jejím vertikálním členění ji v průmyslu tvořilo 23 hospodářských skupin s Ústředním svazem československého průmyslu (ÚSČP) jako nadřízeným orgánem.¹⁹ V horizontálním pak obchodní a živnostenské komory.

Ve svém vládním prohlášení kladla Gottwaldova vláda vzhledem k přípravě dvouletého plánu obnovy značný důraz na dokončení „organizace výrobního a distribučního aparátu“. Předpokládala transformaci hospodářských skupin do Národních svazů průmyslu se zastřešujícím Národním ústředním svazem průmyslu a přebudování zájmových organizací řemesel, živností a obchodu s povinným členstvím tak, aby celý systém zahrnoval všechny sektory ekonomiky (znárodněný, družstevní, soukromý) a včlenil je do celkového státního plánování.²⁰ Vzhledem k tomu, že ministerstvo průmyslu si podržela v osobě Bohumila Laušmana sociální demokracie, která pokládala soukromé vlastnictví „za *trvalou* [zvýraznil D. J.] instituci naší nové demokracie a našeho národního hospodářství“²¹

¹⁶ NA, f. Generální sekretariát Ústředního výboru KSČ (GS), a. j. 639, fol. 13, Projev B. Laušmana v Ústavodárném národním shromáždění dne 23. 10. 1947.

¹⁷ Blíže viz JANČÍK, Drahomír: Stát, politická moc a bankovní systém. Příspěvek k hospodářským předpokladům československého února 1948. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 5, *Studia historica XLVII – Z dějin českého bankovníctví v 19. a 20. století*. Praha: Univerzita Karlova – Karolinum 2000, s. 189–208.

¹⁸ NA, f. Národohospodářská komise ÚV KSČ (NHK), a. j. 10, fol. 37. Zápis ze schůze NHK konané dne 18. 12. 1946.

¹⁹ MARŠÁL, Josef: Vývoj organizace a řízení československého průmyslu od druhé světové války do federativního uspořádání ČSSR. In: *Sborník archivních prací* 2 (1982), s. 481.

²⁰ Digitální parlamentní knihovna, f. Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1946–1948, stenoprotokoly, 3. schůze, 8. 6. 1946. Prohlášení předsedy vlády K. Gottwalda.

²¹ NA, f. GS, a. j. 128, fol. 8. Poznámky z referátu V. Erbana na ustavující schůzi sociálně demokratické Národohospodářské komise konané dne 13. 12. 1947. Erban mj. výslovně prohlásil: „...znárodněný, družstevní, komunální i soukromý [úsek národního hospodářství, pozn. autora] jsou a budou předmětem opravdové péče Čs. sociální demokracie, která je přesvědčena, že kdyby kteréhokoliv z uvedených úseků nebylo, byla by citelně ohrožena naše demokratická cesta k socialismu.“

komunistická strana se zaměřila na ovládnutí ÚSČP a jeho skupin, v nichž bylo povinně registrováno na 17 000 členských firem znárodněného i soukromého sektoru.

V aparátu ÚSČP bylo na 40 % zaměstnanců členy KSČ a komunisté měli obsazeny klíčové pozice i ve všech hospodářských skupinách. Komunistická strana proto navrhovala, aby na ÚSČP byly přeneseny co nejširší kompetence. V jeho rukou měla spočívat koordinace průmyslu při plnění dvouletého plánu, zejména prostřednictvím rozdělování kontingentů surovin.²² Přes silné pozice v ÚSČP ale KSČ neovládala ta jeho oddělení, která obhospodařovala příděl surovin. Z dvaceti vedoucích příslušných oddělení byl jen jeden komunista.²³ Narážela také na pevné stanovisko ministra průmyslu Laušmana, který čelil pokusům o diskriminaci řemeslníků v zásobování surovinami.²⁴ Až do mocenského zvratu tedy nemohla plně využít přídělů surovin k „potírání soukromokapitalistického sektoru“.

Z hlediska taktiky KSČ, kdy slovy národohospodářského referenta v kabinetu ministerského předsedy Milana Reimana „...pro *přechodnou* [zvýraznil D. J.] dobu se musíme podřizovat i zájmům neznárodněného sektoru...“, ÚSČP se měl stát nezávislým na ministerstvu průmyslu, měl být schopen paralyzovat jeho působení, ovládnout soukromý sektor a zajistit tak převahu komunistického vlivu v hospodářské sféře.²⁵

Komunistická strana přisuzovala ÚSČP hospodářsko-politické kompetence, zatímco ústředním (generálním) ředitelstvím znárodněného průmyslu jen kompetence hospodářsko-obchodní, přesněji řečeno pouhou operativu. Takové dělení kompetencí zdůvodňovala snahou vyvarovat se „zbytečné dvoukolejnosti“.²⁶ V pozadí se ale rýsuje zřetelná snaha zúžit přímý vliv ministerstva průmyslu na řízení znárodněných podniků prostřednictvím ÚSČP, resp. Ústředí čsl. průmyslu, které se podle připravované osnovy zákona o hospodářské samosprávě mělo stát jeho nástupcem. Úsilí o ovládnutí tohoto orgánu hospodářské samosprávy se odrazilo v komunistickém konceptu jeho řídicích orgánů, zejména představenstva. V něm mělo být uplatněno „třetinové“ zastoupení, tedy po třetině znárodněný a soukromý průmysl, přičemž poslední třetina členů představenstva měla být vyhrazena pro zástupce odborů. Komunistická strana si totiž byla jista, že „...zaměstnanci delegovaní z ÚRO půjdou vždy se znárodněným sektorem...“.²⁷ Soukromý sektor politicky reprezentovaný zejména lidovou, národně socialistickou a slovenskou Demokratickou stranou měl tak vždy být v menšině, aby nezískal rozhodující vliv v těch hospodářských skupinách, v nichž zestátněný sektor postrádal převahu.

Osnova zákona o hospodářské samosprávě předpokládala, že struktura zájmových hospodářských svazů zformovaná za okupace bude přebudována do podoby tří ústředí, vedle průmyslu ještě pro obchod a řemesla.²⁸ Komunistická strana je konstruovala jako institucionální základnu pro rozšiřování a upevňování svého vlivu v hospodářské sféře. Její

Tamtéž, fol. 6. Srv. Prohlášení zásad Československé sociální demokracie (listopad 1947). In: PROKŠ, Petr (ed.): *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*. Praha: Historický ústav 1999, s. 260.

²² NA, f. NHK, a. j. 9, fol. 20. Zápis ze schůze užší NHK konané dne 13. 6. 1946.

²³ NA, f. GS, a. j. 609, fol. 7. Plán ofenzivního nástupu proti soukromokapitalistickému sektoru vypracovaný podle směrnic R. Slánského z 9. 1. 1948.

²⁴ NA, f. GS, a. j. 639, fol. 13. Projev B. Laušmana v Ústavodárném Národním shromáždění dne 23. 10. 1947.

²⁵ NA, f. NHK, a. j. 9, fol. 18–20. Zápis ze schůze užší NHK konané dne 13. 6. 1946.

²⁶ Tamtéž, fol. 19.

²⁷ Tamtéž, fol. 18.

²⁸ V období protektorátu existovalo pět ústředních svazů: průmyslu, řemesla, obchodu, dopravy a pro cizinecký ruch. KAPLAN, K.: *Hospodářská demokracie*, s. 852–853.

pojetí naráželo na odpor jiných politických stran, osnova zákona se utápěla v neplodných jednáních a po únorovém převratu se stala bezpředmětnou.

Podnikatelské prostředí a podnikání ovlivňoval koncept národních podniků i jejich organizačního uspořádání a řízení. Do března 1947 bylo znárodněno 2462 podniků členěných podle výrobních programů a podřízených 17 odvětvovým ústředním (generálním) ředitelstvím.²⁹ V nich se velmi rychle začaly projevovat centralizační tendence, zejména v odbytu včetně exportu, v nákupu pro podřízené závody (podniky), v přebírání patentních záležitostí, ve výzkumu atd., což jednotlivým závodům (podnikům) zužovalo prostor pro rozvoj podnikatelské činnosti.

V řízení národních podniků prosazovali komunističtí národohospodáři tzv. princip „jednachačalstva“ (samostatné odpovědnosti ředitele podle sovětského modelu řízení). Akcentovali jej s odůvodněním, že má univerzální platnost jak v socialistickém, tak polokapitalistickém či kapitalistickém hospodářství. Dočasně ustoupili zásadě kolektivního vedení v podobě představenstva podniku, kterou prosazovali zástupci ostatních politických stran.³⁰ Ukázalo se totiž, že nejasnosti v kompetencích, např. vedení národního podniku a Závodní (podnikové) rady, poskytuje široký manévrovací prostor k prosazování stranických zájmů.

Řízení národních podniků podle znárodnovacích dekretů spočívalo v rukou představenstva dílem voleného zaměstnanci, dílem jmenovaného příslušným ústředním (generálním) ředitelstvím, přičemž podnikového ředitele, který představenstvu předsedal, mělo jmenovat se souhlasem resortního ministra představenstvo nadřízeného orgánu po dohodě s ÚRO a „zájmovými organizacemi průmyslu“.³¹

Národohospodářští odborníci KSČ sice formálně respektovali demokratické pojetí dekretu a kritizovali, že u jejich partnerů v Národní frontě „...hrají velice často velkou roli úzké stranické zájmy...“, sami se však nechovali jinak. Byli připraveni demokratickou dikci dekretu porušit, např. při obsazování míst ředitelů a představenstev pomocí institutu závodních rad. Ty měly být podle původních předpokladů jedním z nástrojů hospodářské demokracie.

Příprava dekretu o závodních radách byla ale výrazně ovlivněna sovětským zákoníkem práce z roku 1922, podle nějž byly závodní rady zařazeny „...do struktury jednotné odborové organizace“.³² Odbory vedené Antonínem Zápotockým ale stály pod kontrolou KSČ, což nezůstalo bez vlivu na volbu členů závodních rad. Přesto Národohospodářská komise KSČ důrazně upozorňovala, že „strana bude muset diskutovat s našimi soudruhy o tom, jestli se nebude muset provést změna vzhledem k situaci anebo v tom případě, jestliže usnesení (závodní rady, D. J.) nebylo někdy správné. V podstatě je to vzhledem k celkové perspektivě jediná správná cesta a možnost, abychom dostali v čelo podniku schopné lidi.“³³ Vliv v podnicích uplatňovala KSČ přes svou stranickou organizaci v závodech, prostřednictvím závodních (podnikových) rad a zvláště pak přes sociálně politické náměstky v závodech, kteří až na výjimky byli jejími členy. Přitom právě jim podléhala osobní oddělení

²⁹ MARŠÁL, J.: Vývoj organizace, s. 483.

³⁰ NA, f. NHK, a. j. 6, fol. 24 a 57. Zápisy ze schůzí NHK konaných 25. 9. a 11. 10. 1945.

³¹ JECH, Karel – KAPLAN, Karel: *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Dokumenty II. Brno: ÚSD 1995, s. 489–490. V potravinářském průmyslu byla odlišná struktura představenstev. V případě cukrovarů a rafinérií se představenstvo skládalo ze 4 zástupců zemědělců, 2 zástupců zaměstnanců a jednoho zástupce státu. U pivovarů pak ze 3 zástupců územní samosprávy, 2 zástupců zaměstnanců a 2 zástupců státu. Tamtéž, s. 674.

³² JECH, K. – KAPLAN, K.: *Dekrety*, s. 817.

³³ NA, f. NHK, a. j. 7, fol. 12. Zápis ze schůze NHK konané dne 15. 11. 1945. Do kategorie „schopní lidé“ náleželi nejen komunisté, ale i ti, „kdo jsou s námi“.

a jak se konstatovalo v jednom sociálně demokratickém rozboru, personální politiku řídili „...z ohledů stranických, takže málokdy se obsadí významnější místo příslušníkem jiné strany a z hledisek odbornosti“. V uvedeném rozboru byli označeni za „agenty KSČ“, kteří „tvorí spojku mezi komunistickými záv. polit. organizacemi, podnikovými radami s vedením KSČ, informují svoji stranu o činnosti ředitelů a náměstků, sledují jejich soukromý život...“ atd.³⁴

Prostor pro rozvoj podnikatelské činnosti byl institucionálně omezen jak znárodněnému, tak soukromému sektoru. Národohospodářská komise KSČ usilovala o to, aby pravomoc soukromých podniků nebyla velká, a aby byla omezena jen „...na určení výrobního předpokladu co do množství a jakosti a cenového předpokladu“.³⁵ Na základě politické dohody socialistických stran (v programu Bloku pracujícího lidu měst a venkova) i soukromé podniky, stejně jako podniky znárodněné, měly být řízeny ÚSČP „...po linii cenového, výrobního a úvěrového hospodářství...“ a prostřednictvím přidělu surovin. Vedení znárodněného a neznárodněného průmyslu se mělo lišit jen po stránce finančně hospodářské.³⁶ Toto pojetí bylo dosti vzdálené tezi budovatelského programu o „zdravé soutěživosti obou sektorů“.³⁷

Prostor pro soukromé podnikání zatím existoval. Ještě koncem května 1947 předseda komunistické Národohospodářské komise Frejka vystupoval proti „zničení kapitalistických elementů [i] kolektivizaci“ a existenci malých podnikatelů označoval za typický znak „lidové demokracie, naší specificky čs. cesty k socialismu“.³⁸ Zostření vztahů mezi Východem a Západem, založení Informbyra a únorový převrat znamenaly konec „specifických cest“. Počátkem ledna 1948 byl na základě směrnic Rudolfa Slánského vypracován Plán ofenzivního nástupu proti soukromokapitalistickému sektoru. Jeho funkčnost byla odzkoušena na likvidaci soukromého velkoobchodu uhlím. Ústřední ředitelství dolů prostě vypovědělo smlouvy zbývajícím velkoobchodníkům uhlím a jim nezbylo nic jiného, než svou činnost ukončit.³⁹

Zatím ještě nepadlo definitivní rozhodnutí o likvidaci soukromého podnikání – ostatně předseda vlády Zápotocký při projednávání osnovy zákona o prvním pětiletém plánu v září 1948 výslovně uvedl, že vláda má zájem na tom, aby prosperovala „i výroba soukromá, tj. malé a střední podnikání. To je zásadní stanovisko, na kterém se nemá nic měnit, neboť vláda nechce likvidovat toto malé a střední podnikání.“⁴⁰ Postupná absolutizace sovětského modelu řízení ale vedla k vytvoření centralizované ekonomiky a v horizontu necelého desetiletí ke zformování ekonomiky jednosektorové.

Po únorovém převratu, poté, co byly v rámci tzv. druhé vlny znárodnění znárodněny podniky s více než padesáti zaměstnanci, podniky velkoobchodu a podniky zahraničního obchodu, se začaly projevovat výrazné centralizační tendence spojené s likvidací hospodářské demokracie. Závodní (podnikové) rady, které v předúnorovém období představovaly účinný nástroj KSČ v mocenských zápasech, byly prohlášeny za součást Revolučního

³⁴ NA, f. Ministerstvo průmyslu, Znárodnění, k. 671. Situační zpráva o národním průmyslu Krajského sekretariátu Čsl. soc. dem. strany v Pardubicích (bez data).

³⁵ NA, f. NHK, a. j. 6, fol. 24. Zápis ze schůze NHK konané dne 25. 9. 1945.

³⁶ NA, f. NHK, a. j. 6, fol. 26. Zápis ze schůze NHK konané 25. 9. 1945.

³⁷ Digitální parlamentní knihovna. 3. schůze Ústavodárného NS RČS dne 8. 6. 1946. Prohlášení předsedy vlády K. Gottwalda.

³⁸ NA, f. NHK, a. j. 647, fol. 86. Zápis ze schůze rozšířené NHK konané 29. 5. 1947.

³⁹ NA, f. GS, a. j. 609, fol. 3. Plán ofenzivního nástupu proti soukromokapitalistickému sektoru vypracovaný podle směrnic R. Slánského z 9. 1. 1948.

⁴⁰ NA, f. ÚPV, Zápis ze 14. schůze páté vlády konané dne 30. 9. 1948 – XXIV – Zákon o prvním pětiletém hospodářském plánu, s. 17.

odborového hnutí a měnily se z orgánu hospodářské samosprávy v převodní páku centra s cílem „mobilizovat pracovní úsilí mas při plnění plánovaných úkolů“.

Druhá vlna znárodnění fakticky zlikvidovala soukromé podnikání v průmyslu. Komunistická strana již nepotřebovala ÚSČP, který jí do února 1948 sloužil k vyvažování jejích relativně slabých pozic ve vedení ústředních (generálních) ředitelství. Komunistická Hospodářská rada proto rozhodla „o postupném odbourání“ ÚSČP.⁴¹ Současně se začala zabývat reorganizací znárodněného průmyslu, jejíž příprava se odvíjela již pod vlivem konzultací se sovětskou stranou. Za pobytu L. Frejky, ministra zahraničního obchodu A. Gregora a velvyslance B. Laštovičky v Moskvě se jim dostalo obsáhlého výkladu o řízení sovětské ekonomiky od náměstka Gosplanu Kasačenko, který mimo jiné vyzdvihl princip „osobní zodpovědnosti“.⁴² A tak se KSČ vrátila v řízení podniku ke svému dřívějšímu principu „jednachařství“ – podnikový ředitel se měl stát jediným zodpovědným za chod podniku, svá rozhodnutí nemusel předkládat ke schválení žádnému orgánu v podniku, čímž se představenstva jako prvek hospodářské demokracie stala zbytnými a byla zrušena.⁴³ Jen ředitel měl mít právo rozhodovat o podnikovém fondu, ačkoli dekretem o závodních radách náleželo toto právo jí. Centralizace rozhodovacích pravomocí znepokojovala Zápotockého, obával se reakce dělnictva: „Řeknou nám, že když jsme se rvali o moc, tak jsme jim různé výhody dávali a nyní, když moc máme, tak to zase odbouráváme.“⁴⁴ Nicméně disciplinovaně se podřídil formulaci, že ředitel při disponování s podnikovým fondem bere alespoň zřetel na názor závodní odborové organizace.

Podnik sice právně představoval samostatnou organizační jednotku, přestal však být subjektem hospodářského vývoje a změnil se v objekt plánovací činnosti. Stalo se tak na základě Ústavy 9. května, která národní podniky výslovně podřídila „vrchnímu vedení a dozoru státu“.⁴⁵ Z ní pak vycházel nový statut národních podniků, podle něžž „... národní podniky tvoří součást hospodářské struktury státu a ... tedy své nejdůležitější otázky musí podřídít zájmům celostátním“.⁴⁶ Ty byly vyjádřeny centrálním plánem, jehož funkce byla v hospodářském systému ukotvena „plánovacím zákonem“.

„Plánovací zákon“ zřídil ze Státního úřadu plánovacího, původně pomocného úřadu vlády, instituci s rozsáhlými pravomocemi v hospodářské sféře. Jeho předsedou již nemohl být Karel Maiwald s vyhraněným pojetím hospodářské demokracie a do čela přebudovaného Státního úřadu plánovacího se statutem samostatného ministerstva byl postaven Jaromír Dolanský. Současně byla zrušena Hospodářská rada a degradována role Ústřední plánovací komise, která sice zůstala poradním orgánem vlády ale pouze s působností statistické státní rady.⁴⁷ Institucionální rámec hospodářské demokracie na úrovni centra přestal existovat.

⁴¹ NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ (PÚV KSČ), a. j. 169, fol. 6. Zápis č. 16 ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 21. 3. 1949. ÚSČP i jeho skupiny byl zrušen vládním nařízením v prosinci 1950.

⁴² JIRÁSEK, Zdeněk: K otázce sovětských vlivů na československé hospodářství v letech první pěti-letky. In: HÁJEK, J. – KOCIAN, J. – ZÍTKO, M. (eds.): Fragments dějin, s. 589–590.

⁴³ NA, f. PÚV KSČ, a. j. 169, fol. 18. Reorganizace podnikových ředitelství a některé jiné otázky organizace průmyslu (12. 3. 1949).

⁴⁴ NA, f. PÚV KSČ, a. j. 169, fol. 6. Zápis č. 16 ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 21. 3. 1949.

⁴⁵ NA, f. ÚPV, Zápis ze 119. schůze páté vlády konané dne 12. 12. 1950 – 8 – Návrh ministerstva průmyslu na změny v orgánech vedení a dozoru státu, s. 15.

⁴⁶ NA, f. ÚPV, Zápis z 98. schůze páté vlády konané dne 5. 7. 1950 – XVI – Vládní nařízení, kterým se vyhlašuje Statut národních podniků průmyslových, s. 42.

⁴⁷ SBÍRKA zákonů a nařízení republiky Československé 1949. Zákon z 22. 2. 1949 o hospodářském plánování (plánovací zákon), s. 194–196.

S nástupem centrálního plánování odumíraly orgány hospodářské samosprávy. Jako první padly obchodní a živnostenské komory, když vláda v prosinci 1948 vydala nařízení „o přechodu a zániku“ jejich působnosti.⁴⁸ ÚSČP se svými skupinami přežíval ještě dva roky, než byl v prosinci 1950 zrušen.⁴⁹ Měnilo se i postavení generálních ředitelství. Původně byla součástí hospodářské samosprávy často hájící podnikové zájmy proti ministerstvu, ale nyní se transformovala „v orgány vrchního vedení a dozoru státu“. Mocenský zvrat nesl s sebou personální změny – na základě usnesení ÚV KSČ v listopadu 1948 začala tzv. očista generálních ředitelství i závodů a došlo ke jmenování prvních dělnických ředitelů.⁵⁰

„Nový typ“ ředitele měl být podle směrnic KSČ především „dobrým bolševickým organizátorem, organizačně zdatný a politicky uvědomělý“. Do ředitelské funkce tedy byli uváděni „schopní dělníci“, jimž v závodech a podnicích měli být po sovětském vzoru k ruce první zástupci s příslušnou odborností, kteří měli nést odpovědnost za celou výrobu.⁵¹ Personální a organizační změny spolu s utužující se totalitou komunistické moci vyvolávaly nejen u „starých“ manažerů, ale i mnohých „nových“ tzv. dělnických kádrů nejistotu, která umrtvovala jakoukoli podnikatelskou aktivitu a vedla k slepému podřizování se kontrolním číslům plánu.

Od poloviny roku 1949, kdy se plnil již první rok pětiletky, probíhala reorganizace celého průmyslu. S účinností od počátku roku 1950 byla na základě odvětvového principu vytvořena soustava 29 nových ústředních orgánů typu Čs. závody těžkého strojírenství n.p., které nahradily původní formu generálních ředitelství.⁵² Byla-li tato ředitelství označována komunistickou stranou za „překrvená“ a zbyrokratizovaná, o jejich nástupcích to platí dvojnásobně. Před reorganizací pracovalo na generálních ředitelstvích 4016 úředníků, po ní již 7161.⁵³

Centralizační tendence vyvrcholily v září 1951, kdy po necelých dvou letech byla reorganizovaná generální ředitelství zrušena a nahrazena po sovětském vzoru hlavními správami, které již byly přímou součástí ministerstev, jejichž počet výrazně vzrostl.⁵⁴ Administrativně direktivní forma řízení se rozrostla do absurdních rozměrů. Paradoxním bylo, že ministr – předseda Státního úřadu plánovacího Dolanský na zasedání vlády zdůvodňoval vznik hlavních správ „obludnou velikostí“ ministerstva těžkého průmyslu, které prý spolu s generálními ředitelstvími nebylo možno ovládat. Zaváděným třístupňovým systémem, ministerstvo (hlavní správa), podnik, závod, tvrdil Dolanský, se „...dolejším výrobním podřízeným složkám ... má dostat volnost a má být podporována jejich iniciativa. Bude odstraněn nezdravý tuhý systém centralizace“.⁵⁵ Realita však byla pravým opakem deklarovaných principů a tímto rozparem lze ilustrovat izolovanost nejvyšších nomenklaturních kádrů i „informační bariéru“, která je obklopovala.

⁴⁸ ADAMOVÁ, Karolína: Proces potlačení hospodářské samosprávy. In: SOUKUP, Ladislav (ed.): *Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945–1990*. Praha: Karolinum 2002, s. 204.

⁴⁹ SBÍRKA zákonů a nařízení republiky československé 1950. Vládní nařízení z 19. 12. 1950 o zrušení Ústředního svazu průmyslu, s. 204.

⁵⁰ NA, f. NHK, a. j. 630, fol. 129. Kritické zhodnocení reorganizace průmyslu (1951).

⁵¹ NA, f. PÚV KSČ, a. j. 169, fol. 19. Zápis č. 16 ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 21. 3. 1949.

⁵² MARŠÁL, J.: Vývoj organizace, s. 485–486.

⁵³ NA, f. NHK, a. j. 630, fol. 129. Kritické zhodnocení reorganizace průmyslu (1951).

⁵⁴ Jen z ministerstva těžkého strojírenství vzniklo pět dalších: ministerstvo paliv a energetiky; hutního průmyslu a rudných dolů; chemického průmyslu; těžkého strojírenství; všeobecného strojírenství.

⁵⁵ NA, f. ÚPV, Zápis ze zasedání 154. schůze páté vlády konané dne 7. 9. 1951 – 1 – Zřízení nových ministerstev.

Přemíra ukazatelů a výkaznictví deformovala podnikatelské prostředí, nicméně podnikatelská sféra se mu přizpůsobovala. Chovala se obdobně jako v čase příprav dvouletého plánu podle modelu, který Zdislav Šulc charakterizoval jako „mini-max“, tj. minimalizaci výstupů při maximalizaci vstupů, resp. využíváním či zneužíváním nedostatků plánovaných ukazatelů ve výkazech o plnění plánu.⁵⁶

Jedním z důsledků absolutizace kvantitativních ukazatelů byl trvalý růst zásob nerealizovaného zboží obsahujícího značnou část deficitních surovin. K 1. srpnu 1953 tyto tzv. nadnormativní zásoby dosahovaly hodnoty 12,5 miliardy korun (nové měny). Bylo spočítáno, že za tuto sumu by bylo možno postavit na 180 000 bytů či několik desítek závodů, resp. zvýšit tržní spotřebu obyvatelstva v roce 1953 o 18 %. V rozboru příčin tohoto jevu se konstatovalo, že „...velikou část nadnormativních zásob představují hotové výrobky vyráběné na sklad a nemající odbytu, což jest způsobeno tím, že ministerstva neznají skutečnou potřebu československého národního hospodářství...“.⁵⁷ Systém centrálně-direktivního plánování odkrýval své zřetelné slabiny, zvláště vezmeme-li v úvahu, že státní moc v téže době pokládala za legitimní připravit obyvatelstvo měnovou reformou o cca 20,3 miliardy korun ve prospěch státního rozpočtu.⁵⁸

Budovatelské nadšení, „nové formy práce“ a údernictví podivuhodně kontrastovalo s utápěním obrovských částek v málo rentabilních či nedokončených investicích, chybnými rozhodnutími centra atd., stejně jako s růstem objemu výroby a poklesem životní úrovně. Na obzoru se rýsovala systémová krize v době, kdy typologicky stejná krize uvedla do varu společnost v Polsku či východním Německu. Po několika letech tápání a bezradného přešlapování se komunistický režim v Československu v důsledku názna-ku uvolňování po XX. sjezdu sovětských komunistů odhodlal přistoupit k vypracování „zdokonalené soustavy řízení“, slovo reforma v tehdejšího politickém slovníku bylo zapovězeno.

Tento první pokus o ekonomickou reformu z roku 1958, spojený se jménem prvního náměstka ministra – předsedy Státního úřadu plánovacího Kurta Rozsypala, např. omezil kvantitativní ukazatele a zaváděl ukazatele hodnotové, vnesl do plánovací praxe pojem hmotné zainteresovanosti (podniková a osobní), což spolu se snahou o decentralizaci v jistém smyslu směřovalo k obnově podnikatelského prostředí.⁵⁹ Tato reforma vyzněla do ztracena z celé řady důvodů, politických i hospodářských, ale představuje ouverturu druhému reformnímu pokusu vedoucímu k tzv. pražskému jaru v roce 1968.

---

⁵⁶ ŠULC, Z.: Stát a ekonomika, s. 169.

⁵⁷ NA, f. ÚPV, Zápis z 241. schůze páté vlády konané dne 20. 10. 1953 – 1 – Zpráva k návrhu usnesení vlády Republiky československé „O opatřeních k urychlení likvidace nadnormativních zásob“ (J. Púčik, 1953).

⁵⁸ JANČÍK, Drahomír: Cesta k měnové reformě. Od maďarského modelu zavedení volného trhu k měnové reformě sovětského typu. In: *Královéhradecko*. Historický sborník pro poučenou veřejnost 4 (2007), s. 264.

⁵⁹ Blíže viz: JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard: Der erste Versuch einer Reform der zentralen Planwirtschaft in der Tschechoslowakei. In: BOYER, C. (ed.): *Sozialistische Wirtschaftsreformen*, s. 3–61.

Február 1948 – determinant ďalšieho vývoja ekonomiky na Slovensku

Miroslav Londák

Slovensko-český vzťah február nevyriešil, na desaťročia bol v svojej podstate zakonzervovaný stav definovaný novoprijatou ústavou, hádam s výnimkou krízy režimu, ktorá bola späť s obdobím roku 1968.⁶⁰ Tento vzťah nebol doriešený v rovine politickej, štátoprávnej, ani sociálno-ekonomickej. Prejavovalo sa to v nasledujúcom období v rôznych formách, v podstate v celom období existencie komunistického režimu v povojnovom Československu a na povrch jednoznačne vyplávalo hneď po roku 1989, v relatívne slobodnejších politických podmienkach, nespútaných totalitným režimom. Zo vzťahu „rovný s rovným“, s ktorým sa pôvodne vstupovalo do novej povojnovej republiky a ktorý nadväzoval na idey Slovenského národného povstania, zostalo nakoniec po februári 1948 len úplné minimum, postupne nasledovala priam nihilizácia slovenských národných orgánov a v rôznych formách sa prejavovali ich nedostatočné kompetencie v oblasti rozhodujúcich ekonomických právomocí.

Február 1948 priniesol do československého ekonomicko-sociálneho systému sociálne inžinierstvo a na desaťročia ho deformoval. A tiež sociálnu nivelizáciu – napriek proklamovaným možnostiam rozvoja tzv. novej, socialistickej osobnosti prišlo k nastoleniu takého spoločenského stavu, v ktorom neexistovala možnosť prekročenia istého statusu, horizontu rozvoja osobnosti, z dôvodu absencie skutočnej slobody zapojiť sa do slobodného podnikania, vrátane zahraničného trhu. Nebudem v tejto súvislosti bližšie hovoriť o celých sociálnych vrstvách, ktoré po februári rýchlo speli ku zániku, živnostníci, remeselníci, rôzne súkromné praxe...

Je však faktom, že po februári 1948 už komunistom nerobilo žiadne problémy presadiť v parlamente ďalšie zákony, ktoré znamenali znárodnenie všetkých priemyselných a stavebných závodov s viac ako 20 zamestnancami, v iných odvetviach sa znárodňovalo bez ohľadu na počet zamestnancov – kritériom bolo napr. množstvo technického zariadenia, resp. sa znárodnilo celé konkrétne výrobné odbory. Po prijatí týchto zákonov prebiehal proces znárodnenia priemyselných podnikov v Československu takým rýchlym tempom, že k 1. januáru 1949 pracovalo v súkromnom sektore v priemysle len 50 tisíc osôb. Postupne boli znárodňované i veľkoobchodné, stavebné, dopravné a iné podniky. Rýchlym tempom bolo zatlačované podnikanie v oblasti remesiel, živností a v celom agrárnom sektore, a to napriek tomu, že novoprijatá ústava garantovala ochranu malého a stredného podnikania

⁶⁰ Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 2/7176/27 „Slovensko v rozdelenom svete. Roky 1945–1968“.

a umožňovala súkromné vlastníctvo v oblasti priemyslu – do 50 zamestnancov. V nasledujúcich rokoch potom význam súkromného sektora kontinuálne klesal a to v oboch časťach štátu – družstevný sektor bol do značnej miery limitovaný – na Slovensku sa podieľal na výrobných základných prostriedkoch v roku 1950 2,2 %, roku 1960 4,5 %. Štátne vlastníctvo výrobných prostriedkov sa stalo pre ekonomickú teóriu socializmu, vydávajúcu sa za vedu, absolútnou modlou – no jej predstavitelia neboli schopní v tom čase odhadnúť, aké negatíva môže do budúcnosti priniesť takmer úplná nihilizácia súkromného sektora s jeho schopnosťou indikovania nedostatkov na trhu, resp. optimalizovania ekonomického vývoja.

K problematike socialistickej industrializácie Slovenska je potrebné povedať, že komunistická koncepcia industrializovania Slovenska sa rozvíjala už od prvých povojnových týždňov roka 1945. Mala sa uskutočňovať na základe celoštátnych zdrojov, no kompetencie slovenských orgánov sa pritom zahmlievali, keďže sa s nimi v podstate nerátalo. Industrializácia mala byť riadená centralizovane, predovšetkým v súlade so záujmami KSČ, no i Moskvy. Túto koncepciu predstavil v programovom článku V. Široký na jeseň 1945 a v rozšírenejšej forme bola prezentovaná v marci 1946 na zasadnutí ÚV KSS národohospodárom J. Bránikom.⁶¹

Samozrejme to neznamená, že neexistovala koncepcia iná, ktorá by sa pohybovala mimo reality, resp. taká, ktorá by bola neuskutočniteľná.

Demokratická strana presadzovala taký program ekonomického rozvoja Slovenska, ktorý by sa realizoval predovšetkým na základe jeho vlastných zdrojov, počítala so slobodou podnikania i so zahraničnými zdrojmi jeho rastu. Na formovanie economickej koncepcie DS pôsobil tak politický vývoj po tom, čo na Slovensku vyhrala voľby, a vznik 3. pražskej dohody, ako i stále viac sa prejavujúca centralizácia v economickej oblasti – napr. pri príprave finančného zákona na r. 1947, dvojročného plánu atď. Na základe takýchto skúseností sa potom relatívne ucelene sformuloval ekonomický program DS a bol predstavený na zjazde jej hospodárskych pracovníkov vo februári 1947 – podľa neho dôraz sa kládol na princíp decentralizácie v riadení ekonomických procesov. Princíp rovnoprávnosti slovenského a českého národa sa mal prejavovať samostatným hospodárením každého z národov na základe vlastného rozpočtu, z vlastných zdrojov a dotovaním spoločných záležitostí. Túto koncepciu, ktorú možno nazvať „ekonomickou federáciou“, chcela nakoniec DS presadiť prostredníctvom ústavy, ktorá by bola prijatá po nových demokratických voľbách – tie sa však už neuskutočnili. Bolo však skutočne na škodu veci, že DS nenašla žiadnu podporu v prospech jej politiky v českých nekomunistických stranách, a tým mám na mysli v podstate celé povojnové obdobie.

Koncepcia komunistov priniesla teda v období po februári 1948 industrializovanie Slovenska – na základe celoštátnych zdrojov, no zároveň i netransparentné financovanie v oblasti ekonomiky. Na jednej strane sa jednoznačne prejavovala tendencia k centralizácii riadenia všetkých podstatných spoločenských procesov z centra štátu a tomu zodpovedalo tak postavenie slovenských národných orgánov v štruktúre štátu, ako i Komunistickej strany Slovenska. Zároveň sa však neustále prejavovali aj tendencie k samostatnému riadeniu slovenskej ekonomiky, poznáme prípady Bránika, Šebestu.⁶² Rôzne formy zastrašovania vlastné komunistickému režimu, medzi nimi i téza o tzv. slovenských buržoáznych nacionalistoch, bránili vzniku kritických názorov. Po decembri 1963⁶³ sa

⁶¹ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Otázky industrializácie, s. 28–30.

⁶² Tamže, s. 126–131.

⁶³ V decembri 1963 bola zasadnutím ÚV KSČ prijatá rezolúcia o preskúmaní kritiky tzv. buržoázneho nacionalizmu, ktorá znamenala potvrdenie trendu politického uvoľňovania.

však medzi slovenskými ekonómami dôraznejšie ozývali kritické tézy v súvislosti s procesom socialistickej industrializácie Slovenska.

Február a komunisti priniesli Slovensku jeho urýchlené industrializovanie, no i s tými nevýhodami, ktoré boli dané tak samotným procesom socialistickej industrializácie, ako i tými, ktoré vyplývali z do značnej miery nerovnoprávneho postavenia Slovenska v štruktúre štátu. Napriek tomu niekedy na prelome rokov 1963 a 1964 sa však na Slovensku splnila jedna z prvoradých úloh jeho industrializácie – počet zamestnaných v sektore priemyslu prevýšil tých, čo pracovali v poľnohospodárstve. Na jednej strane môžeme vypočítavať negatíva socialistickej industrializácie Slovenska, treba však zdôrazniť, že jej základné pozitívum spočívalo v zabezpečení istého, relatívne fixného percentuálneho podielu Slovenska na celoštátnych investíciách plynúcich na výstavbu a rozvoj priemyslu. To viedlo k pozitívnym výsledkom, ktoré sa prejavovali postupným zvyšovaním podielu priemyslu na tvorbe národného dôchodku na Slovensku a teda k takým výsledkom, ktoré by nemuseli byť dosiahnuté v podmienkach jednotného štátu a trhovej ekonomiky. Tieto úspechy sa javia byť veľkorysími, ak ich porovnáваме s vývinom slovenského priemyslu za existencie 1. ČSR.

Industrializácia Slovenska sa však zároveň realizovala na nízkej technickej úrovni, keď mnohé priemyselné podniky boli zaostalé už v čase ich projektovania či výstavby. Nedostatočne sa tak využila tá „výhoda“, že sa socialistická industrializácia uskutočňovala až v povojnovom období. Ekonómovia v polovici 60. zasa kritizovali metódu rozvoja Slovenska v spoločnom štáte. Podľa nich sa uberal po historicky prekonaných cestách a len nadväzoval na vývinové línie českého priemyslu s jeho odvetvovou a územnou roztrieštenosťou, nadmerným rozvojom základných odvetví a viazaním veľkých zdrojov pracovných síl v neefektívnych výrobach. Nedostatočné kompetencie slovenských inštitúcií sa prejavili v nízkej kooperácii medzi slovenskými podnikmi navzájom, ktoré sa stávali predovšetkým dodávateľmi surovín a polotovarov pre finalizujúce závody v českých krajinách. V celom období po februári na Slovensku klesalo percento výroby spotrebných výrobkov.

Slovenskí ekonómovia (Hvezdoň Kočtúch, Viktor Pavlenda, Pavol Turčan a i.) v celom období predjaria prichádzali s kritikou či už celkového zamerania industrializačného procesu na Slovensku v období, ktoré nastalo po februári 1948, alebo jeho konkrétnejších výsledkov. Zaradili sa tak do toho myšlienkového prúdu, ktorý sa na Slovensku v polovici 60. rokov 20. storočia pozerá na jeho celospoločenský vývin už bez ružových okuliarov, prichádza s kritikizmom, no i otvára dvere za hranice Československa a to i za tie západné. V tomto čase vznikali podmienky toho procesu, ktorý sa výraznou formou prejavil v priebehu roka 1968 a ktorý považujeme za snahu o reformu toho typu „socializmu“, ktorý sa realizoval v povojnovom Československu.

Niekoľko téz k problematike sociálno-ekonomického vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín

Slovensko sa po februári 1948 rýchlo menilo z krajiny prevažne agrárneho charakteru na priemyselno-agrárnu oblasť Československa. V období po skončení 2. svetovej vojny bolo málo rozvinuté či zaostalé. Podľa niektorých prameňov sa odhadoval rozdiel v industrializačnej úrovni Slovenska a českých krajín asi na 50 rokov.⁶⁴ Zaostalosť Slovenska sa prejavovala tak v odvetvovej štruktúre jeho ekonomiky, ako i v ďalších podstatných parametroch.⁶⁵

⁶⁴ FALTUS, J.: Základné črty hospodárskeho vývoja Slovenska v XX. storočí. In: *Ekonomický časopis* 5 (1969), s. 436, s. 448.

⁶⁵ Bližšie pozri LONDÁK, Miroslav: *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*. Bratislava: Prodama 2007, s. 24an.

Tabuľka č. 1: Úroveň Slovenska v porovnaní s českými krajinami roku 1948 a roku 1967 (v % vo vybraných parametroch)⁶⁶

Parameter	1948	1967
Vytvorený národný dôchodok na 1 obyvateľa	61,21	76,47
Vytvorený ND na 1 pracovníka výrobnjej sféry	58,89	92,27
Základné výrobné fondy na 1 obyvateľa	60,20	72,46
Základné výrobné fondy na 1 pracovníka výrobnjej sféry	57,92	87,43
Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa	47,54	69,21
Základné prostriedky v priemysle na 1 pracovníka výrobnjej sféry	45,75	83,51
Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa v produktívnom veku	49,01	71,37

Ekonomické a sociálne vyrovnávanie Slovenska na úroveň českých krajín bolo preň tak otázkou jeho budúcnosti, ako i navonok prezentovanou súčasťou celoštátnej politiky KSČ. Problémom však bolo, že teória vyrovnávania nebola v podmienkach tzv. socialistickej teórie riešená a západné práce sa buď ignorovali, alebo boli nedostupné. Preto mohol komunistický režim v Československu v tejto problematike operovať relatívnymi číslami, ktorými dokazoval, že ekonomický rast na Slovensku je rýchlejší v porovnaní s celoštátnymi číslami. Takéto meranie však nemohlo nahradiť všestrannú analýzu procesu vyrovnávania. V oblasti hodnotenia dynamiky ekonomického rastu na Slovensku bolo viacero problémov – napr. celé roky sa nevypočítaval národný dôchodok za Slovensko.⁶⁷ Slovenskí ekonómovia až v čase predjaria, v relatívne uvoľnenejších politických pomeroch, keď už nehrozilo obvinenie z tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu, mohli prísť tak so snahou o výpočet národného dôchodku za Slovensko, ako i s novými tézami v problematike vyrovnávania.

V polovici 60. rokov 20. storočia prišli slovenskí ekonómovia s novým hodnotením toho procesu vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín, ktorý prebiehal po februári 1948. Podľa Kočtúcha a Pavlendu je ho možné charakterizovať niekoľkými hlavnými tézami – odstránila sa ekonomická zaostalosť Slovenska, prišlo k odstraňovaniu relatívnych rozdielov medzi úrovňou dosiahnutou na Slovensku v porovnaní s českými krajinami, avšak tento proces nebol natoľko dynamický, aby sa zmenšovali i absolútne rozdiely, ktoré sa naopak prehlbovali. Podľa Viktora Pavlendu sa napr. zvyšovali rozdiely v priemyselnej výrobe na 1 obyvateľa, rástli absolútne rozdiely v osobnej spotrebe na 1 obyvateľa na Slovensku a v českých krajinách atď.⁶⁸ Tabuľka č. 2 dokumentuje vývin rozdielov v oblasti tvorby národného dôchodku na 1 obyvateľa – na jednej strane je z nej zrejмый trend relatívneho približovania sa Slovenska tej úrovni, ktorá bola dosiahnutá v českých krajinách, no zjavná je tiež tendencia zvyšovania rozdielov v údajoch vypočítaných na 1 obyvateľa, resp. istého znižovania v období po roku 1963.

⁶⁶ Vypočítané na základe údajov z *HISTORICKÁ statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985.

⁶⁷ Bližšie pozri LONDÁK, Miroslav: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967. In: TÝŽ – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena (eds.): *Predjarie*. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku. Bratislava: Veda 2002, s. 195–196.

⁶⁸ Bližšie pozri PAVLENDÁ, Viktor: *Ekonomické základy socialistickeho riešenia národnostnej otázky v ČSSR*. Bratislava, 1968, s. 166–171.

Tabuľka č. 2: Tvorba ND na jedného obyvateľa (vypočítaná z bežných cien)⁶⁹

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	SR v % (ČR = 100)
1948	5 365,8	3 284,4	2 081,4	61,21
1949	6 851,3	4 083,2	2 768,1	59,60
1950	7 668,8	4 868,4	2 800,4	63,48
1951	9 258,4	5 666,1	3 592,3	61,20
1952	10 239,8	6 279,3	3 960,5	61,32
1953	11 124,9	6 933,1	4 191,8	62,32
1954	10 400,9	6 738,3	3 662,6	64,78
1955	11 196,1	7 332,4	3 863,7	65,49
1956	11 305,7	7 392,5	3 913,2	65,39
1957	11 699,9	7 854,6	3 845,3	67,13
1958	12 137,1	8 073,4	4 063,7	66,52
1959	12 305,4	8 335,4	3 970	67,74
1960	12 826,3	9 509,2	3 317,1	74,14
1961	13 732,4	9 452,1	4 280,3	68,83
1962	14 095,2	9 248,6	4 846,6	65,62
1963	13 909,9	8 992,2	4 917,7	64,65
1964	13 186,2	8 813,6	4 372,6	66,84
1965	14 026,5	9 467,5	4 559	67,50
1966	14 916,3	10 503,9	4 412,4	70,42
1967	17 257,5	13 196,7	4 060,8	76,47

Tabuľka č. 3 dokumentuje vývin v ďalšom parametri. Výsledok, ktorý je tu prezentovaný, je logickým dôsledkom toho, že Slovensko sa dlhodobo podieľalo na celoštátnom prírastku základných prostriedkov nižším percentom, než bol jeho podiel na prírastku či už obyvateľstva vôbec, alebo obyvateľstva v produktívnom veku.

Tabuľka č. 3: Základné prostriedky na jedného obyvateľa celkom (v stálych cenách)

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	SR % (ČR = 100),
1948	64 752,5	36 612,2	28 140,3	56,54
1953	69 483,6	42 387,9	27 095,7	61,01

⁶⁹ Vypočítané na základe údajov z *HISTORICKÁ statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985.

1955	72 181,2	44 957,8	27 223,4	62,28
1960	82 758,5	54 771,7	27 986,8	66,18
1963	92 221,9	60 182,6	32 039,3	65,26
1967	102 137,6	71 362,4	30 775,2	69,87

Tabuľka č. 4: Základné prostriedky vo výrobných odvetviach na jedného obyvateľa v produktívnom veku (v stálych cenách)⁷⁰

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	SR % (ČR = 100)
1948	49 724,8	30 860,2	18 864,6	62,06
1953	58 374,7	37 632,7	20 742	64,47
1955	62 474	40 794,3	21 679,7	65,30
1960	76 713,2	51 272,1	25 441,1	66,82
1963	86 082,3	59 736,3	26 346	69,39
1967	96 708,4	72 257,4	24 451	74,72

Tieto dáta dokumentujú jednu základnú skutočnosť – napriek tomu, že tzv. socialistická ekonomika tvrdila o sebe, že je plánovitá, zdá sa, akoby nedostatočne prihliadala na tendencie v demografickom vývoji a to dlhodobo. Dlhodobo vznikalo oveľa viac pracovných príležitostí v tej časti republiky, ktorá z hľadiska rastu pracovných zdrojov zaostávala za tou skutočnosťou, ktorá sa prejavovala na Slovensku. Pritom problematika demografického vývinu sa pravidelne sledovala tak plánovacími inštitúciami, ako i vrcholnými straníckymi orgánmi.

Ďalším problémom, ktorý na tieto skutočnosti nadväzoval, je potom, napriek podpore industrializácie na Slovensku z celoštátnych zdrojov, dlhodobý nedostatok pracovných príležitostí pre tie osoby, ktoré opúšťali sektor agrárny. Dialo sa tak takmer v celom dvadsaťročí po februári. V českých krajinách, napriek vyššiemu stupňu industrializovanosti, všetky osoby opúšťajúce sektor, mohli nájsť miesto v priemysle.

Tabuľka č. 5: Prírastok počtu obyvateľov, obyvateľov v produktívnom veku a počtu pracovných príležitostí v Československu celkom a percentuálny podiel Slovenska a českých krajín v rokoch 1948–1967⁷¹

Ukazovateľ	Československo absolútny údaj	ČR v %	SR v %
Prírastok počtu obyvateľov celkom	1 993 987	48,79	51,21
Prírastok zdrojov pracovných síl celkom	774 737	38,87	61,13

⁷⁰ Vypočítané na základe údajov z *HISTORICKÁ statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985.

⁷¹ Vypočítané na základe údajov z *HISTORICKÁ statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985.

Prírastok počtu obyvateľov v produktívnom veku	605 011	29,86	70,14
Prírastok počtu pracovných príležitostí v národnom hospodárstve	1 080 170	74,94	25,06

Pokiaľ ide o plusy a mínusy v ekonomickom a sociálnom vývoji na Slovensku a v celoštátnom meradle – jedným z problémov, ktorý máme, podľa môjho názoru, v súvislosti s hodnotením tej éry, ktorá sa začala februárom 1948, je tá skutočnosť, že nevieme úplne presne povedať, čo z toho vývinu, ktorý nastal, sa dialo vďaka tomu systému a čo napriek jeho existencii. Faktom však je, že tá ekonomická situácia, ktorá vznikla na Slovensku v polovici 60. rokov 20. storočia, bola jedným z tých impulzov a príčin, ktoré dovedli vtedajšie Československo k Pražskej jari.

Rozdílné přístupy a výsledky omezování soukromého podnikání v ČSR a NDR na sklonku 50. let

Pavel Dufek

Československo se únorovým převratem zařadilo nezpochybnitelně do sovětského bloku, a to jako jeho předposlední evropský člen.⁷² Posledním evropským přírůstkem tohoto uskupení se stala v říjnu 1949 Německá demokratická republika, tzv. východní Německo. Sovětskou okupační zónu v Německu, již bylo území NDR do jejího oficiálního vzniku, nelze považovat za zcela integrální součást sovětského bloku, byť byla jeho součástí v mnoha rovinách. Německou demokratickou republiku však ano, přestože do něj byla začleněna až o něco více než půldruhého roku po ČSR. Politickým uspořádáním se totiž oba poslední přírůstky sovětského bloku od sebe nijak zásadně nelišily. Moskva přímo, i skrze své věrné soupeřníky v čele dvou totalitních, krajně levicových stran, které pohltily sociálnědemokratickou stranu, určovala politiku obou států. V Československu vládla KSČ (sociální demokracie byla do ní včleněna v červnu 1948), ve východním Německu SED (s ní byla tamní sociální demokracie sloučena v dubnu 1946). V obou státech tvořily stáťář vládnoucí straně další strany, které se politice stáťář téměř naprosto podřizovaly: V Československu v Národní frontě, v NDR skrze tzv. Demokratický blok – Východoněmecká křesťanskodemokratická unie (CDU) a Liberálně-demokratická strana Německa (LDPD), které vznikly už v roce 1945 a postupně si je SED, resp. sovětská vojenská správa „osedlaly“. A dále dvě strany, které vznikly na jaře 1948 – Národnědemokratická strana Německa (NDPD), která se zaměřila na podchycení pravicově a národně smýšlejících obyvatel a Demokratická rolnická strana Německa (DBD). Sovětská vojenská správa nejen povolila jejich činnost, ale přímo i podnítila jejich zrod (zřejmě po domluvě s SED), aby bylo ještě více podlomeno samostatné vystupování a vliv již i tak dosti oslabených křesťanských demokratů a liberálů. Na činnosti NDPD a DBD se vždy projevovalo, že vedení obou stran bylo v rukou bývalých komunistů, resp. bývalých příslušníků SED, kteří nadále přijímali politiku SED za vlastní. Opozici vůči politice SED nikdy DBD ani NDPD neprovozovaly.⁷³ V obou státech byly rovněž vybudovány jednotné odbory, které z vedoucích míst rovněž kontrolovali komunisté. V Československu i ve východním Německu byl velmi rozvinut represivní aparát, na jehož špici stála ministerstva národní / stáťář

⁷² Text se opírá částečně o výsledky výzkumného projektu nazvaného Postupné potlačování soukromého podnikání v ČSR a v NDR v 50. letech 20. století a jeho důsledky pro výkonnost ekonomiky a životní úroveň obyvatelstva, který jsem prováděl za finanční podpory ze stáťář prostředků v rámci postdoktorandského grantového programu Grantové agentury České republiky, a jehož registrační číslo bylo 402/03/P069.

⁷³ WEBER, Hermann: *Dějiny NDR*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 84–85.

bezpečnosti, resp. ministerstva vnitra. V obou státech se ještě na sklonku 40. let prosadilo plánované hospodářství podle sovětského vzoru, byť samozřejmě s drobnými odchylkami danými místními zvyky a předchozím vývojem. Co se týče hospodářské skladby a vyspělosti ekonomiky, je nutno konstatovat, že přinejmenším zpočátku byla NDR jako celek hospodářsky vyspělejší než tehdejší Československo, avšak že Čechy, Morava a Slezsko za žádnou zemí východního Německa nijak výrazně nezaostávaly. Na druhou stranu je nepochybné, že území sovětské okupační zóny bylo válečnými událostmi poškozeno mnohem více než území ČSR. Posuzovat ekonomické výkony obou států je sice technicky velmi obtížné, protože údaje o nich dílem neexistují, dílem jsou vzájemně velmi obtížně poměřitelné, a věcně v důsledku rozdílného stupně válečného zničení snad až nemožné, na základě nepřímých indicií je však možno usoudit, že se výkonnostně nijak zásadně nelišily; ve východním Německu i v Československu totiž vzrostla během 50. let životní úroveň obyvatelstva, přestože v obou státech bylo nejen prosazeno velmi rigidní státní centrální plánování, které je dosti špatným koordinačním mechanismem pro dosažení nejvyšší výkonnosti rozvinuté ekonomiky. V NDR stoupla i přesto, že tamní hospodářství muselo nejen vytvářet zdroje na placení reparací a část jeho výnosů se musela používat na zahlazení válečných škod na jejím území. V ČSR se zvýšila životní úroveň obyvatelstva přesto, že bylo vynakládáno dost prostředků na hospodářský rozvoj Slovenska a dosti značná část prostředků se používala i na pomoc průmyslově nerozvinutým státům sovětského bloku, a nejen jeho. Na konci 50. let byla v NDR i v ČSR vyšší životní úroveň než na jejich počátku, i když v obou státech došlo zásahem shora v letech 1952 až 1953 k velkému rozvoji těžkého (zbrojního) průmyslu, což vyvolalo vážné hospodářské potíže a z nich vyplývající krátkodobý, avšak výrazný pokles životní úrovně. V počtu obyvatel naopak podstatný rozdíl mezi oběma státy v 50. letech přetrvával – na jejich počátku činil přes 6 a na jejich konci přes 3,5 milionu.⁷⁴ Velmi podstatně se však NDR a ČSR odlišovaly v postavení soukromého podnikání. V žádné ze zemí vznikajícího sovětského bloku nemělo soukromé podnikání po skončení druhé světové války na různých ustláno. Obdobně jako v Československu proběhla v sovětské okupační zóně Německa nedlouho po skončení druhé světové války velká vlna zestátnění soukromých podniků.⁷⁵ Po převzetí moci komunisty v ČSR a plném zapojení země do sovětského bloku byly již na jaře 1948 přijaty zákony omezující velikost soukromých podniků nejvýše 50 zaměstnanci, zcela byl zestátněn soukromý velkoobchod a některé obory průmyslové výroby a v druhé polovině roku 1948 byly přijaty zákony a vyhlášky silně potlačující i tzv. živnostenské podnikání. Následně nastal velký úbytek oficiálně provozovaných drobných podniků, přičemž nejostřeji byl potlačován maloobchod.⁷⁶

V Německé demokratické republice šel ale vývoj poněkud jiným směrem. Na rozdíl od ostatních států sovětského bloku a především ČSR přežily soukromé podniky v nezemědělských odvětvích vznik NDR v roce 1949 a její plné zapojení do sovětského bloku

⁷⁴ V NDR žilo v roce 1950 18 381 milionu a v roce 1960 17 241 milionu, v ČSR v roce 1950 12 338 milionu a v roce 1960 13 654 milionu obyvatel, viz *STATISTISCHES Jahrbuch der DDR 1960/61*. Berlin: VEB Deutscher Zentralverlag 1961, s. 17.

⁷⁵ ÅSLUND, Anders: *Private Enterprise in Eastern Europe. The Non-Agricultural Private Sector in Poland and the GDR, 1945–1983*. London: Macmillan 1985, s. 19–40 a 118–138; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*. Praha: Svoboda 1987, s. 59–189, 249–310.

⁷⁶ MAREK, Pavel: *České živnostnictvo*, s. 136–146; KOPEČEK, Michal: *Likvidace soukromých živnostníků v Československu 1948–1950*. In: KÁRNÍK, Zdeněk – MĚCHÝŘ, Jan (eds.): *K novověkému hospodářskému a sociálnímu, dějinám českých zemí IV*. Praha: Karolinum 2001, s. 122–124; DUFEK, Pavel: *K potlačování soukromého podnikání v Československu a východním Německu*. Studie z hospodářských dějin 15. Praha: Oeconomica 2005, s. 47–60.

bez výrazného omezení svého počtu. Bylo to způsobeno mírnějšími postoji východoněmeckého vrcholného politického a státního vedení i jeho „nadřízeného“ v Moskvě vůči soukromému podnikání, které z mnoha důvodů tehdy zastávali.⁷⁷ Pro dokreslení rozdílů v přístupech politického a správního aparátu vůči soukromému podnikání snad je vhodné uvést několik příkladů. V únoru a březnu 1949 se Ústřední ředitelství čsl. státních lesů zabývalo žádostí truhlářské „fy. Hulínský, t. č. v národní správě“ o převzetí, s níž se obrátila na ředitelství státních lesů v Sokolově. Ve firmě Hulínský byli tehdy zaměstnání její národní správce, 3 dělníci a učeň. Úředník vyřizující tuto věc si na žádost poznamenal: „Útěk před združstevněním? Zásoba dřeva na melouchy?...“⁷⁸ V následujících několika letech, přibližně do druhé poloviny roku 1953, se postoje osob na vyšších i nižších postech politického vedení a státní správy v ČSR vůči soukromému podnikání spíše zostřovaly.⁷⁹ Z průzkumu prováděného pracovníky aparátu SED v létě 1951 o situaci v NDR naopak víme, že tehdy zaměstnávala firma O. S. Reich sídlící v durynském Bad Liebensteinu v továrně 387 a jako domácí dělníky dalších 57 lidí, ve sklárně Maxmillian Hoffmann v brandiborském Neu Petersheimu pracovalo v té době 233 lidí, přičemž sklářský předák (člen SPD od 1911 a KPD od 1945) kontrolujícím činovníkům SED řekl, že je „proti vyvlastnění z důvodu hospodářské zkázy“, což odůvodnil tím, že „po vyvlastnění nelze mít jistotu, že podnik bude veden stejně schopnými lidmi“.⁸⁰ Nejkřiklavěji se asi odlišují Československo a NDR v postavení velkoobchodních podniků, které byly vedení SED i KSČ trnem v oku a bylo proti nim ze všech soukromých podniků tudíž postupováno v obou státech nejostřeji. Zatímco v ČSR zcela zanikly, v NDR nikoliv, byť v roce 1951 jejich celkový obrat dosáhl jen 63,6 % a v roce 1952 57,6 % celkového obratu v roce 1950.⁸¹

Rok 1952 a první polovina roku 1953 byly v ČSR i v NDR dobou, kdy se obě vládnoucí strany pokusily soukromé podnikání vymýtit, což souviselo s již zmíněným nastoleným kurzem téměř naprostého upřednostnění těžkého průmyslu. V obou státech ale následná hospodářská krize a politické nepokoje přinutily vládnoucí politiky nejen tento kurz opustit, ale aby se situace stabilizovala, byli dokonce nuceni umožnit i znatelné oživení soukromého podnikání. Vymýtit soukromé podnikání se jim tudíž (prozatím) nepodařilo. V ČSR k tomu sice již v roce 1953 mnoho nezbývalo, ale v NDR, kde začínali v té době z mnohem „vyššího základu“, k tomu bylo i po událostech z roku 1952 až 1953 velmi daleko. Období druhé poloviny roku 1953 až konce roku 1957 je ve srovnání s dobou bezprostředně předchozí ve znamení v podstatě rozvoje soukromého podnikání ve východním Německu, ba i v Československu. Rozdíl, daný různým stupněm jeho potlačení, resp. politikou vůči němu uplatňovanou, je ovšem patrný.⁸² V ČSR se v podstatě zastavil pokles počtu soukromých živností i pracovníků v nich – na konci roku 1953 bylo

⁷⁷ ROESSLER, Jörg: Boj středostavovských společností v Sasku proti státnímu dirigismu a zestátňování od konce 30. let do konce 50. let. In: TÝŽ (ed.): *Tři studie z hospodářských dějin Německa ve 20. století*. Studie z hospodářských dějin 7. Praha: Oeconomica 1999, s. 39–66; DUFEK, P.: K potlačování, s. 9–18, 24–41, 103 a 106–108, tam i odkazy na další literaturu.

⁷⁸ NÁ, f. Ústřední ředitelství státních lesů a statků 1948–1950, k. 865, inv. č. 941, Ředitelství státních lesů v Sokolově, národní podnik ústřednímu ředitelství Čsl. státních lesů, národní podnik 21. února 1949.

⁷⁹ MAREK, P.: České živnostnictvo, s. 174–175; DUFEK, P.: K potlačování, s. 77–79.

⁸⁰ Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO), DY 30/IV 2/2.01/17 a DY 30/IV 2/2.01/18, SED-Zentralkomitee (Büro des Politbüros), Bericht über die Überprüfung der Arbeiter, Angestellten und technischen Intelligenz in einigen Betrieben der Privatindustrie – September 1951.

⁸¹ ROESSLER, Jörg: Privater Konsum in Ostdeutschland 1950–1960. In: SCHILDT, Axel – SYWOTTEK, Arnold (eds.): *Modernisierung im Wiederaufbau*. Bonn: Dietz 1998, s. 291 a 295.

⁸² MAREK, P.: České živnostnictvo, s. 181–183; DUFEK, P.: K potlačování, s. 80.

živností 51 109 a pracovalo v nich 53 978 lidí, na konci roku 1954 bylo napočítáno 47 834 podniků a pracovalo v nich 50 055 lidí, o rok později byla tato čísla 49 797 a 52 403.⁸³ V NDR, ač mezi lety 1953 a 1955 počet soukromých průmyslových podniků mírně klesl z 14 240 na 13 782, stoupl nejen jejich objem výroby z 5 624,2 mil. marek na 6 499,9 mil. marek, ale i počet jejich zaměstnanců o 4300, na 447 300, tj. 16,67 % všech zaměstnanců v průmyslu.⁸⁴ Představitelé SED nebyli z oživení soukromého podnikání v průmyslu nijak nadšeni a pokusili se to změnit.⁸⁵ V říjnu 1955 na zasedání ústředního výboru SED byla poprvé před širším okruhem funkcionářů SED zmíněna možnost, že stát kapitálově vstoupí do soukromého podnikání v průmyslu. V usnesení stálo: „Aby se využily výrobní zkušenosti těch soukromých podnikatelů, kteří vládnou příliš malým kapitálem, pro zajištění zásobování obyvatelstva a zvýšení vývozu, může být takovým podnikům dodán kapitál státním účastenstvím, aby mohli zajistit a rozšiřovat národohospodářsky nezbytnou výrobu.“⁸⁶ Lze oprávněně pochybovat o tom, že o úmyslu vedení SED umožnit státní kapitálovou spoluúčasť v soukromých podnicích nevěděli v Moskvě předem. Vládní nařízení z počátku ledna 1956 umožňovalo čistě administrativními zásahy omezovat objem výroby soukromých průmyslových podniků. V únoru rozhodla vláda NDR omezovat obdobným způsobem činnost živnostníků a osob samostatně výdělečně činných, o rázném potlačování jejich podnikání se však tehdy ve vyšších sférách SED asi ani vážně neuvažovalo.⁸⁷ Na III. stranické konferenci SED v březnu 1956 Ulbricht představil plánovanou státní spoluúčasť veřejně a 1. srpna 1956 bylo uveřejněno nařízení vlády NDR, které umožnilo státu stát se v soukromých podnicích podílníkem v postavení komandisty.⁸⁸ Prozatím ale mnoho podniků se státní spoluúčástí nevzniklo.⁸⁹

Ve stejné době se v Československu pravděpodobně rovněž připravovalo další potlačování soukromého podnikání. Začaly se vytvářet podklady pro volbu postupů, jak je omezit. V půlce listopadu 1955 rozhodlo politbyro nechat prošetřit činnost soukromých stavební živností.⁹⁰ V říjnu 1956 pak byla dohotovena zpráva o stavu a činnosti zbývajících soukromých podniků pro nejvyšší státní a stranické orgány. Svým vyzněním nebyla soukromému podnikání nijak nakloněna, s uspokojením se v ní totiž konstatovalo, že v roce 1956 byla po předchozím oživení zaznamenána stagnace soukromého podnikání.⁹¹

Ačkoliv vedoucí politici v ČSR a NDR zažili nemalý otřes způsobený průběhem XX. sjezdu KSSS a jeho dozvuky, příprava potlačování soukromého podnikání pokračovala nadále. Největší otřes roku 1956 (a snad nejen jeho) měl totiž teprve přijít.

Nevědouce, že pravděpodobně nejhlubší krize, kterou sovětský blok až do svého konce zažil, přijde už za několik měsíců, radili se v průběhu vrcholícího jara nejdříve vysocí straničtí

⁸³ NA, f. KSC – ÚV 1945–1989, 02/2 (politbyro 1954–1962), sv. 136, a. j. 177, příloha 3, zpráva o stavu a opatřeních týkajících se soukromého živnostenského sektoru.

⁸⁴ STATISTISCHES Jahrbuch 1955, s. 126.

⁸⁵ SAPMO, DY 30/J IV 2/2J/119, Politbüro ZK SED, Bericht über die Arbeitsweise einiger Bezirksdirektionen der Industrie und Handelskammer und die Anleitung und Kontrolle derselben durch die staatlichen Organe, 25. Juni 1955.

⁸⁶ ULBRICHT, Walter: Die neue Lage und die Politik der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. In: *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. Beschlüsse u. Erklärungen des Zentralkomitees sowie seines Politbüros und seines Sekretariats, Bd. V. Berlin: Dietz 1955, s. 487.

⁸⁷ SAPMO, DY/30/J IV 2/20/183, Friz Macher, Füll Rumpf An das Politisches Büro, 7. März 1956.

⁸⁸ Ulbricht, W.: *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. V. Berlin, Dietz 1964, s. 706–711; *GESETZBLATT der Deutschen demokratischen Republik* 1956, Teil I, Nr. 73, s. 657–658; ke zdanění podniků se státní účastí tamtéž, s. 434–436.

⁸⁹ Podrobněji k této problematice viz DUFÉK, P.: K potlačování, s. 138.

⁹⁰ MAREK, P.: *České živnostnictvo*, s. 184.

⁹¹ NA, f. Úřad předsednictva vlády–běžná spisovna, sign. 17/1.42, k. 2972, zpráva o stavu a opatřeních týkajících se soukromého živnostenského sektoru, říjen 1956.

a státní představitelé zemí sovětského bloku a posléze i jejich představitelé nejvyšší, jak při zachování zavedeného hospodářského systému vzájemnou spoluprací dosáhnout lepších hospodářských výsledků a zvýšení životní úrovně obyvatel, a tím i stabilizace režimů, jimž vládli. Nejprve se v Berlíně od 15. do 18. května 1956 na VII. zasedání RVHP sešli politici, kteří tehdy řídili hospodářství zemí sovětského bloku, aby se tam navzájem informovali o stavu ekonomiky ve svých zemích a jednali o tom, jak zlepšit vzájemnou výměnou surovin a výrobků dosti nepříznivou hospodářskou situaci.⁹² Něco se na papíře podařilo vyřešit – zásobování rudami, naftou, vytížení strojírenských kapacit a do značné míry i vzájemné dodávky spotřebního zboží –, něco ne. Z hlediska dodávek zboží vyráběného v oborech, v nichž bylo v NDR mnoho podniků tehdy ještě plně soukromých, je zajímavý závazek ČSR dodat v roce v 1957 11,45 mil. m², v roce 1958 16 mil. m², v roce 1959 21,8 m² a v roce 1960 28,6 mil. m² bavlněných tkanin, protože nikdo jiný neměl nikomu jinému dodávat víc, přičemž druhé v dodávkách do NDR za ČSR byla BLR s ročními dodávkami 6,08 mil. m² pro všechny uvedené roky a třetí PLR s 2,25 mil. m² pro rok 1957, resp. 2,08 mil. m² pro ostatní roky. Za největší přetrvávající problém byla všemi účastníky označena nedostatečná těžba uhlí. Za druhý největší problém byl považován nedostatek obilí, předpokládalo se, že v roce 1960 bude dosahovat schodek asi 950 tis. tun, z čehož 400 000 t připadalo na NDR a 525 000 t na Polsko. Je zřejmé, že hospodářství zemí RVHP v podstatě nebylo s to vyřešit dostatečné zásobování energiemi a potravinami. Při zasedání RVHP v Berlíně se počítalo s tím, že nejdůležitější a nejspornější otázky budou řešit nejvyšší straníční představitelé při připravovaném jednání v Moskvě. Shromáždili se tam ve dnech 22. až 23. června 1956 a probírali dosti otevřeně stav hospodářství svých zemí s cílem rozřešit potíže, s kterými se při jejich vedení potýkali.⁹³ Při oficiálním jednání Walter Ulbricht situaci východoněmeckého hospodářství rozhodně nepřikrašloval, spíše naopak. Otevřeně sdělil přítomným, že „z politických důvodů plán (tj. druhou pětiletku NDR – pozn. P. D.) musíme splnit stůj co stůj“.⁹⁴ Zaštitiv se Chruščovem, který se o tom také dříve zmínil, připomněl ostatním, že „na rozdíl od ostatních zemí lidové demokracie máme otevřenou hranici se západním Německem a jsme vystaveni konkurenci s mocnými ekonomickými silami západoněmeckého monopolního kapitálu“. Dále uvedl, že NDR musí vyvážet na Západ, aby získalo peníze na zajištění dovozů ve výši 300 mld. rublů volné valuty, poněvadž nebyla zajištěna předpokládaná výroba, což tím pádem ohrozilo pravidelné zásobování obyvatelstva, a jedním dechem dodal, že plán pro druhou pětiletku nepočítá se zvýšením životní úrovně, že však je nutné zrušit v NDR přídělový (lístkový) systém ještě v roce 1957, tj. před volbami do Spolkového sněmu v SRN. Nikita Chruščov v této souvislosti na závěr jednání zdůraznil, že je nutné, aby lidově demokratické státy dávaly zakázky východoněmeckému průmyslu, aby se využily jeho kapacity.⁹⁵ Podle oficiálních záznamů se při těchto politicko-hospodářských jednáních neprobírala další socializace, resp. postátnění v nezemědělských odvětvích. Je však navýsost pravděpodobné, že v kuloárech se o tom asi občas slovo prohodilo a lze předpokládat, že se uvažovalo o dalším omezení soukromého podnikání v blízké budoucnosti.

⁹² NA, f. Antonín Novotný II (zahr.), k. 31, zpráva o VII. zasedání RVHP v Berlíně.

⁹³ NA, f. Antonín Novotný II (zahr.), k. 50, inv. č. 58, Materiály o poradě komunistických a dělnických stran evropských zemí lidové demokracie a Sovětského svazu v Moskvě 22.–23. 6. 1956.

⁹⁴ NA, f. Antonín Novotný II (zahr.), k. 50, inv. č. 58, protokol porady zástupců komunistických dělnických stran a stenografický zápis diskusních příspěvků k probíraným otázkám – Ulbrichtovo připojené písemné vyjádření.

⁹⁵ NA, f. Antonín Novotný II (zahr.), k. 50, inv. č. 58, protokol porady zástupců komunistických dělnických stran a stenografický zápis diskusních příspěvků k probíraným otázkám – Ulbrichtův ústní příspěvek.

Události v Polsku a v Maďarsku v říjnu 1956 zapůsobily podstatně na postoje vedení jednotlivých státostran. Vedoucí představitelé se museli věnovat bezprostřednímu „hašení“ vzniklých potíží. Krom jiného se za tímto účelem setkali v Budapešti od 1. do 4. ledna 1957 a zřejmě se tam shodli, že největší nebezpečí už bylo zažehnáno.⁹⁶ Na počátku roku 1957 bylo totiž jasné, že z událostí podzimu 1956 se sovětský blok zvolna vzpamatovává. Snad ale právě z obav, že by mohlo ostré potlačování soukromého podnikání narušit pozvolné uklidňování politické situace, se nikdo z vedoucích politiků ani v ČSR ani v NDR neodvážil do něj se pustit. Pozůstatek záměru potlačit soukromé podnikání lze pravděpodobně v Československu nalézt v zákonech o sociálním zabezpečení, které začaly platit od 1. ledna 1957 a jimiž byli soukromí podnikatelé oproti jiným plátcům daní a pojištění poněkud znevýhodněni. V NDR snad v tom, že v roce 1957 vzniklo dalších 296 polostátních průmyslových podniků, čímž se jejich počet s těmi z předchozího roku zaokrouhlil na 440. Velký tlak na jejich vznik, ale vyvíjen asi nebyl. Soukromých průmyslových podniků bylo totiž na konci roku 1957 11 677, jejich podíl na celkovém objemu hrubé průmyslové výroby klesl mezi roky 1956 o pouhých 0,9 % – z 11,1 % na 10,2 % a pracovalo v nich 16,15 % všech pracujících v průmyslu, přičemž mezi lety 1956 a 1957 dokonce počet jejich zaměstnanců stoupl.⁹⁷ Postavení soukromých řemeslných podniků bylo v NDR ještě o mnoho lepší. Od roku 1953 existovala výrobní řemeslná družstva, ale v roce 1955 jich nebylo ani sto (85), zatímco počet soukromých řemeslných dílen dosahoval čtvrt miliónu (248 212) a počet jejich přiznaných zaměstnanců přes tři čtvrtě milionu (851 840). Vládní nařízení z 6. září 1956 sice přinášelo daňové zvýhodnění řemeslných výrobních družstev, v roce 1956 se proto jejich počet zvýšil na 239 a pracovalo v nich 7691 osob. Soukromé řemeslné podniky ale nadále naprosto převládaly počtem i výkony. V roce 1956 bylo soukromých řemeslných závodů 237 897 a v roce 1957 231 536, zaměstnáno v nich bylo oficiálně 808 693, resp. 795 035 lidí.⁹⁸ Podíl soukromých řemeslných závodů na celkových výkonech řemeslných provozů byl nadále naprosto převládající, na celkové řemeslné produkci měřené v markách se podílely více než 99 %. Na čistě soukromé podniky připadala v roce 1957 přibližně třetina maloobchodního obrátu, přičemž přes dvě třetiny všech prodejních míst byly čistě soukromé.⁹⁹

Od pátku 25. ledna do čtvrtka 31. ledna 1957 pobývala v SSSR československá delegace. Za československou stranu se jednání účastnili především Novotný, Zápotocký, Široký, Kopecký, Šimůnek, Hendrych, Šlechta a Kyselý, za sovětskou stranu Vorošilov, Bulganin, Chruščov, Mikojan a Gromyko. Hlavní náplní rozhovorů bylo zvládnání bezprostředních hospodářských potíží. Zabývali se při nich také ideologickou jednotou a některými základními, obecně platnými otázkami výstavby socialismu, poněvadž to zřejmě podle nich úzce souviselo s řešením hospodářských potíží. Antonín Novotný při přípravě jednání přímo uvedl, že za „hlavní považuje uplatňování vedoucí úlohu strany, upevňování a rozšiřování státního a společenského vlastnictví a budování socialistické ekonomiky v průmyslu a přestavbu zemědělství na socialistických základech a jejich plánovitý rozvoj“.¹⁰⁰ Ale v závěru jednání řekl Chruščov, že za hlavní otázku při nich považovali úzkou

⁹⁶ ČERNÝ, Rudolf: *Exprezident. Vzpomínky Antonína Novotného. Díl 2.* Říčany: Orego 1998, s. 30–33.

⁹⁷ *STATISTISCHES Jahrbuch 1957*, s. 224, 254–255, 282–283.

⁹⁸ *GESETZBLATT 1956*, Teil I, Nr. 82, s. 737–738.

⁹⁹ *STATISTISCHES Jahrbuch 1956*, s. 329; *STATISTISCHES Jahrbuch 1957*, s. 340–341, 491a 498, viz též DUFEK, P.: *K potlačování*, s. 143–145.

¹⁰⁰ NA, f. Antonín Novotný II (zahr.), k. 192, inv. č. 456, návrh otázek k projednání mezi delegací ÚV KSSS a ÚV KSČ – I. některé zásadní problémy výstavby socialismu v ČSR – příloha (rozpracování).

koordinaci mezi oběma „zeměmi po linii hospodářské“.¹⁰¹ Chruščov zřejmě s Novotného názorem na to, co je nejdůležitější, tak úplně nesouhlasil, ale ani jej zřetelně neodmítl. Připravovat další potlačování soukromého podnikání tudíž československým soudruhům přímo nezakázal. Po uplynutí deseti týdnů, snad naplněných úvahami a dalšími konzultacemi, se tudíž politbyro KSC mohlo zaobírat na svém jednání stavem soukromého podnikání a především jeho potlačováním. Jaromír Dolanský tehdy o doposud existujících živnostech řekl: „Počítali jsme, že dožijí – to byla linie, avšak někde rostou tyto živnosti, ne početně, ale co do objemu výroby a počtu pracovních sil.“ Dále uvedl, že soukromé podniky vyplácejí brigádníkům několikanásobně vyšší mzdy než podniky socialistického sektoru, že velké soukromé podniky mají velké daňové úniky, a že soukromí podnikatelé získávají materiál nutný ke své činnosti protekcí a švindlem. Rudolf Barák vyjádřil názor, že přílišný rozvoj živností je důsledek uvolnění, které nastalo v krizi v roce 1953. Výsledkem přílišné benevolence podle jeho přesvědčení bylo, že se „rozmáhá spekulace, šmelinaření, krádeže státního majetku“. Novotný požadoval, aby nebylo možné obnovovat činnost živností, které jsou v klidu, a aby nové živnosti byly povolovány „jen výjimečně“, v zásadě jen na venkově. Usnesení politbyra konstatovalo, „že rozsah podnikání některých soukromých živností, zejména stavitelských, je nadměrný, takže umožňuje vykořisťování pracovníků a získávání značných bezpracných zisků“.¹⁰² Soukromých podniků stavební výroby ale v roce 1956 oficiálně působilo 3129 a pracovalo v nich oficiálně 4016 lidí.¹⁰³ Ačkoliv počet pracujících v soukromých stavebních firmách byl díky najímání brigádníků pravděpodobně o dost vyšší, o obrovském rozsahu jejich činnosti nelze ve skutečnosti hovořit. V roce 1955 bylo totiž jen u tří živností v oboru stavebnictví v celém Československu zjištěno zaměstnávání přibližně tří desítek pracovníků, šest z nich zaměstnávalo mezi deseti a dvaceti pracovníky a deset více než šest.¹⁰⁴ Politbyro přesto příslušným orgánům uložilo omezovat soukromé podnikání pomocí kontroly daňových, cenových a mzdových předpisů a z nich vyplývajícím trestním postihem. Národní výbory měly využívat § 164, odst. 2, Ústavy k omezení „rozsahu provozu živnosti tam, kde nebylo možné použít jiné platné předpisy“. Dále politbyro požadovalo doplnit platné směrnice o nastupování a rušení soukromé živnostenské nebo jiné samostatné výdělečné činnosti „s uplatněním zásady, že nové živnosti mají být povolovány pouze výjimečně, jde-li o zajištění služeb pro obyvatelstvo na vesnici a potřeb zemědělské výroby, kdy tyto úkoly nemůže obstarat socialistický sektor“.¹⁰⁵

Vyhláškou ministerstva obchodu ze 17. října 1957 se upravovaly dodávky a odběr spotřebního zboží. Výrobní podniky socialistického sektoru, soukromí výrobci, velkoobchodní organizace a podniky zahraničního obchodu směly podle ní dodávat spotřební zboží, které bylo určeno k dalšímu prodeji jen organizacím státního nebo družstevního obchodu, netýkalo se to jen spotřebního zboží, které bylo prodáváno přímému spotřebiteli. Všechna povolení k odběru spotřebního zboží, která byla za účelem jeho dalšího prodeje dříve vydána, pozbývala platnosti k 31. prosinci 1957.¹⁰⁶ V odůvodněných případech mohla být jejich platnost prodloužena, rozhodovala o tom ovšem správa obchodu Rady

¹⁰¹ NA, f. Antonín Novotný II (zahr.), k. 192, inv. č. 456, zpráva o průběhu jednání, s. 2.

¹⁰² NA, f. politbyro 1954–1962, sv. 136, a. j. 177, usnesení 177. schůze politického byra ÚV KSC 16. dubna 1957.

¹⁰³ *STATISTICKÁ ročenka Republiky Československé 1957*. Praha: Orbis 1957, s. 180.

¹⁰⁴ NA, f. politbyro 1954–1962, sv. 136, a. j. 177, zpráva o stavu a opatřeních týkající se soukromého živnostenského sektoru (příloha 3).

¹⁰⁵ NA, f. politbyro 1954–1962, sv. 136, a. j. 177, usnesení 177. schůze politického byra ÚV KSC 16. dubna 1957.

¹⁰⁶ ÚŘEDNÍ list, Vyhláška č. 202/1957; Srv. dále MAREK, P.: *České živnostnictvo*, s. 189–191.

krajských národních výborů, což byla příliš vysoko postavená instance, aby bylo možno očekávat, že bude prodloužen značný počet z nich. Soukromý maloobchodní prodej spotřebního zboží následně téměř vymizel. Koncem roku 1957 bylo soukromých prodejen 1174, roku 1958 pouze 471, roku 1959 jen 207 a koncem roku 1960 už jen 107.¹⁰⁷

Na jaře 1958 už v podstatě potlačování soukromého podnikání probíhalo. XI. sjezd KSČ 18. až 21. června 1958 rozhodnutí stranického vedení takřka zcela vymýtí soukromé podnikání už jen posvětil. Antonín Novotný na něm v úvodním referátu řekl, že je žádoucí dospět důsledným omezováním a potlačováním „k likvidaci zbytků soukromopodnikatelských živlů ve městech“. Požadoval též, aby se rozhodně postupovalo „proti některým pokusům bývalých podnikatelů o obnovu soukromého podnikání“, a aby se nepřipustilo „najímání námezdních pracovních sil“. Za použití téměř stejných slov se toto objevilo ve sjezdovém usnesení.¹⁰⁸ Do konce 50. let klesl v ČSR počet soukromých podniků a jejich zaměstnanců na méně než dvacetinu jejich počtu na počátku tohoto desetiletí.¹⁰⁹

V NDR V. sjezd SED v červenci 1958 vytyčil obdobný cíl – dokončení socialistické výstavby.¹¹⁰ Ulbricht v úvodním referátu nastínil budoucí politickou linii SED ve vztahu k soukromému podnikání: „Dosavadní právní norma používaná při státní účasti nestačí na to, aby všechny soukromokapitalistické závody zapojila do postupné socialistické přeměny.“ Dal tehdy také na vědomí, že omezování soukromých průmyslových podniků bude dále pokračovat a spojil socializaci soukromého průmyslu a řemesla s odstraněním stávajících disproporcí a hospodářských obtíží při uspokojování potřeb obyvatel. Navíc přímo prohlásil, že „socialistická přeměna řemesla a soukromého průmyslu posílí základnu naší dělnicko-rolnické moci a upevní politicko-morální jednotu našeho obyvatelstva“. Vypadalo to tudíž, že i ve východním Německu soukromé podnikání vbrzku skončí. Ale nestalo se tak. V preambuli zákona, jímž bylo v březnu 1959 právně upraveno zakládání polostátních podniků, stálo: „Účast státu, dělníků a rolníků v soukromém podniku je přechodnou formou k socialistickému podniku.“¹¹¹ Bylo by tudíž možno spatřovat v tomto prohlášení vyjádření úmyslu vedení NDR vypudit soukromé podnikání z průmyslu. Spíše jím však vedení SED ujišťovalo soukromníky, že soukromé podnikání bude omezováno velmi postupně a vskutku mírnými prostředky. Soukromých průmyslových podniků bylo sice čím dál tím méně, ale vzniklé polostátní podniky řídili za pevný plat jejich původní majitelé, kteří si navíc nadále zachovali zpravidla většinový podíl na jejich jmění, o zisk z podnikání se pak dělili se státní bankou podle výše svého a jejího podílu. Sami sebe nadále považovali za soukromé podnikatele a vlastníky podniků s několika desítkami či sty zaměstnanců. Mnozí z nich dokonce státní spoluúčast přivítali, poněvadž přinesla kapitál pro modernizaci jejich podniku. Na svou situaci si, pokud je možno zjistit, nijak zásadně nestěžovali. Za neúnosné zasahování státu do podnikání a velké příkoří při zpětném pohledu rozhodně nepovažovali to, že museli určitou částkou přispívat na dovolenou zaměstnanců, ani to, že museli ve „svém“ podniku strpět ustavení brigády socialistické práce.¹¹²

¹⁰⁷ STATISTICKÁ ročenka Československé socialistické republiky 1961. Praha: SNTL 1961, s. 335. Na s. 332 je počet soukromých obchodních závodů udáván o poznání vyšší – 1957 3 660, 1958 1 714, 1959 1 130, 1960 577, objasnění tohoto jevu nastíněno v DUFEK, P.: K potlačování, s. 84, pozn. 253.

¹⁰⁸ XI. SJEZD Komunistické strany Československa. Praha: Rudé právo 1958, s. 20–21 a 227–228.

¹⁰⁹ STATISTICKÁ ročenka 1957, s. 180; STATISTICKÁ ročenka 1961, s. 332.

¹¹⁰ WEBER, H.: Dějiny NDR, s. 158–163; HOFFMANN, Dierk: *Die DDR unter Ulbricht. Gewaltsame Neuordnung und gescheiterte Modernisierung*. Zürich: Pendo 2003a 2005, s. 74–75.

¹¹¹ GESETZBLATT 1959, Teil I, Nr. 19, s. 253–256.

¹¹² ARP, Agnes: *VEB, Vaters ehemaliger Betrieb. Privatunternehmer in der DDR*. Leipzig: Militzke 2005, s. 48 a 89.

Jestliže vedle sebe nadále působily polostátní i zcela soukromé průmyslové podniky, nemůže příliš překvapit, že až do roku 1962 přežil i soukromý velkoobchod.¹¹³ Omezování se dotklo v roce 1958 též živností. Daňové zvýhodnění, které dříve využívaly soukromé podniky s deseti a méně zaměstnanci, mohly od července 1958 využívat jen soukromé podniky s nanejvýš třemi zaměstnanci a učněm. Řemeslné podniky, jejichž zisk pocházel z obchodu se zbožím, musely platit daně jako „kapitalistické obchodní podniky“.¹¹⁴ V průběhu let následně klesal počet zcela soukromých maloobchodních podniků a pohostinství, řemeslných dílen, povoznictví a vnitrozemských rejdařství. Rozdíly mezi počty soukromých podniků a zvláště jejich zaměstnanců v Československu a Východním Německu počátkem 60. let jsou obrovské. Zatímco v NDR existovalo 185.578 soukromých a polostátních podniků, v nichž pracovalo 961.054 osob, v Československu bylo živnostenských závodů v soukromém sektoru pouze 6.553 s 6.601 pracovníky.¹¹⁵ Nepřekvapí tudíž, že mnohé z východoněmeckých soukromých podniků a podniků se i přes vlnu zestátnění v roce 1972 dočkaly pádu totalitní moci SED v NDR.

Společné mělo potlačování soukromého podnikání v ČSR a NDR ostrou fázi v letech 1952 až 1953 a následně zmírnění pod tlakem hospodářské krize. V roce 1955 souběžně připravovaly další kolo usilovného potlačování soukromého podnikání, jehož zahájení však muselo být odloženo (též souběžně) až na počátek roku 1958 kvůli potížím celého sovětského bloku na podzim 1956; možná z popudu Moskvy či alespoň za jejího souhlasu. Společné měly tudíž pravděpodobně i to, že si Moskva nad potlačováním soukromého podnikání v NDR i ČSR vyhradila vrchní dohled, a snad i to, že vedení Sovětského svazu, vědomo si rozdílných podmínek daných předchozím vývojem, umožnilo nebo možná doporučilo vedoucím politikům v NDR a Československu postupovat při potlačování soukromého podnikání odlišným způsobem, aby se vyhnulo dalším nepříjemným otřesům v sovětském bloku.

---

¹¹³ MERKEL, Ina: *Utopie und Bedürfnis*. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR. Köln: Böhlau 1999, s. 166.

¹¹⁴ *GESETZBLATT* 1958, Teil I, Nr. 20, s. 261–276, blíže k této problematice viz DUFEK, P.: K potlačování, s. 120–121 a 144.

¹¹⁵ Zdroje: *STATISTICKÁ ročenka Československé socialistické republiky* 1961, s. 335; *STATISTISCHES Jahrbuch der DDR* 1960/1961, s. 262–263, 370, 411, 529. Oba údaje u NDR byly pravděpodobně ještě o něco málo vyšší, neboť zveřejněné údaje o obchodních podnicích se jeví úmyslně poněkud zkracované.

„Bývalí lidé“. Z podnikatele a manažera třídním nepřítelem – ing. Jaromír Bečka s rodinou před únorem 1948 a po něm

Eduard Kubů
– Jiří Šouša

Studie se zaměřuje na významného reprezentanta českého podnikání ing. Jaromíra Bečku a jeho rodinu v nedlouhé periodě zhruba dvaceti pěti let.¹¹⁶ Vychází z jeho aktivit na sklonku první Československé republiky, sleduje je ve změněných podmínkách 2. světové války a limitované demokracie let 1945–1948. Následně se soustředí na osudy Bečkovy rodiny v období represí padesátých a počátku šedesátých let 20. století. Jedná se nepochybně o časy neobyčejné, zlomové, časy dramatického politického, ekonomického a sociálního pohybu. Kyvadlo sociálně ekonomického a politického vývoje se po osvobození vychýlilo radikálně vlevo. Klima společnosti nabývalo po osvobození stále zjevněji antikapitalistického rázu. Výrazem tohoto v majoritní části českého národa stále silněji komunistickou stranou, levicí sociální demokracie a jejich spojenci akreditovaného přesvědčení se stalo v majetkoprávní oblasti široce pojaté znárodnění na straně jedné a přístup k restitucím majetku nacistickým režimem perzekvovaných na straně druhé. Tato majetným vrstvám zjevně nepřátelská doba prezentující podnikatele, a velkopodnikatele zvláště, jako lidovým vrstvám nepřátelskou „vykořisťovatelskou třídu“ je markantně sledovatelná na osudech prvorepublikových českých národohospodářských elit (podnikatelů a manažerů velkých společností). Bečkovi jsou takřka modelovým příkladem proměny prvorepublikové ekonomické a společenské elity v demonizované nepřátele „lidově demokratického režimu“. A to je důvod, proč se stali předmětem naší *case study*.

V osobě ing. Jaromíra Bečky (1897–1958) vyústily tradice dvou známých a úspěšných českých rodin, jež se výrazně podílely na profilování hospodářského prostředí první Československé republiky a její exkluzivní finančně manažerské a bankéřské vrstvy. Jaromírův otec ing. Bohdan Bečka i jeho tchán Augustin Novák byli od sklonku 19. století vrcholnými představiteli největšího peněžního ústavu v českých zemích – Živnostenské banky (členství ve výkonném výboru, resp. předsednictví správní rady). Jejich zkušenosti a prestiž je vynesly v první polovině dvacátých let 20. století na posty ministrů financí. Novák byl navíc vrcholovým manažerem Zemské banky, Bankovního úřadu ministerstva financí a poté Národní banky československé, Bečka pak vysoce váženým stavebním podnikatelem, jehož prosperující firma měnila tvář Prahy prvních desetiletí dvacátého století.

Vývoj rodin Bečkových a Novákových lze sledovat od sklonku 18. století. Charakteristicky obráží vzestup české národní společnosti počínaje obdobím národního obrození až

¹¹⁶ Text je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 21620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

do naplnění jejich emancipačních snah v první Československé republice, jakož i proces pozvolné sociální diferenciacie spojený s rozvojem kapitalismu, jenž vyústil ve zformování národních podnikatelských elit. Osudy obou rodin dokumentují původně venkovskou podstatu české společnosti. Ukazují, jak velkou úlohu hrálo v české společnosti vzdělávání, jež přebývajícím selským synům dávalo odbornost, novou profesi a je klíčem jejich sociálního vzestupu. Dokumentuje přesun formujících se elit do menších měst a posléze do hospodářského centra českých zemí – do Prahy. Jsou symptomatickým příkladem vzestupného trendu mezigenerační sociální mobility v české společnosti, jež stojí u zrodu nacionálně českého velkopodnikání. Sociální zlom vyjadřující přechod Bohdana Bečky a Augustina Nováka z vyšší střední třídy do velkopodnikatelské a vrcholné manažerské sféry, tedy třídy vyšší, se uskutečnil na sklonku habsburské monarchie.¹¹⁷

Budeme-li na obě osobnosti pohlížet pod prizmatem majetku, zjistíme, že obě jsou mentálně produktem středostavovských nacionálně českých vrstev 19. století i poté, co střední stav opustily. B. Bečka i A. Novák své investice systematicky ukládali do nemovitostí – činžovních domů a vil v Praze i letních sídel na venkově v módních lokalitách své doby. Volné finanční prostředky proměňovali v kapitál cestou drobných diverzifikovaných investic do akcií celého spektra nacionálně českých bank, obchodních a průmyslových firem. Bečkova firma byla specifickou firmou svého druhu. Jednalo se o firmu stavební, jež disponovala projekční kanceláří, která tvořila její jádro. Stavby prováděla sezónním způsobem, když najímala dělnictvo. Její obrat byl značný a množství velkých staveb, jež v Praze realizovala, obdivuhodné. Jmenujme hotel Juliš a palác Fénix na Václavském náměstí, pasáž Černá růže na Příkopě, několik škol, soudních budov, továrních budov, množství činžovních domů a stylových rodinných vil. Kapitálová náročnost tohoto typu podnikání nebyla vysoká, obrat kapitálu relativně vysoký a návratnost spolehlivá, což v tomto případě platí pouze do velké hospodářské krize. Společnost měla až do dvacátých let kanceláře na Smíchově v Nádražní ulici. Posléze se přestěhovala na místo prestižnější do firmou vystavěného paláce Fénix, kde si vyhradila jedno patro. Stálých zaměstnanců měli Bečkovi jen několik desítek.

Bohdan Bečka se vedení podniku od počátku dvacátých let, kdy vstoupil do vrcholové politiky a začal vykonávat funkci bankovního manažera, začal vzdalovat. Název firmy vyjadřoval skutečnost, že do jejího vedení byl jako spolupodílník přijat jeden z vedoucích inženýrů („Ing. Bohdan Bečka & Ing. Albert Brousil, Stavební inženýři, stavitelé“). Místo Bohdana Bečky ve vedení firmy postupně přejímal od sklonku dvacátých let jeho syn Jaromír. Jaromír Bečka byl pro podnikání v rodinné firmě profesně připraven. Vystudoval České vysoké učení technické. Mohl těžit z rodinné kanceláře a v ní koncentrované zkušenosti svého otce a strýce Josefa, kteří starší drobnou stavební firmu přivedli k rozkvětu. Na váhu jistě padala také zkušenost a styky tchána Augustina Nováka, poté co se v polovině dvacátých let oženil s jeho dcerou a současně také svojí sestřenicí Marií. Ve třicátých letech již zaujal ve firmě postavení vedoucího manažera. Je třeba říci, že firma v období Velké hospodářské krize neupadla do deprese a i nadále získávala velké zakázky. Vleklá krize však logicky zaměření firmy neprospívala. Úbytek státních zakázek i klesající investiční schopnost tradiční klientely stavěly do budoucna otazník. Jedním z posledních velkých projektů dokončovaných na sklonku třicátých let byl projekt „Molochov“, komplex deseti moderních obytných domů proti Letenské pláni.

¹¹⁷ KUBŮ, Eduard: Sociální vzestup a vytváření ekonomicko-sociálních sítí. Rodiny a příbuzenské vztahy prvorepublikových finančních manažerů Bohdana Bečky a Augustina Nováka. In: KUBŮ, E. – SOUŠA, J. (eds.): Finanční elity.

Již od první poloviny třicátých let si Jaromír Bečka uvědomoval obtíže a rizika stavebního podnikání spojené s nejistou budoucností v podmínkách jen zvolna přicházejícího oživení. Svou pozornost začal obracet novým směrem. Angažoval se ve firmě MEWA (zkratka utvořená od Metallwaren), akciová společnost pro průmysl zbožím kovovým.¹¹⁸ Ta byla založena roku 1897 a protokolována o rok později. Její zakladatelé se z větší části rekrutovali z židovského podnikatelstva.¹¹⁹ Původně německo-židovská firma postupně fúzovala s dalšími podniky nacionálně českými, ale i s německými podniky ze sousedního Saska. Vyráběla jízdní kola, dětské kočárky a potřeby pro domácnost (nejrůznější lampy, svícný, kovová umyvadla apod.).¹²⁰ Původních sto padesát zaměstnanců se v průběhu války, kdy se firma přeorientovala na válečnou výrobu a produkovala kovové polní lahve, ale také střelivo a ostnatý drát, rozrostlo až na dva a půl tisíce zaměstnanců. Hlavní závod byl dislokován v Praze. Další dva závody se nacházely v Jablonci nad Nisou, jeden závod v Novém Strašecí, Roudnici nad Labem, Kralupech, Karlových Varech, Vilémově a Brně. Dva závody se nacházely v Německu (Schwarzenberg a Lösnitz), jeden v rakouské Kremži (Krems) a jeden v Budapešti. Obchodní filie se nacházely v Berlíně, Paříži, Bruselu, Madridu, Buenos Aires a Montevideu. Své výrobky dokázala firma rozprostřít fakticky po celém světě.

Málo centralizovaná firma, roztržštěná do malých závodů, se logicky počátkem třicátých let dostala do obtíží (v červených číslech se firma nacházela již od roku 1927).¹²¹ Následovala postupná likvidace firemního majetku, domů v Praze, dvou závodů v Německu a také zámořských filiálek. V roce 1932 byl stav firmy již považován za katastrofální a výprodej pokračoval následujícího roku likvidací závodu v Novém Strašecí prodaném firmě Kaldor-Mauthner a spol. Hlavní závod v Praze byl v roce 1934 prodán známé firmě Křížík-Chadoir a těžiště firmy bylo přeneseno do Roudnice nad Labem. Zde se přistoupilo k přestavbě a modernizaci závodu. V roce 1935 vykázala konsolidovaná firma s akciovým kapitálem 5 mil. Kč opět zisk. Na její konsolidaci se podílel i ing. Jaromír Bečka, který poté, co v roce 1932 zakoupil akcie, dostal na valné hromadě v roce 1934 důvěru akcionářů a byl zvolen předsedou správní rady. Mohl těžit nejen z pověsti schopného manažera, ale jistě také ze sociálního a symbolického kapitálu reprezentovaného kontakty a renomé dvou ministrů financí, jakož i neformálním zázemím Živnostenské banky. U Živnobanky nebyl podstatný ani tak B. Bečka, jehož vztah s Jaroslavem Preissem se zhoršil, ale tchán Augustin Novák, jehož schopnosti peněžní ústav vysoce oceňoval. Své dvojí podnikatelské angažmá v rodinné firmě a Mevě (firma se začala psát v české jazykové podobě) Jaromír Bečka na sklonku třicátých let ukončil.

Dilema nasměrování rodinných finančních prostředků a aktivit rozřešil bezprostředně po okupaci rozhodnutím likvidovat rodinnou stavební firmu, která dlouhodobě neměla vyhlídky rozvoje a potýkala se s platební neschopností svých klientů. Rodinné finance přenesl do jemu známé kovo zpracující firmy, jejímž hlavním výrobním profilem se nově staly kovové nádoby na odpad, tedy zboží, které mělo zaručený trvalý odbyt. Rodinná tradice k tomu dodává, že podstatnou roli v rozhodnutí likvidovat rodinnou firmu hrála zásada „nestavět pro Němce“. Bečka využil výhodné situace, kdy kapitalizoval rodinnou firmu i její stavby (zmiňovaný Molochoch). Jeden z židovských investorů Molochova nebyl

¹¹⁸ *MEVA Roudnice nad Labem – Almanach 1898–1998*. Roudnice nad Labem: Meva, a. s. 1998, s. 15–16. V době první Československé republiky byla používána zkratka Meva.

¹¹⁹ Státní oblastní archiv Litoměřice – pobočka Most (SOA Litoměřice – p. Most), f. MEVA a. s., Praha-Roudnice, Výpis z obchodního rejstříku, k. 1.

¹²⁰ Tamtéž, Stanovy firmy MEVA, akciové společnosti (nedat.), k. 1.

¹²¹ Tamtéž, MEVA, Výroční zpráva firmy MEVA, a. s. za rok 1928 ze dne 20. 11. 1929, k. 1.

schopen dostát závazkům, ale chtěje se vystěhovat, potřeboval peníze a nabídl mu odkoupení balíku akcií Mevy. Od židovských rodin, především od rodiny Müllerů, Jaromír Bečka v roce 1939 skoupil fakticky zbytek akciového kapitálu firmy, takže v jeho rukou se ocitlo 99,8 % všech akcií. Nákup akcií od původních židovských majitelů zprostředkovala Živnostenská banka. Uskutečnil se přes třetí firmu Štrambersko-Vítkovické cementárny, a. s. Tím se stalo, že podnik nebyl nacistickou správou považován za židovský a nebyl zahrnut, jako jiné podobné, do „arizace“. Akcie firmy s více jak pěti sty zaměstnanci koupil Jaromír Bečka za tržní cenu. Za 21 500 akcií zaplatil 10 757 000K,¹²² tedy více než dvojnásobek jejich ceny nominální.¹²³

Uvedená investice rodinných peněz je charakteristickým výrazem podnikatelské racionality, která ukazuje, že oproti svým předchůdcům je Jaromír Bečka již člověkem nové doby. Rozptýlený rodinný kapitál koncentroval do jednoho podniku se zajištěnou výrobou, jenž dával předpoklad budoucího rozvoje. Počtem zaměstnanců, objemem výroby a velikostí kapitálu již tento podnik spadl do sféry velkopodnikatelské. Bohdan Bečka, ale i jeho souputník Augustin Novák vládli velkým kapitálem symbolickým, sociálním, kulturním, a to svým politickým renomé v rámci finanční sféry a státní správy a menším kapitálem ekonomickým. Jaromír Bečka je jejich opakem. Vládl sice menším kapitálem symbolickým, sociálním a kulturním, ale mnohem větším kapitálem ekonomickým. Jaromír Bečka se stal nesporně kapitalistou, a to svým stylem života i postavením. Ve své firmě – jako majoritní akcionář (necelých 13 % akcií nechal napsat na rodinné příslušníky) – získal 9. dubna 1940 kolektivní prokuru, když již předtím zaujal post ředitele.¹²⁴ Paradoxně tak z akciové firmy vytvořil rodinný podnik. Koupil firmu prezentoval v duchu doby jako „záchranu českého majetku před německými okupanty“. Její český charakter udržel po celé válečné období přesto, že členy správní rady se stali dva němečtí důvěrníci.¹²⁵

Jaromír Bečka nepochybně byl osobností nejen silnou, ale i předvídavou, se schopností mimořádné komunikace jak s partnery firmy, tak s jejím zaměstnanectvem. Za války se angažoval v domácím odboji. Do svého podniku přijal a před totálním nasazením zachránil řadu osobností českého sportu – špičkové domácí tenisty v čele v Jaroslavem Drobným a také několik opor hokejového klubu ČLTK, v jehož výboru se dlouhodobě osobně angažoval (J. Bečka byl několikrát vyslýchán na gestapu a byla u něj provedena domovní prohlídka).

Bečkovu postavení v podniku a jeho prestiž byly pevné. V květnu 1945 byl s podporou zaměstnanců ustanoven vedoucím ředitelem. Konsolidovaný podnik spadl profilem výroby a počtem zaměstnanců (více než 500) pod dekret prezidenta republiky o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků č. 100 Sb. z. a n., jež se neprodleně znárodnily.¹²⁶ V červnu 1946 byl znovu jmenován, tentokrát dokonce přímo na návrh závodní rady, která před tím několik manažerů a zaměstnanců z důvodu kolaborace a asociálního

¹²² Přípis Štrambersko-Vítkovických cementáren Ing. Jaromíru Bečkovi z 6. 6. 1939 – dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹²³ SOA Litoměřice – p. Most, f. MEVA, inv. č. 26, Revizní zpráva o odhadu majetku k 1. 1. 1931, k. 2. V roce 1931 měl závod v Roudnici odhadní cenu pouhý 1 240 000 Kč. I když přičteme cca třetinu k vyrovnání dvou devalvací měny, je disproporce mezi cenou závodu starého a závodu modernizovaného velmi markantní až udivující.

¹²⁴ SOA Litoměřice – p. Most, Výpis z obchodního rejstříku, k. 1.

¹²⁵ SOA Praha, Krajský obchodní soud Praha, odděl. VIII, firma MEVA, záznamy ze 17. 6. 1948.

¹²⁶ SOA Litoměřice – p. Most, f. MEVA, inv. č. 28, Dekret o znárodnění, k. 2. Formálně bylo znárodnění zestátněním provedeno vyhláškou ministra průmyslu č. 149 ze dne 27. 12. 1945, a to retroaktivně k 27. 10. 1945. Národní podnik MEVA byl zřízen vyhláškou ministerstva průmyslu č. 1284 ze 7. 3. 1946 Úředního listu.

jednání propustila, podnikovým ředitelem,¹²⁷ nově již ovšem „Národního podniku Meva“. Každoročně předkládal nová osvědčení o státní a národní spolehlivosti, naposledy v lednu 1948.¹²⁸ V lednu 1946 byl J. Bečka jmenován ministrem průmyslu do představenstva ústředního orgánu pro průmysl kovodělný a strojírenský a v březnu 1946 byl ustanoven „zástupcem“ Československé strany lidové v obnovovací průmyslové komisi pro středočeskou oblast.¹²⁹ Manažerem byl úspěšným, přejímal průmyslové konfiškáty, podnik plnil a překračoval dvouletý plán.¹³⁰ K padesátým narozeninám v lednu 1948 obdržel vřelá blahopřání osazenstva podniku. Oborové ústředí Kovo mu ve stejné době udělilo za úspěšné vedení mimořádnou prémii ve výši 40 000 Kčs.¹³¹

Pracovitý manažer doufal ve změnu politického vývoje. Angažoval se, jak vyjadřuje i jeho výše citované pověření, v jediné povolené nesocialistické straně – straně lidové. Jeho postavení ve firmě bylo pevné. Měl respekt a podporu zaměstnanců, a to i dělnictva. Věřil, že firma jako majetek není ztracena, ostatně za znárodněné vlastnictví, v daném případě za akcie, měla být vyplacena náhrada. Ve své vedoucí pozici se mohl stále cítit správcem svého majetku. Rodina Bečkova i po roce 1945 vlastnila řadu nemovitostí. Rodinné vily po obou ministrech, jejich rekreační objekty. Jaromír Bečka převzal ještě před válkou k úhradě části dluhů od rodiny Bondyových pozemky původně příslušející k slapskému velkostatku ve Štěchovicích (na Hvozdech). Majetek rodiny byl i přes znehodnocené akcie stále značný. Dopadla proto na ni těžce známá milionářská dávka vypsána s cílem získat finanční prostředky k úhradě výkupních cen zemědělských produktů v roce extrémní neúrody v důsledku sucha. Předepsaná částka činila 560 000 Kč. Ta však přesahovala možnosti jejích likvidních aktiv, a tak z majetných se již v průběhu roku 1947 stali škrtem pera dlužníci. Závazek placení dávky si tak rodina přenesla do doby poúnorové.

Únor 1948 znamenal konec všem nadějím. Již 26. února 1948 se dostavili do ředitelské kanceláře Mevy na Václavské náměstí 60 zástupci akčního výboru Národní fronty Mevy, kteří mu sdělili, že je zbaven funkce ředitele a je dán na dovolenou.¹³² Bečkovo odstavení akčním výborem se setkalo, což je jistě pozoruhodné, byť ne zcela výjimečné, s nesouhlasem a odmítnutím osazenstva tří jím řízených závodů, jakož i úřednictva pražského ústředí. Potvrzuje to jeho popularitu.¹³³ O nekonfliktní atmosféře v podniku svědčí také skutečnost, že ve Všeodborovém archivu v Praze není o firmě Meva s výjimkou připomenutí dvou menších konfiškovaných závodů žádná zmínka. „Revoluční“ akt „spontánně“

¹²⁷ Tamtéž, f. MEVA, inv. č. 61, Protokoly zasedání Závodní rady firmy MEVA z 7. 6., 8. 6. a 30. 11. 1945, k. 7.

¹²⁸ Osvědčení ze 24. 10. 1945, 21. 3. 1948, dokumenty v majetku rodiny Bečkových. Tamtéž, f. MEVA, inv. č. 61. Dopis ing. Jaromíra Bečky z 3. 12. 1945, v němž prohlašuje, že nebyl nikdy funkcionářem žádné organizace fašistické, nacistické, Kuratoria pro výchovu mládeže, Vlajky, Národního sjednocení, ba ani předválečné politické strany a vždy se choval jako „řádný Čech“.

¹²⁹ Pověření z 9. 6. 1946, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³⁰ SOA Litoměřice – Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích (SOka Litoměřice), f. Okresní úřad Roudnice nad Labem, k. 34a, Hlášení národního podniku Meva Okresnímu národnímu výboru v Roudnici nad Labem o objemu výroby, počtu zaměstnanců, využití výrobních kapacit ze 31. 12. 1945, 4. 10. 1946, 7. 3. 1947.

¹³¹ Případ Ing. Jaromíra Bečky, býv. Podnikového ředitele národního podniku MEVA. Shrnutí jeho činnosti v letech 1945–1948. Nedatovaný dokument vzniklý mezi květnem a prosincem 1948. Dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³² Zápis podepsaný pěti členy akčního výboru vyhotovený 27. 2. 1948, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³³ Srv. SOA Litoměřice – SOka Litoměřice, f. OV KSČ Roudnice nad Labem, k. 5, obal Zápisů schůzí předsednictva OV KSČ z roku 1948, zápis z 13. 10. 1948. Např. v sídle hlavního podniku Mevy v Roudnici nad Labem v roce 1948 provedeno znárodnění firmy Francl, v níž se dělnictvo proti tomuto aktu postavilo a bylo třeba použít „přesvědčovacích manévru“.

konstituovaného akčního výboru byl administrativně legitimován až 25. května 1948, kdy ing. Jaromíru Bečkovi bylo přípisem Československých závodů kovodělných a strojírenských oficiálně oznámeno opatření Ústředního orgánu pro průmysl kovodělný a strojírenský z 6. května 1948 schválené výnosem ministra průmyslu z 19. května 1948 o odvolání z funkce ředitele Národního podniku Meva a zániku pracovního poměru s podnikem Meva ke dni 6. května 1948.¹³⁴

Generální ředitel Kovoprůmyslu ing. dr. F. Fabiger kandidoval v červenci 1948 J. Bečku na ředitele nově vytvářeného prodejního podniku s kovovým zbožím. V rozjitřené době to však již nebylo reálné. Naopak, Jaromír Bečka byl následující dva roky bez zaměstnání. Nemohl zavadit o práci. Čtyřčlenná rodina se ocitla v nouzi. Syn Jiří skončil gymnázium a místo na vysokou školu nastoupil vojenskou službu u „černých baronů“. Poté, co po půl roce onemocněl a byl propuštěn do civilu, se stal montérem opravujícím pračky. Druhý syn – po otci Jaromír – studoval na Karlově univerzitě práva a hrával soutěžně tenis. V roce 1948 musel studium přerušit, přišel konec zahraničních cest a jako nedostudovaný právník přijal místo účetního v ČKD Sokolovo, kde byl zaměstnán až do roku 1961.¹³⁵

Ing. Jaromír Bečka v roce 1950 nastoupil do Transporty Chrudim, kde jako stavební inženýr počítal nosnost střech. Do dvoupodlažní reprezentativní rodinné vily dostal výměrem Národního výboru nájemníky a sám se musel i s rodinnou spokojit s prvním patrem, kde ve dvou místnostech společně žily tři generace rodiny Bečků. Napětí a pracovní zatížení vyústily v infarkt a v roce 1957 k jeho recidivě. Třetí infarkt v září 1958 byl smrtelný. Dědické řízení v plné nahotě odhalilo ekonomické problémy rodiny. Ty ve skutečnosti byly projevem úřední šikany, která ji zbavila peněžních prostředků. Rodina pak nebyla schopna uhradit daně ze svých nemovitostí a doplatek milionářské dávky z roku 1947. Dědické řízení vykazalo v soupisu sumu 203 000 Kčs, přičemž jen souhrn pohledávek finančního odboru Praha na mimořádných majetkových dávkách vystoupil s penále na 546 000 Kčs. Dědictví tedy bylo předloženo, následovala jeho exekuční likvidace, která zbavila rodinu vlastnictví zemřelého a tedy i rodinné vily.

V roce 1959 byla Marii Novákové, vdově po ministru Novákovi a matce Marie Bečkové, vyvlastněna vila v Bubenči na základně žádosti Obvodního podniku bytového hospodářství v Praze 6 (podle § 5 vládního nařízení č. 15/1959 Sb. z. a n. a § 11 vyhlášky č. 88/1959 Úředního listu o opatření týkajících se některých věcí užívaných organizacemi socialistického sektoru), a to bez náhrady.¹³⁶ Možnosti užívání vily ovšem byli Novákovi zbaveni již v roce 1951, kdy v ní byly vytvořeny tři nájemní byty a její vlastník bývalý ministr Augustin Novák byl vypovězen z Prahy a měl se odstěhovat na venkov. Čtrnáctidenní lhůta k vystěhování Augustina Nováka natolik rozrušila, že byl stížen infarktem a zemřel. Marie Nováková pak do konce svého života žila u své dcery Marie v rodině Bečkových.

V závěru padesátých let, kdy členové rodiny Bečků a Novákových „programově“ pykali za svou příslušnost k minulé elitě, se stala ještě za života ing. Jaromíra Bečky na první pohled banální příhoda, která s odstupem dvou let přerostla v symptomatické kruté vyústění osudu rodiny. Ukázalo se, že rodina pohybující se na hranici existenčního minima po několika let neplatila domovní daň, která penalizacemi vzrostla na částku 14 000 Kčs. Východiskem se zoufalé Jaromírově manželce Marii jevil prodej briliantové brože (osobní šperky představovaly zbytek majetku rodiny, s nímž mohla nakládat). Šla s ní do Antiky

¹³⁴ List z 25. 5. 1948, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³⁵ Vzpomínky Marie Bečkové, roz. Novákové, s. 3–4, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³⁶ Rozhodnutí Finančního odboru rady ONV v Praze 5. č. j. Fin 3-88/59-Bart, dokument v majetku rodiny Bečkových.

na Václavské náměstí. V prodejně ji sledoval jakýsi cizinec, jenž jí nabídl, že brož odkoupí. Po poradě s právníkem se rozhodla, že mu brož skutečně prodá. Cizinec, který často do Československa dojížděl, belgický obchodník Ludovico Ernst, brož od ní odkoupil a Marie Bečková s úlevou zaplatila domovní daň. V příštích letech Marie Bečková odkázaná na vdovský důchod a ve snaze přilepšit rodině dále rozprodávala prostřednictvím L. Ernsta své šperky. K podobnému řešení materiální nouze se uchýlila i její matka, manželka ministra Augustina Nováka.

V roce 1960 však byl Ludovico Ernst při svém pobytu v Praze zatčen a vypovídal o svých „obchodních kontaktech“. A tak byla zatčena i důchodkyně Marie Bečková, následně vyšetřována a obžalována, že „za účelem dosažení spekuláčních zisků prodala brilantové šperky v ceně asi 40 000 Kč a zprostředkovala dalším třem známým podobné prodeje“, a tím „úmyslně způsobila devizovému hospodářství značnou škodu“. Lidový soud pro Prahu 8 ji odsoudil k nepodmíněnému trestu odnětí svobody v trvání pěti let spojeným s propadnutím veškerého jmění.¹³⁷ Mohlo by se zdát, že šlo o majetkový delikt standardně potrestaný. Rozsudek však byl vynesena na základě trestního zákona č. 86/1950 Sb. z. a n. přijatého v rámci tzv. Právníké dvouletky. Již v úvodu tohoto zákonného předpisu byl vyjádřen jeho třídní charakter. Proslulé byly široké formulace skutkových podstat deliktů, neúměrně vysoké trestní sazby a evidentní zaměření proti určitým skupinám obyvatelstva, na prvním místě majetným elitám první Československé republiky.

Marie Bečková (Nováková) sama vnímala rozsudek jako „třídní mstu“ realizovanou nejen na ní, ale i na celé rodině, a to pod heslem „původ je důvod“.¹³⁸ Díkce obžaloby a zdůvodnění rozsudku soudu první instance i odvolání u Městského soudu v Praze jí dávají za pravdu. Proces podle obžaloby demonstroval „spolčení osob buržoasního původu“, jež „neměly nic společného s pracujícími a svou činností kořistily ke škodě pracujících, když již dnes v ČSSR nemají možnost pracující přímo vykořisťovat nebo brát na vykořisťování tučný podíl za věrnost a oddanost buržoasii“. Charakteristika Marie Bečkové uváděla, že pochází z buržoasní rodiny, její otec byl ředitelem Zemské a později Národní banky i ministrem financí úřednické vlády za předmnichovské republiky. Její manžel byl stavitelem a později spolujatelem továrny. Vdova s důchodem 979 Kčs měsíčně nebyla „zvyklá nikdy sama pracovat“.¹³⁹

Odůvodnění rozsudku Lidového soudu argumentovalo tím, že určitá část společnosti se vzhledem ke své třídní příslušnosti snaží narušovat „výstavbu socialistické vlasti“. Případ Marie Bečkové a spol. byl označen za důkaz toho, že „třídní příslušnost bývalé buržoasie je trvalou kategorií a že příslušníci bývalé buržoasie nemají zájem přinést naší společnosti nějaké hodnoty, ale naopak tyto hodnoty odčerpávat a vědomě naší republice škodit“. Případ údajně podle závěru odůvodnění ukázal, že „pracující“ se dokáží s „touto nepodstatnou částí společnosti... prostřednictvím československé justice vypořádat“. Odvolací soud výši trestu potvrdil, když znovu „přihlédl k třídní charakteristice obžalované“.¹⁴⁰

Ve stejném obžalovacím spisu jako Marie Bečková byla z devizového deliktu obžalována i její matka Marie Nováková, manželka prvorepublikového ministra financí Augustina Nováka. Její kauza byla nakonec projednávána separátně. Byla odsouzena k podmíněnému

¹³⁷ Obžaloba z 30. 9. 1960; Rozsudek Lidového soudu 1T 171/60 z 27. 10. 1960, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³⁸ Vzpomínky Marie Bečkové, rozené Novákové, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹³⁹ Obžaloba z 30. 9. 1980, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹⁴⁰ Rozsudek Městského soudu v Praze 5To 165/60 z 29. 11. 1960, dokument v majetku rodiny Bečkových.

trestu odnětí svobody v délce deseti měsíců se zkušební dobou na dva roky. Pětasedmdesátiletá žena se ještě v soudní místnosti zhroutila, byla odvezena do nemocnice a posléze žila doma v opatrování rodiny. Ve skromném ústraní se nakonec dožila obdivuhodných 94 let.¹⁴¹ Majetek zabavený při domovních prohlídkách jí byl konfiskován dodatečným usnesením Obvodního soudu pro Prahu 8 z 15. června 1961 se zdůvodněním, že by jej mohla využít k další trestné činnosti.¹⁴²

Větší část trestu Marie Bečková skutečně „odseděla“. Podmíněně byla propuštěna v lednu 1964. Její perzekuce však neskončila. Bylo jí odmítnuto uvolnění větší části vdovského důchodu. Z původně do roku 1960 vyplácených 979 Kčs jí bylo odborem sociálního zabezpečení ONV v Praze 5 přiznáno „vzhledem k závažnosti trestného činu“, jehož se „dopustila“, pouhých 280 Kčs měsíčně.¹⁴³ Její matka Marie Nováková pobírala důchod 340 Kčs a syn Jaromír Bečka ml. s dvěma dětmi a manželkou měl plat 1630 Kčs brutto. Žádost o zvýšení důchodu, který nedostačoval k vedení domácnosti, uzavřela Marie Bečková slovy: „Věřím, že v duchu zásad socialistického humanismu bude mně můj vdovský důchod vyměřen v takové výši, abych mohla být skromně živa.“¹⁴⁴ Epilogem procesu bylo snížení platu Jaromíru Bečkovu ml. jeho zaměstnavatelem ČKD Praha dva roky po rozsudcích nad matkou a babičkou. Byl přeřazen o dvě platové kategorie níže (z T 9 na T 7). Zdůvodnění říkalo, že před zaměstnavatelem v životopisu zatajil, že otec platil milionářskou dávku a matka byla odsouzena.¹⁴⁵

Osudy rodiny Bečkových, resp. Novákových jsou charakteristickým příkladem toho, jakým způsobem se komunistickou stranou řízený režim vyrovnával s majetnými podnikatelskými elitami první Československé republiky poté, co je znárodněním a dalšími legislativními opatřeními zbavil jejich firem a větší části majetku. Dokumentuje systematickou perzekuci, která má část politickou (jsou zbaveni možnosti se politicky organizovat a tak prosazovat své specifické zájmy), sociální (bývalé elity nemohou vykonávat manažerské profese, jejich děti nemohou studovat a jsou podrobeny tzv. převýchově – např. „černí baroni“) a nakonec část majetkovou, která dokonává expropriační proces zahájený znárodněním. Ve fázi padesátých a počátku šedesátých let se jedná o vyvlastnění malých a středních nemovitostí a hodnotných movitých předmětů, zejména šperků, obrazů apod.

Perzekuce ekonomická přetrvávala i poté, co perzekuce sociální a politická již částečně ochabovaly. A nejen to, je dokonce zdokonalována. Pomocí nově vydávaných norem nižší právní síly dokáže zasáhnout bývalé elity odnímáním i středních a menších majetkových podstat (vily, pozemky aj.). V každém případě jsme svědky jejího doznívání ještě v první polovině šedesátých let 20. století. Jednalo se o dědictví radikálního svévolného staliniismu se všemi jeho charakteristickými znaky. Mechanismus ekonomické perzekuce měl několik komponent. Nízké platy a příjmy z manuálních či v lepším případě středoškolských profesí stavěly bývalé majetné vrstvy v nově budované nivelizované společnosti na okraj. Přežívaly a byly státem vymáhány i finanční závazky vyplývající z progresivních daní ukládaných v době předúnorové, kde symbolickou roli hraje tzv. milionářská dávka. Další komponentu tvoří přejímání jejich nemovitostí k využití ve „vyšším celospolečenském zájmu“. Dekrety národních výborů a OPBH jsou v objektech usazování i nájemníci.

¹⁴¹ Rozsudky nad Marií Novákovou i její dcerou Marií Bečkovou byly v plném rozsahu zrušeny rozsudkem Vrchního soudu v Praze ze dne 12. 12. 1995, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹⁴² Usnesení obvodního soudu pro Prahu 8 k č. j. I T 171/60 z 15. 6. 1961.

¹⁴³ Přípis ONV Praha 5 z 5. 3. 1964, č. j. O55321055/1964, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹⁴⁴ Žádost Marie Bečkové ONV Praha 5 z 27. 2. 1964, dokument v majetku rodiny Bečkových.

¹⁴⁵ Rozhodnutí ČKD z 24. 11. 1962.

Následně jsou domy vyvlastňovány a využívány pro bydlení, mateřské školky, zdravotní či dokonce agitační střediska.

Výše zmíněné charakteristické stalinské znaky reprezentuje teorie o spiknutí bývalých elit zrazujících republiku a „pracující lid“ a usilujících o její poškození a návrat starých pořádků. Režim využíval toho, co sociologická věda označuje jako konspirační teorie.¹⁴⁶ Vycházelo se z toho, že v důsledku studenoválečného růstu intenzity třídního boje se nepřítel snaží všestranně poškozovat stávající „lidově demokratický“ režim. Pomáhalo to i vysvětlovat ekonomické neúspěchy. Naše případová studie připomíná, že využívání konspiračních teorií neskončilo érou velkých politických procesů padesátých let 20. století a neuzavřelo se dvacátým sjezdem KSSS v roce 1956, ale nadále bylo využíváno v ideologické, administrativní a soudní praxi ještě na počátku šedesátých let. Represe bývalých elit se stala nástrojem společnost účelově „disciplinující“ atmosférou strachu. Z nelegální činnosti zahraničního překupníka diamantových šperků, zlata a dalších drahých kovů, který parazitoval na ekonomické nouzi režimem pronásledovaných osob dopouštějících se drobných devizových přestupků, bylo konstruováno spiknutí „bývalých lidí“.

Ideologicko-propagační charakter procesů majících navodit pocit záškodnické činnosti bývalých majetných elit, bdělosti socialistického státu a nesmiřitelného věčného boje s kapitalismem a kapitalisty jako vykořisťující třídou vyjadřují ještě lépe než dikce rozsudků soudů (lidového a městského) novinové titulky a články s procesem spojené. Rudé právo psalo o „pražské smetánce před soudem“. Akcentovalo skutečnost, že šperky prodával bývalý ředitel Lucernafilmu, zlatník, obchodník uhlím, dcery advokátů, bankovních ředitelů a ministrů. Při vynesení rozsudku referoval ústřední tiskový orgán KSČ o spravedlivých trestech pro příživníky společnosti, kteří za první republiky nashromáždili bezpracné zisky, jež si mimo jiné ukládali do šperků.¹⁴⁷ Mladá fronta psala o trestech devizovým podvodníkům, kteří způsobili devizový únik v řádu milionů Kčs.¹⁴⁸ Večerní Praha referovala o procesu v obsáhlém příspěvku „Milionář z Bulovky odsouzen na šest a půl roku“.¹⁴⁹ Nejradikálněji a nejobsáhleji se s odsouzenými vypořádal odborářský deník Práce v soudničce s názvem „Proces s ‚bývalými‘ skončil“. Zdůraznil, že ani jediný z těch, kteří „usedli na lavici obžalovaných v tomto vpravdě odporném procesu, se nemohl vyvinut a obhájit“. Soudnička končila symptomatickým konstatováním, jež srozumitelně odhaluje smysl celé kauzy: „A tak proces, který ještě bude předmětem četných diskusí v podnicích a závodech, skončil. Nechť je pro nás pro všechny novou a důraznou připomínkou, že slepá důvěra v ‚bývalé‘ [zvýraznili E. K. a J. Š.] není nikdy na místě. Že stále ještě musíme být ve střehu a chránit se před jejich záškodnictvím. Neboť tito lidé byli, jsou a budou vždycky jedině nepřáteli.“¹⁵⁰

¹⁴⁶ *VELKÝ sociologický slovník*. Sv. 2. Praha: Karolinum 1996, s. 1312–1313.

¹⁴⁷ *Rudé právo*, 17. a 28. 10. 1960.

¹⁴⁸ *Mladá fronta*, roč. XVI, č. 262, z 28. 10. 1960, s. 3.

¹⁴⁹ *Večerní Praha*, roč. VI, č. 256, z 28. 10. 1960.

¹⁵⁰ *Práce*, roč. XVI, č. 262, z 28. 10. 1960, s. 5.

Únor 1948 – přelom v československé politice vůči Němcům?

Adrian von Arburg

Předkládaný příspěvek¹⁵¹ má za cíl pokusit se odpovědět na otázku, zda dosažení mocenského monopolu KSČ v únoru 1948 znamenalo pro československou politiku vůči německy mluvícím obyvatelům¹⁵² v českých zemích v krátkodobé či dlouhodobé perspektivě nějaký výrazný kvalitativní přelom. Dosavadní výzkum se z řady pochopitelných důvodů zaměřil především na etapu bezprostředně poválečnou, která končila odbavením posledního vlakového transportu v rámci mezinárodně schváleného odsunu Němců v listopadu 1946. Rovněž v prostředí německých vysídlenců a v řadě jimi vydaných publikací se osud neodsunutých Němců netěší příliš velké pozornosti. Ani v několika vesměs starších německých pracích, které se problému tzv. „*Restdeutschen*“ věnují, se úloha Února většinou výrazně nereфлекtuje.¹⁵³

¹⁵¹ Autor děkuje kolegům Davidu Kovaříkovi, Jiřímu Davidovi a Haně Polívkové za laskavé zredigování příspěvku.

¹⁵² Záměrně zde nemluvíme o „německé menšině“ či o osobách „německé národnosti“. Označení určitých členů společnosti za příslušníky té či oné menšiny a s tím integrálně spojená nutnost definování, kdo podle daných kritérií má patřit k údajné většině či menšině, je součástí již vysoce zpolitizovaného sektoru veřejného „managementu identit“ (Identitätenmanagement). Rozdělení obyvatelstva na určitém území na tzv. většinu a menšinu často bylo a je kořenem společenských konfliktů, které mohou vyústit i v nejhrubší násilí. Proto by podle mínění autora takto zatížené pojmy neměly být součástí objektivní analýzy nepředpojatého historika. K takové analýze nicméně patří otázka, podle jakých hledisek došlo v určitém společenství k rozdělení obyvatelstva na tzv. většinové a menšinové. Ve zkoumané době byla hlavním měřítkem pro vymezení velkých sociálních skupin ze strany státu předpokládaná etnická příslušnost (národnost), s jejíž relevancí od roku 1948 stále více soupeřila sociální („třídní“) a mocensko-politická hlediska. Skutečný obsah pojmu „národnost“ se však nedá u žádného individua objektivně posuzovat. Jeho použitím se tedy vytváří pouze imaginární analytická rovina. Nicméně zůstává faktem, že drtivá většina osob považovaných státem po roce 1945 za „Němce“ či „Čechy“ se sama považovala za příslušníky těchto skupin. Vnímání druhých a sebe sama skrze národnostní šablony bylo zhruba v období od druhé poloviny 19. století až do konce 20. století ve středoevropském prostoru hluboce zakořeněno a musí být akceptováno jako dominantní sociální fenomén. Z těchto obecných úvah vyplývá, že v následujícím příspěvku chápeme jako „Němce“ osoby, které československé státní orgány v poválečné době za „Němce“ považovaly. Je důležité si uvědomit, že se přirozeně mohly mezi nimi nacházet i osoby, které se ztotožňovaly s jiným národním uskupením, anebo které vědomí národnostní příslušnosti postrádaly či záměrně odmítaly.

¹⁵³ Viz např. následující publikace: *MENSCHEN vor dem Volkstod*. 200.000 Deutsche in der ČSSR. Mitteleuropäische Quellen und Dokumente 6. München 1961; *ZUR gegenwärtigen Lage der Deutschen in der Tschechoslowakei*. Fünf gutachtliche Äusserungen. München 1957; BÖHMANN, Alfred: Die deutsche Restbevölkerung in der Tschechoslowakei. In: *Zeitschrift für Ostforschung* 17 (1968), s. 344–348; NELLNER, Werner: *Die deutsche Bevölkerung in den Vertreibungsgebieten*. Entwicklung, Zusammensetzung und Bilanz 1939–1950. Wiesbaden 1959; REINDL-MÖMMSEN, Margareta:

Přestože máme k dispozici dvě práce českých autorů z první poloviny 90. let, které přinesly mnoho cenných základních údajů o době od konce roku 1946,¹⁵⁴ můžeme konstatovat, že výzkumy provedené v posledních letech dokázaly podstatně prohloubit naše znalosti proměn v postavení německého obyvatelstva mezi koncem roku 1946 a polovinou padesátých let, a to i zásluhou značného rozšíření pramenné základny.¹⁵⁵

V některých dalších pracích, zejména ve starší prorežimní československé literatuře, dále pak v české publicistice po listopadu 1989 a ve výpovědích německých pamětníků se relativně často v tematice zacházení s německým obyvatelstvem po roce 1945 vyskytují značná zjednodušení či přímo mylná klišé. K těmto zavádějícím představám patří i teze, že únor 1948 představoval jakýsi bezprostřední zlom v přístupu k asi dvěma stům tisícům osob, které byly státními orgány začátkem roku 1948 považovány za Němce.¹⁵⁶ I když se většinou nevtvrdí, že „Únor“ znamenal pro Němce náhlý obrat k lepšímu, setkáváme se často s názorem, že od uchopení absolutní moci komunisty měl vývoj směřovat kontinuálně – tj. bez protichůdných trendů – k dalekosáhlé liberalizaci v zacházení s německy mluvícími obyvateli.¹⁵⁷

Vyhodnocování nových pramenů (většinou vzniklých z činnosti ústředních státních i stranických orgánů) jasně ukázalo, že při zkoumání tzv. národnostní politiky státu je velmi důležité rozlišovat mezi dvěma rozdílnými rovinami analýzy. První rovinu tvoří reálně prováděná opatření, která se bezprostředně týkala vlastních objektů státní politiky, v našem případě osob považovaných za Němce. Druhou rovinou je rovina koncepční (či plánovací), na níž se určitá opatření jen prodiskutovala a připravovala – většinou důvěrně a v omezeném kroužku politiků a vysokých státních úředníků. Dříve publikovaná literatura se orientovala převážně na rovinu první. Geneze skutečně realizované politiky pak zůstávala uchopitelná jen v omezené míře. Následující stránky by tak mohly sloužit

---

Die Sudetendeutschen in der Tschechoslowakei nach 1945. In: *Bohemia* 8 (1967), s. 315–324; HERGET, Toni: *Die Deutschen in der Tschechoslowakei seit 1945*. Wien 1979; POHL, Ernst: *Die Deutschen in der Tschechoslowakei seit 1945*. Bamberg 1985; RABL, Kurt: Die Rechtsstellung der Deutschen in der Tschechoslowakei. In: *Zeitschrift für Ostforschung* 6 (1956), s. 180–210; TÝŽ: Zur Frage der Deutschenvertreibung aus der Tschechoslowakei. In: *Bohemia* 2 (1961), s. 414–492.

¹⁵⁴ Viz STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1993; KUČERA, Jaroslav: Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre. In: *Bohemia* 2 (1992), s. 322–337.

¹⁵⁵ Viz DVORÁK, Tomáš: „Vnitřní odsun“. Průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva do vnitrozemí v českých zemích v letech 1947–1949. Disertační práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2005; ARBURG, A. von: Zwischen Vertreibung.

¹⁵⁶ Číselný údaj se vztahuje k území celého Československa a je převzatý z písemného sdělení vládního zmocněnce pro odsun Němců Antonína Kučery ministři vnitřní Václavu Noskovi z 22. ledna 1948. NA, f. Ministerstvo vnitřní – dodatky (MV-D), k. 222. – K počtu osob považovaných v českých zemích, resp. celém Československu v období let 1947 až 1950 úředně za Němce, jejich geografickém rozmístění a rozdělení do specifických skupin (antifašisté, specialisté a horníci, příslušníci tzv. smíšených manželství aj.). Viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 163–172, 228, 233, 236–237, 335, 392, 477–485, 548–551.

¹⁵⁷ Publikovaných vzpomínek Němců, kteří v Československu zůstali do roku 1948 nebo trvale, je velmi málo. Až na ojedinělé výjimky se nenacházejí v knižně vydaných sbírkách výpovědí, které vyšly v SRN od roku 1949, nýbrž jsou roztroušené v tisících exemplářích tzv. „Heimatblätter“, vydaných většinou regionálně zaměřenými organizacemi vysídlenců v Německu a Rakousku. Viz následující retrospektivní přehled publikovaných periodik: KUBÍČEK – Jaromír – PAPIŘNÍK, Miloš (eds.): *Osudy Němců vysídlených z České republiky po roce 1945*. Bibliografie periodik a bibliografií. Bibliografie a prameny k vývoji Moravy 46. Brno: Moravská zemská knihovna a Muzejní a vlastivědná společnost 2002. Další vzhled do vývoje společenského postavení zůstavších Němců před a po únoru 1948 na základě jejich vlastních vzpomínkových reflexí poskytlo autorovi studium více než 100 písemných výpovědí německých pamětníků, které vznikly v rámci výzvy publikované v letech 2003 a 2004 v asi 20 různých sudetoněmeckých periodikách jménem autora a kolegy Tomáše Dvořáka. Výpovědi se nacházejí v originálu v soukromém archivu autora.

ke znázornění toho, proč je za účelem prohloubení našeho porozumění tehdejší státní politice užitečné mezi zmíněnými dvěma rovinami analýzy rozlišovat.

Abychom mohli posoudit význam „Února“ v dlouhodobé perspektivě, musíme se ptát, jaké byly vůdčí maximy československé politiky vůči Němcům ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století a kde je možno mluvit o vývojových zlomech.

Platné vůdčí principy a jejich proměna v období 1945–1953

Od nuceného vysídlení k nucené integraci

Nejnápadnější změnou tohoto období bylo opuštění principu integrálního a nuceného vysídlení, platného od roku 1942/43, a jeho nahrazení novým postupem, jenž se projevil naopak energickou snahou po trvalé integraci a zadržení těch německých obyvatel, kteří se v okamžiku této změny ještě nacházeli na území republiky. Je třeba si povšimnout, že nucený odsun se vlastně – až na nečetné výjimky – prováděl pouze do konce listopadu 1946, kdy dohodnutý počet převzatých osob byl v případě sovětské okupační zóny v Německu vyčerpán a kdy americké orgány v Německu nejprve přerušily a potom již nikdy neobnovily odsun tak, jak byl prováděn v roce postupimského transferu. Američané povolili do jara 1951 už jen transporty sloužící ke sloučení rodin a dále pak zvláštní transporty podmíněné tím, že vysídlené osoby se do nich budou hlásit dobrovolně.¹⁵⁸

Již koncem roku 1946 lze tedy mluvit o významné změně, ačkoliv československé orgány projevovaly u Američanů při různých příležitostech zájem o pokračování nuceného odsunu až do začátku roku 1949. Naděje na obnovení postupimského transferu ochably již v průběhu roku 1947. Nedávný pramenný výzkum naznačuje, že pro rozhodující činitele v ministerském úřednictvu se kyvadlo politické linie definitivně odchýlilo od principu „odsunout!“ směrem k principu „ponechat!“ na jaře roku 1948, kdy byla důvěrnou diplomatickou cestou zamítnuta francouzská nabídka o přijetí asi 15 tisíc německých sociálních demokratů, kteří již dokonce vlastnili povolení na vycestování z Československa.¹⁵⁹

Od tohoto data měli z Československa nadále odcházet již jen tzv. neproduktivní Němci, kteří pro národní hospodářství neznamenal žádnou ztrátu. Jako naprostý kontrast vůči principu integrálního odsunu může být interpretováno příkré zastavení poslední vysídlovací akce v dubnu 1951, která měla vést ke sloučení rodin, dohodnuté s Mezinárodním výborem Červeného kříže.¹⁶⁰ Na delší dobu mělo nyní platit, že téměř žádný Němec (s výjimkou propuštěných retribučních vězňů)¹⁶¹ již nesměl opustit Československo. Státní integrace neodsunutých Němců pak proběhla nucenou formou, která vyvrcholila univerzálním udělením státního občanství ex lege v roce 1953.¹⁶²

¹⁵⁸ K různým formám vysídlování německého obyvatelstva a jednání o jeho obnovení, resp. opět-ném zintenzivnění v období let 1945 až 1951 srv. následující základní literaturu: STANĚK, T.: Odsun Němců; KUČERA, Jaroslav: *Odsun nebo vyhnání? Sudetští Němci v Československu v letech 1945–1946*. Jinočany: H & H 1992; ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 158–163, 224–231, 369–389, 473an., 484an., 508–547.

¹⁵⁹ ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 409an.; NA, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura (MV-NR), sign. B-300, k. 7964, č. j. 9129/48, koncepty dvou přípisů ministerstva vnitra (MV) na ministerstvo zahraničních věcí (MZV) a Úřad předsednictva vlády (ÚPV) z 4. června a 4. srpna 1948; nóty francouzského velvyslanectví v Praze z 1. června a 16. července 1948.

¹⁶⁰ K této tzv. „Akci Link“ a politickému pozadí jejího zastavení československými orgány zatím nejpodrobněji viz ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 513–530.

¹⁶¹ K vysídlení německých retribučních vězňů, ukončenému v období let 1946 až 1956 viz STANĚK, T.: *Retribuční vězni* a ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 122–126 a 539–547.

¹⁶² Stalo se tak zákonem 34/1953 Sb. ze dne 24. dubna 1953 (s účinností od 7. května 1953). Viz STANĚK, T.: *Německá menšina*, s. 109–111; ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 505–507.

Vnitrostátní sídelně-politická opatření (rozptyl ve vnitrozemí a deportace do Jáchymovska)

Ještě během války v prostředí londýnského exilu bylo považováno za samozřejmost, že Němci, kteří zůstanou v Československu po skončení transferu, budou ve všech ohledech asimilováni.¹⁶³ V letech 1947 až 1949 k tomu jako hlavní nástroj posloužila sídelně-politická opatření spočívající v rozptýlení zbylých Němců ve všech okresech českého a moravského vnitrozemí. O tomto „vnitrostátním odsunu“ bylo vládou rozhodnuto v zásadě již 17. prosince 1946,¹⁶⁴ nalezly se však přímé písemné důkazy, že s tímto vnitrostátním rozptylem Němců počítali někteří nejvyšší političtí představitelé již dříve.¹⁶⁵ S přesunem Němců z pohraničí do vnitrozemí bylo započato v květnu 1947. Protože však výsledky této první vlny nebyly uspokojivé,¹⁶⁶ byl 21. října téhož roku vládní zmocněnec pro odsun Němců JUDr. Antonín Kučera z iniciativy tajemníka Osídlovací komise ÚV KSČ JUDr. a škt. Bedřicha Steinera vládou pověřen k přípravě nové a intenzivnější vlny rozptýlení.¹⁶⁷

Sám Kučera naplánoval začátek této nové přesídlovací akce, od které si podle vlastních slov sliboval „definitivní vyřešení německé otázky“,¹⁶⁸ na konec února 1948.¹⁶⁹ Ve skutečnosti pak byla druhá vlna rozptylu zahájena začátkem března.¹⁷⁰ Ani časově ani koncepčně (např. pokud šlo o okruh osob, které měly podléhat povinnosti nuceného přesídlení), neměly tedy únorové události v roce 1948 na vnitrostátní přesídlení Němců žádný vliv. Jak Antonín Kučera měsíc po „Únoru“ napsal, nevnímal ve změnách mocenských poměrů ve státě důvod pro změnu v provedení rozptylu a v přístupu vůči Němcům obecně.¹⁷¹

Po vládním usnesení z května 1948, zdůrazňujícím zájmy průmyslové výroby v pohraničí,¹⁷² pokračoval rozptyl v pozvolnějším tempu až do začátku následujícího roku.¹⁷³ Podle nejnovějších propočtů bylo přesunuto celkem 12 až 15 tisíc osob v roce 1947 a dalších 20 až 25 tisíc v druhé vlně zahájené po Únoru.¹⁷⁴ I po zastavení přesunů trvalo ještě více

¹⁶³ K asimilačním plánům v londýnském exilu srv. relativně podrobné představy obsažené v „Prozatímním memorandu o řešení sudetoněmecké otázky“, předloženém pro interní potřeby exilové vlády vedoucím Studijního oddělení MZV pravděpodobně v květnu 1944. Viz VONDROVÁ, J. (ed.): Češi a sudetoněmecká otázka, dok. 134, s. 272–278. V dalším memorandu předloženém exilovou vládou v listopadu 1944 spojencům nebyly skutečně již existující asimilační záměry příliš otevřeně přiznány. Tamtéž, dok. 148, s. 303–309.

¹⁶⁴ NA, f. 100/24, sv. 142, a. j. 1494, zápis ze schůze československé vlády ze 17. prosince 1946. Viz též ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 174n.

¹⁶⁵ Blíže viz tamtéž, s. 138–146, 173–180.

¹⁶⁶ K průběhu první vlny nuceného přesídlování do vnitrozemí mezi květnem a podzimem 1947. Tamtéž, s. 180–200.

¹⁶⁷ NA, f. 100/24, sv. 145, a. j. 1494, zápis ze schůze československé vlády z 21. října 1947. K politickému pozadí pověření Antonína Kučery viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 205–214.

¹⁶⁸ Státní okresní archiv (SOkA) Chomutov v Kadani, Okresní národní výbor (ONV) Kadaň, inv. č. 949, k. 310, oběžník MV ze dne 18. 2. 1948, v příloze rukopis projevů Antonína Kučery o „Přesunu a rozptýlení Němců z pohraničí“ na konferenci předsedů ONV v Praze 12. února 1948.

¹⁶⁹ NA, f. 23 Osídlovací komise při ÚV KSČ, a. j. 376, fol. 73–75, zpráva Antonína Kučera pro ministra vnitra Václava Noska ze dne 17. února 1948.

¹⁷⁰ Prvním známým přesunem je transport 30 německých rodin z Frýdlantu do okresu Mladá Boleslav dne 5. března 1948, NA, f. Zemský úřad ochrany práce Praha, sign. 4551N, k. 68.

¹⁷¹ NA, f. MV-D, k. 221, rukopisný koncept odpovědi Antonína Kučery svému nadřízenému plk. Františkovi Jandovi na jeho dotaz, zda se na celkovém přístupu vůči Němcům po 25. únoru něco změnilo, datován 24. března 1948.

¹⁷² NA, f. 100/24, sv. 148, zápis ze schůze československé vlády ze dne 11. května 1948. K pomalému zmírnění a nakonec zastavení rozptylu z důvodů ekonomických zájmů podrobněji viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 244–250.

¹⁷³ Jako signál k faktickému zastavení přesunu do vnitrozemí může být považován oběžník MV z 10. 1. 1949, NA, f. MV-NR, sign. B-300 k. 8155.

¹⁷⁴ Podrobný rozbor statistické dimenze obou vln „rozptylu“ a chronologicky řazený seznam

než rok, než ministerstvo vnitra povolilo na jaře 1950 návrat „rozptýlených“ osob zpátky do pohraničí.¹⁷⁵

Uskutečnění druhé vlny rozptylu mělo podle interních strategických úvah odpovědného zástupce ÚV KSČ Bedřicha Steinera z podzimu 1947 výrazně upevnit a rozšířit postavení KSČ v pohraničí. Spolu s dalšími navrženými a později i zrealizovanými opatřeními – např. revizí legitimací německých specialistů a antifašistů – se KSČ připravovala již podruhé na volební boj, ve kterém měl antiněmecký motiv sehrát významnou úlohu.

Nakonec se však volby v květnu 1948 důsledkem únorového mocenského posunu již neodehrály v rámci soutěže nezávislých politických stran, jak to předpokládal Bedřich Steiner a spolu s ním i většina vysoce postavených komunistů ještě těsně před únorovými dny. Nicméně agresivní kampaň KSČ, zahájená už v druhé polovině roku 1947, opět posílila antiněmecké nálady ve společnosti a vedla v únorových dnech a v několika následujících týdnech k zostření postupu vůči Němcům. Zvláště v pohraničních oblastech měly „čistky“ v prvních pounorových měsících jak politickou motivaci, tak i významný nacionální podtext.¹⁷⁶

Pro německé obyvatelstvo znamenalo opět antiněmecké vyhocení společenské atmosféry – vedle stále ještě aktuální hrozby nuceného přesunu do vnitrozemí – nové zvýšení každodenních omezení, například limitování nákupní doby, zákaz shromažďování a vycházení z domů po určité hodině, vycházení z bytů a zabavování majetku. Hned od počátku března se snažilo ministerstvo vnitra po dohodě s Ústředním akčním výborem Národní fronty učinit těmto novým represáliím přítrž.¹⁷⁷ Rázné intervence z Prahy však nebyly vždy dodržovány. Platilo to zejména v oblasti rychle stoupajícího počtu vyhoštěných českých, německých a jiných osob z pohraničí, většinou v rozporu se zněním platných právních předpisů.¹⁷⁸ Mohly za to i protichůdné direktivy z hlavního města, které nařídily správním orgánům respektovat „očistná“ opatření akčních výborů.¹⁷⁹

---

pramenně doložených jednotlivých transportů do vnitrozemí viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 326–345, 656–701.

¹⁷⁵ SOkA Chomutov v Kadani, f. ONV Kadaň, k. 310, č. j. 61 dův/50, oběžník MV z 29. března 1950. Již dříve byl některým německým osobám povolen návrat do pohraničí, zejména průmyslovým dělníkům. K migračním pohybům zpět do pohraničí v rozmezí let 1948–1950 blíže viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 474–477, 484an., 559–565.

¹⁷⁶ NA, f. 23 ÚV KSČ, a. j. 376, fol. 93–95, přípis přednosty kabinetu ministra vnitra dr. Otty Adamce předsedovi Ústředního akčního výboru Národní fronty Alexeji Čepičkovi z 5. března 1948; tamtéž, a. j. 25, fol. 7, protokol schůze okresních tajemníků KSČ v pohraničí ze dne 23. března 1948, referát předsedy Osídlovacího úřadu Miroslava Kreysy o průběhu „očisty“ v pohraničí. K pounorové atmosféře v pohraničí, včetně konkrétních příkladů viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 303–306; k situaci v jihomoravském pohraničí viz MARKEL, Martin: *Vysídlení Němců z Jižní Moravy 1945–1949*, Brno: Vojenská akademie 2002, s. 164–173. Jak za politickým, tak za nacionálním zdůvodněním represivních opatření proti určitým osobám mohly stát samozřejmě i zájmy na získání cizího majetku.

¹⁷⁷ NA, f. 23 ÚV KSČ, a. j. 376, fol. 92, oběžník MV ze dne 5. března 1948, kterým se národní výbory nabádaly, aby „i nadále přesně a důsledně dodržovaly všechny předpisy a pokyny“ dosud MV ohledně německého obyvatelstva vydané. Zejména se mělo zabránit „jakýmkoliv svémocným přesunům, vyhošťováním a všem takovým opatřením, která jsou v rozporu s předpisy o úlevách poskytovaným některým osobám německé národnosti (specialisté, smíšená manželství, antifašisté)“.

¹⁷⁸ K předúnorové a pounorové praxi v úředním vyhošťování z katastru obcí, okresů či jinak definovaných území podrobněji, s četnými příklady srv. ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 306–315.

¹⁷⁹ Podle výnosu MV ze dne 3. března 1948 byly všechny civilní bezpečnostní složky (mezi nimi i bezpečnostní referáty národních výborů) povinny „v rámci zákonných předpisů vycházet v neširších mezích vstříc dožádáním a oznámením akčních výborů“. SOkA Sokolov v Jindřichovicích, ONV Kraslice, sign. III/1, k. 64. Další výnos ministra vnitra ze dne 8. března upozornil národní výbory, že akční výbory měly být považovány za „oprávněné mluvčí vůle československého lidu“, a že je jim třeba svěřit „politickou kontrolní a iniciativní funkci ve všech oborech

Na četných místech docházelo těsně po „Únoru“ též k nediferencovanému zrušení ochranných legitimací pro specialisty, příslušníky tzv. smíšených manželství a antifašisty. Ačkoliv revize antifašistických legitimací byla ministerstvem vnitřní záležitostí již začátkem ledna 1948,¹⁸⁰ v některých okresech byla provedena až v prvních poúnorových týdnech. Revize se vyznačovala vcelku radikálním odmítáním antifašistických legitimací. Zhruba polovina antifašistů ztratila svůj dosavadní status – většinou bez bližšího úředního zdůvodnění. Mnohem rigidnější postup byl přitom zvolen proti německým sociálním demokratům než proti komunistům.¹⁸¹

Do kontextu dočasně ztřeštěného přístupu vůči německému obyvatelstvu po „Únoru“, patří také akce na „očistu“ hlavního města Prahy od tamních Němců zahájená v dubnu 1948. Podobné záměry existovaly v Praze již dva roky, teprve nyní však došlo na jejich částečné uskutečnění.¹⁸²

Zmíněné zabrzdění rozptylu Němců do vnitrozemí bylo mezi květnem a listopadem 1948 zrelativizováno masivním přesunem civilních Němců (většinou celých rodin) do uranové oblasti kolem Jáchymova a Horního Slavkova. Tato poslední nucená migrace, schválená přímo Gottwaldem, která zasáhla v poválečném Československu výlučně německé obyvatelstvo, se mohla ve své genezi opírat jak o úvahy, tak realizovaná opatření z předúnorové doby. Přesun zhruba pěti až sedmi tisíc civilistů však ukázal, že ještě osm měsíců po únorových událostech považovaly státní orgány Němce ve srovnání s ostatními skupinami obyvatelstva stále za nejdisponibilnější pracovní sílu, vůči které nemusely být uplatněny principy jako svoboda pohybu nebo svobodná volba profesí.¹⁸³ Za daného okamžiku by byla podobná akce vůči Maďarům ze zahraničněpolitických důvodů již nemyslitelná a narážela by zcela jistě na přímý protest nejen z Budapešti, ale i z Moskvy.¹⁸⁴

---

našeho veřejného života“. SOKA Louny, ONV Žatec, sign. I 1/48, k. 124. V červenci 1948 schválilo Národní shromáždění zákon, který opatření akčních výborů zpětně sankcionoval i tehdy, pokud pro ně neexistoval žádný zákonný podklad (zákon č. 213/1948 Sb. ze dne 21. července 1948). Teprve po vydání směrnic k tomuto zákonu ze strany MV se oddělení pod vedením nekomunisty Antonína Kučery vzdalo svých četných intervencí u národních výborů, kterými se v předchozích měsících snažilo korigovat protizákonné opatření v neprospech německých a s nimi společně žijících osob. ABS, sign. 310-31-3, fol. 41–57, druhá část a dodatky k důvěrné zprávě o řízení vysídlování Němců a jejich vnitrostátním přesunu ministerstvem vnitřní záležitostí, vznik patrně začátkem listopadu 1948; autor a příjemce neznámí.

¹⁸⁰ Revize byla nařízena oběžníkem MV z 5. ledna 1948; dokument je otištěn v edici MEJDROVÁ, Hana (ed.): *Trpký úděl*. Výbor dokumentů k dějinám německé sociální demokracie v ČSR v letech 1937–1948. Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1997, dok. 89, s. 189–190.

¹⁸¹ Základní analýza průběhu a výsledků revize německých antifašistů viz ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 400–406.

¹⁸² Blíže viz ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 241an.

¹⁸³ Nucený přesun civilních Němců do těžební oblasti Jáchymovských dolů podrobně rozebírají studie DVOŘÁK, Tomáš: *Těžba uranu versus „očista“ pohraničí. Německé pracovní síly v Jáchymovských dolech na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století*. In: *Soudobé dějiny* 3–4 (2005), s. 626–671; ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 413–460, seznam jednotlivých doložených transportů do Jáchymovska a Hornoslavkovska viz s. 702–708.

¹⁸⁴ Zbylému maďarskému obyvatelstvu v ČSR bylo takřka simultánně k deportacím civilních Němců na Jáchymovsko zákonem č. 245/1948 Sb. ze dne 25. října 1948 univerzálně vráceno čs. státní občanství, což bylo zatímčným vyústěním snah o odbourání represivního přístupu k tomuto obyvatelstvu. Nejméně do února 1948 platila pro Maďary celá řada stejných nebo obsahově podobných omezení v oblasti státního občanství, majetkových práv a každodenního života, v některých oblastech byla však slovenskými orgány realizována v mírnější podobě nebo vůbec prováděna nebyla. Navíc většina maďarského obyvatelstva mohla na rozdíl od Němců ve své domovině zůstat. Rychlá reintegrace Maďarů do svazku československých státních občanů byla jednoznačně vyvolávaná silným tlakem nyní již „bratrského“ socialistického souseda. Dá se konstatovat, že komunistické uchopení moci v únoru 1948 ukázalo pro maďarské obyvatelstvo Československa mnohem přímější pozitivní důsledky. Souhrnně k rychlé změně přístupu vůči

Téměř simultánně s ukončením přesunů Němců do Jáchymovska sahal režim po nových cílových skupinách pro nucené práce, často v kombinaci s formami nuceného přesídlení. Tyto nové skupiny byly nyní již vybrány podle „třídních“ a mocenskopolitických kritérií. I když národnostně motivované perzekuce ještě zcela neustaly, hrály od této doby už jen podřadnější roli ve srovnání s represemi, které režim zahajoval proti příslušníkům svých „vlastních“ státních národů, tedy i Čechům a Slovákům. Tuto proměnu primárních cílových skupin diskriminačních opatření, která proběhla ještě před koncem roku 1948, je možno interpretovat jako přímý důsledek Února.

Otázka státního občanství

Pro společenské postavení určité skupiny obyvatelstva je velmi podstatná otázka její integrace na základě státního občanství. Udělení, zachování či odnětí československého státního občanství mohlo v dané době přímo rozhodnout o dalším setrvání či naopak vykázaní určitého individua z jeho rodné země. Již při přípravě nové ústavy v roce 1947 byla všeobecně akceptována zásada, že nová ústava nebude připouštět otevřenou národnostní diskriminaci či vytvoření státních občanů „druhé kategorie“.¹⁸⁵ Ponechání velkého počtu Němců-bezdomovců v zemi nepřicházelo v nejbližší budoucnosti v úvahu. V zájmu fyzického přesídlení zbylých Němců formou rozptylu byla však integrace na základě státního občanství – především díky naléhání z ÚV KSČ – ministerstvem vnitra na podzim 1947 odložena na dobu neurčitou.¹⁸⁶ Stalo se tak navzdory skutečnosti, že vedoucí úředníci a dokonce i čelní reprezentanti vlády se již dlouho předtím vyslovili pro urychlené vrácení státního občanství všem zbylým Němcům, resp. alespoň některým jejich skupinám.¹⁸⁷ Jedinou novinkou byla publikace vyhlášky, která umožňovala německým

---

Maďarům v roce 1948 a jeho souvislostem viz BARNOVSKÝ, Michal: Sovietsky zväz, komunisti a riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945–1950. In: KÁRNÍK, Z. – KOPEČEK, M. (eds.): *Bolševismus*, sv. 3, s. 154–221; ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar: Medzinárodné súvislosti prístupu k maďarskej menšine na Slovensku v rokoch 1944–1948. *Historický časopis* 2 (1996), s. 243–261; ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina, s. 131–152.

¹⁸⁵ Srv. KAPLAN, Karel: *Příprava Ústavy ČSR v letech 1946–1948*. Diskuse v Národní frontě a názory expertů. Sešity ÚSD 7. Praha: ÚSD 1993; ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 203–205.

¹⁸⁶ Podrobně k interní diskusi o umožnění, resp. odložení liberalizačních opatření vůči zbylému německému obyvatelstvu v období od poloviny roku 1947 do poloviny roku 1949 (hlavně na MV a ÚV KSČ) srv. ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 214–224, 461–468.

¹⁸⁷ Není např. bez zajímavosti, že jinak v individuálních případech dost rigidně rozhodující vedoucí oddělení MV pro státní občanství JUDr. Vladimír Verner se právě v den symbolického ukončení transferu Němců do Německa (29. října 1946) vyslovil pro publikování vyhlášky, která by umožnila všem zbylým Němcům na území ČSR právo na znovuzískání československého státního občanství. NA, f. MV-NR, sign. VII R/3632, inv. č. 4236, k. 8270. Neméně vlivný byl při formování přístupu k německému obyvatelstvu již několikrát zmíněný vládní zmocněnec pro odsun Němců JUDr. Antonín Kučera, sekční šéf tzv. Referátu B MV. Na rozdíl od Vernera propagoval nejpozději od jara 1946 při četných příležitostech a dost energickými slovy urychlení společenské integrace zatím alespoň pro příslušníky tzv. smíšených manželství a jiných osob „českého původu“, i když většinou nechal otevřené, zda tím také zamýšlí znovuudělení státního občanství. Zároveň Kučera zřejmě nebyl nejméně do roku 1947 ani proti vnitřnímu přesídlení těchto osob do pohraničí. NA, f. MV-NR, sign. B-300, k. 7405, č. j. 1450/1946, přípis A. Kučery presidiálnímu šéfovi MV dr. Otakarů Holdíkovi z 10. října 1946; tamtéž, č. j. 11937/1946, přípis A. Kučery na legislativní oddělení I/1 MV z 24. května 1947. Pro zlepšení sociálního postavení určitých skupin německého obyvatelstva (zvláště antifašistů, příslušníků tzv. smíšených manželství a uznávaných průmyslových specialistů a horníků včetně členů jejich rodin) se zasadil i sociálnědemokratický premiér Zdeněk Fierlinger a někteří vyšší úředníci Úřadu předsednictva vlády. Viz např. dalekosáhlé návrhy ÚPV přednesené Fierlingerem na schůzi vlády ze dne 19. března 1946. NA, f. 100/24, sv. 140, a. j. 1494, zápis ze schůze československé vlády, dále viz tamtéž, f. Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna (ÚPV-B), sign. 1364/2, k. 1032, přípis ÚPV na MV ve věci rozřešení situace příslušníků tzv. smíšených manželství ze dne 14. dubna 1947. K odpůrcům

manželům českých či slovenských žen podání žádostí o znovuudělení československého státního občanství během první poloviny roku 1947 – ale jen tehdy, pokud žadatelé dosud nebyli odsunuti a pokud sňatek byl uzavřen před 16. březnem 1939.¹⁸⁸ Urychlením vydání této vyhlášky byl však ministr vnitra pověřen vládou již začátkem února 1946.¹⁸⁹

Legislativní opatření od února 1948 až do června 1949 neumožňovala žádnému Němci ucházet se o znovuzískání státního občanství,¹⁹⁰ zatímco ve dvou vlnách v roce 1948 se vrátilo občanství takřka všem Maďarům. Odkládání skutečných integračních opatření vůči Němcům tak až do konce jara 1949 symbolizovalo přetrvávající nevílu vrchních reprezentantů vlády a KSČ v otázce sledování nových zásad československé politiky vůči německému obyvatelstvu.¹⁹¹

Teprve koncem roku 1949 byly brány k znovuzískání státního občanství otevřeny pro většinu přítomných Němců.¹⁹² V té době už ale mnoho desítek tisíc Němců o to neprojevalo zájem a usilovalo o vysídlení do Německa.¹⁹³

Změna politiky v dalších oblastech

Stručně budiž zmíněny některé další oblasti politiky, které výrazně ovlivňovaly postavení německého obyvatelstva a v nichž se teze o Únoru jako bezprostředně působícím mezníku rovněž příliš nepotvrzuje. Ani ona malá skupina Němců, kteří měli jako uznaní anti-fašisté v době konání parlamentních voleb v květnu 1948 československé státní občanství,

---

brzkého uvolnění cesty k reintegraci Němců na základě udělení státního občanství patřili nejen vlivní činitelé ÚV KSČ a sám komunistický ministr Václav Nosek, ale i někteří úředníci jeho resortu, především vlivný přednosta legislativního oddělení I/1 MV JUDr. Josef Hoffmann. NA, f. ÚPV-B, sign. 1364/4, k. 1032.

¹⁸⁸ Vyhláška ministra vnitra č. 254/1946 Sb. ze dne 20. prosince 1946. K vyhlášce srv. i směrnice MV vydané oběžníkem z 22. ledna 1947, NA, f. ÚPV-B, sign. 1364.4, k. 1032.

¹⁸⁹ NA, f. 100/24, sv. 140, a. j. 1494, zápis ze schůze československé vlády ze dne 5. února 1946.

¹⁹⁰ Jmenovitě šlo o vládní nařízení č. 76/1948 Sb. ze dne 13. dubna 1948, které mezi německým a maďarským obyvatelstvem značně rozšířilo okruh osob, které přicházely v úvahu pro podání žádosti o znovuudělení státního občanství. Ve skutečnosti však byla na základě tohoto vládního nařízení publikována jen jedna vyhláška ministra vnitra (č. 77/1948 Sb. z 16. dubna 1948), která se vztahovala pouze na malou skupinu československých Maďarů, kteří pobývali již nejméně jeden rok v českých zemích nebo se hodlali přistěhovat ze Slovenska a usadit se trvale v historických zemích. Pro německé obyvatelstvo nebyla více než jeden rok publikována žádná vyhláška. Teprve 18. května 1949 byla vydána vyhláška ministra vnitra (č. 119/1949 Sb.), která už dávala i velké většině zbylých Němců (zhruba třem čtvrtinám) možnost ucházet se mezi 1. červnem a 30. listopadem 1949 o reintegraci pomocí státního občanství, ovšem pro zpracování žádosti měly nadále platit relativně přísné podmínky formulované ve vládním nařízení z dubna 1948. Srv. blíže ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 463–468.

¹⁹¹ K postoji vrchních představitelů československé politiky vůči Němcům v období mezi začátkem roku 1948 a polovinou roku 1949 blíže viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 493–497.

¹⁹² Stalo se tak vydáním nového vládního nařízení ze dne 29. listopadu 1949 (č. 252/1949 Sb.), které zrušilo platnost zmíněného nařízení z dubna 1948 a většinu zde obsažených přísných kritérií (jako např. znalost státního jazyka a akceptování tzv. čekací lhůty pro definitivní udělení státního občanství). Podle vyhlášky ministra vnitra z 5. dubna 1950 mohly být podány žádosti mezi 1. květnem a 31. říjnem 1950, ve skutečnosti se však akceptovaly i později. Více než 95 % všech žádostí bylo nyní už vyhověno. K úsilí československých úřadů o integraci co největšího počtu zbylých Němců do státního svazku v období mezi podzimem 1949 a jarem 1953 srv. ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 498–504.

¹⁹³ Podle interních údajů MV ucházelo se do 30. listopadu 1949 z celkem 155 702 německých osob (bývalých československých občanů), které byly úřady nyní považovány za „bezdomovce“, pouze 72 806 osob, tedy méně než polovina. V tomto čísle bylo zahrnuto asi 20 000 žádostí osob české nebo slovenské národnosti, které se vydávaly během okupace za Němce. NA, f. Ministerstvo vnitra – tajně (MV-T), sign. 95, inv. č. 1739, k. 32. K „vystěhovalecké horečce“ mezi zbylými Němci v letech 1948 až 1951 viz ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 369–389, 513–530.

nedostala aktivní či pasivní volební právo.¹⁹⁴ První volby, kterých se Němci opět mohli zúčastnit, byly volby do národních výborů až v roce 1954.¹⁹⁵

V sociálně-politické oblasti již od konce roku 1946 řada liberalizačních opatření směřovala k pozvolnému zrovnoprávnění německých obyvatel, kterého bylo alespoň formálně dosaženo zhruba do léta 1950, a to ve znamení „proletářského internacionalismu“.¹⁹⁶ Rychlost zavádění opatření na zmírnění sociální diskriminace zůstala po Únoru zhruba stejná jako v předešlém roce.¹⁹⁷ Přitom o nezbytnosti některých důležitých opatření (např. zrušení 20% srážek ze mzdy) bylo v politickém ústředí již pevně rozhodnuto v období před únorem 1948.¹⁹⁸

Nesmíme však také přehlédnout, že po Únoru byla v sociální oblasti nově zavedena nebo znovu potvrzována některá opatření, jež byla jednoznačně ve znamení národnostní segregace a svědčila o jisté nedůslednosti realizované politiky: například založení zvláštních starobinců pro Němce ve vnitrozemí,¹⁹⁹ nevýhodnění Němců v bytovém sektoru²⁰⁰

¹⁹⁴ Vyhláška ministra vnitra z 24. prosince 1947 (zveřejněna v Úředním listu republiky Československé I z 1. ledna 1948), která obsahovala směrnice o zapsání osob do stálých volebních seznamů, potvrzovala přístup, který platil již od února 1946 – do volebních seznamů mohly být zapsány pouze takové „německé“ osoby, které se v době „zvýšeného ohrožení republiky“ (tj. za okupace) úředně prohlásily za Čechy nebo Slováky. K odejmutí volebního práva všem občanům německé národnosti viz ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 110, 204an.

¹⁹⁵ Aktivní a pasivní volební právo bylo německým občanům vráceno roku 1953. Srv. STANĚK, Německá menšina, s. 133, 142–144 a URBAN, Rudolf: *Die sudetendeutschen Gebiete nach 1945*. Frankfurt/Main a Berlin 1964, s. 29.

¹⁹⁶ Ke konkrétním liberalizačním opatřením v sociální oblasti v letech 1950–1951 srv. ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 551–558.

¹⁹⁷ K reformním krokům v sociální oblasti od konce roku 1946 do února 1948 patřilo mj. zrušení povinného vnějšího označení Němců bílými páskami nebo jinou formou (výnos MV z 28. prosince 1946), zrušení omezení výplaty mezd pro Němce od 1. dubna 1947, zavedení jednotných potravinových přidělů bez ohledu na národnost spotřebitelů od května 1947 a faktické zavedení povinné školní docházky německých dětí do českých škol v prosinci 1947. Blíže viz ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 200–205.

¹⁹⁸ Zrušení 20% srážky ze mzdy bylo realizováno ve dvou etapách, přičemž první etapa (ustanovená obězníkem MV ze dne 13. února 1948) se týkala jen osob nuceně přesunutých do vnitrozemí; zrušení platilo od 1. března 1948. Pro všechny zbývající Němce ustanovila zrušení srážky ze mzdy vyhláška ministra vnitra č. 1024/1948 ze dne 4. června 1948 s účinností od 4. června 1948. NA, f. 23, a. j. 376, fol. 76an.; Staněk, Tomáš: *Německá národnostní skupina v Československu v letech 1947–1986* (stručný přehled problematiky). In: *Slezský sborník* 2 (1990), s. 81–95, zde 84; *Úřední list I*, částka 103. Zrušení mzdové srážky bylo MV – za podpory ministerstva práce a sociální péče – navrženo již na jaře 1947 a bylo v interních koncepčních diskusích na podzim téhož roku opět označeno za naléhavé (i vzhledem k některým kritickým ohlasům ze západních zemí). ABS Kanice, f. E-6, i. j. 15, zápis z porady na MV o zahájení přesunu Němců do vnitrozemí, 12. května 1947; ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 220. Další důležité reformy v roce 1948 se týkaly sociálního pojištění německých osob. STANĚK, T.: *Německá menšina*, s. 72an.; k nejednotnému kurzu sociálních opatření týkajících německého obyvatelstva v bezprostředně pounorové době viz též ARBURG, A.: *Zwischen Vertreibung*, s. 468–471.

¹⁹⁹ Opatření k nucenému přesunu přestárlých a trvale práce neschopných německých osob do zvláštních zařízení v českém a moravském vnitrozemí (České Budějovice, Mirošov, Mohelnice, plánované lokality byly i v Ostravě-Kunčicích a Lešanech) byla zahájena v dubnu 1948. Podle odhadu MV měla se akce týkat zhruba pěti až šesti tisíc osob. Nakonec bylo do zrušení akce v listopadu dopraveno do speciálních starobinců maximálně několik set osob. Viz obsáhlý komplex materiálů v NA, f. MV-NR, sign. B-300, k. 7953, č. j. 6049/49; tamtéž, k. 7956, sign. B-300, 6491/48; tamtéž, f. MV-NR, sign. B-300, k. 7993, č. j. 15400/48; tamtéž, sign. B-300, k. 7997, č. j. 15978/48; ABS Kanice, E-7, i. j. 5, k. 10.

²⁰⁰ Zákonem č. 138/1948 Sb. ze dne 28. dubna 1948 byly národní výbory oprávněny k tomu, aby odňaly všem tzv. „státně nespolehlivým“ osobám (k této skupině se počítaly automaticky osoby německé národnosti) právo na užívání bytu. Tím byly vlastně jen potvrzeny normy platné již od roku 1946. Zároveň se ale rozšířily úlevy v bytovém sektoru pro příslušníky tzv. smísěných manželství, nepostradatelných dělníků a specialistů.

nebo vyloučení německých vězňů z účinnosti amnestie vyhlášené novým prezidentem Gottwaldem v červnu 1948.²⁰¹ I v kulturní sféře došlo k opravdovému průlomům teprve se značným zpožděním, a to v první polovině padesátých let, kdy byla povolována zájmová sdružení německých osob za účelem kulturní aktivity, kroužky německého jazyka ve školách a byla vydávána některá německojazyčná periodika.²⁰²

Shrnutí

Lze tedy rekapitulovat, že jak na úrovni realizovaných kroků, tak (a ještě výrazněji) na dosud historiografi málo reflektované interní rovině koncepční, nevedly koncem února 1948 změněné mocenské poměry ve státě k přímým, významným a trvalým vývojovým zvrátům. Jedinou výjimkou je snad nahrazení Němců jako hlavní cílové skupiny pro státem řízené nucené práce a migrace provedené na podzim roku 1948. Zvýšené politicko-společenské napětí v těsně poúnorové době vedlo naopak dokonce k určitému zostření postupu vůči Němcům.

S určitou nadsázkou lze říci, že liberalizace, která se plně prosadila teprve v roce 1950, byla koncepčně, tj. v šuplících politických a úředních činitelů, připravena již do podzimu 1947. Nadcházející období jednoho a půl roku se proto vyznačovalo přes některé váhavé reformní kroky především značnou divergencí mezi interně připravenými a navenek uskutečněnými opatřeními (v tomto smyslu by se dalo mluvit i o jisté „schizofrenii“ státní politiky). Na jedné straně se s velkou většinou Němců v budoucnosti už pevně počítalo jako se staronovými občany republiky, na straně druhé měly však být ještě před jejich zrovnoprávněním narychlo provedeny některé akce značně represivního a diskriminačního charakteru.

V přeneseném smyslu byl Únor přesto zodpovědný za uvolnění v postupu vůči Němcům, jehož hranice ovšem byly dány obecnými nesvobodnými společenskými poměry v poúnorovém Československu. Účinek Února nastal jaksi nepřímě přes osu zahraniční politiky, a to se zpožděním o více než půldruhého roku. Nebyla náhoda, že Němci začali podle oficiální dikce být rovnocennými občany teprve po vyhlášení vzniku prvního německého socialistického státu (NDR) v říjnu 1949. Příklad Romů, kteří neměli žádnou mateřskou zemi, natož socialistickou, však může naznačit, že i bez založení NDR by se vstřícnější postup vůči Němcům asi brzy prosadil, i když možná ne v takové míře.²⁰³ Došlo by k tomu hlavně kvůli univerzální platnosti doktríny o „proletářském internacionalismu“, kvůli státnímu zájmu o využití každé pracovní síly pro „budovatelskou práci“ a snad i kvůli dlouhodobé neúnosnosti ponechání větší stigmatizované sociální skupiny, jejíž příslušníci byli svou kulturou, sociálním původem a často i příbuzenskými poměry s většinou společností a s rodnou zemí organicky srostlí.

²⁰¹ ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 469an. Bylo příznačné pro zásadní rozdělení státní politiky vůči Němcům a Maďarům od „Února“, že amnestie se vztahovala i na Maďary, nikoliv však na Němce.

²⁰² K uvolnění v kulturní a školní oblasti blíže viz STANĚK, T.: Německá menšina, s. 111–114, 120–134 a ARBURG, A.: Zwischen Vertreibung, s. 583–598.

²⁰³ K bezpochyby vážně míněným pokusům o integraci, resp. asimilaci romských obyvatel v první polovině padesátých let srv. PAVELČÍKOVÁ, Nina: *Rómové v českých zemích v letech 1945–1989*. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetření zločinů komunismu 12. Praha: ÚDV 2004, s. 33–55.

Slovenská spoločnosť po februárovom prevrate 1948

Michal Barnovský

Február 1948 spustil azda najradikálnejšie zmeny v novodobých dejinách Slovenska umocnené ešte tým, že sa uskutočnili v relatívne krátkom historickom období a prevažne násilným spôsobom.²⁰⁴ Ich analýza by si vyžadovala monografickú publikáciu. Zámer tohto príspevku je oveľa skromnejší. Pokúsim sa v ňom nahliadnuť do stavu slovenskej spoločnosti bezprostredne po februárovom prevrate 1948, aby som zistil, ako sa správala a reagovala na uskutočnené a prebiehajúce zmeny.²⁰⁵

Najsôr a najrýchlejšie sa zmenili politicky a personálne mocenské orgány a vzápätí aj politický obraz spoločnosti. Pred februárom 1948 mala Demokratická strana (DS) v Zbore povereníkov šiestich zástupcov (a do jesennej politickej krízy na Slovensku 1947 deviatich), Komunistická strana Slovenska (KSS) piatich, Strana slobody a Československá sociálna demokracia na Slovensku po jednom povereníckom kresle, pričom povereníkom vnútra bol nestraník Mikuláš Ferjenčík. V novom 14-člennom Zbore povereníkov, menovanom Predsedníctvom SNR 6. marca 1948, mali už komunisti desať miest, z toho dva rezorty spravovali ako zástupcovia odborov a odbojových zložiek. Strana slobody a Sociálna demokracia mali po jednom povereníckom kresle a tých istých povereníkov a opozičná skupina DS obsadila dve poverenícke kreslá.²⁰⁶ Počet komunistov vo vládnom a výkonnom orgáne na Slovensku v porovnaní s predfebruárovým stavom sa teda zdvojnásobil.

Zmeny v SNR boli nasledujúce – do februára 1948 v nej mali jednotlivé politické strany toto zastúpenie – DS 63, KSS 31, Strana slobody a Sociálna demokracia po troch členoch. Do 12. marca 1948, keď sa konalo prvé zasadnutie SNR po februárovom prevrate, akčný výbor DS odvolal 25 členov SNR za DS, traja členovia SNR za DS rezignovali, jedného člena SNR KSS zbavila mandátu a jeden člen SNR za Sociálnodemokratickú stranu sa mandátu vzdal sám.²⁰⁷ Počet členov SNR sa teda znížil zo sto na sedemdesiat, ale komunisti ani po tomto zredukovaní v nej nemali väčšinu. Napriek tomu bola poslušným vykonávateľom ich vôle. Pokiaľ ide o národné výbory, do februára 1948 v nich jednotlivé

²⁰⁴ Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 2/7176/27 „Slovensko v rozdelenom svete. Roky 1945–1968“.

²⁰⁵ Pre nedostatok priestoru v štúdii sa nezaobráme stavom maďarskej a rusínsko-ukrajinskej menšiny na Slovensku po februárovom prevrate 1948 a ich reagenciou na tento prevrat. Táto problematika si zasluhuje osobitnú pozornosť, pretože ich postavenie bolo odlišné od postavenia slovenskej society a súčasne sa ich pozície vzájomne odlišovali.

²⁰⁶ RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADESKÝ, Štefan: *Slovenské národné orgány 1943–1968*. Bratislava: Slovenská archívna správa 1973, s. 500–501.

²⁰⁷ Tamže, s. 463.

politické strany mali zastúpenie úmerné výsledkom parlamentných volieb, to znamená, že DS v nich získala absolútnu väčšinu. Tie národné výbory, v ktorých komunisti nemali väčšinu sa po februárovom prevrate rozpustili a nahradili ich dočasné správne komisie. V ostatných národných výboroch akčné výbory Národného frontu uskutočnili čistky. Po ich ukončení z 36 587 členov národných výborov bolo 26 332 príslušníkov KSS, 8412 nestraníkov, 1506 členov Strany slovenskej národnej obrody a 337 členov Strany slobody.²⁰⁸ V miestnych, okresných a oblastných akčných výboroch, ktoré niekoľko týždňov diktovali štátnym orgánom, nekomunistickým stranám a záujmovým organizáciám, čo majú robiť, jednoznačne dominovali komunisti.

Straníckopolitickú štruktúru na Slovensku pred februárom 1948 tvorili štyri politické subjekty. Ich vplyv vyjadřili výsledky parlamentných volieb v máji 1946, v ktorých DS získala 62 % hlasov a KSS 30,37 % hlasov. Strana slobody a Strana práce utrpeli volebné fiasko. Každý voliči odovzdali iba o niečo viac ako 3 % hlasov.²⁰⁹ Členská základňa uvedených strán na konci roku 1947 bola nasledujúca: DS mala 217 tisíc členov, len o niečo menej členov mala KSS,²¹⁰ Strana slobody a Československá sociálna demokracia na Slovensku (predtým Strana práce) mali okolo 18 tisíc členov. Po februárovom prevrate 1948 sa politická štruktúra spoločnosti v krátkom čase zmenila. Najväčšia a najvplyvnejšia politická strana – DS sa v priebehu niekoľkých dní v dôsledku politického tlaku a perzekúcií úplne rozložila. Väčšina jej vedúcich funkcionárov emigrovala, viacerí boli zatknutí a odsúdení, nižší funkcionári rezignovali a časť členov prestúpila do KSS. Rozpad strany bol taký rýchly, že prekvapil aj komunistických funkcionárov. Z jej trosiek vznikla Strana slovenskej obrody, ktorá mala nepatrný počet členov – najprv niekoľko tisíc, neskôr iba zopár stoviek. Krajinské vedenie Čs. sociálnej demokracie na Slovensku v polovici marca stranu rozpustilo a členov vyzvalo, aby individuálne vstupovali do KSS.²¹¹ Strane slobody, ktorá počas februárových udalostí lavírovala, vedúci činitelia KSS 25. februára vyslovili ultimátum, či chce urobiť opatrenia, ktoré umožnia jej spoluprácu v tzv. obrozenom Národnom fronte, alebo chce zotrvať na opozičnom stanovisku.²¹² Strana zvolila prvý variant, zmenila vedenie a vstúpila do „obrozeného“ Národného frontu. Ten jej 8. marca uložil ustanoviť akčné výbory, ktoré ju mali očistiť od reakčných síl.²¹³ V lete 1948 nemala táto politická strana viac ako 4–5 tisíc členov. Niektorí funkcionári sa vyjadřovali v tom zmysle, že by neváhali stranu rozpustiť, keby to KSS nepokladala za provokáciu.²¹⁴ Mnohí v predtuche budúcnosti, aká čaká stranu a ich vlastný osud (Jozef Dieška, Ján Beharka, Jozef Brúha a ďalší) zvolili emigráciu. Úradujúci predseda Strany slovenskej obrody Milan Polák sa začiatkom apríla 1948 takto vyslovil: „Nechceme dnes veľkú a silnú stranu. Naše

²⁰⁸ SNA, f. Povereníctvo vnútra – sekretariát (PV-sekr.), k. 131, reorganizácia národných výborov.

²⁰⁹ Strana slobody získala 3,73 % a Strana práce 3,11 % hlasov. *VOLEBNÉ výsledky do Ústavodarného národného zhromaždenia*. Bratislava: Slovenská grafia 1946, s. 7.

²¹⁰ Pokiaľ ide o počet členov KSS pred februárom 1948, resp. na konci roku 1947, vyskytujú sa dva údaje 180 000 a 210 222 členov. Prikláňam sa skôr k druhému údaju. V každom prípade buď sa počet členov KSS priblížil k 200 tisícom, alebo toto číslo tesne prekročil. To znamená, že KSS mala približne toľko členov ako na konci roku 1945. V priebehu roka 1947 kompenzovala straty z roku 1946, najmä po májových parlamentných voľbách.

²¹¹ HLAVOVÁ, Viera: Sociálna demokracia na Slovensku v rokoch 1945–1948 (pokus o obnovu). In: SIKORA, Stanislav a kol.: *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*. Bratislava: T. R. MEDIUM 1996, s. 327.

²¹² SNA, f. Ústredný akčný výbor Slovenského národného frontu (ÚAV SNF), k. 4, zápisnica z ustanovujúcej schôdzky Prípravného akčného výboru SNF 25. 2. 1948.

²¹³ SNA, f. ÚAV SNF, k. 4, zápisnica zo schôdze ÚAV SNF 8. 3. 1948.

²¹⁴ SNA, f. PV-bezpečnostný odbor, k. 503.

víťazstvo vo voľbách by sa hodnotilo ako prejav odporu proti komunistom, čo by viedlo k zostreniu boja proti našej strane a možno aj represiam a my nechceme toto zostrenie.²¹⁵

Je zjavné, že obidve nekomunistické strany na Slovensku boli v skutočnosti pseudostranami, satelitmi KSS. Ak sa ich vedúci činitelia nádejali, že lojalitou voči komunistom si vyslúžia aspoň nejakú mieru autonómie, potom sa tejto ilúzie museli rýchlo zbaviť. Jozef Mjartan, podpredseda Zboru povereníkov za Stranu slovenskej obrody, sa napríklad v septembri 1948 sťažoval, že „aj garážmajster na Zbore povereníkov s ním jedná tak, akoby bol piate koleso pri voze“.²¹⁶ Obidve strany sa v apríli 1948 nachádzali v takom stave, že návrh na uplatnenie jednotnej kandidátky Národného frontu vo voľbách do Národného zhromaždenia skôr uvítali, ako sa mu bránili, pretože im zaručoval aspoň nejaký, aj keď v podstate lokajský podiel na moci. Súčasne v tom istom období členská základňa KSS ako strany s monopolom moci zaznamenala prudký vzostup. Jej vedenie v snahe oslabiť členskú základňu ostatných strán naplno otvorilo brány strany, ba dokonca vyhlásilo nábor. Do 1. mája 1948 chcelo získať 236 400 nových členov. Tento stav síce nedosiahlo, no aj tak prírastok bol obdivuhodný. Počas roka 1947 vstúpilo do KSS 18 348 nových členov, ale vo februári podalo prihlášky do KSS 10 193, v marci 58 314, v apríli 61 299 a od 1. mája do 10. júna 1948 48 171 osôb.²¹⁷ Do júla 1948 sa počet členov KSS v porovnaní so stavom na konci roka 1947 približne zdvojnásobil a predstavoval 407 150 členov.²¹⁸

Po februári 1948 nasledovala masová politická perzekúcia, ktorú uskutočňovali akčné výbory Národného frontu pod hlavičkou očisty politického a verejného života od „reakcie“. Zasiahla desaťtisíce ľudí na Slovensku, väčšinou odporcov komunistov, pričom postihnutých sa už nemal kto zastáť. Ozvali sa Iba slovenskí katolícki biskupi, keď 26. apríla 1948 podali predsedovi Zboru povereníkov Gustávovi Husákovi memorandum, v ktorom žiadali konkrétne dôkazy o vine či reakčnosti „vyakčnených“ príslušníkov katolíckej inteligencie, aby sa mohli brániť.²¹⁹ Táto skutočnosť signalizovala nové politické pomery, ako aj odpor katolíckej cirkvi proti začínajúcej sa komunistickej diktatúre. Nešlo pritom len o spomínané memorandum. Pražský arcibiskup Josef Beran už 26. februára vydal pastiersky list „Arcibiskupe, nemlč, nesmíš mlčať!“ Katolícki biskupi odmietli verejne zaujať kladné stanovisko k posledným (februárovým) udalostiam a k jednotnej kandidátke Národného frontu v májových parlamentných voľbách 1948. Tieto postoje utvrdili komunistický establishment v presvedčení, že katolícka hierarchia je „posledný a zvlášť nebezpečný nepriateľ“. Bolo len otázkou času, kedy sa rozpory vyhrotia do takého stavu, že komunistická moc začne ťaženie proti katolíckej cirkvi.

Stranícke a bezpečnostné správy, ako aj správy okresných národných výborov a dočasných okresných správnych komisií i iné pramene hodnotili situáciu na Slovensku v marci a apríli 1948 ako relatívne pokojnú a stabilizovanú. Podobne ju hodnotili aj za mesiac máj počas predvolebnej kampane iba s dodatkom, že na niektorých miestach sa na budovách objavili nápisy a letáky, ktoré vyzývali voličov, aby do volebných urien hádzali prázdn

²¹⁵ Archiv vnešnej politiky Rossijskej Federácii (AVP RF), f. 0138, o. 29, p. 146, d. 4, s. 130–132.

²¹⁶ SNA, f. PV-bezp.o., k. 503, úradný záznam z 13. 9. 1948.

²¹⁷ SNA, f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS), tajomník Moško, k. 2324, prehľad získavacej kampane od 1. 2. do 10. 6. 1948.

²¹⁸ ŠULIČ, Ján: K niektorým otázkam práce KSC v období budovania základov socializmu. In: VARTÍKOVÁ, Marta (ed.): *Generálna línia výstavby socializmu na Slovensku*. Bratislava: Pravda 1975, s. 41.

²¹⁹ BARNOVSKÝ, Michal: Preberanie moci a pofebruárová očista 1948. In: TÝŽ (ed.): *Od diktatúry k diktatúre*. Slovensko v rokoch 1945–1953. Sborník materiálov z vedeckej konferencie v Smoleniciach 6.–8. 12. 1995. Bratislava: Veda 1995, s. 95.

hlasovacie lístky vyjadrujúce nesúhlas s jednotnou kandidátkou Národného frontu.²²⁰ Mocenská elita pokojnú situáciu interpretovala ako prejav súhlasu obyvateľstva s jej politikou a spočiatku žila v eufórii „februárového víťazstva“. Predseda KSS Viliam Široký koncom septembra hovoril o tom, že celá strana po februári 1948 podcenila silu „reakcie“. „Nazdávali sme sa, že keď po februárových dňoch reakcia reprezentovaná vedúcimi kádrami Demokratickej strany bola rozdrvená bez toho, že by bola kládla podstatný odpor, že naša ďalšia cesta výstavby socialistickej spoločnosti bude viac-menej idylická, šli (správne žili – pozn. M. B.) sme v ilúziách, že všetko už pôjde bez úporného boja proti zvyškom reakcie...“²²¹ Toto tvrdenie, vyslovené už v inej situácii, malo síce racionálne jadro, ale nie všeobecnú platnosť. Uskutočňovanie tzv. pofebruárovej očisty nesvedčí o tom, že by celá strana podcenila silu opozičných síl alebo spala na vavrínoch „februárového víťazstva“. Okrem toho viacerí funkcionári už v marci či apríli 1948 upozorňovali, že porazené sily sa skôr či neskôr spamätajú.

Správy ŠtB o nálade obyvateľstva, šuškanej propagande, činnosti odporcov komunistického režimu a pod. sú pre historika často cenným zdrojom informácií, ale treba k nim pristupovať kriticky. Sú totiž poznačené profesionálnou deformáciou ich autorov. Úlohou ŠtB bolo hľadať nepriateľov režimu a ona ich často hľadala aj tam, kde neboli a zveličovala ich nebezpečenstvo. Okrem toho jej správy boli často príliš ideologické, čierno-biele, tendenčné, realita sa v nich prelínala s fikciou.²²² Idealizovali politickú vyspelosť robotníckej triedy, hyperbolizovali politickú zaostalosť a konzervativizmus roľníkov, negatívne vlastnosti príslušníkov inteligencie, ich individualizmus, romantizmus, povýšenosť atď. Hodnotenia jednotlivých sociálnych skupín komunistickými politikmi či orgánmi štátnej správy boli síce tiež poplatné súdobej ideológii, no predsa len boli o niečo objektívnejšie.

Dňa 30. mája 1948 sa konali voľby do Národného zhromaždenia. Komunisti ich chceli využiť na potvrdenie a završenie „februárového víťazstva“. Spočiatku kalkulovali s tým, že všetky politické strany pôjdu do volieb s vlastnou kandidátkou, ale 5. apríla Predsedníctvo ÚV KSC rozhodlo o jednotnej kandidátke Národného frontu. Vedenie KSS už predtým bolo naklonené jednotnej kandidátke, pretože po skúsenostiach s voľbami roku 1946 sa obávalo politického vplyvu katolíckeho kléru. Vzhľadom na to, že volebný zákon opäť zaviedol prázdne (biele) hlasovacie lístky na vyjadrenie opozičnej mienky, toto nebezpečenstvo nepominulo ani po rozhodnutí o jednotnej kandidátke Národného frontu. Preto Predsedníctvo ÚV KSS prijalo 8. apríla 1948 uznesenie, aby Ústredný akčný výbor Slovenského národného frontu začal rokovania s vedúcimi cirkevnými činiteľmi o podpore

²²⁰ SNA, f. PV-bezp.o., k. 5, denné a mesačné správy za mesiac máj 1948; AVP RF, f. 0138, o. 29, p. 146, d. 6, s. 24–29.

²²¹ VARTÍKOVÁ, Marta (ed.): *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*. Bratislava: Pravda 1971, s. 706.

²²² Na ilustráciu uvedieme citát zo situačnej správy za mesiac marec 1948. Obsahovala všeobecnú charakteristiku politickej situácie. V jej úvodnej časti sa konštatovalo, že náladu obyvateľstva nepriaznivo ovplyvňujú rozhlasové vysielanie západných mocností, úteky exponentov DS a činnosť slovenského kléru. Podľa autora správy tieto skutočnosti nepôsobili rovnako na jednotlivé sociálne vrstvy. Najmenej pôsobia: „...na robotnícku triedu, z veľkej časti organizovanú dnes v KSS, jednotnú a politicky vyspelú... Viac už pôsobia na roľníctvo, politicky menej vyspelé, neorganizované, s prvkami konzervativizmu, zvedené reakčnou politikou DS... Roľníctvo len pomaly prijíma zmenu pomerov, avšak drobní roľníci sa už dnes vyslovujú s nadšením o novej roľníckej politike vlády... Živnostníci sú značne vystrašení znárodnovacím procesom a čiastočne podliehajú reakciou rozširovaným správam, že všetky živnosti budú znárodnené a živnostenské podnikanie nebude mať budúcnosť. Inteligencia vo svojej mentalite rozumkárnenia, polemizovania, nezdravého individualizmu a historického romantizmu sa cíti byť odstrčená na vedľajšiu kolaj v tomto mohutnom socializačnom procese. Svoje privilegované postavenie v národe si starostlivo stráži...“ SNA, f. PV-sekr., k. 88, situačná správa za mesiac marec 1948.

jednotnej kandidátky katolíckou cirkvou.²²³ Katolícka hierarchia odmietla podporiť jednotnú kandidátku a kňazom zakázala kandidovať vo voľbách, zároveň však nevyzvala kňazov ani veriacich, aby hlasovali prázdnyimi hlasovacími lístkami. Pokiaľ sa tak stalo, bolo to na vlastnú zodpovednosť jednotlivých kňazov a biskupov. Podľa správ komunistických funkcionárov na niektorých miestach katolícky klérus predsa len ovplyvnil výsledky volieb. Zákon o voľbách do Národného zhromaždenia zo 16. apríla 1948 síce pripúšťal podanie opozičnej kandidátky po získaní 1000 podpisov, ale reálne podmienky (politická perzekúcia, nemožnosť agitácie pre opozičnú kandidátku, zastrašovanie atď.) fakticky vylučovali využitie tejto formálnej možnosti.²²⁴

Komunisti oficiálne zdôvodňovali jednotnú kandidátku volaním ľudu po jednote. Výskum verejnej mienky na Slovensku v apríli 1948 však ukázal, že 61 % respondentov sa vyslovilo za samostatnú kandidátku politických strán a iba 23 % súhlasilo s jednotnou kandidátkou.²²⁵ Výsledky parlamentných volieb 30. mája 1948 nemôžu byť indikátorom politickej vôle občanov, pretože neboli slobodné ani demokratické, a to nielen preto, že existovala jednotná kandidátka Národného frontu. Maďari a Nemci podobne ako roku 1946 nemali volebné právo. Voľby sa konali v atmosfére politického nátlaku, strachu, na mnohých miestach sa porušoval princíp tajného hlasovania, ba dokonca neboli zriedkavé ani prípady, že výsledky volieb sa upravovali v prospech jednotnej kandidátky. Napriek tomu predsa len niečo naznačujú. Podľa oficiálnych výsledkov za jednotnú kandidátku Národného frontu so 75 % zastúpením komunistov hlasovalo na Slovensku 84,9 % voličov, 14 % voličov odovzdalo prázdne hlasovacie lístky. Neplatných hlasovacích lístkov bolo 1 % a 6,8 % voličov z celkového počtu zapísaných do volebných záznamov sa volieb nezúčastnilo.²²⁶ Na základe toho nám vychádza, že približne pätina dospeléj populácie dala vo voľbách najavo svoj nesúhlas s politickými pomermi, konkrétne s jednotnou kandidátkou Národného frontu. Ak zoberieme do úvahy, že volebné výsledky sa upravovali, potom uvedený počet sa zvýši aspoň na jednu štvrtinu.

V českých krajinách sa prejavil verejne nesúhlas s politickým režimom počas sokolského zletu v Prahe koncom júna a začiatkom júla a pri pohrebe exprezidenta Edvarda Beneša 8. septembra 1948. Na Slovensku podľa správ bezpečnosti obyvateľstvo nereagovalo verejne na smrť Beneša. Nekonali sa žiadne akcie, iba oficiálne trizny.²²⁷ V letných mesiacoch však vznikli na niektorých miestach prejavy nespokojnosti zo sociálnych dôvodov. V dôsledku neúrody roku 1947 republika po celý nasledujúci rok zápasila so zásobovacími problémami, hoci sa prijalo viacero opatrení na zabezpečenie výživy.²²⁸ Najviac sa pociťoval nedostatok mäsa a textilu. Fakt, že plénum ÚV KSS sa v júni a septembri 1948 touto otázkou zaoberalo, len potvrdzuje jej ekonomickú a politickú závažnosť. Ak v predchádzajúcom roku mohli komunisti zvaliť zodpovednosť za nedostatočné zásobovanie potravinami na činnosť „reakcionárov“, konkrétne na povereníka poľnohospodárstva a povereníka výživy a zásobovania – obidva rezorty spravovali povereníci za DS

²²³ SNA, f. ÚV KSS, k. 789, zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 8. 4. 1948.

²²⁴ Podrobnejšie pozri BARNOVSKÝ, Michal: Prvé voľby v totalitnom režime 30. mája 1948. In: TYŽ – IVANIČKOVÁ, E. (eds): Prvé povojnové voľby, s. 170–182.

²²⁵ SNA, f. PV-sekr., k. 191, výskum verejnej mienky.

²²⁶ BARNOVSKÝ, M.: Prvé voľby, s. 179–180.

²²⁷ SNA, f. PV-sekr., k. 193, spis 18 348.

²²⁸ Okrem iného Gottwald už koncom februára 1948 požiadal predsedu vlády ZSSR Stalina o ekonomickú pomoc dodávkami mäsa. Sovietska vláda odpovedala, že československej prosbe nemôže vyhovieť, pretože Sovietsky zväz v dôsledku neúrody roku 1946 sám dováža mäso zo zahraničia. Československá vláda sa pokúšala zabezpečiť dovoz mäsa aj z iných krajín, najmä z Poľska a Rumunska, ale požadované množstvo nezískala.

– teraz tento argument neprichádzal do úvahy. Popri iných opatreniach sa roku 1948 siahlo aj k represívnym krokom. Zvýšil sa počet trestných oznámení na roľníkov, ktorí nesplnili povinné dodávky poľnohospodárskych výrobkov,²²⁹ začal sa pohon na šmelinárov a predražovateľov tovaru, sprísnil sa trestné postihy a v septembri na výstrahu odsúdili jedného šmelinára na trest smrti. Týmto krokom sa dávala publicita, aby sa dokumentovala snaha riešiť zásobovacie ťažkosti, a aby sa zviditeľnili „vinníci“. V súvislosti so zlým zásobovaním sa v letných mesiacoch 1948 objavili štrajky alebo pokusy o štrajk s požiadavkami zvýšenia miezd a zlepšenia zásobovania a výživy v okresoch Nitra, Hlohovec a Snina.²³⁰ V dôsledku ekonomických ťažkostí, najmä neuspokojivého zásobovania mäsom, masťou a zeleninou sa 20. augusta uskutočnila v Bratislave demonštrácia, na ktorej sa zúčastnilo okolo 1000–1500 osôb. Vo večerných hodinách nadobudla protivládny a antisemitský charakter s pokusmi o pogromy. Musela zasiahnuť polícia a na druhý deň 40 osôb bolo poslaných do pracovných táborov.²³¹

Charakteristickou črtou slovenskej spoločnosti bola pomerne vysoká miera religiozity, preto citlivo reagovala na vzrastajúce napätie medzi štátom a cirkvami, najmä katolíckou cirkvou. Stranícke a štátne orgány sa najprv pokúsili podrobiť si katolícku cirkev dohodou s biskupmi alebo získaním aspoň niektorých na spoluprácu. Rokovania sa začali v marci 1948. Pred parlamentnými voľbami v máji boli prerušené, po voľbách obnovené, ale v lete opäť prerušené. V januári 1949 sa obnovili na žiadosť biskupov, ale čoskoro úplne stroskotali.²³² Vzájomná nedôvera medzi mocenskou elitou a katolíckou hierarchiou sa stupňovala. Cirkevní činitelia neverili ateistickému režimu, preto mu odmietli verejne vyjadriť lojalitu a štátna moc zasa vnímala katolícku cirkev ako politickú opozičnú silu. Konferencia českých a slovenských biskupov v Nitre 16. augusta 1948 schválila memorandum vláde, v ktorom jej vytýkala „plánovitý proticirkevný a protináboženský boj“. Memorandum vyvolalo pohoršenie vládnucich kruhov aj tým, že sa čítalo vo väčšine kostolov na Slovensku v nedeľu, 29. augusta 1948, v deň výročia vzniku Slovenského národného povstania, hoci vláda žiadala odročenie jeho čítania.²³³ Po odhalení odpočúvacieho zariadenia na biskupskej konferencii v Novom Smokovci 22.–23. marca 1949 sa rokovania medzi štátnou mocou a katolíckou cirkvou definitívne ukončili a o mesiac, 25. apríla, Predsedníctvo ÚV KSČ schválilo nový kurz v cirkevnej politike zameraný na konfrontáciu a vnútorné rozloženie katolíckej cirkvi. Prvým krokom bolo organizovanie tzv. obrodného hnutia katolíkov s „Katolíckou akciou“, ktorú Vatikán označil za rozkolnícku a exkomunikoval všetkých, ktorí sa k nej „vedome a dobrovoľne pripojili alebo pripoja“. Práve v súvislosti s organizovaním tzv. Katolíckej akcie vznikli na Slovensku nepokoje. Stráženie kňazov veriacimi a s tým spojené protestné zhromaždenia prerástli na mnohých miestach do vzbúr. Bolo ich v druhej polovici júna a začiatkom júla 1949 okolo 60 a väčší rozsah mali v 34 obciach. Podľa oficiálnych údajov sa ich zúčastnilo okolo 22–25 tisíc osôb.²³⁴ Boli to prvé masové nepokoje na Slovensku od februárového prevratu 1948.

²²⁹ Roku 1948 bolo podaných 40 tisíc trestných oznámení na roľníkov, ktorí nesplnili povinné dodávky poľnohospodárskych výrobkov, a 23 502 odsudzujúcich rozsudkov.

²³⁰ SNA, f. ÚV KSS, k. 1821, diskusia na zasadnutí ÚV KSS 27.–28. 9. 1948. Štrajky tohto druhu boli v tom čase aj v Česku najmä v Ostrave, Brne a Zlíne.

²³¹ SNA, f. PV-sekr., k. 78, správa Zemskej úradovne ŠTB z 20. 8. 1948; Správa Zemskeho veliteľstva ZNB z 30. 8. 1948.

²³² Podrobnejšie pozri: KAPLAN, K.: *Stát a cirkvi*, s. 23–58.

²³³ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi*, s. 44–45.

²³⁴ LETZ, Róbert: *Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948–1989*. In: SMOLÍKOVÁ, Gabriela (ed.): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989*. Sv. 1. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška 2001, s. 100.

Vzťah občanov k režimu a jeho politike nemožno zredukovať do dvoch protikladných kategórií – na stúpencov a odporcov režimu, resp. na lojálnych občanov a nepriateľov, pretože je oveľa zložitejšia a diferencovanejšia. To, že väčšina dospelaj populácie nekladla odpor pri nástupe komunistického systému ešte neznamená, že sa s ním stotožnila. Existuje predsa celá škála postojov k režimu. V ďalšej časti príspevku sa pokúsím pozrieť na slovenskú spoločnosť z tohto zorného uhla a cez prizmu výsledkov výskumu verejnej mienky. Vychádzam pritom z dvoch overených skutočností – väčšina bežných občanov si dosah februárového prevratu uvedomila až s určitým časovým odstupom, ktorý bol rozdielny u jednotlivcov i celých sociálnych skupín. U niektorých trval niekoľko dní, u iných niekoľko týždňov, mesiacov, ba aj viac; výskumy verejnej mienky roku 1948 a v značnej miere aj roku nasledujúceho sú síce poznačené nastupujúcou diktatúrou, ale majú ešte vysokú mieru validity a výpovednej hodnoty, len ich treba vedieť čítať a konfrontovať s inými prameňmi.

Už som spomenul nepriaznivú ekonomickú situáciu ako zdroj nespokojnosti. V októbri 1948 iba 20 % respondentov uviedlo, že ich hospodárske postavenie bolo lepšie ako v rokoch 1918–1945, z toho medzi robotníkmi ich bolo 30 %, roľníkmi 15 % a medzi úradníkmi 13 %. Na druhej strane 72 % opýtaných odpovedalo, že sa mali ekonomicky lepšie buď počas prvej ČSR (45 %), alebo za vojnovaj Slovenskej republiky (27 %).²³⁵ Odhliadnime teraz od vierohodnosti týchto údajov. Dôležité je, že takto hodnotili svoje postavenie sami respondenti. Z tohto aspektu bol potenciálny zdroj nespokojnosti značne vysoký, aj keď zhoršenie hospodárskeho statusu nemusela vždy spôsobiť zmena politického režimu. Je nesporné, že odporcovia komunistického režimu sa častejšie vyskytovali medzi tými skupinami obyvateľstva, ktorých ekonomické pomery sa zhoršili ako medzi tými, ktorí zaznamenali hospodársky či sociálny vzostup. Avšak nie všetci postihnutí sa automaticky stali odporcami režimu, teda antikomunistami.

Nárast prejavov nespokojnosti v druhej polovici roka 1948 zaznamenali aj orgány KSS. To potvrdzuje aj diskusia na zasadnutí ÚV KSS 27.–28. septembra 1948, ktorá súčasne ukazuje, ako tento fenomén znepokojil stranických funkcionárov. J. Gábel z bratislavskej organizácie uviedol, že situácia je taká kritická, že keby sa robotníkom povedalo: „Poďme na povereníkov, išli by hlava-nehlava, hoci aj do Dunaja.“ Ľudovít Benada hovoril o tom, že „dôvera pracujúcich más k strane ide dolu vodou“. František Zupka síce s Gábelom nesúhlasil, ale sám situáciu charakterizoval ako všeobecnú nespokojnosť. Okrem iného povedal: „Nespokojní sú bývalí fabrikanti, ktorým sme zobrali podniky..., ako aj dnešní menší fabrikanti, ktorí sa obávajú o svoje podniky.“ Nespokojní sú podľa neho aj obchodníci a šmelinári, ktorí majú strach, že ich prepadne hospodárska kontrolná služba. Napokon potvrdil, že aj robotníci sú nespokojní a navrhol „bližšie sa pozrieť na nespokojnosť v závodoch a úradoch“.²³⁶

Stranícki a štátni funkcionári pod vplyvom rezolúcie Informbyra o Komunistickej strane Juhoslávie z júna 1948 hodnotili vzrastajúce napätie v spoločnosti ako výraz zosrtrujúceho sa triedneho boja. Stalinova „teória“ o zostrovaní triedneho boja pri prechode

²³⁵ Podrobnejšie o vzniku Ústavu pre výskum verejnej mienky v Bratislave, o počte a štruktúre respondentov a o výsledkoch výskumu verejnej mienky v rokoch 1948–1949 pozri štúdiu: BARNOVSKÝ, Michal: Slovenská spoločnosť v zrkadle výskumov verejnej mienky v rokoch 1948–1949. In: *Historický časopis* 3 (2004), s. 469–502. Odkazy na archívne fondy, kde sa výsledky výskumu verejnej mienky nachádzajú, čitateľ nájde v uvedenej štúdiu. Na tomto mieste chcem iba upozorniť, že výsledky výskumu sa vtedy nepublikovali. Dostávali ich iba vedúci stranícki a štátni funkcionári.

²³⁶ SNA, f. ÚV KSS, k. 1821, diskusia na zasadnutí ÚV KSS 27.–28. 9. 1948.

k socializmu prenikla do ideologického arsenálu strany a začala sa uplatňovať v praxi. V jeseni 1948 sa nastolil „ostrý kurz proti reakcii“, ktorý nadobudol konkrétny výraz o. i. prijatím zákona na ochranu ľudovodemokratickej republiky, zákona o zriadení štátneho súdu, zavedením diferencovaného zásobovania a triedne diferencovaného rozpisu dodávkových povinností roľníkov. Represívne a diskriminačné opatrenia však nezmiernili napätie v spoločnosti, skôr naopak, a rozšírili rady odporcov režimu. Vznikol tak akýsi začarovaný kruh, ktorý prerušil až sociálny výbuch hnevu a kríza režimu v lete 1953 a po nich nasledujúca korektúra politickej línie.

Vo výskume verejnej mienky v októbri 1948 testovala dôveru občanov v socialistické zriadenie otázka: „Čo si myslíte, prinesie socializmus zlepšenie nášho života?“ 37 % respondentov odpovedalo „áno“, 23 % „nie“ a 40 % respondentov odpovedalo „neviem“.²³⁷ Najviac opýtaných zvolilo teda neutrálnu odpoveď neviem, a to nielen preto, že nemohli vedieť, či socializmus prinesie zlepšenie života, ale aj z toho dôvodu, že nechceli odpovedať záporne z obavy pred diskrimináciou v prípade nedodržania anonymity odpovedi pri výskume. Preto skutočných pesimistov, t. j. tých, ktorí neverili, že socializmus zlepší ich život, bolo viac ako 23 %. Pokiaľ ide o optimistov, možno predpokladať, že ich počet bol menší, no pravdepodobne nie oveľa. Pripomeňme si, že v parlamentných voľbách v máji 1946 získala ľavica na Slovensku tretinu hlasov.

Pojem socializmus (v dnešnej terminológii komunizmus či štátny socializmus) sa v tom čase spájal v ekonomickej oblasti okrem znárodnenia (poštátne) s plánovaním, s industrializáciou Slovenska a s kolektivizáciou poľnohospodárstva. Ústav pre výskum verejnej mienky v Bratislave zaradil do výskumných dotazníkov v rokoch 1948–1949 aj otázky týkajúce sa týchto fenoménov. Z výsledkov výskumu vyplýva, že najvyššiu dôveryhodnosť mala industrializácia. Takmer štyri pätiny (79 %) respondentov označilo spriemyslenie Slovenska za prospešné pre rozvoj národa, pričom medzi jednotlivými sociálnymi, konfesijnými a vekovými skupinami neboli príliš veľké rozdiely. Užitočnosť industrializácie neuznávala iba nepatrná časť opýtaných – 5,5 %, zvyšok odpovedal „neviem“ (15,5 %).²³⁸ Vysoká miera súhlasu bola aj s plánovaním. 60 % z tých, ktorí mali aspoň elementárnu predstavu o plánovaní, súhlasilo s plánovaným hospodárstvom a 20 % opýtaných to nepokladalo za správnu cestu k socializmu. Čím boli však otázky konkrétnejšie, tým boli odpovede diferencovanejšie a v prospech plánovania menej priaznivé. Na otázku: „Podľa Vášho pozorovania výsledkov dvojročnice (roky 1947–1948 – pozn. M. B.) myslíte si, že bolo správne začať plánovať naše hospodárstvo, alebo si myslíte, že malo ostať po starom?“, respondenti odpovedali takto: 40,5 % súhlasilo, že bolo správne začať plánovať, 33 % zvolilo odpoveď, že malo ostať po starom a 26,5 % respondentov odpovedalo „neviem“.²³⁹

Najmenej priaznivcov mala kolektivizácia poľnohospodárstva. V októbri 1948 sa 67 % opýtaných vyjadrilo proti družstevnému obhospodarovaniu pozemkov, 19 % odpovedalo „áno“ a 14 % neutrálne („neviem“). Medzi roľníkmi bolo až 80 % respondentov proti družstevnému obhospodarovaniu pozemkov, 10 % ho schvaľovalo a ďalších 10 % respondentov odpovedalo „neviem“. V máji 1949 bola vo výskumnom dotazníku otázka sformulovaná takto: „Myslíte si, že jednotné roľnícke družstvá (JRD – pozn. M. B.) poslúžia nášmu roľníkovi, alebo nie?“ 25 % respondentov-roľníkov odpovedalo „áno“, 40,4 % „nie“ a 34,6 %

²³⁷ BARNOVSKÝ, M.: Slovenská spoločnosť, s. 491.

²³⁸ Výskum sa uskutočnil 28. 1. 1949. Tamže, s. 494.

²³⁹ Tamže, s. 493–494.

„neviem“.²⁴⁰ Hodnotenie uvedených údajov si vyžaduje krátke vysvetlenie. Vo výskumných otázkach sa síce o kolektivizácii nehovorí, ale roľníci pod vplyvom antikomunistickej propagandy v minulosti družstevné obhospodarovanie pozemkov spájali so zavádzaním kolchozov. Komunisti po druhej svetovej vojne síce tvrdili, že v Československu nebudú kolchozy, ale strach roľníkov z kolchozov nerozptýlili. Počas druhého výskumu v máji 1949 bol už známy zákon o JRD, ktorý prijalo Národné zhromaždenie 23. februára 1949. Ten bol koncipovaný tak, aby nevzbudil podozrenie roľníkov, že sa idú zakladať kolchozy. JRD mali plniť funkciu pomocného (svojpomocného) družstva, pomáhať roľníkom pri mechanizácii poľnohospodárskych prác, zveladení výroby a zabezpečení iných potrieb. Spočiatku túto úlohu síce plnili, ale v podstate boli akousi prípravnou etapou kolektivizácie, výrobných družstiev typu kolchozov bez toho, aby sa o tom hovorilo, tak ako slúbil Gottwald Stalinovi počas rozhovorov na Kryme v septembri 1948: „...o kolchozoch nebudeme hovoriť, budeme ich robiť.“²⁴¹

Spomínané i ďalšie výsledky výskumu verejnej mienky teda naznačujú diferencované postoje občanov ku komunistickému režimu a jeho politike, pričom nie všetko nové odmietali. Ako sme videli, industrializácia Slovenska v podstate nemala odporcov, zato kolektivizácia poľnohospodárstva a cirkevná politika štátu ich mala neúrekom. Počet stúpcov režimu na začiatku komunistickej éry sa pravdepodobne pohyboval na úrovni štvrtiny až tretiny dospeljej populácie, pričom medzi robotníkmi a mladými ľuďmi bol ich podiel vyšší a v radoch roľníkov, živnostníkov a vekovo starších osôb zasa nižší. Motívy ich kladného vzťahu k režimu boli rôzne. Mnohí uverili veľkolepým sľubom komunistov o „svetlých zajtrajškoch“. Robotníkov fascinovali sľuby o hojnosti pracovných príležitosti a o práci bez „vykorisťovania“, intelektuálov zasa proklamované možnosti širokého uplatnenia a ambicióznosť plánov komunistov, najmä v krátkom čase zmodernizovať Slovensko, premeniť ho z poloagrárnej krajiny na priemyselne vyspelú a civilizovanú krajinu. Maloroľníkov a bezzemkov lákala pozemková reforma. Sociálne vzostupy určitých sociálnych skupín vďaka komunistickej politike boli ďalším zdrojom utvárania opôr moci. Slovenská spoločnosť sa zásluhou komunistov značne znivelizovala, priepasť medzi dvomi krajnými pólmi – najbohatšími a najchudobnejšími vrstvami v roku 1948 už nebola taká hlboká ako v minulosti. Tento proces sa začal už roku 1945, najmä znárodnením, konfiškáciou a pozemkovou reformou, a po februári 1948 sa ešte viac prehĺbil, zintenzívnil a završil. Mnohí, predovšetkým sociálne slabšie vrstvy, ho vnímali ako pokrokový a sociálne spravodlivý.

Po februárovom prevrate 1948 ešte neexistovala hlboká priepasť medzi tými, ktorí boli pri moci – v štátostrane s jej aparátom a stavovskou inteligenciou – a všetkými ostatnými. Avšak úmerne s uplatnením „ostrého kurzu proti reakcii“, so snahou straníckej a štátnej špičky radikálne zmeniť ekonomiku, štruktúru spoločnosti, jej myslenie a spôsob života, s lámaním tradícií a narastaním teroru rástlo napätie v spoločnosti a zužovala sa sociálna základňa režimu. Korešpondent TASS v Prahe V. S. Medov takto opísal situáciu v ČSR v správe zo 17. mája 1949: „Nepriateľský a nevraživý postoj k ľudovodemokratickej vláde zo strany pomerne širokých pracujúcich vrstiev neslabne, ale skôr sa zosilňuje. Rastie počet robotníkov, ba dokonca aj členov komunistickej strany, ktorí majú krajne „neutrálny“ a chladný vzťah k existujúcemu režimu. Za posledný rok prudko poklesla celková politická nálada širokých más. Nespokojnosť s existujúcou situáciou sa značne

²⁴⁰ Tamže, s. 495–496.

²⁴¹ KAPLAN, Karel: *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu*. Praha: Academia 1966, s. 247.

rozšírila.²⁴² Autor správy videl príčinu uvedených javov v zlom zásobovaní obyvateľstva potravinami a priemyselnými tovarmi, v činnosti vnútornej reakcie a v ovplyvňovaní vnútropolitických pomerov vtedajšou medzinárodnou situáciou. Neistota studenej vojny a strach z novej vojny²⁴³ nesporne ovplyvňovali správanie obyvateľstva, ale neboli hlavnou príčinou narastania nespokojnosti a kritických postojov ku komunistickej moci. Tie boli produktom politiky mocenskej elity.

Komunistickej moci a jej politike určite nebola naklonená väčšina slovenskej spoločnosti, ale túto väčšinu z hľadiska jej správania a postojov k mocenským štruktúram treba rozdeliť prinajmenšom do dvoch skupín. Najpočetnejšiu kategóriu tvorili ľudia politiky nevyhranení, indiferentní, pasívni ľudia, ktorí s komunizmom síce nesympatizovali, no nepokladali ho ani za stelesnenie zla. Hľadali akýsi modus vivendi s komunistickým systémom, prispôbovali sa novým pomerom. Iba v čase politických kríz sa táto masa aktivizovala obyčajne na strane opozičných síl. Druhá skupina bola síce početne menšia v porovnaní s predchádzajúcou, no aj tak dosť výrazná. Podľa výskumov verejnej mienky sa jej veľkosť spravidla pohybovala medzi 20 a 30 % z celkového počtu dospelého obyvateľstva. Išlo zrejme väčšinou o ľudí postihnutých režimom, ktorí pri výskumoch verejnej mienky dali jednoznačne najavo svoj nesúhlas s komunistickou mocou a jej politikou. Práve z nej sa regrutovali aktívni odporcovia komunistického režimu.

---

²⁴² MURAŠKO, G. P. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.* Tom II 1949–1953. Moskva – Novosibirsk: Sibirskij chronograf 1998, s. 109.

²⁴³ V októbri 1948 30 % respondentov neverilo, že sa medzinárodné rozpory urovnajú mierovou cestou. SNA, f. PV-sekr., k. 83, výskum verejnej mienky č. 5.

Likvidace spolků a vytváření masových organizací po únoru 1948 (na příkladu českého Slezska)

Dušan Janák

Poúnorový politický systém „obrozené“ Národní fronty (NF) vydávaný za nový prvek pluralitní „lidové demokracie“ se opíral o totalitní sovětský model systému jedné strany,²⁴⁴ jemuž byla podřízena soustava státních orgánů a masových organizací plnících funkci „převodových pák“ Komunistické strany Československa (KSC).²⁴⁵ Likvidace či přeměna většiny dřívějších organizací, korporací a spolků na jedné straně, kvantitativní růst stávajících masových organizací a urychlené vytváření nových na straně druhé představovaly spojené procesy, jejichž výsledkem v polovině 50. let bylo vytvoření struktury tzv. dobrovolných společenských organizací a družstev v rámci NF a mimo ni stojících tzv. sdružení. Tyto procesy přitom byly v české historiografii zatím sledovány jen ojediněle či v rámci různých pojatých regionálních výzkumů, k nimž patřilo i zkoumání českého Slezska.²⁴⁶ Přitom nejde prioritně o sledování vývoje největších masových organizací, jako bylo Revoluční odborové hnutí (ROH), Československý svaz mládeže (ČSM) aj., zachyceného již – byť tendenčně – v normalizačních příručkách a přehledech.²⁴⁷ Spíše je třeba hledat odpovědi na otázky, kdy a jakými cestami byly likvidovány stávající spolky a zájmové organizace, jakým způsobem byly některé z nich jednotlivě i ve skupinách přetvářeny v organizace masové a jak vznikaly nové (skutečné či fiktivní) masové organizace. Vzhledem ke složitosti a rozsahu této problematiky si všimneme jen dvou dílčích otázek – na před se pokusíme nastínit legislativní změny odrážející uvedené procesy, pak ilustrovat likvidaci a přeměnu spolků a zájmových organizací na konkrétních příkladech z českého Slezska.

²⁴⁴ Text vznikl v rámci výzkumného záměr id. č. MSM 4781305905 „Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy“, řešeného na Slezské univerzitě v Opavě.

²⁴⁵ V případě stranického systému v Československu v letech 1948–1956 jako součásti Národní fronty se podle našeho názoru nejednalo o systém ideologické hegemonické strany, nýbrž stejně jako v dalších zemích sovětského bloku o variantu sovětského totalitního modelu jedné strany, který vznikl ve 20. letech. Blíže viz JANÁK, Dušan: Proměny politického systému v Československu 1945–1956. In: PETRUCIJOVÁ, Jelena – FEBER, Jaromír (eds.): *Člověk – dějiny – hodnoty III*. Sborník materiálů z mezinárodní vědecké konference. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Vysoká škola báňská a Technická univerzita Ostrava 2006, s. 223–227. Strukturu sovětského systému společenských organizací v normalizační apologetice NF popsal ŘEHŮREK, Milan: *Společenské organizace v Československu*. Praha: Svoboda 1975, s. 110–111.

²⁴⁶ Dosavadní literaturu k této problematice zachytil JANÁK, Dušan: K postavení a úloze Národní fronty v letech 1948–1954, rkp., s. 6–8.

²⁴⁷ Výběrový přehled viz např. JANÁK, Dušan: Politické strany a masové organizace na Ostravsku po únoru 1948. In: *Časopis Slezského zemského muzea* B2 (1991), s. 167–168.

Po únoru 1948 byl descendenční právní řád rozvrácen a vznikl chaotický stav, v němž život společnosti reguloval subjektivní voluntaristický výklad právních předpisů řídicí se nezákonnými politickými směrnicemi komunistického aparátu a v legislativě i judikatuře se prosadil princip tzv. třídního zákonodárství, který byl trvalým a hlavním zdrojem nezákonnosti. Existenci spolků, družstev, zájmových organizací i veřejnoprávních korporací s tzv. povinným členstvím upravovalo po druhé světové válce několik vrstev právních předpisů, počínaje spolkovým zákonem č. 134/1867 ř. z., přičemž v letech 1945–1948 se integrační snahy realizovaly třemi legislativními formami: prostřednictvím svazu spolků a organizací v případě Svazu brannosti, vytvořením nových veřejnoprávních korporací s tzv. povinným členstvím (jednotné svazy zemědělců v roce 1947 a rady družstev v létě 1948) a vytvořením ROH jako monopolní jednotné a masové odborové organizace korporativistického charakteru a s individuálním členstvím,²⁴⁸ když další pokusy komunistů v tomto směru u organizací dětí a mládeže, žen nebo tělovýchovy a sportu ztroskotaly.

Po únoru 1948 pokračovalo pouze vytváření jednotných masových organizací fungujících jako „převodové páky“ KSCČ, více než tři roky legislativně podložené jen vágní formulací čl. 4 odst. 3 Ústavy 9. května. Realizovaly se dřívější plány na sjednocení spolků a organizací žen, dětí a mládeže nebo tělovýchovných a sportovních organizací a klubů, připravoval se vznik dalších jednotných organizací (např. hasičů) atd. Pro řízení těchto procesů komunistickým aparátem, organizační změny i personální čistky bylo pohodlnější postupovat cestou nejmenšího odporu – napřed provést zamýšlené změny a teprve zpětně uvažovat o jejich legalizaci. V rozporu s platnou legislativou přitom byla řada spolků a organizací rozpuštěna či měla pozastavenou činnost, k jejich hromadné likvidaci však došlo až na základě zákona č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních, který na jaře 1950 začalo připravovat ministerstvo vnitra (MV) od května 1950 ve spolupráci s ministerstvem národní bezpečnosti (MNB).²⁴⁹

Zákon rozdělil existující spolky a organizace do čtyř kategorií. Na prvním místě to byly státem preferované a podporované jednotné organizace sdružené v Národní frontě a představující hlavní „převodové páky“ KSCČ. Šlo o masové organizace s celostátní působností, hierarchicky upořádané na principu demokratického centralismu, v nichž se zájmová činnost ocitla až na druhém místě za politickými úkoly, měla charakter povinných aktivit či se prakticky vytrácela. Taxativní výčet těchto „dobrovolných organizací“ byl uvedený v zákoně s tím, že MV za ně může prohlásit i další organizace či spolky vzniklé před 1. říjnem 1951, tj. dnem nabytí účinnosti zákona; zahrnoval však pouze tzv. jednotné organizace.²⁵⁰

²⁴⁸ Dekret prezidenta republiky ze dne 27. října 1945, č. 125 Sb., o zřízení Svazu brannosti. In: *SBÍRKA zákonů a nařízení republiky Československé*, r. 1945, částka 53, vydaná 15. listopadu 1945, s. 297. Zákon ze dne 11. května 1949, č. 138 Sb., jímž se zrušuje Svaz brannosti. Tamtéž, r. 1949, částka 43, vydaná 10. června 1949, s. 455. Zákon ze dne 16. května 1946, č. 144 Sb., o jednotné odborové organizaci. Tamtéž, r. 1946, částka 59, vydaná dne 24. června 1946, s. 1023–1025. Zákon ze dne 11. července 1947, č. 145 Sb., o organizaci zemědělců republiky Československé. Tamtéž, r. 1947, částka 67, vydaná 14. srpna 1947, s. 705–710. Zákon ze dne 21. července 1948, č. 187 Sb., o Ústřední radě družstev. Tamtéž, r. 1948, částka 67, vydaná dne 3. srpna 1948, s. 1328.

²⁴⁹ Zákon ze dne 12. července 1951, č. 68 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních. Tamtéž, r. 1948, částka 34, vydaná 30. července 1951, s. 215–216. K přípravám zákona srv. NA, f. Ústřední akční výbor Národní fronty (ÚAV NF), k. 101, provádění spolkové agendy – úprava ze 17. 6. 1950, č. j. 260/00-5-VB/3a.

²⁵⁰ Zákon ze dne 12. července 1951, č. 68 Sb. Tamtéž, r. 1951, s. 215. Dobrovolnými organizacemi podle zákona byly prohlášeny ROH, JSČZ a JZSR, Československý svaz mládeže (ČSM), Svaz československo-sovětského přátelství (SČSP), Československý svaz žen (ČSŽ), Československá obec sokolská (ČOS) a Československý Červený kříž (ČČK).

Druhou, početnější skupinu představovala různá „sdružení“, která se vytvářela na bázi konkrétních profesních či jiných zájmů, byla z nějakého důvodu režimu potřebná či aspoň jím tolerovaná. Tyto organizace nemusely mít masový charakter, organizační strukturu a úkoly však měly stejné jako organizace NF, jejímiž členy ze zákona nebyly, ale mohly se stát rozhodnutím MV. Protože zákon blíže nespécifikoval podmínky členství v NF, dělo se tak na základě rozhodnutí aparátu KSČ.

Třetí kategorii představovaly dřívější spolky, u nichž se předpokládalo buď včlenění do dobrovolné organizace, příp. „jiného subjektu“, nebo přeměna v tuto organizaci, přičemž do úvahy implicitně připadala jen forma sdružení. Konečně zde byla největší skupina spolků a organizací, které se nechtěly nebo jim nebylo umožněno přeměnit se či včlenit do některé z masových organizací či sdružení a byly tedy určeny k likvidaci.

Vznik dobrovolných organizací i další osudy dřívějších spolků konkretizovala prováděcí vyhláška ministra vnitra č. 320/1951 vydaná v I. díle Úředního listu (Ú. I. I) krátce před nabytím účinnosti zákona č. 68/1951 Sb.²⁵¹ Některé ze spolků vzniklých před 1. říjnem 1951, jejichž „poslání a strukturu“ byl režim ochoten akceptovat, mohly předložit ke schválení organizační řád a změnit se v dobrovolné organizace, další včlenit do organizace se stejnými úkoly nebo do „lidového družstva nebo jiného útvaru“ (např. náboženské spolky do „organizační složky náboženské společnosti“, podpůrné spolky do podpůrného fondu apod.), popř. se na ně přeměnit. Okresní národní výbor (ONV), jemuž spolek podle svého sídla podléhal, jej také mohl kdykoliv rozpustit a bez ohledu na stanovy rozhodnout, komu případně spolkový majetek.²⁵² Vyhláška tedy ponechávala rozhodnutí o přeměně, včlenění či likvidaci spolku na ONV, což umožnilo některým spolkům v 50. letech pasivně existovat ve stavu jakéhosi provizoria.²⁵³

Počátkem listopadu 1951 byl přijat zákon č. 92/1951 Sb., o branné výchově, kterou měl organizovat, řídit a kontrolovat státem nově zřízený svaz dobrovolných – Svaz pro spolupráci s armádou jako právnická osoba.²⁵⁴ Vzorem pro jeho vytvoření i běžně používaný zkratkový název Svazarm byl evidentně sovětský DOSAAF, podle něhož se novelou zákona o branné výchově č. 87/1952 Sb. v prosinci 1952 změnil v jednotnou masovou organizaci s individuálním členstvím, v jejímž rámci byly na přelomu let 1952–1953 sloučeny svazy a jednoty chovatelů holubů, letců, motoristů, radioamatérů a kynologů.²⁵⁵ Na podzim 1952 bylo samostatným zákonem č. 60/1952 Sb. upraveno postavení ČSČK jako dobrovolné organizace pod dozorem ministerstva zdravotnictví a současně jediné státem uznané a finančně podporované organizace Červeného kříže na území Československa.²⁵⁶

V prosinci téhož roku byla – vzhledem ke krachu komunistického plánu na sjednocení tělovýchovy a sportu pod hlavičkou Československé obce sokolské (ČOS, Sokol) – nově

²⁵¹ Vyhláška ministra vnitra ze dne 20. září 1951, č. 320, o dobrovolných organizacích a shromážděních. In: *ÚŘEDNÍ list republiky Československé* (Ú.L.), díl I. nařizovací, r. 1951, částka 105, vydaná 4. října 1951, s. 535–536. Na Slovensku byla tato vyhláška vydaná pod č. 348/1951 *ÚRADNĚHO vestníku slovenského* (Ú.v.).

²⁵² Tamtéž.

²⁵³ Mezi spolky, které 50. léta přežily díky své „faktické, či přesněji řečeno vnějškové nečinnosti“, patřil např. Historický klub; blíže viz JIROUŠEK, Bohumil: *Historický klub v letech 1945–1953*. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (eds.): *Věda v Československu v letech 1945–1953*. Praha: Karolinum 1999, s. 422.

²⁵⁴ Zákon ze dne 2. listopadu 1951, č. 92 Sb., o branné výchově. In: *SBÍRKA zákonů republiky Československé*, r. 1951, částka 47, vydaná 6. prosince 1951, s. 249.

²⁵⁵ Zákon ze dne 12. prosince 1952, č. 87. Sb., o reorganizaci branné výchovy. Tamtéž, r. 1952, částka 39, vydaná 23. prosince 1952, s. 367.

²⁵⁶ Zákon ze dne 30. října 1952, č. 60 Sb., o Československém Červeném kříži a o užívání znaku, odznaku a názvu Červeného kříže. Tamtéž, r. 1952, částka 34, vydaná 17. listopadu 1952, s. 278.

upravena i tato sféra, řízená a kontrolovaná od roku 1950 podle sovětského vzoru Státním výborem pro tělesnou výchovu a sport, resp. Slovenským výborem pro tělesnou výchovu a sport. Zákonem č. 71/1952 Sb., o organizaci tělesné výchovy a sportu, byly tyto vrcholné orgány „jednotného státního řízení a kontroly“ tělovýchovy a sportu v Československu, resp. na Slovensku, podřízeny vládě a Sboru pověřenců a řídily síť nižších výborů jako orgánů státní správy při národních výborech na úrovni krajů a okresů, výjimečně i MNV. Dosud jednotná ČOS byla rozdělena, tělovýchovné a sportovní organizace nadále měly působit hlavně při ROH, na učilištích, v ozbrojených silách a konečně na vesnici, kde je zastřešovala Tělovýchovná a sportovní organizace Sokol.²⁵⁷ Sovětský model přímého řízení a kontroly tělovýchovy a sportu státní správou byl modifikován až zákonem č. 68/1956 Sb., jímž byly tyto kompetence svěřeny „jediné dobrovolné tělovýchovné organizaci“, pozdějšímu Československému svazu tělesné výchovy.²⁵⁸

Poslední dobrovolnou masovou organizací zřízenou speciálním zákonem na jaře 1953 byl Československý svaz požární ochrany (ČSPO) ustavený zákonem č. 35/1953 Sb. namísto Československého svazu hasičstva (ČSH), jehož hlavním úkolem bylo „napomáhat“ státní správě v oblasti požární ochrany a prevence.²⁵⁹

Pro úplnost dodejme, že od podzimu 1951 vznikaly či zanikaly další dobrovolné organizace, aniž se to odrazilo v legislativní sféře – kupř. v listopadu 1951 vznikl Svaz protifašistických bojovníků (SPB), na jaře 1952 byl rozpuštěn JSČZ atd.²⁶⁰

Jestliže průběh legislativních změn je relativně snadno doložitelný, analýza likvidace a transformace spolkového života naráží na značné heuristické obtíže, patrně např. u likvidace osmi národních jednot a školských matic působících hlavně v pohraničí, které patřily mezi první zrušené spolky v českých zemích. Pro tři české spolky (Národní jednotu pošumavskou, Národní jednotu severočeskou a Ústřední matici školskou) i tři spolky moravské (Národní jednotu pro jihozápadní Moravu v Brně, Národní jednotu pro východní Moravu v Olomouci a Brněnskou matici školskou) vznikly krátce po únoru 1948 společné akční výbory Národní fronty (AV NF) v Praze a Brně, v nichž byli zastoupeni vlivní komunisté usilující o jejich zachování.²⁶¹

Podstatně jinak se vyvíjela situace v českém Slezsku, kde už počátkem března 1948 Krajský akční výbor NF (KAV NF) v Ostravě zastavil činnost protipolsky zaměřené Slezské matice osvěty lidové (dále jen SMOL), obnovené v roce 1945 jako český „národnostní obranný“ spolek na Těšínsku, a nařídil vyloučit jejího čelného představitele dr. Františka

²⁵⁷ Sovětský model organizace tělesné výchovy a sportu byl zaveden zákonem č. 187/1949 Sb., o státní péči o tělesnou výchovu a sport, vládním nařízením č. 39/1950 Sb., kterým se vydává organizační řád Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport, a zákonem Slovenské národní rady (SNR) č. 5/1950 Sb. SNR, o organizaci a složení Slovenského výboru pro tělesnou výchovu a sport. Citováno podle Zákona ze dne 12. prosince 1952, č. 71 Sb., o organizaci tělesné výchovy a sportu. In: *SBÍRKA zákonů republiky Československé*, r. 1952, částka 36, vydaná 17. prosince 1952, s. 327–329.

²⁵⁸ Zákon ze dne 20. prosince 1956, č. 68 Sb., o organizaci tělesné výchovy. Tamtéž, r. 1956, částka 36, vydaná 28. prosince 1956, s. 293–294.

²⁵⁹ Zákon ze dne 24. dubna 1953, č. 35 Sb., o státním požárním dozoru a požární ochraně. Tamtéž, r. 1953, částka 20, vydaná 12. května 1953, s. 201. Zákon ze dne 17. dubna 1958, č. 18 Sb., o požární ochraně. Tamtéž, r. 1958, částka 6, vydaná 30. dubna 1958, s. 21–22.

²⁶⁰ Blíže viz JANÁK, D.: *Politické strany*, s. 178.

²⁶¹ Např. Ústřední matici školskou v AV NF zastupoval mj. dr. Antonín Patejdl z ústředního sekretariátu KSČ, brněnští komunisté zase intervenovali 30. 3. 1948 v Ústředním akčním výboru NF za své spolky, jejichž zrušení označili za „ochuzení kulturního života na Moravě“. NA, f. ÚAV NF, k. 86, zpráva o jednání právního odboru ÚAV NF 16. 7. 1948, Návrh na likvidaci národních jednot a ÚMŠ.

Uhlíře, poslance a sekčního šéfa ministerstva školství z „obrozené“ národně socialistické strany.²⁶²

V komplikované situaci se nacházela i Matice Opavská v Opavě, jejíž činnost bezprostředně po únoru zastavena nebyla, mj. i proto, že někteří představitelé komunistického režimu (např. Zdeněk Nejedlý) uvažovali o možném politickém využití české slezské ideje. Nicméně tlaky na její ukončení rychle narůstaly, takže již 4. dubna 1948 rozhodla poslední valná hromada o „poněkud nejasném samorozpuštění“²⁶³ a převodu movitého majetku na Slezský studijní ústav v Opavě. Výmaz Matice Opavské ze spolkového katastru Jednotného národního výboru (JNV) v Opavě se uskutečnil již 7. srpna 1948, nicméně její likvidace byla ukončena až 28. února 1953. V jejím průběhu byl nemovitý majetek, tj. na dvě desítky domů a 16 pozemků, předán do vlastnictví československého státu, resp. „vykoupen“ bez náhrady. Peněžní prostředky ve výši 24 149 Kč připadly Slezskému studijnímu ústavu, který sídlil v jedné z opavských budov převedené ministerstvu školství věd a umění (MŠVÚ). Pro tehdejší právní stav je příznačné, že když příslušný referent podával počátkem března 1953 zprávu o skončení likvidace, v závěru upozorňoval na nutnost provést „pokud se tak ještě nestalo u tamního KNV [tj. krajského národního výboru – pozn. aut.] v Ostravě... definitivní výmaz ve spolkovém katastru“.²⁶⁴

O osudech zbývajících sedmi spolků se rozhodovalo v létě a na podzim 1948, kdy společný Akční výbor národních jednot a matic (AV NJaM) v Praze navrhl vytvoření nového spolku nazvaného Hraničářský ústav, předsednictvo ÚAV NF to však odmítlo a nařídilo jejich likvidaci. Za připomenutí stojí, že proti zřízení Hraničářského ústavu se vehementně postavili komunisté z expozitury Moravskoslezského Zemského národního výboru v Ostravě. Na schůzi rady 17. 9. 1948 osvětový referent František Cimmer charakterizoval tuto iniciativu jako: „...pokus o to, aby po únoru se opět staly Matice reakční baštou. Podařilo se zlikvidovati Matici opavskou, Slezská matice osvěty lidové odmítla likvidovati a krajský akční výbor ji přinutil k nečinnosti. Hned potom vznikl plán, aby se činnost matic obnovila.“ Rada pak jednomyslně zřízení ústavu odmítla a zaslala MV i dalším zainteresovaným ministerstvům zdůvodnění svého negativního stanoviska.²⁶⁵

Za počátek likvidace lze považovat schůzi AV NJaM 19. října 1948, na níž bylo pod dohledem členů ÚAV NF rozhodnuto „darovat“ všechny budovy používané pro účely školství v odhadované ceně 24 milionů Kčs státu. Skončila však teprve v březnu 1951 a stát při ní získal jmění ve výši 91,65 mil. korun. Dalších 27,31 mil. Kčs, z toho 17,12 milionů v hotovosti a zbytek v pohledávkách, získal ÚAV NF, který okamžitě použil 9 mil. Kčs na úhradu „rozpočtových schodků“ Kulturního svazu ukrajinských pracujících v Prešově a Kulturního spolku maďarských pracujících. Je příznačné, že současně užší předsednictvo ÚAV NF odmítlo požadavek KNV Olomouc na 2,25 mil. pro zařízení mateřských škol, jestli a družin odvolávající se na to, že Národní jednotu pro severovýchodní Moravu odevzdala majetek ve výši 7,51 mil. s tím, že nemovitosti v kraji zůstaly a financování

²⁶² JANÁK, Dušan – PROKOP, Radim – KROL, Jiří: Základní rysy vývoje československého Těšínska. In: BORÁK, Mečislav – GAWRECKI, Dan (eds.): *Nástin dějin Těšínska*. Praha – Ostrava: Výbor pro územní správu a národnosti České národní rady a Advertis 1992, s. 127. JIRÁSEK, Zdeněk: Česká Slezsko po roce 1945. Kulturní vývoj. In: GAWRECKI, D. a kol.: *Dějiny Českého Slezska*, s. 514.

²⁶³ JIRÁSEK, Z.: *České Slezsko*, s. 515.

²⁶⁴ Zemský archiv Opava (ZAO), f. Krajský národní výbor Ostrava (KNVOs), sign. 262, k. 2521, dopisy ONV v Opavě zaslané KNV – referát III v Ostravě 10. 3. 1952, zn. 262-29. 2. 1952-III, a 7. 3. 1953, zn. 262-5.3.1953-II/1.

²⁶⁵ NA, f. ÚAV NF, k. 86, zápisy z jednání právního odboru ÚAV NF z července – září 1948, zápis ze 78. schůze rady ZNV-expozitury v Ostravě 17. 9. 1948.

uvedených zařízení je záležitostí státního rozpočtu.²⁶⁶ Zánik národních jednot a matic byl poté oficiálně vyhlášen v Úředním listě II, č. 76 z 1. 4. 1951, i když ostravský KNV nařídil místní odbory Slezské matice osvěty lidové i Národní jednoty pro severovýchodní Moravu v okresech Místek, Karviná i Český Těšín z okresních spolkových katastrů vyškrtnout už v únoru 1949.²⁶⁷

Likvidace spolků a zájmových organizací probíhala v letech 1948–1949 dvojitým způsobem: řada z nich byla zrušena, stovky dalších přinuceny sloučit se v rámci velkých masových organizací, takže ztratily svou specifickou identitu. O jejich osudech přitom rozhodovaly často bizarní důvody – kupř. Ústřední svaz chovatelů poštovních holubů byl již počátkem srpna 1948 označen za „reakční organizaci“, protože „chov holubů je nákladný“.²⁶⁸ Jednotný, ústředně řízený postup při likvidaci spolků však podle našeho názoru v tomto období neexistoval.

Situace se začala měnit až na přelomu let 1949–1950. Po řadě jednání byly spolkové záležitosti převedeny pod dohledem MV na KNV a ONV, přičemž AV NF zůstávala konzultativní a poradenská funkce. Ve spolkových záležitostech se mělo využít praktik krajského velitelství Národní bezpečnosti (KV NB) při Ústředním národním výboru (ÚNV) v Praze. To si pořídilo statistické přehledy o činnosti spolků od února 1948, a poté se mu: „...politickou prací mezi spolky, které nevyvíjejí činnost, nebo jejichž činnost neodpovídá dnešní době... podařilo během půl roku odbourat [tj. přinutit k „dobrovolnému“ rozchodu nebo zapojení do některé masové organizace – pozn. aut.] přes tři sta přebytečných a nevyhovujících spolků.“²⁶⁹

V květnu 1950 byly spolky rozděleny do dvou kategorií. První tvořily tzv. vzorné spolky, tj. devět masových organizací, Ústřední jednota invalidů a Vědecká společnost čs. lékařů J. E. Purkyně, k nimž měly po schválení nových stanov přibýt čtyři chovatelské a pěstitelské jednoty, jejichž činnost měla být všemožně podporována. Do druhé skupiny patřily „ostatní spolky, které nejen, že neplní žádný budovatelský úkol, nýbrž i často těmto úkolům stojí v cestě“, u nichž vedle administrativních překážek byla uplatněna i další represivní opatření (výměna funkcionářů, sloučení s jiným spolkem, tj. především masovou organizací, zastavení činnosti, rozpuštění atd.). Rozhodující slovo při zařazování spolků, prověřování funkcionářů a zvolení postupů vůči nim přitom měly příslušné orgány a velitelství Státní bezpečnosti (StB).²⁷⁰

V souvislosti s likvidací spolků byl uveden i orientační výčet tzv. osvětových spolků, z nichž většina měla být zařazena do stávajících masových organizací. Spolky hádankářů, křížovkářů a rodáků však neměly být nově povolovány a stávající likvidovány jako zcela nepotřebné. Otazníky zůstávaly i nad existencí odboček Matice slovenské a Česko-slovenské společnosti v českých zemích.²⁷¹ Pokyny MV k provádění spolkové agendy ze 17. června upřesňovaly, že do první skupiny patří vedle celostátních masových organizací spolky

²⁶⁶ Tamtéž, korespondence AV NJaM v Praze o likvidaci národních jednot a matic z 5.–9. 4. 1949 a 22. 8. 1949; Ústřední výbor NF (ÚV NF), k. 4, zpráva o likvidaci národních jednot a matic pro užší předsednictvo ÚAV NF z 27. 3. 1951.

²⁶⁷ ZAO, f. KNVOs, inv. č. 262, k. 356, oběžník MV Národní matice a jednoty – likvidace z 7. 6. 1951, č. j. 260.1-5/6-51-II/2, a hlášení ONV z Ostravského kraje.

²⁶⁸ NA, f. ÚAV NF, k. 101, zápisy z porad a zprávy právního odboru ÚAV NF z června – září 1948.

²⁶⁹ NA, f. ÚAV NF, k. 92, sl. 2/1, návrh na další postup u spolků zpracovaný organizační komisí ÚAV NF pro prezidium ÚAV NF 10. 2. 1950; k. 101, návrh generálního sekretariátu ÚAV NF na další postup v otázce spolků zasláný 10. 5. 1950 sekretariátu ÚV KSČ, č. 10623/50-Lo/re (citace).

²⁷⁰ Tamtéž, k. 101, návrh ministerstva vnitra na některá opatření spolkové činnosti do vyjití spolkového zákona z května 1950.

²⁷¹ Tamtéž.

jim podobné (hasičské spolky, Automotoklub, Aeroklub apod.), i některé další, do druhé skupiny „nejrůznější spolky náboženské, podpůrné, vzdělávací apod.“²⁷²

Od 1. září 1950 začala celostátní „revize spolků“ řízená oddělením II/2 MV. Kritéria přístupu a postup při likvidaci spolků rozdělených – s výjimkou masových organizací – do 17 skupin měla sjednotit v polovině listopadu pracovní konference spolkových referentů z českých krajů a ze slovenského pověřenectva vnitř. Napřed se měly spolkové katastry „očistit“ od spolků, které nevyvíjely žádnou činnost nebo šlo o činnost „závadnou“, a pak přistoupit ke slučování jednotlivých spolků a jejich „začleňování“ do masových organizací. Při likvidaci měly být využity především akční výbory NE, pokud ve spolcích ještě existovaly. Rozhodnutí řádných valných hromad o ukončení činnosti se naopak měla zkoumat, v případě pochybností – zejména při nakládání s majetkem – nepřijmout a k likvidaci spolku zřídit národní správu podle dekretu prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., kterou již dříve vytvářela ve spolcích různá ministerstva. Byla také avizována změna směrnic MV ze srpna 1949, podle níž spolkové záležitosti spadaly výlučně do kompetence národních výborů, které se již neměly obracet na AV NE, nýbrž rozhodovat samostatně.²⁷³

Podle statistických přehledů ONV existovalo při zahájení tzv. revize spolků k 1. 9. 1950 v českých zemích téměř 50 tisíc spolků,²⁷⁴ ovšem včetně odboček masových organizací jako byly organizace ČSM, SČSP či sokolské jednoty. Kolik z nich bylo likvidováno do přijetí zákona č. 68/1951 Sb. lze jen odhadovat, podle některých pramenů však mohlo jít řádově o 10–20 %.²⁷⁵

V Ostravském kraji, kam tehdy patřila většina území Českého Slezska i přilehlých oblastí severní Moravy,²⁷⁶ bylo podle údajů ze srpna 1952 k 1. 9. 1950 zapsáno ve spolkových katastrech 2981 spolků, z toho 922 samostatných a 2059 odboček a poboček ústředních spolků, přesněji řečeno „dobrovolných organizací“ (ČSM, SČSP, Sokol aj.).²⁷⁷ Podle údajů z jednotlivých okresů k 1. 6. 1951, kdy MV prověřovalo postup tzv. revize spolků, však ve spolkových katastrech zůstávalo zapsáno 2846 spolků, z toho 1909 „organizačních složek masových a dalších organizací“, přestože od 1. 9. 1950 bylo údajně zlikvidováno 577 spolků, tj. 16,9 % z celkového počtu 3423 spolků.²⁷⁸

²⁷² Tamtéž, provádění spolkové agendy – úprava ze 17. 6. 1950, č. MV 260/00-5VB/3a.

²⁷³ ZAO, f. KNVOs, inv. č. 262, k. 2521, zápis o poradě spolkových referentů KNV na MV 17. 11. 1950 – rozeslání z 30. 11. 1950, č. MV 260/00-67-1950-II/2.

²⁷⁴ Podle pozdějších údajů ze září 1952 existovalo tehdy v českých zemích 48 811, na Slovensku 13 323 a v Československu celkem 63 134 spolků. Tamtéž, inv. č. 262, k. 2521, zápis z porady pracovníků KNV v agendě dobrovolných organizací z 27. 11. 1952, zn. MV II/2-260.0-29/12-1952.

²⁷⁵ JANÁK, D.: Politické strany, s. 179.

²⁷⁶ Prameny k celému historickému území Českého Slezska po roce 1945 neexistují, ale údaje za Ostravský kraj, který se po reorganizaci teritoriálního a správního členění Československa počátkem roku 1949 tomuto území nejvíce blížil, pro ilustraci probíhajících procesů dostačují. Blíže viz JIRÁSEK, Z.: České Slezsko, s. 409–415.

²⁷⁷ ZAO, f. KNVOs, k. 2521, oběžník KNV Ostrava Provádění zákona č. 68/1951 Sb. o dobrovolných organizacích a shromážděních – zpráva z 23. 8. 1952, č. III/1-262-20.VIII/1952/Vá, a příložené přehledy z ONV.

²⁷⁸ Podle pokynů MV ze 6. 6. 1951 se jako součásti organizací odpovídajících „novému typu společenských sdružení“ měly vykazovat organizační složky ČSM, SČSP, ČSŽ (pokud již byly zapsány v katastrech, protože Svaz čs. žen neměl ještě vydané stanovy), ČOS, ČČK, SBS, JSCZ a pěti jednot do něj začleňovaných (Jednoty chovatelů drobného zvířectva, Jednoty zahrádkářů, Kynologické jednoty, Jednoty rybářů, Jednoty včelařů), Československého svazu hasičstva (ČSH), Automotoklubu a Aeroklubu; až do další úpravy i České katolické charity (ne však tzv. farní charity), Ústřední jednoty čs. invalidů, Družiny čs. válečných poškozenců, Ústředního svazu chovatelů poštovních holubů a Veleobce sdružených obcí baráčníků. Místní a závodní skupiny ROH byly od března 1950 oficiálně vyškrtuty ze spolkových katastrů, takže se neměly vykazovat, přesto je např. ONV Vítkov uváděl. ZAO, KNVOs, inv. č. 262, k. 356, oběžník MV Revize spolků a jejich činnosti – statistické hlášení ze 6. 6. 1951, č. j. 260.5-4/6-51-II/2, a hlášení z ONV, č. j. 262-Sk-

Rozdílný počet spolků v letech 1950 a 1951 je podle našeho názoru důsledkem jednak chaosu v evidenci, jednak namnoze libovolného zařazování poboček a odboček masových organizací spolkovými referenty v okresech mezi spolky. Z orientačního srovnání údajů je zřejmé, že ve čtyřech z jedenácti okresů vykazovali v roce 1951 vyšší nebo zhruba stejný počet spolků zapsaných v katastrech ONV, než jich podle údaje z roku 1952 mělo být v roce 1950. Např. v okrese Frenštát p. R. mělo být k 1. 9. 1950 zapsáno jen 24 spolků, i když od tohoto data do 1.6.1951 bylo údajně 80 spolků likvidováno a 126 zůstávalo nadále zapsáno, opavský ONV vykazoval k 1.9.1950 jen 289 spolků, zatímco k 1.6.1951 jich mělo existovat 338 a dalších 28 bylo od září 1950 zlikvidováno atd.²⁷⁹

Z uvedených údajů je zřejmé, že do června 1951 byla zrušena a vyškrtuta ze spolkových katastrů maximálně pětina spolků. Rozhodující fází tzv. revize spolků představuje až následující období do poloviny srpna 1952, přičemž patrně likvidace spolků v masivním měřítku začala teprve po vydání zákona č. 68/1951 Sb. a příslušné prováděcí vyhlášky. Vyjdeme-li ze souhrnných údajů uváděných na poradě MV 27. 11. 1952, pak k 15.8.1952 zůstalo v českých zemích ze 49 811 spolků vykazovaných k 1. 9. 1950 jen 7651, tj. 15,4 %, na Slovensku z 13 323 jen 984, tj. 7,4 % a v ČSR z 63 134 jen 8635, tj. 13,7 %, přičemž jen asi třetinu z nich tvořily spolky samostatné; zbytek byly spolky pobočné, které automaticky zanikaly se zánikem ústředního spolku.²⁸⁰

Zhruba třetinu spolků v celostátním měřítku, tj. asi tři tisíce, tvořily zemědělské a chovatelské jednoty (rybáři, včelaři, chovatelé drobného zvířectva a zahrádkáři) přiřčené k JSČZ, který byl zrušen. Od 1. ledna 1953 měly tvořit „zájmové skupiny“ při zemědělských referátech národních výborů, na které přecházel jejich majetek, a řídit je měla soustava okresních a krajských poradních sborů v čele s Ústředním poradním sborem ministerstva zemědělství. Další početnou skupinu tvořily spolky či pobočky Ústředního svazu chovatelů poštovních holubů, Kynologické jednoty a dobrovolných svazů lidového motorismu (dříve Autoklub) a letectví (dříve Aeroklub), které se měly stát organizacemi Svazarmu, jehož kolektivními členy dosud byly. Stejný osud potkal Svaz radioamatérů vysílačů, zrušený již jednou v roce 1949 „včleněním“ do ROH, jehož členové se ale „suchou cestou osamostatnili, vystupovali samostatně a obnovili si svoje ústředí a pobočné spolky“. V krajských výkazech také figurovala část spolků, především hasičských, sportovních a tělovýchovných, které se již staly součástí dobrovolných organizací.²⁸¹

Na poradě byla také připomenuta likvidace či zánik některých dobrovolných organizací (JSČZ, ČSŽ) i připravované změny v Sokole i dalších organizacích, jejichž výsledkem měly být „dobrovolné organizace bez složek, dále organizace, kde jsou samostatné nebo vnitřní složky...“. Nová evidence dobrovolných organizací a sdružení proto měla být zavedena až po provedení avizovaných změn.²⁸²

Z uvedených souhrnných celostátních či krajských čísel nelze zjistit přesný podíl spolků včleněných do dobrovolných organizací převedených do družstev, státních, podnikových aj. zařízení nebo rozpuštěných či jinak zlikvidovaných, což ale platí i o přehledech

---

1951/404. Údaje k 15. 8. 1952 tamtéž, k. 2521, oběžník MV Provádění zákona č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních z 18. 8. 1952, č. j. 260.5-14/8-1952, oběžník KNV Ostrava Provádění zákona č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních – zpráva z 23. 8. 1952, č. III/1-262-20.VIII/1952/Vá, a přiložené přehledy z ONV.

²⁷⁹ Tamtéž.

²⁸⁰ Tamtéž, inv. č. 262, k. 2521, zápis z porady pracovníků KNV v agendě dobrovolných organizací z 27. 11. 1952, zn. MV II/2-260.0-29/12-1952.

²⁸¹ Tamtéž, k. 2521, zápis z porady pracovníků KNV v agendě dobrovolných organizací 27. 11. 1952 na MV z 30. 12. 1952, zn. II/2-260.0-29/12-1952, s. 1–5 (citace s. 5).

²⁸² Tamtéž, s. 9.

ONV. Podle MV zůstalo k 15. 8. 1952 v Ostravském kraji 648 spolků, tj. 21,7% ze stavu k 1. 9. 1950, statistiky z okresů uvádějí 638 spolků, tj. 21,4 %.²⁸³

Rozdíly v počtech evidovaných spolků nemají vzhledem k nepřesnostem v metodice vykazování i její aplikaci větší význam, zajímavější je relativně vyšší podíl nadále existujících spolků.

Téměř třetina zbývajících spolků přitom patřila do skupiny 213 „různých spolků“, v níž figurovala např. i necelá stovka poboček Polského kulturně-osvětového svazu (*Polski Związek Kulturalno-Oświatowy*, PZKO) prohlášeného následně v květnu 1953 dobrovolnou organizací. Další polské spolky, existující dříve v rámci Polské rady Sokola či polských sekcí ČSM – Sdružení polské mládeže (*Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej*, SMP) v okresech Karviná a Český Těšín, byly v rámci boje s tzv. cieslarovštinou od ledna do dubna 1952 začleněny do Sokola a ČSM, resp. v případě harcerských skupin na polských školách do Pionýrské organizace ČSM.²⁸⁴

Další třetinu spolků existujících k 15. 8. 1952 představovalo 2381 místních a okresních spolků a poboček chovatelských a pěstitelských jednot, o jejichž další existenci se nepochybovalo, přibližně pětinu tvořily spolky náboženské, charitativní, podpůrné a pohřební a mezi zbývajícimi představovalo větší skupiny jen 14 „ochotnických, čtenářských a zábavních“ a 13 „sportovních, tělovýchovných a turistických“ spolků.²⁸⁵

Likvidace spolků v českém Slezsku byla dokončena v roce 1953, i když na jeho konci ve spolkových katastrech ONV Ostravského kraje zůstávalo stále 259 spolků. Z nich však bylo 129 chovatelských a pěstitelských, pro které se stále hledala vhodná organizační forma, 27 poboček chovatelů poštovních holubů převedených již do Svazarmu a 59 poboček PZKO, který byl již rovněž dobrovolnou organizací. Fakticky tak na Ostravsku zůstalo jen 46 spolků, z nichž asi čtvrtina byla už vyzvána k likvidaci a o rozpuštění či převedení dalších se jednalo.²⁸⁶

Vytváření struktury tzv. dobrovolných společenských organizací a družstev v rámci NF a mimo ni stojících tzv. sdružení se kryje se zrušením či přeměnou většiny dřívějších organizací, korporací a spolků a urychleným vytvářením nových masových organizací na přelomu 40. a 50. let. V rozporu s platnou legislativou přitom byla řada spolků a organizací rozpuštěna či měla zastavenou činnost, k jejich hromadné likvidaci však došlo až na základě zákona č. 68/1951 Sb. a prováděcí vyhlášky MV č. 320/1951 Ú. I. I., které

²⁸³ Tamtéž, oběžník KNV Ostrava Provádění zákona č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních – zpráva z 23. 8. 1952, č. III/1-262-20.VIII/1952/Vá, a příložené přehledy z ONV.

²⁸⁴ Tamtéž. Dále srv. PLÁČKOVÁ, Magda: Zneužití tzv. cieslarovštiny na cestě k „začleňování“ polských spolků do komunistického politického systému na počátku 50. let. In: *Vlastivědné listy* 1 (1996), s. 10–12. Dobovým termínem „cieslarovština“ nebo též „polský buržoazní nacionalismus“ se označovaly požadavky na řešení problematiky polské národnostní menšiny na Těšínsku, s nimiž v roce 1950 vystoupil člen byra krajského výboru KSČ v Ostravě, předseda okresního výboru KSČ a místopředseda ONV v Českém Těšíně Paweł Ciešlar, vyloučený počátkem roku 1952 z KSČ i veřejného života.

²⁸⁵ V kraji bylo 179 poboček jednot a sdružení, začleněných předtím do JSČZ a 59 poboček Ústředního svazu chovatelů poštovních holubů. Dále zde působilo 30 náboženských 51 „dobročinných a humánních“, 4 pohřební a 45 podpůrných spolků. ZAO, KNVOs, k. 2521, oběžník KNV Provádění zákona č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních – zpráva z 23. 8. 1952, č. III/1-262-20.VIII/1952/Vá, a příložené přehledy z ONV.

²⁸⁶ Šlo o 2 náboženské, 5 charitativních, 14 podpůrných, 1 pohřební, 2 obchodní a živnostenské (Ostravské trhy a Vodohospodářský svaz v Ostravě), 2 umělecké a vědecké (Sdružení umělců Slezska v Opavě a Přírodovědeckou společnost v Ostravě), 1 spolek šachistů v Ostravě a 19 různých spolků včetně společností pro kulturní styky s Polskem a Bulharskem. Tamtéž, inv. č. 262, k. 356, zprávy ONV z oboru spolkové agendy, hlášení o dokončení likvidace bývalých spolků aj. z let 1953–1954.

spolu se zákony o ROH a o družstvech i novými zákony o dalších masových organizacích vydanými do jara 1953 vytvářely právní podklad pro existenci organizací NF až do počátku 60. let.

Od února 1948 do podzimu 1949 byly jednak likvidovány spolky i organizace, které stály v opozici vůči KSČ nebo byly považovány za nepřátelské „lidově demokratickému“ režimu, jednak prostřednictvím různě intenzivních personálních čistek, nuceného slučování a centralizace vytvářeny největší masové organizace, které měly spolu s ROH zajišťovat kontrolu a indoktrinaci obyvatelstva.

Následující etapa od přelomu let 1949/1950 do pozdního léta 1951 přinesla centrálně řízenou likvidaci minimálně desetiny existujících spolků a vytváření dalších masových organizací, namnoze ovšem s problematickými výsledky.

Drtivá většina dřívějších spolků byla zrušena od podzimu 1951 do srpna 1952, kdy v jednotlivých krajích zůstala zhruba desetina až pětina spolků, jejichž likvidace byla v podstatě ukončena v roce 1953 stejně jako konstituování základní sítě masových organizací tvořících NF; nejasné znění prováděcí vyhlášky k zákonu č. 68/1951 Sb. umožnilo některým spolkům dále existovat ve stavu jakéhosi provizoria. Specifickou záležitostí závěrečné etapy v Českém Slezsku byla likvidace samostatných polských spolků na Těšínsku a přeměna PZKO v dobrovolnou organizaci NF.

V

Veřejný prostor, kultura, věda a školství

Resumé

Dovršení národní a demokratické revoluce roku 1945, jak KSČ označovala únorové události, provázelo prosazování nového pojetí společenských a kulturních fenoménů, jejichž ideální obraz nový režim předkládal společnosti jako příklad hodný následování. V centru pozornosti přirozeně stála reprezentace nového člověka (a nové ženy) jako ústředních aktérů revoluční kultury. Formování socialistické společnosti nalézalo vzory v sovětském Rusku po bolševické revoluci i v dobovém prostředí sovětské společnosti. Politické poměry, které byly v občanské společnosti vyhrazeny veřejnému životu, získávaly intimní, emocionální nebo genderové významy péče, lásky a bratrství, a naopak privátní emociální sféra se stávala věcí veřejnou, angažovanou a politickou. Projekt společenské rovnosti provázelo kýžené odstraňování odcizení z manuální práce, elitní „vysoká“ kultura byla proletarizována. Byla zrozena „nová socialistická žena“ budující nový společenský řád, v níž se ideálně snoubila pracovnice, uvědomělá občanka a matka. V pocítované „revolučnosti“ doby relativně nepočetná skupina, která přijala základy protikapitalistické kritiky, za několik let rozbila po desetiletí vytvářenou občanskou společnost. Radikální rozchod se „starým“ vyvolával nesmírná očekávání „nového“ budoucího. Předpovědi historického materialismu nacházely takřka své celospolečenské naplnění, mobilizovaly celé společnosti. Mocenské diskurzy zredukovaly mnohost aktérů meziválečné doby na několik zavrženíhodných tříd, které měly být jako nositelky občanských životních světů poraženy. Na těchto prezentovaných symbolech socialistického člověka se většina společnosti měla sjednotit a integrovat do nového – socialistického – řádu.¹

Socialistický člověk měl být od roku 1949 formován mj. v projektu Rok stranického školení (RSS). Od straníků se očekávalo, že se naučí základům marxismu-leninismu, aby mohl dobře rozumět mezinárodnímu dění, vnitropolitické situaci, hospodářským otázkám a v neposlední řadě zlepšit svoji stranickou činnost. Hlavním cílem RSS bylo uspíšit

¹ DAVID-FOX, Michael: *Revolution of the Mind*. Higher learning among the bolsheviks, 1918–1929. Ithaca and London: Cornell University Press 1997; KOSIŃSKI, Krzysztof: *O nowa mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945–1956*. Warszawa: Trio 2000; JANÁČEK, Pavel: *Literární brak*. Operace vyloučení, operace nahrazení 1938–1951. Brno: Host 2004; MUSILOVÁ, Dana: *Z ženského pohledu*. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění československé republiky 1918–1939. České Budějovice: Bohumír Němec – Věduta 2007; BUREŠOVÁ, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého 2001; ENGEL, A. Barbara: *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge: CUP 2004.

vybudování socialismu a posléze komunismu jako jediných možných konceptů, jež mohou zajistit lidstvu pokrok a blahobyť. Stranický školní rok byl rozdělen do měsíčních centrálně stanovovaných témat a jeho pevnou součástí bylo i domácí večerní samostudium politické literatury. Přestože byl proklamativně označován za dobrovolný, účast byla kontrolována a přihlíželo se k ní při stranických prověrkách. Ambiciózní projekt, jenž probíhal celá 50. léta (obnovený důraz na něj byl kladen po „velké zkoušce stranické uvědomělosti“ související s průběhem XX. sjezdu KSSS), však naplňoval své cíle jen zčásti pro formální přístup většiny členů KSČ.

Nedílnou součástí dobové indoktrinace komunistickou propagandou (a fungování nového režimu) se stal tisk a vytvoření cenzurních a informačních bariér, jimiž mělo být zamezeno pronikání nezávislých, tj. státem nekontrolovaných zpráv a stanovisek. Informační izolovanost od západního světa se po únoru rychle prohlubovala a podporovala obraz bipolárního rozdělení Evropy a světa. Záměrem bylo vytvořit takový stav, aby režim mohl manipulovat jednotlivci i společenskými skupinami. Konstituování bariér a blokad spočívalo v zatajování, zkreslování a dezinformacích o politickém, hospodářsko-sociálním, kulturním a vědeckém vývoji nejen v západních zemích, ale i v rámci sovětského bloku, resp. uvnitř lidově demokratických států. Zvláštní pozornost věnoval komunistický režim omezení a ukončení činnosti západních informačních center v Praze a Bratislavě. Podnět k vykonstruovanému obvinění západních konzulátů z nepřátelské činnosti vůči Československu, vyšel ze sovětského oddělení propagandy v roce 1949 a eskaloval po Státní bezpečností zrežírované Akce Monaco proti francouzskému velvyslanectví v Bratislavě. Soudní proces s pracovníky konzulátu v roce 1951 způsobil uzavření nejen francouzského, ale i dalších západních konzulátů a kulturních center v obou metropolích. Na informační izolovanosti se podílela také cenzura médií, listovní cenzura a vyloučení osobních kontaktů občanů se zastupitelskými úřady. Československá tisková kancelář se po usnesení prvního sjezdu československých novinářů v roce 1949 stala monopolním příjemcem a zároveň distributorem domácích i zahraničních informací pro všechny deníky a periodika. Hlavní správě tiskového dozoru, zřízené vládním usnesením v roce 1953, podléhaly kontrole postupně všechny deníky, ale i informace šířené slovem či obrazem. Bez souhlasu jejího příslušného pracovníka nesměly být články, knihy, divadelní hra, film, rozhlasový pořad a další díla předložena veřejnosti. Komunistický režim stál také před problémem zamezit šíření rozhlasového vysílání západních stanic do Československa, jež se jako významný informační faktor ukázal mj. v souvislosti s XX. sjezdem KSSS. Celý blokační systém, který si vyžádal stamilionové náklady, byl budován v koordinaci se Sovětským svazem, Polskem a Maďarskem (Akce R-405) a byl dokončen v roce 1959.²

Významné téma pro komunistickou stranu a vztah mezi společností a mocí obecně představovalo náboženství. V tomto ohledu se stala specifickou především situace na Slovensku, kde církevní politika byla nucena reagovat na existenci klerikálního slovenského státu a na důsledky, které slovenská společnost za druhé světové války prodělala. Slovenská inteligence, tradičně vtahovaná do služeb politiky, byla polarizována. Na jedné straně stáli ti, kteří se zkompromitovali aktivní účastí na kulturní politice slovenského státu a museli ustoupit bloku demokratických a protifašistických sil, jejichž úsilím nebylo na Slovensko na konci války pohlíženo jako na jeden z poražených německých

² KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha: Libri 2004; FIDELIUS, Petr: *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda 1998; MICHÁLEK, Slavomír: *Prípád Oatis*. Československý komunistický režim verus dopisovateľ Associated Press. Bratislava: ÚPN 2005.

satelitů. Nově konstituovaná Slovenská národní rada již v roce 1944 jednomyslně schválila etatizaci školství a omezení výuky náboženství a vzdělávání se dostalo do centra zápasu o moc. Toto první vítězství komunistů, jímž se podařilo zbavit významného a silného ideologického nepřítele a konkurenta, vytlačilo náboženství na okraj slovenského školského vlivu a nezměnilo to již ani aktivní působení slovenské Demokratické strany za návrat ztracených pozic církve po volbách 1946. Naopak, i další kulturní a veřejnosti sloužící instituce (divadla, kina, film) podléhaly procesu institucionalizace, socializace a ideologizace, často podpořenému obviněními z kolaborantských postojů za války. (Tyto tendence byly společné v obou národních komunitách.) Po únoru tlak na náboženské prostředí zesílil a neúspěch komunistického projektu na vytvoření národní a prorežimní církve (tzv. Katolická akce) vystřídal politické procesy s církevními představiteli. V evangelickém prostředí se projevovaly určité tendence sbližování mezi evangelíky a KSČ na půdorysu podpory konceptu sociální rovnosti rezonujícím v počátečním období poválečné společenské rekonstrukce, mj. pod výrazným vlivem Josefa Lukla Hromádky. V tomto ohledu navazovaly na vývoj v 30. letech a za okupace (Akademická YMCA, odbojová organizace Předvoj). V 50. letech se naopak vyjevily základní modalita progresivního odcizení: nedůvěra představitelů státní správy vůči farářům, bojovné ateistické kampaně, vliv kolektivizace na vesnici i změna církevní politiky na centrální úrovni po roce 1957 v rámci programu dovršení kulturní revoluce v Československu. Příklady z lokálního kontextu a zajímavá osobní svědectví ovšem dokládají stálou existenci manévrovacích prostorů, možností vyjednávání a ovlivňování limitů diktatury i v pro křesťany nepříznivém období přelomu 50. a 60. let.³

Kulturní politika KSČ úspěšně podchytila všechny sociální a kulturní momenty, které v poválečné společnosti rezonovaly, především hledání sociálně spravedlivějšího modelu evropských demokracií, v jejichž předválečné krizi byla obecně spatřována příčina světového válečného konfliktu. Koncept, který nabízela KSČ, tj. budování socialismu, zasahoval významně i do sféry vědy a kultury. Komunisté prostřednictvím kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ a za podpory klíčových osob ve vládních funkcích (Kopecký, Nejedlý) předkládali veřejnosti ideologii „nového Československa“, v němž měly „staré“ politické a kulturní proudy předválečné buržoazní republiky (liberalismus, modernismus, individualismus) ustoupit nově ceněným hodnotám (sounáležitost s lidem, národem, slovanstvím). Šíření kulturně politického a ideologického programu KSČ se opíralo o stranický tisk a propagaci marxismu-leninismu prostřednictvím edic Malé a Velké knihovny marxismu-leninismu založených v roce 1945 či činnosti Socialistické akademie obnovené 1946. Komunistický program tzv. demokratizace vědy a kultury ovlivnil i vývoj obnovovaného vysokého školství. Volba rektora Univerzity Karlovy pro akademický rok 1947/1948 prof. Karla Engliše, ministra financí několika předmnichovských vlád a bývalého guvernéra Národní banky, jež byla odrazem odlihu levicových revolučních nálad ve studentském hnutí na českých vysokých školách, podnítila ostré útoky komunistických představitelů proti zvolenému rektorovi, proti současnému vedení ministerstva školství i proti nekomunistickým vysokoškolákům. Politická krize v únoru 1948 a činnost akčních výborů Národní fronty uskutečňující cíl završování revolučních přeměn na vysokých školách vyvrcholily shodou okolností

³ KAPLAN, Karel: *K politickým procesům v Československu 1948–1954*. Sešity ÚSD 15. Praha: ÚSD 1994; VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*. Praha: Prostor 2005; ŠIMSOVÁ, Milena (ed.): *Prošli jsme v jeho síle*. Evangelici v čase druhé světové války. Praha: Kalich 2003; LUKÁŠOVÁ, Věra – SCHILLEROVÁ, Hana (eds.): *Ženy z fary*. Praha: Kalich 2006.

v době oslav šestistého výročí založení Karlovy univerzity. Sjezd národní kultury, uspořádaný krátce po únorovém převratu, měl prezentovat před veřejností jednotnou vůli kulturních a vědeckých pracovníků podílet se na konstituování nové kultury postavené na principech stranickosti, ideovosti, lidovosti a demokratičnosti. Její povinnosti a závazky, cíle i formy dostávaly postupně konkrétní kontury jediné akceptované metody umělecké tvorby – socialistického realismu. Zásadní změny v řízení škol a obsahové transformaci školské výuky proběhly na základě školských reforem (školský zákon z roku 1948 a 1953, zákon o vysokých školách z roku 1950), které měly dovršit „vítězství dělnické třídy“ i v sociální a politické skladbě budoucí inteligence. Také vědecký výzkum byl centralizován do jednotné vědecké instituce – Československé akademie věd –, k jejímž hlavním úkolům patřilo převedení vědy na teoreticko-metodologický základ marxismu-leninismu. Nová věda a kultura se měly zapojit do budování komunismu, k němuž „historickou cestu“ ukázal Sovětský svaz.⁴

(eds.)

---

⁴ MACURA, Jiří: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha: Academia 2008; VENCLOVSKÝ, František: *Karel Engliš*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana Brno a Moravské zemské muzeum Brno. Boskovice: Albert 1993; ZILYNSKÁ, Blanka – ŠVOBODNÝ, Petr (eds.): *Věda v Československu v letech 1945–1953*. Praha: Karolinum 1999; KOSTLÁN, Antonín – BARVÍKOVÁ, Hana (eds.): *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: VCDV 2000; MORKES, František: *Kapitoly o školství, o ministerstvu a jeho představitelích (období let 1848–2001)*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského 2002.

Revoluční kultura, reprezentace nového člověka a proměna panství v pounorovém Československu a sovětském Rusku

Zdeněk Nebřenský

„Čím blíže jsme k socialismu, tím důrazněji se ukazuje, že k jeho uskutečnění nestačí pouze změna hospodářských poměrů, že k jeho uskutečnění je třeba změnit také člověka.“⁵

Některé významy, které dominovaly mocenskému diskurzu ve střední Evropě po druhé světové válce, odpovídaly významům, které produkovala revoluční kultura v sovětském Rusku po říjnových událostech v roce 1917.⁶ V novém společenském řádu měly být zmírněny velké třídní rozdíly a sociální nerovnosti, bohatství mělo být distribuováno podle individuálních potřeb a zásluh, přístup ke vzdělání a profesní vzestup měl být umožněn co nejširším společenským vrstvám. Nicméně radikální změny neměly být omezeny pouze na celek společnosti, ale měly se týkat každého jejího člena a členky.⁷ Hlavní cíl představovalo vytvoření nového člověka, který by si během své politické integrace osvojil nové vzory chování, odlišné společenské normy a jedinečné hodnotové orientace.⁸

Jestliže občanskou společnost evropské moderny normativně charakterizují tři základní typy sociálních vztahů – intimita, rovnost a odlišnost, tak projekt nového člověka si nárokoval každý z těchto typů radikálně převrátit. Zjednodušeně řečeno, vztahy intimity byly v občanské společnosti vyhrazeny rodině, kde se naplňovaly ve vzájemných interakcích mezi mužem a ženou, rodiči a dětmi, důvěrnými přáteli. Naproti tomu genderové

⁵ NA, f. Ústřední výbor ČSM – Praha (ÚV ČSM – Praha), k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách.

⁶ Koncept „revoluční kultury“ navrhl Stefan Plaggenborg. Autor se snaží určit předmět svého zkoumání a odlišit jej od dalších možných dobových diskurzů o kultuře a revoluci. Plaggenborg se ptá, jakým způsobem byly „revoluční diskurzy“ praktikovány v ruské, resp. sovětské kultuře mezi rokem 1917 a nástupem Stalina na konci dvacátých let. Kulturu chápe v širokém antropologickém pojetí jako síť společensky sdílených významů, které zprostředkovávají myšlení historických aktérů. Kultura tak nezahrnuje pouze „vysoké“ estetické žánry jako např. literaturu, výtvarné umění nebo klasickou hudbu, ale také způsob jejich prosazování v nejširších společenských vrstvách. Srv. PLAGGENBORG, Stefan: *Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrußland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag 1996, s. 22. Naproti tomu Michael David Fox vykládá obdobný fenomén prostřednictvím pojmu „kulturní revoluce“. Ta nepředstavovala uzavřenou nebo přerušovanou etapu, ale opakovala specifické rusko-sovětské téma „vnitřní kolonizace“, ve které „domácí“ populace byly integrovány společně s nově příchozími „cizozemci“. Nový význam reprezentovalo „auto-osvětlení“, individuálně motivovaný proces uvědomění si sebe sama jako kolektivně jednajícího subjektu. Srv. DAVID-FOX, Michael: What is Cultural Revolution? In: *The Russian Review* 58 (1999), s. 183. DAVID-FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 266an.

⁷ STITZIEL, Judd: *Fashioning Socialism. Clothing, politics and consumer culture in East Germany*. Oxford: Berg 2005.

⁸ KOSIŃSKI, K.: O nowa mentalność.

a generační vztahy nového člověka se staly součástí politiky. Politické autority, např. členové a členky místních stranických organizací, zástupci odborů v podnicích, v uličních a domovních výborech, svazu mládeže atd. dohlíželi nad sférou intimity. Mezi svými nejprominentnějšími představiteli a představitelkami se pokoušeli ovlivňovat genderové vzorce chování nebo modelovat ideální partnerství. Uzavírání manželství funkcionářů a funkcionářek se stávalo místní politickou událostí, stejně tak narození dětí a jejich výchova, kterou namísto rodiny měla v jeslích a školkách převzít společnost.

Aktéři revoluční kultury ve střední Evropě na přelomu čtyřicátých a padesátých let vytvářeli významy, které občanskou intimitu radikálně politizovaly. Tato politizace představovala ovšem jen jeden aspekt. Druhý aspekt tvořily významy, kterými byly vykládány některé nové politické poměry. Není náhodou, že tyto nové politické poměry byly emocionalizovány, byly jim připisovány velmi intimní významy. Politické stranictví tak nabývalo na významu „lásky k rodné straně“, mezinárodním vztahům dominovala „láska k Sovětskému svazu“, „přátelství se socialistickými zeměmi“, „nenávisť ke kapitalismu“, „solidarita s mezinárodním revolučním hnutím“. Etnické a kulturní vztahy v Československu nabývaly např. významů „péče“ o maďarskou a ukrajinskou mládež nebo „starostlivosti“ o cikánské obyvatelstvo.

Projekt nového člověka rozlomil univerzalizmus rovných práv a povinností, které na jedné straně nebyly v občanské společnosti nikdy naplněny (jak zdůrazňovali ideologové marxismu-leninismu), na druhé straně obsahovaly normativní závaznost, na kterou se mohli členové a členky občanské společnosti odvolávat, pokud pociťovali, že jejich nároky nebyly respektovány. V revoluční kultuře byla obecná rovnost nahrazena partikularismem práv a povinností, odstupňovaných podle sociálního původu. Přinejmenším v mocenském diskurzu začaly být dominantně reprezentovány společenské a kulturní skupiny, které byly údajně v občanské společnosti utlačovány. Projekt nového člověka odvíjel od takových reprezentací svoji legitimitu, současně ale odstranil normativ obecné rovnosti, ke kterému se již nadále mohli vztahovat jen aktéři s diskurzivně připsaným, specificky hodnotným sociálním původem.

Odlíšnost a jinakost odvislá v občanské společnosti od uznání individuálního výkonu v průmyslově organizované dělbě práce byla v mocenských diskurzích poválečné Evropy nahrazena upřednostněním kolektivních schopností námezdně pracujících. Reprezentace nového člověka charakterizovala stejnost a jednotnost. Revoluční kultura ve střední Evropě se pokoušela vyloučit, stigmatizovat, marginalizovat a ostrakizovat všechny jinakosti. Komunistické nároky o prosazení hegemonního diskurzu v masových médiích, využívání rozhlasu a později také televize, kontrolu a dohled nad posledními lokálními novinami a časopisy není třeba připomínat. Jak bude ještě dále ukázáno, diskurzivní jednohlas se nikdy nepodařilo zcela prosadit a opakované snahy o jeho uskutečňování vyvolávaly nenápadné protiakce, odpor a později také otevřené konflikty. Revoluční nárok na stejnost byl spojen např. s naplňováním utopických představ o socialistické pospolitosti v rámci veřejného bydlení a společných bytových jednotkách,⁹ kolektivního trávení času v klubech a klubovnách¹⁰ nebo vytváření jediného socialistického těla na masových slavnostech.¹¹

⁹ OBERTREIS, Julia: *Tränen des Socialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917–1937*. Köln: Böhlau 2004. Srv. pro meziválečné období TEIGE, Karel: *Nejmenší byt*. Praha: Václav Petr 1932.

¹⁰ SCHUHMANN, Annette: *Kulturarbeit im sozialistischen Betrieb – gewerkschaftliche Erziehungspraxis in der SBZ/DDR 1946 bis 1970*. Köln: Böhlau 2006.

¹¹ ROLF, Malte: *Das sowjetische Massenfest*. Hamburg: Hamburger Edition 2006.

Tři výše charakterizované normativní typy společenských vztahů v občanské společnosti, které se pokoušel projekt nového člověka radikálně změnit a jejichž „socialistickou“ alternativu měly prosadit významy spojené s revoluční kulturou, lze takto jednotlivě rozlišovat pouze analyticky. Naopak v historické realitě spolu tyto vztahy úzce souvisely a byly empiricky navzájem provázány. Následující text se pokusí každý z nich doložit několika kontrastními příklady.

Revoluční kultura¹²

Říjnová revoluce v Rusku podobně jako revoluční kultury ve střední Evropě dokázaly na krátkou dobu a často za použití násilí politicky integrovat většinu společnosti do nového socialistického řádu. Téměř všichni aktéři a aktérky středoevropských společností byli nuceni zaujmout nějaký postoj k radikálním změnám. V mocenském diskurzu se prosadily významy, které reprezentovaly myšlenkové světy nejširších vrstev společnosti. Revoluční kultura aktivizovala diskurzivní jednání obyčejného „malého“ člověka. Na lokální úrovni kvetly rozmanité diskurzivní praktiky, které nezávisle na sobě přetrvávaly několik revolučních let.¹³ Místní diskurzy byly po dlouhou dobu mnohovýznamové, zahrnovaly nejružnější diskusní kroužky, které se neomezovaly pouze na politické autority.¹⁴ Aktéři si osvojovali diskurzivní významy většinou s ohledem na lokální podmínky, ve kterých žili a požadavky, jejichž uspokojení očekávaly. Obecně závazné významy, které produkovali např. pracovníci a pracovnice sekretariátu ÚV ČSM, byly přijímány s výhradami, často jim místní aktéři přikládali vlastní smysl a zjednodušovali si je na některý na místní úrovni dominující prvek. Sociální komunikace zůstávala dlouho vícehlasá. Teprve se zaváděním médií s hegemonním nárokem vznikala jednotná platforma, na které se jednotliví lokální aktéři sjednotili. Pro politickou integraci poválečné generace začal hrát klíčovou roli centrální autority mládežnických organizací, které na hegemonní média formálně dohlížely.

Asynchronní srovnání revolučních kultur v sovětském Rusku a ve střední Evropě naznačuje mnoho podobností. Mocenské diskurzy reprezentovaly nejen specifické vzory chování a skupinové normy proletariátu, ale obsahovaly také významy, které byly spjaté s oceněním „vysoké“ kultury. Desetitisícové náklady klasické literatury, o kterých zpravovaly filmové týdeníky a referoval denní tisk, odpovídaly očekáváním kladeným literární veřejností na nový společenský řád. Socialismus se zdál naplňovat osvícenské ideály; veřejná čtení a inscenované diskuse nad knihou měly kultivovat prostého člověka, zpřístupnit mu základy vzdělání a postupně jej integrovat do nového socialistického řádu.¹⁵ Člen nejužšího stranického vedení a ministr informací Václav Kopecký tvrdil, že v Československu v roce 1950 byly sníženy ceny knih, které vycházely v malých nákladech. Zvýšilo se odměňování umělecké a vědecké práce, autoři začali být odměňováni podle počtu

¹² V textu dávám přednost pojmu *revoluční kultura* před termínem *kulturní revoluce*, abych odlišil analytický koncept od jazyka historických pramenů. Česko- a slovensko-jazyčný mocenský diskurs hovořil v druhé polovině čtyřicátých let o „národní revoluci“, která se proměnila v první polovině let padesátých v revoluci „socialistickou“, tj. zásadní sociální transformaci, která se neomezovala pouze na inscenovaný politický převrat, ale mobilizovala celou společnost. S termínem kulturní revoluce se setkáváme ojedinele na začátku a opakovaně na konci padesátých let, mocenskému diskursu pak kulturní revoluce dominovala v šedesátých letech, kdy reflektovala proměnu „výchovy“ nového socialistického občana a občanky v komunistického člověka.

¹³ PLAGGENBORG, S.: *Revolutionskultur*, s. 26.

¹⁴ Tamtéž, s. 343.

¹⁵ Tamtéž, s. 110 a 130–131.

stran rukopisu.¹⁶ Hudební produkce, která se až dosud orientovala na taneční a populární hudbu, byla rozšířena o menšinové žánry hudební klasiky, instrumentální a instruktivní skladby, stejně jako pedagogická díla a práce z hudební vědy.¹⁷

Materiály připravené pracovníky a pracovníci sekretariátu ústředního výboru ČSM vybízely, aby si každý chlapec a každá dívka osvojili co nejširší vzdělání, četli knihy, odebírali časopisy, navštěvovali výstavy, setkávali se s odborníky, vědci a badateli. Přední funkcionáři a funkcionářky vedli čtenářské kroužky. Zakládali doučovací skupiny pro své generační vrstevníky, kteří nedosahovali očekávané studijní a pracovní výsledky.¹⁸ Po několika hodinách každodenní práce a nutném odpočinku měli pracující přistoupit ke studiu a četbě. Očekával se výběr knih z malé a velké knihovny marxismu-leninismu, zvláště sebrané spisy J. V. Stalina a texty Klementa Gottwalda. Četba se však neomezovala jen na studium politické literatury, ale byla doplněna četbou krásné literatury a dalším sebevzděláváním. Za předního autora beletrie platily historické knihy Aloise Jiráska, literárně ztvárněná životní zkušenost Julia Fučíka, romány a poezie socialistického realismu. V krátkých přestávkách během pracovní doby otevíral socialistický člověk noviny a na pracovní i osobní otázky nacházel odpověď v společenských časopisech.¹⁹

Revoluční kultura v sovětském Rusku prosazovala nové socialistické významy nejen prostřednictvím stotisícových nákladů novin, vydáváním propagandistických materiálů a vylepováním plakátů, ale také např. zavedením povinné školní docházky.²⁰ Nové školské instituce měly umožnit vzdělání většině společnosti, šířit vědu a osvětu mezi nejširší sociální vrstvy.²¹ Předrevoluční autority a mnohostranné vztahy podřízenosti měly být nahrazeny spontánní iniciativou mladé generace a uplatněním rovnějšího přístupu k studentské mládeži.²² Nejvyšší představitel ČSM kritizoval na podzim 1949 ve svém referátu ty skupiny radikálních středoškoláků a vysokoškoláků, které přebíraly vedení škol, rozhodovaly o postavení učitelů a učitelek v pedagogickém sboru a snažily se ovlivňovat pedagogický proces. Na mnoha školách využívali mladí učitelé a mladé učitelky svého členství v ČSM k upozadění starších kolegů, pokoušeli ze školy vyloučit některé žáky a žákyně nebo si nárokovali rozhodovat o tom, kdo stráví svůj mimoškolní čas na pracovních brigádách a kdo na veřejných slavnostech.²³

Reprezentace nového člověka

Revoluční kulturu v delším časovém horizontu charakterizovaly jak v sovětském Rusku, tak ve střední Evropě nesčetné reprezentace nového člověka, které poukazovaly na jeho typické vlastnosti. Reprezentace nového člověka byly silně emocionalizovány a intimně podbarveny. Dichotomie lidské duše a lidského těla splynula u nového socialistického člověka v jedinou organickou jednotu. Pracovní disciplína sovětského člověka v závodech a na polích se snoubila s vůlí k učenosti a vědění, technický talent se měl nejvíce rozvíjet

¹⁶ KOPECKÝ, Václav: *O rozvoji kulturně osvětové práce v Československu*. Praha: Ministerstvo informací a osvěty 1951, s. 31.

¹⁷ Tamtéž, s. 32.

¹⁸ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, část III, s. T

¹⁹ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, s. 40.

²⁰ PLAGGENBORG, S.: *Revolutionskultur*, s. 3.

²¹ DAVID-FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 39.

²² Tamtéž, s. 84.

²³ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/12. Referát generálního tajemníka ČSM, soudruha Vratislava Krutiny na zasedání ÚV ČSM 1.–2. října 1949.

v průmyslové výrobě. Základní vzory chování a sociální normy naplňoval duch kolektivismu a pospolitosti.²⁴ Radikální inteligence v předrevolučním Rusku chápala kolektivismus v jeho nejobecnějším smyslu jako nadřazenost společných zájmů nad zájmy osobními. Nicméně centrální autority začaly během Říjnové revoluce zdůrazňovat bezpodmínečnou oddanost bolševické straně, ve které mizel rozdíl mezi stranickými a kolektivními zájmy.²⁵

Nový člověk ve střední Evropě si byl vědom dialektiky teorie a praxe, neustále si osvojoval základy vědeckého socialismu, ve svém volném čase četl Marxe, Engelse, Lenina a Stalina. Přispíval k vytváření socialistické společnosti, která by zajistila národům nezávislost a byla zárukou šťastné budoucnosti. Teoretické poznatky, které nový člověk nastudoval, aplikoval při řešení praktických otázek každodenní práce. Socialistický člověk cítil lásku nejen k lidově demokratické vlasti, Sovětskému svazu, ale také ke vzdělání, svoji specializaci si rozšiřoval sledováním posledních novinek z vědy a techniky, udržoval si povědomí o pokrokových idejích, životech a dílech velikánů národních dějin.²⁶ Socialistický člověk měl pevný charakter a byl mravně čistý. Naplňovala jej národní hrdost, obětavost, podřizoval své individuální potřeby a nároky požadavkům kolektivu, ctil socialistickou společnost, prokazoval úctu jiným národům, naslouchal svědomí mezinárodní solidarity pracující třídy.²⁷

Reprezentace nového člověka v sovětském Rusku požadovaly jménem kolektivismu a proletářských hodnot přísný asketismus, čistotu a sebezapření.²⁸ V mocenském diskurzu byly vyjadřovány obavy ze „zkorumpované“ a „maloměšťácké“ inteligence, která si nacházela svojí podporou nového společenského pořádku cestu do sovětských institucí.²⁹ Podobné požadavky formulovali ve svých textech také pracovníci sekretariátu ÚV ČSM, kteří současně upozorňovali, že jejich naplnění bylo o to obtížnější, že se ve společnosti nadále reprodukovaly významy, které byly spojeny s občanskými vzory chování. Na prvním místě jmenovali chápání smyslu života v osobním obohacování, touze po výtěžku a dosahování bezpracného zisku, které měly omezovat „přirozenou“ lidskou svobodu. Účelově-racionální jednání orientované na zisk ponižovalo člověka především proto, že ho nutilo respektovat hierarchicky uspořádané sociální vztahy. Tuto hierarchii vytvářely ve vnímání svazáckých autorit významy „podlézavosti“, „lživosti“ a „lži“ vůči aktérům s vyšším sociálním statusem a projevem psychického násilí k aktérům se statusem nižším.³⁰

Mocenské hierarchie carského Ruska se změnily v nové specifické nerovnosti „socialistických“ vztahů. Významy, které byly v mocenském diskurzu revolučního Ruska spojované s novými vzory chování, odmítaly „pokryteckou“ občanskou morálku, vynucované sociální normy, volaly po zrušení soukromé sféry, nahrazení jejího „individualismu“ socialistickým kolektivem.³¹ Chování nového člověka mělo ztělesňovat prolnutí soukromého a veřejného života, přinejmenším v myšlenkovém světě stranických autorit, které současně dohlížely na politickou disciplínu i na řádný život obyčejných straníků.³² Pracovníci

²⁴ PLAGGENBORG, S.: *Revolutionskultur*, s. 37.

²⁵ DAVID FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 107.

²⁶ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, s. 5.

²⁷ Tamtéž, s. 6.

²⁸ DAVID FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 104.

²⁹ Tamtéž, s. 114.

³⁰ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, část II, s. 1.

³¹ DAVID FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 84.

³² Tamtéž, s. 115.

sekretariátu ÚV ČSM se ve svých textech pokoušeli nalézt důvody, proč se nepodařilo ve střední Evropě zmenšit rozdíl mezi soukromým a veřejným životem. Představitelé nového člověka se nechovali v soukromí stejným způsobem, jako vystupovali na veřejnosti. Přes intenzivní politizaci lidských emocí a intimity začátkem padesátých let se politickým autoritám nepodařilo učinit soukromí součástí veřejného života. Na jedné straně si autority nárokovaly do soukromí zasahovat, na druhé straně nevytvářely dostatečné společenské podmínky k tomu, aby se oblasti intimity a sociability prolínaly. Nejviditelnějším způsobem reprezentovaly rozdíl mezi soukromým a veřejným, intimním a společenským genderové vztahy. Pracovníci sekretariátu ÚV ČSM se opakovaně zabývali případy funkcionářů, kteří plameně hovořili o rovnoprávnosti žen, ale zároveň využívali svého sociálního statusu a prestiže k jejich pokoření.³³

Mocenské diskurzy sovětského Ruska paradoxně reprezentovaly nového člověka v souvislosti s významy kapitalistické výkonnosti a kapitalisticky organizované dělby práce. Revoluční inteligence propagovala některé charakteristiky amerického taylorismu, zvláště nadřazenost mechanizace, standardizace a racionalizace nad lidskou prací.³⁴ Sovětské vize budoucnosti znázorňovaly technicistní utopie a metafory nového člověka – stroje.³⁵ Ve střední Evropě mobilizovala revoluční kultura kolektivistická hnutí jednotlivých pracovních skupin, nový člověk usiloval o neustálé zvýšení svého výkonu. Práce představovala sportovní soutěžení, která přinášela uznání vítězům a zachovávala respekt k poraženým.³⁶ Soutěžení vytvářelo významy, které si osvojovali jednotliví soutěžící. Důležitou roli v procesu osvojování významů spojených se socialistickým soutěžením hrála jejich viditelnost ve veřejném prostoru. Nejlepší pracovní výkony byly zveřejňovány a zviditelňovány na mnoha pracovních, resp. studijních místech, kolem nositelů a nositelek těchto výkonů inscenovaly politické autority osobní kult.³⁷

Významy připisované pracovnímu výkonu nového člověka se stávaly v socialistické společnosti hierarchizované a předvídatelné. S každou pracovní činností byla spjata představa určitého dosažitelného výkonu. Výkon měl být tvůrčí. V tvůrčím výkonu se měl nový člověk sebeuskutečňovat, měl se stát jeho smyslem života. Práce člověka stvořila a jedině skupinová práce přinášela socialistickému člověku radost, štěstí a spokojenost. Pracovní výkon neměl nový člověk chápat jako odcizenou činnost, ale jako součást sebe sama. Tvůrčí výkon aspiroval na změnu vztahu k pracovní výrobě. Tím, že se dělnická třída stala vlastníkem výrobních prostředků, tak se pracovní výkon měly stát tvůrčí činností, na které byl jeho aktér sám zainteresován. Pracovní výkon neměl být účelově-racionálním jednáním orientovaným mzdou či ziskem, ale hodnotově-racionálním jednáním, ve kterém by nový člověk nacházel naplnění sebe sama.

Mocenské diskurzy v sovětském Rusku stejně jako ve střední Evropě spojovaly s pracovním výkonem a produktivitou nového člověka významy neustálého zlepšování a zvyšování.³⁸ Jestliže se práce stala kreativním jednáním, pak přestalo záležet na tom kolik,

³³ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, část II, s. 5.

³⁴ PLAGGENBORG, S.: *Revolutionskultur*, s. 47.

³⁵ DAVID FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 109.

³⁶ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, s. 8. Srv. ŠNA, f. SÚV ČSM – Bratislava, k. 29/207, Tězy referátu na Slovenský sjazd ČSM (Zpráva SÚV ČSM Slovenskému sjazdu ČSM), část V: Za ďalšie upevnenie a rozšírenie vplyvu ČSM, s. 3.

³⁷ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, část III, s. R.

³⁸ PLAGGENBORG, S.: *Revolutionskultur*, s. 47.

kdy a kde pracuji, protože nepracuji pro mzdu, plat, zisk, ale realizuji svůj smysl života. Do svého jednání měl nový člověk vkládat všechny své síly, dovednosti, umění, invenci a vynalézavost. Neohlížel se zpět, neočekával společenské uznání za svůj výkon, tohoto uznání se nedožadoval, nýbrž hledal své skryté rezervy, aby mohl svůj výkon zdokonalit. Nejednalo se o odcizenou práci, protože on/ona jako člen a členka dělnické třídy byl/a vlastníkem výrobních prostředků, které zahrnovaly suroviny, uhlí, elektřinu, stroje a nástroje, s kterými pracovali, každý kilowat elektřiny, kilogram železa, obilí měl být využit tak, aby přinesl užitek. Pracovní výkon dosahoval nový člověk v pracovní skupině. V hierarchii hodnotových představ připisovaných produktivitě stála nejvýše praktická činnost, především výrobní plán. Hlavním smyslem pracovní skupiny bylo jeho plnění. Skupina mohla uspokojivě plnit plán jen tehdy, když s ním byla dokonale obeznámena. Výrobní plán byl na setkání pracovních skupin důkladně prodiskutován a vysvětlen. Pracovní skupina dohlížela na své členy a členky, jak plní jednotlivé úkoly plánu, které jí byly v rámci skupiny přiděleny. Pracovní skupiny se dále rozdělovaly podle řešení dílčích otázek, které zpracovávaly řešitelské týmy. Ty se často dělily ještě na malé, nepočtené úderky. Úderky se vedle plnění pracovních úkolů zaměřovaly na odhalování chyb ostatních členů a členek, zároveň si byly vědomy „dobrých vlastností“ jejich charakteru. Úderky se snažily na „dobré vlastnosti“ působit a mobilizovat pracovní skupiny k lepšímu výkonu a vyšší produktivitě.³⁹

Proměna panství

Reprezentace nového člověka se neomezovaly na jednorázové akty mocenského diskurzu, které by se odehrály ve střední Evropě v krátké době na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Naopak byly dlouhodobými, každodenními, symbolickými boji o prosazení významů, které si měla v diskurzivní praxi osvojit většina historických aktérů. Významové boje se více než dvě desetiletí křížovaly s velkými politickými událostmi, které jim stále znovu a znovu dávaly nový smysl.

Nejmocnější se ukázaly být ty výklady, které byly provázány s praxí komunistického panství. Svou závaznost získávaly v druhé polovině čtyřicátých let a zejména po roce 1948. Jednotlivým proměnám panství se převládající výklady přizpůsobovaly s nečekanou pružností. Po inscenovaných politických procesech na začátku padesátých let do Stalinovy smrti se zdály ohlašovat návrat k některým předrevolučním ideálům. Socialistický kolektiv přestal být na krátký čas aktérem politického jednání a místo něj se jím stal subjekt s individuální odpovědností. Od Stalinovy smrti do kritiky kultu osobnosti se navzájem proplétaly předrevoluční významy s porevolučními a smysl socialistického řádu ztratil svoji jednoznačnost. Kritika kultu osobnosti individuálně jednajícím subjektem naopak odmítala. Svým důrazem na kolektivní jednání se vrátila k některým významům, které byly již jednou popřeny.

Násilí jako zakládající prostředek politického panství prostoupilo v sovětském Rusku většinu oblastí veřejného života. Neomezovalo se pouze na mocenské střety v úzkém okruhu politické elity nebo pokusy o fyzickou likvidaci celých společenských skupin. Významy připisované násilí, ať už v podobě denunciací, osobních útoků nebo vyloučení se nevyhýbaly ani akademickému provozu na univerzitách, vysokých školách a vědeckých ústavech. Radikální studenti jako aktéři proměny panství na vysokých školách ovládli např. na krátkou dobu semináře, nicméně stranické autority se postupně snažily jejich

³⁹ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 100/4, Návrh na referát pro zasedání ÚV ČSM o výchovných otázkách, část III, s. M.

účastníky disciplinovat.⁴⁰ Podobný fenomén lze vysledovat na českých a slovenských univerzitách po roce 1948, kde se stranické centrum marně pokoušelo brzdit revoluční radikalismus komunistických studentů. Zatímco výměnu intelektuálních elit na východoněmeckých univerzitách kontrolovaly stranické autority, polské akademie charakterizovala vysoká míra personální kontinuity.⁴¹

V souvislosti s proměnou panství ve střední Evropě na začátku padesátých let se stával nositelem nebo nositelkou násilí také nový socialistický člověk. Nejednalo se vždy o fyzické násilí, ale o jeho slovní zviditelnění, resp. o jeho slyšitelnost v dobovém diskurzu a jeho prosazení v socialistické každodennosti. Pracovníci sekretariátu ÚV ČSM, kteří si jazyk násilí, resp. násilí jazyka osvojili, vyhlašovali nekompromisní boj studijní nekázní a neřádu, požadovali zlepšení prospěchu studujících a upevňování disciplíny při vyučování. Významy, proti kterým se politické autority vymezovaly, se mnoho měsíců opakovaly v mnoha textech. Reprezentovaly účelově-racionální jednání, jehož aktéři a aktérky neoprávněně dosahovali skupinového uznání. V poválečné generaci nového člověka se jednalo např. o nesvědomitý poměr ke studiu, nepoctivost v učení, opisování, napovídání, nečestné skládání zkoušek a cizí pomoc. Významy vyjadřovaly odmítnutí triády -ismů, západní kultury, připravenosti ke kompromisu a názorové toleranci.⁴²

Mocenský diskurz v revolučním Rusku reprezentoval významy svéhlavosti a přetrvávání občanských vzorů chování, starých společenských norem a způsobů chování, s kterými nový socialistický řád neustále sváděl symbolický zápas o prosazení proletářské kultury.⁴³ Ve střední Evropě o tři desetiletí později byly zveřejňovány „odstrašující“ příklady postojů, požadavků a jednání, které se odchylovaly od normativů socialistické každodennosti. Těmto postojům, požadavkům a jednání připisovaly politické autority jednoznačně negativní významy. Mocenské diskurzy je široce medializovaly a zviditelňovaly pro většinu společnosti. Na jedné straně byli zastánci „protisocialistických“ postojů, požadavků a jednání v mocenském diskurzu zavržováni, na druhé straně jejich medializace vytvářela podmínky pro to, aby si aktéři, kteří měli k socialistickému řádu výhrady, takové významy osvojovali. Působivé metafory a narativní figury odsuzovaly zvláště americký způsob života. Společným jmenovatelem anti-amerikanismu se stala kritika imperiálního řádu. Ten byl přirovnáván k tělu muže „svíraného“ v „křeči“, která ohlašovala brzkou smrt. Nicméně tělo muže nechtělo smrti, kterou přinášel socialismus, podlehnout bez boje. V domnění, že oddálí svůj konec, který byl tak jako tak neodvratný, se pokoušelo vyvolat válku s tělem socialismu. Imperialismus zosobňoval pouze krk tohoto těla, ostatní části a údy těla představovaly lid, který se hlava otáčená krkem snažila oklamat a obestříť „sítí“ lží. Jako rybářská síť, která padne z výšky na své oběti, omezovala jejich pohyb a oka rybářské sítě stěžovala jasné vnímání světa, protože jeho osvojování bylo již napřed strukturováno jednotlivými oky sítě. Oka sítě redukovala mnohovýznamovost světa pouze na válečné cíle a honbu za ziskem. Přesto vývoj společnosti nelze zvrátit, protože vývoj byl předurčen zákony historického materialismu.⁴⁴

Nicméně politická integrace nového člověka do socialistického řádu prostřednictvím významů, které etablovaly jednotlivé proměny panství, a které kanonicky reprezentovaly

⁴⁰ DAVID FOX, M.: *Revolution of the Mind*, s. 175–176.

⁴¹ CONNELLY, John: *Captive University. The sovietization of East German, Czech, and Polish higher Education, 1945–1956*. Chapel Hill: University of North Carolina Press 2000.

⁴² NÁ, f. ÚV ČSM – Praha, k. 106/2, Návrh na usnesení z IX. plenárního zasedání ÚV ČSM – Organizace ČSM na školách III. stupně a vysokých školách, s. 3an.

⁴³ PLAGGENBORG, S.: *Revolutionskultur*, s. 58–59.

⁴⁴ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 106/3, Usnesení ÚV ČSM o zlepšení výchovné práce.

mocenské diskurzy, neustále narážela na další problémy a neočekávané těžkosti. Pracovníci sekretariátu ÚV ČSM ve svých textech opakovaně upozorňovali, že svazáckým funkcionářům se nepodařilo na místní úrovni vytvořit diskurzivní praxi, ve které by si poválečné generace tyto významy osvojily. Na této praxi participovala pouze menšina generačních vrstevníků a vrstevnic, část z nich dokonce podobnou příležitost využívala ke kritice jednotlivých diskurzivních praktik. Místní aktéři se ohrazovali proti univerzalitě významů spojených s politickou integrací nového člověka, protože údajně nerespektovala skupinové odlišnosti.⁴⁵ Politickou integraci mělo utvářet především diskurzivní jednání, příslušníci a příslušnice poválečné generace měli zakoušet sami sebe jako jednající subjekty v diskusích a vzájemné výměně názorů. Nicméně počty diskutujících zůstávaly zanedbatelné. Studenti a studentky filologie, kteří v diskusi vystoupili, byli např. kritizováni za příliš teoretické příspěvky a nedostatek konkrétních příkladů, protože se zajímali, podle jakých kritérií je založena kritika, a zda lze považovat soudruha Levého za dekadenta, když nechodí na schůze.

---

⁴⁵ NA, f. ÚV ČSM – Praha, k. 140/2, Stav studia marxismu-leninismu na vysokých školách a politicko-výchovná práce ČSM mezi studující mládeží, s. 3an.

Proměny obrazů ženy po únoru 1948 (na příkladu ženského hnutí)

Denisa Nečasová

„Ženy z různých krajů a povolání přicházejí ten den s napětím a očekáváním. Každá hovoří s nadšením o své práci, kterou vykonává, ať už v kravíně nebo u soustruhu... Vchází prezident republiky. ... Nadšení se zračí ve tvářích. Ani slzy nechybějí v těchto okamžicích. Napjatě čekáme, co nám letos asi řekne. Při jeho referátu nastává oživení a šíří se ovzduší srdečného přátelství... A již se utváří kolem soudruha Gottwalda ze šťastných a usměvavých žen kruh, který se zdá být železný, do kterého nikdo nepronikne. Podle hlasu poznáš, že se uprostřed střídají soudružky, které přednášejí svoje závazky, pozdravy, sliby i svoje básně, ke kterým je inspirovala láska k našemu prvnímu občanu republiky, který jim pomohl svou prací, svým bojem k postavení, které jim dnes náleží.“⁴⁶

Takto zachytila své setkání s prezidentem Gottwaldem u příležitosti MDŽ v roce 1952 jedna z jeho účastnic. Pokud ale odhrneme tendenční balast nadměrných emocí a nekritického obdivu, můžeme se ptát, jaké společenské postavení konkrétněji náleželo ženám v intencích komunistické strany? Zůstaly nově proklamované podoby feminity totožné s předúnorovým obdobím anebo se transformovaly do zcela odlišného obrazu? A jakou roli zde hrály organizace „ženského hnutí“?

Organizované cílené snahy o zrovnoprávnění žen⁴⁷ můžeme v českých zemích sledovat přibližně od druhé poloviny 19. století. Počáteční nejisté náznaky byly spojeny spíše s činnostmi konkrétních postav a zakryté hávem emancipačních požadavků rodící se národní society než s širokým masovým proudem sebevědomě proklamujícím své požadavky. Ženské hnutí si i přesto vybudovalo stabilní pozici zaštitěnou respektovanými jmény svých vůdčích aktivistek, korunovanou symbolickou podporou prezidenta Masaryka a především „zhmotněnou“ ústavním zakotvením rovnoprávnosti pohlaví.⁴⁸ I přes jistou opatrnost plynoucí z časté idealizace první republiky právě v tomto období dochází k jeho poměrně výraznému rozvoji včetně bohaté mezinárodní spolupráce. Ani druhá světová

⁴⁶ Slavný den. *Vlasta* roč. VI, č. 12 (1952), s. 4.

⁴⁷ Rozhodujícím momentem při zpracovávání tematiky ženského hnutí se ukazuje nutnost artikule jeho definice, byť „pracovní“. V tomto příspěvku chápou pojem ženské hnutí právě v tomto obecném vyjádření (jako organizované cílené snahy o zrovnoprávnění). Při užití definice zdůrazňující jiné aspekty bychom mohli počátky lokalizovat již do první poloviny 19. století a spojit je s tradičně chápanou „průkopnicí“ Magdalenou Dobromilou Rettigovou. Důležitost kategorizace se podle mého soudu ukazuje rovněž v souvislosti s problémy užití tohoto termínu pro období po únoru 1948 u nás.

⁴⁸ Jedná se zejména o tolikrát zmiňovaný § 106 „Výsady pohlaví, rodu a povolání se neuznávají“. Srv. MUSILOVÁ, D.: *Z ženského pohledu*, s. 32–33.

válka nepřerušila tok tohoto typu dobrovolného shromažďování, neboť již v červnu 1945 obnovila svoji faktickou činnost přímá pokračovatelka prvorepublikové reprezentantky ženského hnutí⁴⁹ – Rada československých žen. V relativně krátkém, ale dynamickém období do počátku roku 1948⁵⁰ tato organizace navázala svým úsilím o prosazení rovnoprávnosti pohlaví nejen v Ústavě a zákonech novelizovaných v meziválečném období, ale také ve všech dalších částech právního řádu. Plynulý tok aktivit byl patrný mimo jiné také v oblasti snah o změnu genderových stereotypů panujících v tehdejší společnosti, zvláště pak v souvislosti se ženami a jejich vzdělávacím, pracovním a politickým působením.

Události konce zimy roku 1948 nesmazatelným způsobem poznamenaly další směřování ženského hnutí v tehdejším Československu. Rada československých žen se v únorových dnech nestala nezajímavým objektem stojícím bez povšimnutí na okraji tehdejšího dění, ale ani řadám jejího vedení se nevyhnul „boj o moc“. K prvotnímu ovládnutí této organizace komunistickou stranou, stejně jako v případě dalších spolků, velmi účinně zafungoval Akční výbor Národní fronty. Ačkoli tento „nástroj moci“ zde oficiálně vznikl 26. února, především komunistické členky vedení se snažily o jeho ustanovení již v dřívějších dnech. Prvním místem otevřeného střetu se stala schůze výkonného výboru Rady československých žen uskutečněná o tři dny dříve.⁵¹ Předsedkyně Milada Horáková projevovala jasný odpor vůči zřizování akčních výborů, neboť organizace: „...se má v rámci svých stanov vyjadřovat pouze k těm věcem, které se týkají speciálně žen a vládní krize se týká pouze vlády... a navíc není stále jasné, že by se měla tvořit nová Národní fronta.“⁵² Jednoznačný nesouhlas Horákové však neodradil komunistickou místopředsedkyni organizace Julii Prokopovou, aby za jejími zády sama nevyjednala oficiální vstup do Ústředního akčního výboru.⁵³ Získání kontroly nad centrálním orgánem reprezentovalo vyloučení všech členek vedení otevřeně protestujících vůči tomuto solitérskému aktu, potažmo celému dalšímu směřování. Horáková se své funkce nehodlala vzdát a chtěla zde setrvat,

⁴⁹ Prvorepublikovou reprezentantkou ženského hnutí mám na mysli Ženskou národní radu – zastřešující organizaci řady spolků –, v jejímž čele stála Františka Plamínková, a kde se výrazně angažovala i Milada Horáková. Srv. BUREŠOVÁ, J.: Proměny společenského postavení.

⁵⁰ Vedle Rady československých žen existovala také významná Národní fronta žen sdružující zastupkyňe všech čtyř politických stran. Působení a cíle obou organizací se do značné míry překrývaly, včetně jistého personálního provázání. Přes oficiální spolupráci lze jejich vzájemný vztah však mnohem výstižněji charakterizovat jako rivalizující. Viz NEČASOVÁ, Denisa: *Nástin československého ženského hnutí do roku 1952*. Diplomová práce. Brno 2004, s. 59–84. MUSILOVÁ, Dana: *Ženské hnutí 1945–1948. Naděje a zklamání*. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOCIAN, J. – KOKOŠKA, S. (eds.): *Československo na rozhraní*, s. 339–345. UHROVÁ, Eva: *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen. Květen 1945 až únor 1948*. In: KÁRNÍK, Z. – KOPEČEK, M. (eds.): *Bolševismus*, sv. 4, s. 88–112.

⁵¹ Horáková projevila na schůzi vedení 23. 2. jasný nesouhlas se vstupem do ÚAV NF, ale o den později byla znova tázána místopředsedkyní Prokopovou, zda své stanovisko nezměnila. Rozhodující v celé záležitosti se ukázala narychlo svolaná mimořádná schůze výkonného výboru Rady, které se účastnily také představitelky Národní fronty, ÚRO atd. Zde došlo k nátlakovému hlasování s výsledkem 30 hlasů podporující vstup a pouze 7 ho odmítající (5 se zdrželo hlasování). Srv. NA, f. Julie Prokopová, a. j. 11, Zápis ze schůze Rady československých žen z 25.2.1948. Archiv hlavního města Prahy (A HMP), Výroční zprávy. Jednatelská zpráva Rady československých žen 1947–1948, s. 32–33. BEDNÁŘOVÁ, Věra: *Mravní odkaz JUDr. Milady Horákové v ženském hnutí*. Brno: vl.n. 1993, s. 52–55.

⁵² A HMP, Výroční zprávy. Jednatelská zpráva Rady československých žen 1947–1948, s. 32.

⁵³ Julie Prokopová zaslala již 24.2. dopis žádající vstup Rady československých žen do ÚAV NF a na schůzi výkonného výboru 25.2. vybídla členky vedení k jejímu dodatečnému, de facto pouze formálnímu, schválení. Důvodem odeslání dopisu den před schůzí byl termín přihlášení všech organizací do ÚAV NF, který měl vypršet právě 24.2. večer a následně se jako projev „vůle lidu“ odevzdat prezidentu Benešovi. Za svůj přístup byla Prokopová později vyznamenána Řádem 25. února 1. stupně. NA, f. Julie Prokopová, a. j. 4, Vlastní životopis.

dokud ji v souladu se stanovami neodvolá valná hromada. Následujícího dne (26. 2.) jí byl však znemožněn vstup do místností Rady československých žen a její korespondence byla zabavena. „Očistu“ organizace završil příchod skalní komunistky Anežky Hodinové-Spurné na předsednický post.

Únorové společenské i organizační změny byly deklamovány také v tiskovém orgánu Rady československých žen, v časopise *Vlasta*.⁵⁴ Čtenářky tohoto týdeníku upoutalo v prvním březnovém čísle graficky zvýrazněné, nepřehlédnutelné Provolání československým ženám!, v němž byly informovány o nových poměrech, personálních výměnách a nabádány k zakládání akčních výborů ve svých pobočkách. Dostalo se jim také demagogického vysvětlení mnoha změn uvnitř organizace: „Určitá část vedení... se stala brzdou v provádění budovatelských úkolů v republice a ohrozila tak jednotu národa.“⁵⁵ V zásadě očekávané provolání na téže straně sousedí s článkem T. G. Masaryk k nám mluví. Text uvozený velkým titulkem a zdůrazněný kurzivou obsahuje několik samostatných citátů z pera prvního československého prezidenta, který se vyjadřuje ke svému vztahu k socialismu a vyznává se z přesvědčení, že „V neustálém zápasu o lepší příští národa a lidstva musíme stát na straně dobré.“⁵⁶ Masarykovy myšlenky v daném kontextu nabývají jednoznačného symbolického významu. Respektovaná a oslavovaná postava prezidenta-zakladatele sloužila jako pomyslný obranný štít, jako záštita politických kroků vedených komunisty. Charisma jeho morální autority mělo dodat tehdejšímu událostem na patřičné věrohodnosti a pochybující čtenářky přesvědčit o správnosti tehdejšího vývoje.⁵⁷

Výroční zpráva Rady československých žen za dané období rovněž zahrnovala líčení únorových změn uvnitř organizace. Možná překvapivě zde nedošlo k jeho většímu zkreslení, neboť konkrétní popis průběhu i postoje jednotlivých členek vedení se shodují s autentickým zápisem ze schůze uloženým v archivu.⁵⁸ Předsedkyně Milada Horáková zde byla líčena jako osoba „usilující o soustředění reakčních sil v ženském hnutí“⁵⁹ a dalších invektiv byla prozatím ušetřena. Tento přístup silně kontrastuje s jejím vykonstruovaným procesem, kde už představovala „nelidskou ženu, zrádkyni vedenou nezřízenou ctižádostí a nenávisí.“⁶⁰

Symbolická rétorická rovina textů publikovaných po Únoru nezůstala také bez viditelné změny.⁶¹ Současné post-strukturalistické teorie nahlízejí na roli jazyka poměrně jednoznačně. Spatřují v něm silný mocenský potenciál, jemuž nejen že nelze uniknout, ale který navíc zásadně determinuje naše vnímání reality. Obecná charakteristika způsobu proměny „nové řeči“ užívané po únorových událostech záleží do jisté míry na zvoleném měřítku. V porovnání s předchozími poválečnými lety nabývá jazyk na razanci a výrazné kritičnosti vůči konkrétním osobám. Navíc je v něm mnohem více obsaženo nekompromisní přesvědčení o jediné možné pravdě. Pokud bychom ale srovnávali s nadcházejícími 50. lety, zvláště jejich první polovinou, jedná se v zásadě o mírnější projevy. Československo

⁵⁴ Následující tři odstavce tvoří součást také mého příspěvku Rok 1948 a jeho vliv na české ženské hnutí předneseného 26. března 2008 na konferenci mladých vědeckých pracovníků v Hradci Králové s názvem České, slovenské a československé dějiny 20. století III, Osudové osmičky v naší historii.

⁵⁵ Československé ženy! *Vlasta* roč. II, č. 9 (1948), s. 15.

⁵⁶ T. G. Masaryk k nám mluví. Tamtéž.

⁵⁷ O interpretačních proměnách osobnosti T. G. Masaryka po únoru 1948 srv. KNAPÍK, J.: Únor a kultura, s. 121–134.

⁵⁸ NA, f. Julie Prokopová, a. j. 11, Zápis ze schůze Rady československých žen z 25. 2. 1948.

⁵⁹ A HMP, Výroční zprávy. Jednatelská zpráva Rady československých žen 1947–1948, s. 32.

⁶⁰ Zrádci lidu. *Vlasta* roč. IV, č. 24 (1950), s. 2.

⁶¹ Analýzou komunistické řeči se u nás obsírněji zabýval např. Petr Fidelius. Viz FIDELIUS, P.: Řeč komunistické moci.

v tehdejších intencích představovalo lidovou demokracii a nikoli diktaturu proletariátu ochraňující svoji vlast. Odpůrci únorových změn byli soudobě nazýváni reakcí či jedinci, kteří nepochopili historickou nutnost vývoje a jeho pozitiva, kdežto o několik let později se z nich stali na stránkách tisku monstra imperialistických štváčů a zaprodanců toužících po krveprolití v dalším válečném konfliktu. Změna rétorického diskurzu propagandy nenabrala své největší obrátky těsně po únoru. Jednoznačně lze sledovat postupně sílící gradaci směřující k agresivním radikálním výrokům s výrazným emočním zabarvením.⁶²

Komunistický únorový převrat se v souvislosti s ženským hnutím neodrazil pouze na transformaci Rady československých žen, kterou v dalším období čekalo přejmenování a následné „rozpuštění“ v mohutném Svazu československých žen. V následujících odstavcích nechám stranou také další strukturální a ideové proměny této organizace završující faktické ukončení letité tradice ženského hnutí u nás.⁶³ Soustředila bych se naopak na skutečnost, že komunistická strana cíleně a záměrně využívala prostor těchto aktivit k vytváření a propagaci nových ideologických obrazů ženy, jakož i k realizaci svého pojetí „ženské otázky“.

Komunistická strana čerpala ideologické základy především z tezí marxismu-leninismu, který se zcela programově zabýval rovněž postavením ženy ve společnosti. Tato problematika nepředstavovala okrajovou záležitost. Egalita feminní části obyvatelstva byla naopak deklamována jako jedna z podmínek úspěšného budování socialismu. Čistě teoreticky se skutečné rovnoprávnosti obou pohlaví mohlo dosáhnout teprve odstraněním kapitalistického systému soukromého vlastnictví a v momentu proměny domácí rodinné práce ve veřejný průmysl.⁶⁴ V těchto intencích představovaly snahy o zrovnoprávnění žen „organickou součást všeobecného sociálního emancipačního boje“⁶⁵ tedy pokus o vytvoření zdánlivě rovnostářského společenského systému. Jak příznačně napsal Karl Marx ve svém dopise z roku 1868: „Společenský pokrok se dá měřit na společenském postavení krásného pohlaví (ošklivé nevyjímaje).“⁶⁶ Teoretické vize Marxe a Engelse později doplněné o poznání „utilitárnějšími“ spisy praktického revolucionáře Lenina postavení

⁶² Relativně méně vyhocený průběh změn následující těsně po únoru 1948 odrážející se v rétorické rovině je možné vysvětlit mimo jiné širším politickým kontextem. Jistá opatrnost a vyčkávání KSC mohla souviset s volbami plánovanými na konec května téhož roku. Po volbách a „prázdňinové“ přestávce následovalo vyhlášení „ostrého kurzu“ počátkem září 1948 vedoucí až ke konstruování procesů s vnějšími i vnitřními nepřáteli KSC počátkem 50. let. Mezinárodní napětí počínající studené války a otevřený konflikt v Koreji mohl rovněž přinést svůj díl na militarizaci jazyka publikovaných textů prvních roků 50. let.

⁶³ Komunistická strana po svém převzetí moci ve státě roku 1948 neměla jasnou představu, jakým způsobem s touto tradicí sdužování žen naloží. Dokládá to především existence tří ženských organizací odlišného charakteru během čtyř let, tj. v rozmezí let 1948–1952. Po Únoru došlo k již zmiňované restrukturalizaci Rady československých žen a neminulo ji ani přejmenování – typický znak odlišení se od tradice – na Radu žen. Tato nová organizace měla velice podobnou organizační strukturu jako její předúnorová předchůdkyně včetně hlavních cílů, které byly uvedeny ve stanovách. Roku 1950 se Rada žen sloučila se svým slovenským protějškem a stala se masovým Svazem československých žen. Tento ohromný kolos v rámci svých programových proklamací již vůbec neodkazoval k otázce rovnoprávného postavení žen v tehdejší společnosti. Avšak ani tato formální podoba nebyla definitivní. Roku 1952 došlo ke zrušení Svazu československých žen a k zásadnímu strukturálnímu přerodu v pouze 80ti členný Československý výbor žen a vytvoření tzv. výborů žen – neautonomních reálně nefunkčních prvků, uměle přivtělených k místním národním výborům.

⁶⁴ MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Spisy*. Sv. 36. Praha 1973, s. 404–405. Citováno podle MARX, Engels, *Lenin k ženské otázce*. Praha 1973, s. 86.

⁶⁵ JIRKOVÁ, Marie: *Vzdělání a emancipace ženy*. Praha: SPN 1982, s. 42.

⁶⁶ Dopis Karla Marxe Ludwigu Kugelmanovi z 12.12.1868. Cit. dle MARX, Engels, Lenin k ženské otázce, s. 84.

žen tematizovaly, přesto však tvořily jen výchozí opěrný bod v posledku modifikovaný konkrétními podmínkami a zájmy.

Marxisticko-leninský ideologický korpus se stal základem určujícím směrem také pro Československo po únoru 1948. Velký vzor představoval rovněž socialistický model blízkého sovětského bratra adaptovaný na tehdejší poměry. Téma rovných práv se bezprecedentním způsobem stalo součástí dobového diskurzu. Ženy začaly ve větším počtu a v rozmanitějších podobách zaplňovat veřejný prostor a v tomto smyslu se „vyrovnávat“ mužům. Ačkoli tento trend nastoupil již po skončení války, pod taktovkou srpu a kladiva se ještě umocnil. Komunistická propaganda se potřebovala čím dál razantněji oddělit od předchozího „buržoazního“ vývoje státu a jasně vymezit zastaralé nepřátelské od nového dobrého, dodejme, že rudého. Tomuto zplošťujícímu dichotomickému vidění neunikla ani postava ženy, která začala být zobrazována vůči předcházejícím dobám v odlišných kontextech a pozměněných formách. Její kontury nezapřely jistou kontinuitu, ve svém výsledku však vytvářely zcela nový efekt. Byla zrozena „nová socialistická žena“ odpovídající a především budující nový společenský řád.⁶⁷ Její přerod v nejobecnější rovině popisuje časopis *Vlasta* roku 1949: „Zde je všude patrné, že tyto ženy v několika měsících udělaly vnitřní proměnu a vývoj celých desetiletí. Nový jejich charakter projevuje se v iniciativě, rozvaze, sebevědomí, politickém uvědomění a vnitřní kázni, ve vlastnostech, které kapitalistický řád ženám upíral, a které lidově demokratický řád uvolnil v takové míře, že jejich energie, přísná spolehlivost a odpovědnost zjednáva jim úctu mužů a zároveň ženám zabezpečuje vedoucí postavení a konečnou rovnoprávnost.“⁶⁸ Pod tímto všeobecným vyjádřením si lze však představit téměř kohokoli, což pravděpodobně byl i záměr. Nová socialistická žena představovala neživý konstrukt, uměle vytvořenou ikonu symbolizující pozitivní změny v postavení žen pod vládou komunistů. Jako téměř každý symbol i ona byla stvořena především jako ideální příklad, vzor hodný následování. Proto nezůstala její podoba skryta ve všeříkajících obecných formulacích, ale záhy začala nabývat konkrétnějších tvarů.

„Jak vypadá nový typ československé ženy?“ ptala se roku 1949 ještě nezatracená Marie Švermová na celostátní konferenci úderníků přítomných hostů.⁶⁹ Socialistická žena nového věku se rozvinula do základní trojice svých symbolických podob. Ideálně se v ní snoubila pracovnice, uvědomělá občanka a matka. Každá postava této triády oplývala jistými charakteristickými vlastnostmi a směřovala k naplnění vytčených cílů a úkolů.⁷⁰

Pravděpodobně nejvýraznější stopu v paměti současníků žijících aspoň z části v této nechvalné éře zanechala postava pracovnice. Nedostatek pracovních sil po skončení druhé světové války vedl k masivní agitaci zejména ženské části obyvatelstva, jakožto dosud nepřilíživě využitá „zásobárna“. Nejednalo se pouze o kvantitativní nárůst, ale restrukturalizace státem řízené ekonomiky se podepsala i na kvalitativním přesunu pracujících na úrovni profesí, což vedlo k pokusům cíleně, avšak jednostranně transformovat tradiční

⁶⁷ K problematice konstrukce obrazu „nové socialistické ženy“ např. ENGEL, A. B.: *Women in Russia*, s. 148–165, WEITZ, D. Eric: *The Heroic Man and the Ever-Changing Woman. Gender and Politics in European Communism, 1917–1950*. In: FRAJER, L. Laura – ROSE, O. Sonya (eds.): *Gender and Class in Modern Europe*. New York: Cornell University Press 1996, s. 311–352.

⁶⁸ Naše ženy ve vědě. *Vlasta* roč. III, č. 29 (1949), s. 15.

⁶⁹ *BUDUJ vlast – posílíš mír*. Z první celostátní konference úderníků a vzorných zemědělek. Praha 1949, s. 34.

⁷⁰ Zajímavým se může ukazovat také srovnání s proklamovanými ideologizovanými obrazy ženy v Sovětském svazu v desetiletích před druhou světovou válkou, viz CHATERJEE, Choi: *Celebrating Women. Gender, Festival Culture and Bolshevik Ideology 1910–1939*. Pittsburg: University of Pittsburg Press 2002, s. 135–159.

genderovou optiku. Začaly se objevovat řidičky tramvají, slévačky, soustružnice, dokonce i pověstné traktoristky, na druhé straně chybí nábor mužů např. do zdravotnictví či mateřských škol. Se ženami zastávajícími pozice obvykle spojované s muži se můžeme často setkat již před Únorem 48, avšak v následujícím období dochází k jejich razantnější propagaci. Cílem nebyl jen čím dál méně skrývaný nábor, ale postavy zaměstnankyň mnohem více plnily potvrzovací funkci rovnoprávnosti. Pojednávání pracovníce však neměla ve svém novém zaměstnání na různých ustláno a byla nucena překonat různá příkoří. Typický modelový příběh začíná jejím nástupem na pracoviště, který vyvolá mezi kolegy úsměšky, nedůvěřivé komentáře často opeřené drobným naschvalem. Avšak pracovitá statečná žena se chopí svého úkolu s nečekanou vervou a na konci měsíce překročí pracovní normy, jež často korunuje zlepšovacím návrhem. Překvapení kolegyně kajícíně přiznávají svůj omyl, odhodí předsudky a přijmou svoji novou kolegyni mezi sebe s otevřenou náručí. Ideologický obraz ženy oplýval pílí, nadšením, dovedností a odhodláním, s nímž se podílela na budování státu. Je zde nutné však připojit ještě jeden prvek. Ani tato „netradiční“ práce neměla ubírat pracovníci nic z její ženskosti. Latentní obava ze ztráty feminity, respektive potvrzení opaku, se vyskytuje téměř ve všech dobových agitačních textech. Jako například v případě referentky Zemského národního výboru roku 1948: „A to je právě to krásné. Že ne žena mužatka, ale vpravdě ženská... zastává tak význačnou funkci v našem veřejném životě.“⁷¹ Proč se vůbec v daném kontextu a priori předpokládá ohrožení feminity? Jakým způsobem zde máme tento kulturně a historicky značně proměnlivý pojem chápat?⁷² Počátkem 50. let dochází k jisté konkretizaci abstraktních pochyb a obav o ztrátu ženskosti. Ve všech tendenčních člancích pracovníce zdůrazňuje, byť jen tak mimochodem, že její výdělečnou činností není ohrožena tradiční role matky, hospodyně a manželky. A to i přesto, že poslední dvě zmiňované úlohy stály spíše na okraji zájmu tehdejší komunistické propagandy.

Po boku aktivní pilné pracovníce stojí v odhodlané pozici uvědomělá občanka. Co se pod jejím obrazem skrývá? Ačkoli všechny postavy ženy tendují k nadosobním přesahům, uvědomělá občanka nejvíce představuje angažovaný zájem o věci veřejné. Její podoba zoon politikon je však samozřejmě značně zdeformovaná a opět velmi účelová. Pokud odmyslíme případy, kdy se pod titulkem Správné občanky objevil přehled odpracovaných brigádnických hodin při žních, který mimochodem rovněž napovídá o přístupu komunistické moci k občanské angažovanosti, lze objevit dva hlavní směry jejího zájmu. Uvědomělá občanka především usiluje o budování socialismu a šíření jeho idejí mezi ostatní. Aktivně se podílí na všech agitačních akcích a při každé příležitosti přesvědčuje své nejisté spoluobčany a spoluobčanky. Stejným způsobem je zainteresována v tzv. promírových aktivitách, jež v zásadě tvoří socialistickou agitaci v širším měřítku a kompaktně doplňují její tendenční sousedské hovory. Podepisuje petice, zdobí nástěnky, soucítí se svými nešťastnými sestrami z tábora agresivních kapitalistů. Odhodlaně stojí na stráži, připravena k obranné akci proti „kapitalistickým válečným štváčům“, o jejichž „zvěrstvech“ je průběžně informována z médií. „Promírové“ úsilí této společensky uvědomělé ženy se vyskytuje

⁷¹ Žena v sociální péči. *Vlasta* roč. II, č. 13 (1948), s. 9.

⁷² Teoriemi genderu a genderovými stereotypy se zabývá např. CURRAN, J. Daniel – RENZETTI, M. Claire: *Ženy, muži společnost*. Praha: Karolinum 2003; ŠMAUSOVÁ, Gerlinda: Sociologická teorie genderu. In: DARULOVÁ, Jolana – KOŠTIALOVÁ, Katarína (eds.): *Sféry ženy*. Sociológia, etnológia, história. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2004, s. 13–24; CONNELL, R. W: *Gender*. Polity Short Introductions. Cambridge: CUP 2002; WEST, Candace – FENSTERMAKER, Sarah (eds.): *Doing Gender, Doing Difference*. Inequality, Power and Institutional Change. New York – London: Routledge 2002.

ve studenou válkou vyhocených paradoxních formulacích zcela neproblematicky kombinující slova „mír a boj“: „Letošní oslava mezinárodního dne žen byla více než kdy jindy přehlídkou bojových sil a mobilizací žen v boji za pevný a trvalý mír.“⁷³ Ideologický obraz občanky snad nejvíce vyvstává v kontrastních konturách v porovnání s jeho předchůdci. Předpokládá zcela pragmaticky a účelově trvalý zájem žen o politické záležitosti, byť opět v komunistických limitech, a nikoli omezenou uzavřenost v tradiční oblasti soukromé sféry. Jak se mohly dočíst čtenářky *Vlasty*: „Jenom tenkrát, když vyburcujeme i tu ženu, která se ještě dnes domnívá, že její krajkové dečičky jsou důležitější nežli společné úsilí o mír, ...překazíme zločinné úmysly připravovatelů nové války!“⁷⁴ S tím souvisí i další zásadní inovace proklamovaného občanského obrazu – odvržení pasivity. Tento staletými v mnoha variacích opěvovaný atribut ženskosti ustoupil aktivnímu elementu zhmotněnému do burcující agilní činorodosti, angažovanosti pro blaho socialistického celku.

Trojici žen uzavírá z povzdálí přihlížející matka. V předchozích etapách právě tato podoba snad nejvíce představovala vděčnou a ve veřejném prostoru častou ikonu ženství. Téměř všechna prohlášení směřovaná k feminní části obyvatelstva dokonce velmi často operují s oslovením „ženy, matky“ v zjednodušujícím synonymním slova smyslu. Tato redukce však postavu matky paradoxně nezveličuje a nestaví ji do prvních řad. Komunistický režim ve své snaze eliminovat užší rodinné vazby ve prospěch celospolečenských ji naopak v první polovině 50. let v jistém smyslu potlačoval. Matce byl dokonce odebrán její výsadní výchovný atribut, který se přenesl na veřejná sociální zařízení jako školky a jesle. Záměrná agitace proti nevoli umísťovat sem své děti vedla k vyzdvihování pozitiv těchto ústavů a devalvací mateřského přístupu. Matka zde byla převážně zobrazována jako netrpělivá, upracovaná, toužící po klidu a nikoli po hrátkách se svými potomky, které stále jen okřikuje. Ukázkově to dokládá tendenční článek s jasným poselstvím: „Jak vás bude, maminko, Míša zase hodně zlobit, až budete své dítě zase odbývat tím, dej už pokoj, vzpomeňte, že ... v mateřské škole je mu lépe. Poroste vám přirozeněji a rychleji než u vašich sukní. A představte si, jak by to prospělo i našemu hospodářství, kdyby se pro ně uvolnily všechny pilné ruce takových maminek.“⁷⁵ Rozvolnění osobních vztahů mezi matkou a dítětem však nevedlo v ideologických obrazech k úplnému popření ochranného a láskyplného zájmu o potomstvo. Zrak matky však hleděl ke vzdálenějším horizontům a do svého pečovatelského zorného úhlu nediferencovaně zahrnuje všechny děti světa. Paušalizovaná mateřská láska se zhmotňuje v obavě o jejich bezpečí a šťastnou, rozumějme komunistickou, budoucnost. Postava matky je zde záměrně využívána k mocenským účelům. Báseň Matka Hermy Svozilové-Johnové z roku 1953 opěvuje všeobjímající mateřskou náruč otevřenou i indickým dětem a končí velmi razantním závěrem, který s tradičním archetypem konejšivé klidné matky příliš nekonvenuje: „Chvějte se smrtonosné štáby zlata,/ couvejte, vrazi, ze všech bojišť zpátky/... Mír je hájen lidem,/ a z nejmocnějších zbraní matka – je zbraň.“⁷⁶

Připomínaná ztvárnění žen jsou v mém příspěvku plakátově vykreslena pro jejich snadnější identifikaci. V konkrétní podobě například v časopisech či filmových týdenících, tedy obecně ve veřejném prostoru, se naopak tato zpodobnění často vzájemně prolínala a fungovala v dalších drobných nuancích. Současně se však rovněž vyznačovala určitými společnými rysy. Předkládané obrazy byly především zbaveny své individuální dimenze.

⁷³ Posilujeme mezinárodní hnutí demokratických žen. *Vlasta* roč. II, č. 11 (1948), s. 9.

⁷⁴ Den solidarity. *Vlasta* roč. III, č. 40 (1949), s. 3.

⁷⁵ I na vaše dítě, maminko, čeká mateřská škola! *Vlasta* roč. VII, č. 16 (1953), s. 10.

⁷⁶ SVOZILOVÁ-JOHNOVÁ, Herma: Matka. *Vlasta* roč. VII, č. 15 (1953), s. 12.

Matka neprožívá v niterné rovině své mateřství, pracovnice postrádá motivy uspokojení z výkonu čistě ve smyslu rozvoje vlastních dovedností a schopností, postava občanky primárně nesleduje svoje zájmy. Zploštění těchto obrazů dokládá snahu eliminovat individualismus ve prospěch celku, respektive ztotožnit vnitřní interes jedince a společnosti. Tato tendence je typická především pro totalitní režimy. Obdobný znak představuje rovněž politizace života prostupující v různé intenzitě všechny naznačené tváře nové socialistické ženy, ačkoli např. Ulrich Beck či Václav Bělohradský hovoří o totální politizaci i současných demokracií.⁷⁷ Společnými jsou i limity předkládaných podob, které spočívají v přítomnosti kontinuálních tradičních prvků z předchozích období. Genderové stereotypy se ve společnosti stále reprodukovaly a nevymizely společně s Únorem 48. Navíc oficiální komunistický diskurz vykazoval ve své egalitářské politice výrazné trhliny a o důslednou rovnoprávnost pohlaví ve skutečnosti příliš nestál, byť se to pokoušel různými způsoby maskovat.⁷⁸

Za nejzajímavější zde však považuji skutečnost, že se ženskému elementu dostalo v daném období tak výrazné dlouhodobé pozornosti. Jednotlivé postavy se pomyslně hrály v přízni zářících reflektorů. Avšak proč tomu tak bylo a jakou roli hrála žena resp. její ideologické obrazy v poúnorovém období? Zájem komunistického režimu o prezentaci žen a především v těchto podobách nesloužil jen k naplnění marxisticko-leninských doktrín, ale zejména pragmatickým cílům. Ženy tvořily většinu populace a bez jejich angažovanosti, bez jejich „získání pro boj za socialismus“ by se nastolení onoho vytouženého „šťastného věku“ jen velmi těžce uskutečňovalo. Daná zobrazení představovala jasný návod, jež bylo záhodno následovat. Nutno také podotknout, že žena v tomto podání byla mnohem více objektem shora zmíněných projekcí než subjektem výrazněji se podílejícím na tvorbě svého obrazu. Jako paradoxní a z našeho pohledu přesto charakteristické, se může jevit také oficiální popírání existence genderových rozdílů v proklamované rovnostářské společnosti a naopak opěvování ve skutečnosti velice pochybné emancipace žen.⁷⁹ Nová socialistická žena zrcadlí se v triumvirátu svých emblematických podob se v 50. letech stala jedním z výrazných symbolů dosvědčující fundamentálnost společenských proměn. Tvořila lákavou figurínu ve výkladní skříni komunistického režimu, čímž v sobě obsahovala právě i moment jeho sebe potvrzení a úspěšnosti.

⁷⁷ Srv. např. BECK, Ulrich: *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: CDK 2007; BECK, Ulrich: *Vynalézání politiky – k teorii reflexivní modernizace*. Praha: SLON 2007; BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Eseje o nedávné minulosti a blízké budoucnosti*. Praha: G plus G 1999. BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Společnost nevolnosti. Eseje z pozdější doby*. Praha: SLON 2007.

⁷⁸ K tematice postavení žen v komunistické ideologii a především tehdejší praxi v různých evropských zemích srv. SCOTT, Hilda: *Does Socialism Liberate Women? Experiences from Eastern Europe*. Boston: Beacon Press 1973; JANCAR, W. Barbara: *Women under Communism*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press 1978; HEITLINGER, Alena: *Women and State Socialism. Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. London 1979; WOLCHIK, L. Sharon – MEYER, G. Alfred (eds.): *Women, State and Party in Eastern Europe*. Durham: Duke University Press 1985.

⁷⁹ Srv. NEČASOVÁ, Denisa: Patová situace? Reprodukce genderové nerovnosti v moderní společnosti. In: ČADKOVÁ, Kateřina – ČEVELOVÁ, Zuzana – HANULÍK, Vladan – STRÁNÍKOVÁ, Jana (eds.): *Konfliktní situace v dějinách*. Sborník z konference. Pardubice: Univerzita Pardubice 2007, s. 57–67.

Indoktrinace členů KSČ během I. Roku stranického školení (1949–1950) – záměry ústředí a jejich (ne)realizace ve stranickém okrese Brno I.

Václav Kaška

Po skončení druhé světové války a zejména po státním převratu v únoru 1948 se špičky rapidně mohutnící Komunistické strany Československa musely vypořádat s otázkou, jakým způsobem dosáhnout toho, aby stále přibývajícím členům strany i funkcionářům co nejlépe ovládali základy tzv. marxismu-leninismu, k čemuž podle sovětského vzoru mělo pomoci stranické školení. Než se jednou z podob stranického školení začneme zabývat, musíme zdůraznit, že při analýze totalitárních systémů je nesmírně těžké dospět k pojmům, které aspoň v některém bodě odkazují ke skutečnosti natolik nepopíratelně, že je možné s nimi bez potíží pracovat.⁸⁰ Tak i běžně užívaný pojem marxismus-leninismus, měl-li něco společného s marxismem. Šlo spíše o jeho zvládnutou a stále reinterpretovanou verzi, o sovětský ortodoxní marxismus nebo ještě jinak o leninismus-stalinismus. Budeme-li označení marxismus-leninismus i nadále používat, berte prosím toto upřesnění v úvahu.

Školení straníků, pro něž lze rovněž užívat termín indoktrinace, je možné pracovním rozdělit do dvou velkých okruhů. Na jedné straně se provádělo více či méně specializované školení funkcionářů všech úrovní,⁸¹ na straně druhé byly organizovány mohutné kampaně k plošné indoktrinaci všeho členstva, které dostávaly různé názvy, kupříkladu Dny komunistické výchovy nebo Rok stranického školení. Prvním Rokem stranického školení, který probíhal v letech 1949–1950 (dále I. RSS), se budeme zabývat podrobněji, přičemž nejdříve v nejhutnější zkratce přiblížíme jeho zamýšlenou podobu a poté se pokusíme nastínit realizaci této akce v nižších patrech stranické hierarchie – konkrétně v Brněnském kraji a ve stranickém okrese Brno I.

Hlavním cílem I. RSS a indoktrinačních aktivit obecně bylo zprostředkovat straníkům onu novou víru či metodu – marxismus-leninismus. Ten byl v různých brožurách traktován jako nejdůležitější, logický a uzavřený koncept pro řízení světa, který je lékem na všechny negativní společenské jevy.⁸² Vedle marxismu-leninismu dostávaly při hodinách prostor například i dějiny levicových a komunistických stran, biografie velikánů hnutí,

⁸⁰ PREISNER, Rio: *Až na konec Česka*. Purley: Rozmluvy 1987, s. 263.

⁸¹ Srv. situaci ve Vsesvazové komunistické straně (bolševiků), kde v 30. letech 20. století byli pravidelně školeni např. vedoucí tajemníci rajónů a instruktoři. FAINSOD, Merle: *Smolensk under Soviet Rule*. New York: Vintage Books 1963, s. 69.

⁸² BAUMAN, Zygmunt: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge 1992, s. 166–167. Cit. dle KONOPÁSEK, Zdeněk: Reflexivní autobiografie interpretací post/komunistického Východu k porozumění post/modernímu Západu. In: TÝŽ (ed.): *Otevřená minulost*. Praha: Karolinum 1999, s. 362–363. LÉVY, Bernard-Henri: *Sartrovo století*. Brno: Host 2003, s. 158–159.

mezinárodní otázky nebo problémy a směřování československého hospodářství. Tato témata však byla vždy interpretována optikou ortodoxní marxistické doktríny, což se mimo jiné projevovalo stále opakovaným důrazem na hledání třídních nepřátel ve společnosti i ve straně. Školení nebylo samoúčelné. Jeden z nejhlasitěji proklamovaných cílů spočíval ve zvýšení pracovního tempa, budovatelského úsilí; současně, a o tom se již na veřejnosti otevřeně nemluvalo, se školení stávalo instrumentem i symbolickou reprezentací moci. Jednak řadilo absolventy do množiny zasvěcených a tudíž mocí disponujících, jednak marxismus-leninismus představoval hlavní zdroj stranické kázně a disciplíny. Díky němu se měla strana proměnit v promazaný, množstvím napjatých transmisí vybavený mechanismus skládající se z disciplinovaných součástek, vedoucí celou společnost co nejrychleji po vědecky dokázaném a nevyhnutelném vektoru k budoucnosti krásného nového světa – světa komunismu.⁸³ Tehdy měl už ve společnosti převládat nový, sovětský typ člověka,⁸⁴ který bude zbaven všech individualistických rysů a který se působením ortodoxní nauky promění v asketickou součást kolektivu.⁸⁵ Zkrátka, i když bylo školení zaměřeno dovnitř KSČ, jeho výsledky měla pocítit celá společnost. Tak je třeba posuzovat také jeden z dalších cílů celé kampaně: snahu vzbudit větší zájem o politickou literaturu a zároveň odvést čtenářské návyky straníků od konzumní produkce a literárního braku⁸⁶ k nově kanonizovaným žánrům socialistického realismu, jakými byly třeba budovatelský román nebo výrobní drama.⁸⁷

Různé indoktrinační kurzy existovaly v KSČ už před únorem 1948, avšak prvním pokusem plošně školit všechny členy strany ve změněné situaci po státním převratu byly tzv. Dny komunistické výchovy, které probíhaly od srpna 1948 do dubna 1949. Dny komunistické výchovy ovšem nedosáhly zamýšlených rozměrů ani hloubky. Po jejich ukončení se začalo hovořit o důkladnější formě školení, jež by posunula kvalitu indoktrinace o krok

⁸³ TODOROV, Tzvetan: *Dobytí Ameriky*. Problém druhého. Praha: Mladá fronta 1996, s. 105. Todorov, pišící o křesťanství jako ideologickém zázemí conquistů Ameriky, srovnává křesťanská východiska komunistického pojetí času, které nespočívá v neustálých návratech, nýbrž v nekonečném postupu vpřed za konečným vítězstvím křesťanství.

⁸⁴ O zásadní proměně člověka srv. např. LÉVY, B.-H.: Sartrovo století, s. 158–159. Lévy uvádí, že stalinismus i nacismus chtěly nahradit starého, špatného člověka novým; formovat lidský rod a zbavit ho dlouhé nemoci zvané třebas buržoazie nebo třídní boj. Z toho Lévy provokativně vyvozuje, že oba režimy je nutné označovat sice za ohyzdné varianty, ale přesto za varianty humanismu.

⁸⁵ Další vlastnosti komunisty zmiňuje Marie Švermová ve svém projevu na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949. Jmenuje kupříkladu pracovitost, čestnost nebo vzdělanost. K výčtu ihned připojila konkrétního nositele všech vzorových vlastností, byl jím Klement Gottwald. Srv. např. *Rudé právo* z 30. 5. 1949, s. 2.

⁸⁶ K odstraňování literárního braku z veřejných knihoven docházelo už za protektorátu a v tomto kurzu se pokračovalo i po roce 1945, srv. JANÁČEK, Pavel: *Literární brak*. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951. Brno: Host 2004, s. 59.

⁸⁷ Ve stranickém tisku se pravidelně objevovaly rubriky s názvy „Co číst“. K politické literatuře srv. např. *Rovnost* z 28. 10. s. 6 a 30. 10. 1949, s. 4. Nakladatelství Svoboda, řízené lektorskou radou při kulturně-propagačním odd. ÚV KSČ, vydávalo Malou a Velkou knihovnu marxismu-leninismu, kde vycházela díla klasiků marxismu-leninismu (Lenin, Stalin, Marx, Engels) a také budovatelská poezie a próza. Za rok 1949 vydala Svoboda údajně 6 milionů svazků (z toho 62 % politické literatury). Tvořil se nový literární kánon „nejdůležitější politické a pokrokově zábavné četby. Gottwald, Fučík, Nejedlý, Majerová, Lenin, Stalin, Marx a Engels“, *Rudé právo* ze 7. 9. 1948, s. 3. Pro první, listopadové, téma I. RSŠ byl sestaven seznam devíti románů týkajících se života v Rusku před a během revoluce 1917. Šlo kupříkladu o tato díla: M. Gorkij: Matka; Podnik Artamonových; Život Klima Samgina; A. Fadějev: Porážka; M. Šolochov: Tichý Don; Sayer-Kahn: Velké spiknutí. Z poezie byli doporučováni např. tyto autoři: V. Majakovskij: 100 000 000; A. Blok: Dvanáct. *Rovnost* z 30. 10. 1949, s. 4. V *Rovnosti* doporučoval některé knihy i básník a překladatel Ludvík Kundera, např. tyto tituly: M. Šolochov: Rozrušená země; K. Nový: Chceme žít; Svoboda-Svobodová-Tučková: Spiknutí proti republice. Srv. *Rovnost* z 19. 7. 1950, s. 4.

dál. Tato nová forma, které stranické špičky včetně generálního tajemníka strany Rudolfa Slánského přisuzovaly mezi tehdejšími vnitrostranickými úkoly prioritu, byla nazvána Rokem stranického školení.

Organizační struktura I. RSŠ, vtělená do usnesení předsednictva ÚV KSČ ze září 1949,⁸⁸ byla rozdělena do tří stupňů. Na nejnižší úrovni probíhaly tzv. základní kurzy neboli školní skupiny. Každý kurz určený pro maximálně dvacet členů a / nebo kandidátů členství vedl stranický učitel, přičemž do tohoto nejnižšího stupně patřili ti straníci, kteří buď žádným školením neprošli nebo si neosvojili základní politické poučky.⁸⁹ Pro ideologicky pokročilejší členy strany byly zřízeny tzv. kroužky marxismu-leninismu, které nechávaly větší prostor pro samostudium frekventantů.⁹⁰ Ti nejzasvěcenější, nejčastěji funkcionáři okresního ranku, byli vybírání jako posluchači okresních večerních škol. Pokud budeme kvůli zjednodušení v této studii užívat označení kurzy, zahrnujeme pod něj jak základní školní skupiny, tak kroužky marxismu-leninismu.

Celý stranický školní rok byl plánovaně rozdělen do měsíčních segmentů s jedním hlavním tématem, k němuž byly vydávány učební plány, zkušební otázky a brožury.⁹¹ Účastníci školení se měli scházet minimálně dvakrát měsíčně, a to na úvodní přednášce a závěrečném přezkoušení. Kurzy měly být vedeny před nebo po pracovní době tak, aby návštěva hodin nenarušovala pracovní úsilí a plnění plánu.⁹²

Už název celé akce napovídal, že autoři projektu se inspirovali běžným školstvím, i když bylo zdůrazňováno, že hodiny se musí vystríhat jeho tradičních nedostatků – biflování či strachu ze zkoušení.⁹³ Například školní osnovy zde ztělesňovala měsíční témata a učební plány, učebnicemi byly ústředím posvěcené útlé politické brožury a třídami se nejčastěji stávaly řádně vyzdobené stranické klubovny. Mohli bychom též použít přirovnání z církevního prostředí – brožury jako modlitební knížky a klubovny jako svatyně, v nichž je prováděn rituál. Domácí úkoly si frekventanti měli vypracovávat hlavně během tzv. dne

⁸⁸ *Rudé právo* (heuristicky jsme pracovali s jeho moravskou mutací) a *Rovnost* z 21. 9. 1949, s. 1; *Funkcionář*, č. 18 z 23. 9. 1949 – celé číslo bylo věnováno I. RSŠ. Vedle usnesení PÚV KSČ zde byly otištěny pokyny o organizaci školení v základních organizacích, učební plány prvního tématu a metody práce večerních škol. Je třeba připomenout, že PÚV KSČ pouze schválilo podklady připravené v kulturně-propagačním oddělení ÚV KSČ.

⁸⁹ *Funkcionář*, č. 20 z 24. 10. 1949, s. 1013.

⁹⁰ Kulturně-propagační oddělení ÚV KSČ připravilo dva plány pro samostudium straníků. Jeden byl pro funkcionáře a členy základních organizací a druhý pro vyšší stranické funkcionáře. Plány obsahovaly základní témata RSŠ a ke každému okruhu byla uvedena základní a doplňující literatura nebo vybrané pasáže z této literatury.

⁹¹ Program témat základních kurzů (skupin i kroužků) I. RSŠ byl následující: listopad 1949 – Jak bojovali a zvítězili dělníci v Rusku; prosinec 1949 – Život a boje pracujícího lidu ČSR za kapitalismu; leden 1950 – Jak se náš lid stal pánem ve své vlasti; únor 1950 – O velikém díle Lenina a Stalina; březen 1950 – Jak vybudujeme socialismus v naší vlasti I (rozvoj socialistického průmyslu); duben 1950 – Jak vybudujeme socialismus v naší vlasti II (cesta vesnice k socialismu); květen 1950 – Jak vybudujeme socialismus v naší vlasti III (lidová demokracie a socialismus); červen 1950 – Strana a její úloha při výstavbě socialismu. Plán byl později aktualizován: v únoru 1950 se probíralo téma Zvýšit revoluční bdělost a bylo vypuštěno téma lidová demokracie a socialismus, protože I. RSŠ skončil v květnu a nikoliv až v červnu 1950. Učební plány, určené hlavně pro učitele, frekventanty kroužků a okresních večerních škol, vycházely každý měsíc ve *Funkcionáři*. Program témat okresních večerních škol I. RSŠ byl následující: listopad 1949 – Mezinárodní význam VŘSR v Rusku; prosinec 1949 – Výstavba socialismu v SSSR; leden 1950 – Vítězství nad kapitalismem v ČSR; únor 1950 – Lidová demokracie a její funkce při výstavbě socialismu; březen a duben 1950 – Problémy ekonomie lidové demokracie; květen 1950 – Vedoucí úloha strany při budování socialismu; červen 1950 – Světový názor komunistů a ideologické úlohy KSČ.

⁹² *Rovnost* z 28. 10. 1949, s. 6. V tříměsíčním provozu Zbrojovky Brno měla školení ranní směna po práci (14.00–16.00), odpolední před nástupem do práce (12.00–14.00) a noční před nástupem do práce (20.00–22.00).

⁹³ Srv. např. *Rovnost* z 15. 3. 1950, s. 4. Článek přímo uvádí nutnost vyhnout se „školnímu ovzduší“.

marxisticko-leninského sebevzdělávání, tedy okresem určeného jednoho dne v týdnu, kdy se neměly konat žádné schůze a po práci měli všichni zamířit domů a učit se. Přestože byla účast na školení proklamativně označována jako dobrovolná, stala se docházka jedním z hodnocených kritérií při druhé celostátní prověrce členů strany, která vlastně na školení v létě 1950 bezprostředně navazovala.⁹⁴

Poté, co bylo otištěno usnesení o I. RSŠ, začala v tisku na jeho podporu masivní mediální kampaň. Masáž v novinách byla nejsilnější na začátku a na konci celé akce, kdy periodika pravidelně přinášela nové informace, pokyny, zkušenosti i ideologické články.⁹⁵ Texty politické propagandy a indoktrinace, pomocí nichž byly vytvářeny koherentní fikční světy, tvořily jeden z pilířů komunistického systému.⁹⁶ Jazyk propagandy, vedle své dominantní persvazivní funkce, vynikal sémanticky tvárnými označujícími, která byla zároveň zamlžená až vyprázdněná.⁹⁷ Se slovy se mohlo různě manipulovat, mohla být zbavována svého ustáleného významu a podle intencí současných držitelů moci, respektive podle aktuální stranické linie, byl do nich vsouván význam jiný. Současně byla řeč komunistické moci z hlediska formy plná opakujících se formulí, klišé, přičemž v totalitním jazyce nešlo o běžné obecné fráze, ale zase o obraty oficiálně dané.⁹⁸ Formální rigidita, obsahová tvárnost, společně s rituálností totalitního jazyka se podílely na znejasňování skutečnosti, čímž mimo jiné připravovaly prostor pro indoktrinaci, ale i disciplinaci straníků a potažmo celé společnosti.

Nyní nám nezbyvá, než přesunout pozornost na průběh školení ve stranickém okrese Brno I. Musíme předeslat, že tento okres se nacházel v centru moravské metropole, a proto bylo jeho členstvo tvořeno převážně zaměstnanci nevýrobní sféry (obchod, služby, administrativa) a nikoliv dělníky.⁹⁹ Než se zaměříme na fungování kurzů v okrese Brno I., musíme se na moment zastavit u nadřízené stranické instance, krajských orgánů strany, které velmi aktivně řídil vedoucí krajský tajemník Otto Šling. Šling nijak nezastíral své ambice udělat z Brněnského kraje vzorový stranický region.¹⁰⁰ Jeho plány mělo podpořit

⁹⁴ Srv. např. *Funkcionář*, č. 20 z 24. 10. 1949, s. 1017.

⁹⁵ *Rudé právo* zveřejnilo do začátku prosince 1949 18 článků, které se týkaly organizace I. RSŠ. Ještě aktivnější byla *Rovnost*, která otiskla do začátku prosince 1949 nejméně 25 statí věnující se organizaci RSŠ a v listopadu přinášela denně v rubrice Hlídka strany výchovně-ideologické články k listopadovému tématu RSŠ (např. Co je kapitalismus, Co jsou sověty). Autory těchto článků byli jednak krajsští funkcionáři, ale také stranické špičky (B. Köhler, J. Hendrych nebo M. Švermová, kterou o článek poposíl dopisem O. Šling, srv. NA, f. 100/4 (organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951), sv. 79, a. j. 429, Brno: zprávy instruktorů. Co se kampaně uzavírající I. RSŠ týče, tak např. v *Rovnosti* vyšlo od května do června 1950 celkem 11 článků zabývajících se přímo I. RSŠ. V *Rudém právu* vyšlo v červnu 1950 celkem 6 článků k I. RSŠ. Zájemci o články týkající se I. RSŠ si je zpětně mohli přečíst v okresních poradnách a studovnách marxismu-leninismu, které měly archívat novínové výstřižky hlavně z *Rovnosti*, *Rudého práva*, *Tvorby*, *Nové myslí* a *Světových rozhledů*.

⁹⁶ MIŁOSZ, Czesław: *Ztročený duch*. Praha: Torst 1992, s. 146.

⁹⁷ ŠLOSAR, Dušan: Jazyk totality a jazyk dneška. In: JANÁČKOVÁ, Jana (ed.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Sv. 1. Praha: Univerzita Karlova 1995, s. 112.

⁹⁸ O heslech nebo mobilizujícím účinku s mlhavým obsahem v komunistické řeči srv. např. VAŠÍČEK, Zdeněk: *Archeologie, historie, minulost*. Praha: Karolinum 2006, s. 102. Užívání klišé a ustálených spojení v řeči sovětského bloku jako pozůstatku formulí, jež tvoří základ orálních myšlenkových procesů, se věnoval ONG, Walter J.: *Technologizace slova: mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum 2006, s. 50–51. Esejistickou formou se nad totalitární řeči zamyslel např. BALABÁN, Jan: Chléb mladých let. In: *Respekt* 3 (2008), s. 62–63.

⁹⁹ Stranický okres Brno I. vymezují a charakterizují v článku KAŠKA, Václav: Plán a prověrka. Z činnosti okresního výboru KSČ Brno I. na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století. In: *Časopis Matice moravské* 1 (2007), s. 142–143.

¹⁰⁰ Lokální patriotismus byl cítit i z prohlášení dalších funkcionářů. Například tajemník krajské národně-hospodářské komise František Mucha v květnu 1949 při svém odchodu do Prahy prohlásil: „Chci, aby bylo Brno prvním krajem. Abych mohl [v Praze] říci, když to nedovedete, jděte se učit do Brna.“ MZA, f. G 560, k. 21, inv. j. 31. Zápis ze schůze PKV KSČ Brno z 6. 5. 1949.

také perfektně zorganizované stranické školení, jež by vedlo ke kvalitní indoktrinaci všech partajníků v kraji. Brněnští krajsí funkcionáři v rámci organizačních příprav vymýšleli rozmanité metody (meziokresní soutěž o nejlepší výsledky indoktrinace,¹⁰¹ kampaň v tisku,¹⁰² promítání instruktážních a sovětských filmů,¹⁰³ vzorové lekce v rozhlase,¹⁰⁴ hry ochotníků vysvětlující témata I. RSŠ,¹⁰⁵ posunutí odjezdů vlaků a autobusů, skloubení pracovní doby s kurzy), pomocí nichž by bylo dosaženo vytčeného cíle.¹⁰⁶ Současně však v kraji panovaly obavy, aby ústřední a krajské směrnice nezůstávaly pouze na papíře, ale aby byly opravdu v okresech a organizacích realizovány. Obavy byly opodstatněné, protože někteří okresní a místní funkcionáři strany příliš netíhli k pečlivému studiu teoretických subtilností doktríny. Když například vedoucí tajemník OV KSČ Znojmo František Baráček slyšel o nutnosti stálého ideologického sebevzdělání, nezdržel se emotivního povzdechu: „A já je.“¹⁰⁷

Jak tedy byly do detailů propracované, dalo by se říci až geometricky narýsované představy ústředních a krajských orgánů realizovány ve stranickém okrese Brno I.? Už rozjezd okresní poradny a studovny marxismu-leninismu, instituce starající se mimo jiné o myšlenkové i materiální zázemí pro stranické učitele, provázely četné potíže (např. nízká návštěvnost).¹⁰⁸ Brzy se rovněž ukázalo, že zdaleka ne všichni straníci vybraní do veledůležité funkce stranického učitele jsou k výuce způsobilí. Docela zásadní problém se vynořil hned zkraye kampaň, když okresní funkcionáři museli lektory přesvědčovat, aby svoji práci začali bez výmluv vykonávat.¹⁰⁹ Být zodpovědným stranickým učitelem bylo totiž časově i psychicky náročné. Pedagog měl srozumitelně, názorně a přesvědčivě podat látku a rozdmýchávat i řídit diskusi, přičemž bylo zapotřebí, aby znal aktuální stranickou

¹⁰¹ Archiv města Brna (dále AMB), f. R 150, k. 28, inv. č. 13. Zápis ze schůze pléna OV KSČ Brno I. z 5. 10. 1949. Okresy Brněnského kraje soutěžily v počtu přihlášených do RSŠ, účasti na RSŠ, návštěvnosti poraden a studoven, prodeji literatury, včas dodaných hlášeníh a účasti na poradách učitelů. Srv. *Funkcionář*, č. 4–5 z 7. 3. 1950, s. 264.

¹⁰² *Rovnost* od listopadu 1949 zveřejňovala kratší tematické články ke školení (např. Leninův plán k rozvinutí revoluce) a tzv. slovníček k RSŠ, který vysvětloval pojmy jako např. třída, krize či feudalismus. Současně otiskovala zprávy z jednotlivých okresů a jejich organizací o průběhu RSŠ. Šlo o případy pozitivní – vzorové i negativní – varující.

¹⁰³ *Rovnost* otiskla seznam devíti sovětských filmů, které se během listopadu 1949 promítaly v brněnských i venkovských kinech. Šlo kupříkladu o snímky, jež se vztahovaly k prvnímu tématu I. RSŠ, Jak se kalila ocel; V. I. Lenin nebo My z Kronštatu. Srv. *Rovnost* z 30. 10. 1949, s. 4.

¹⁰⁴ Vzorové lekce základního kurzu vysílal československý rozhlas také celorepublikově. *Rovnost* z 30. 10. 1949, s. 4.

¹⁰⁵ Mahenova činohra v Brně zařadila na listopad 1949 dvě hry zaměřené k prvnímu tématu RSŠ – Gorkého Matku a Rachmanovova Profesora Poležajeva (problém inteligence v revoluci). Pro straníky z okresu Brno I. byla hra Profesor Poležajev připravena na pátek 18. 11. 1949. Představení měli zhlédnout povinně. *Rovnost* také otiskla seznam vhodných her Maxima Gorkého pro ochotnické soubory: Matka; Měšťáci; Nepřátelé. Srv. *Rovnost* z 30. 10. a 17. 11. 1949, s. 4.

¹⁰⁶ MZA, f. G 560, k. 21, inv. j. 31. Zápis ze schůze PKV KSČ Brno z 26. 9. 1949 a tamtéž, k. 6, inv. j. 16. Zápis ze zasedání pléna KV KSČ Brno 1. 10. 1949.

¹⁰⁷ MZA, f. G 560, k. 21, inv. j. 31. Zápis ze schůze PKV KSČ Brno z 14. 4. 1949. Jsme vděční zapisovateli schůze, že Baráčkovu emotivní reakci zachoval. Kolik takových náhlých průpovědek a gest se nedochovalo a bylo při zapisování zahlazeno?

¹⁰⁸ AMB, f. R 150, k. 28, inv. č. 13. Zápis ze schůze pléna OV KSČ Brno I. z 7. 12. 1949. Zpráva kádrového oddělení o úkolech uložených plénem OV KSČ. Většina okresních organizací zaslala kádrovému oddělení posudky na své učitele. Podle tohoto materiálu pracovalo v okrese 404 učitelů základních kurzů. Zajímavá je informace o sociálním rozvrstvení učitelů: 360 úředníků (do této kategorie se ovšem řadili i učitelé z povolání), 40 dělníků; 3 ženy v domácnosti (z celkového počtu 17 žen), 1 příslušník SNB. Drtivá většina učitelů (392) prošla bez problémů stranickými prověrkami, tudíž s jejich dosavadní prací panovala spokojenost. Na druhou stranu víme, že prověrky probíhaly často ve smířlivém, málo kritickém duchu. Srv. KAŠKA, V.: Plán a prověrka, s. 154–155.

¹⁰⁹ AMB, f. R 150, k. 28, inv. č. 13. Zápis ze schůze pléna OV KSČ Brno I. Ze 7. 12. 1949.

linii. Musel rovněž svým žákům radit, jak mají studovat, jak si dělat poznámky, nebo jak přichystat krátký referát. Závažné potíže způsoboval fakt, že lektori chodili do hodin nepřipraveni, často pouze předčítali kapitoly z příslušné brožury nebo špatně improvizovali. Někteří učitelé přicházeli na školení pozdě a svou práci odbývali. Jiní dokonce kurzy navštěvovali nepravidelně anebo zřídka, což vedlo k rozkladu jednotlivých běhů.¹¹⁰

Jakýmsi druhým mužem ve třídě byl pomocník učitele, který se staral o administrativní záležitosti, kupříkladu o kontrolu docházky. Pomocník si měl vést deník, do něhož zaznamenával absenci a účast při diskusi.¹¹¹ Sledujeme, jak se uvnitř strany, byť s různými obtížemi, tvořily miniaturní mocensko-byrokratické aparáty sloužící ke kontrole členů a upevnění organizační jednoty. Ostatně H. Ahrendtová dobře vystihla, že každá plnohodnotná ideologie byla vytvořena a udržována zejména jako politická zbraň, s cílem generovat dokonalou organizaci.¹¹²

Naplnily se záměry ústředí i kraje, aby se kurzů účastnila drtivá většina členů? Přestože stranická evidence nebyla, eufemisticky řečeno, právě nejpřesnější, můžeme s určitou jistotou tvrdit, že když se začalo v druhém listopadovém týdnu roku 1949 v organizacích okresu Brno I. školit, existovalo v okrese více než pět set školních skupin, třicet dva kroužků marxismu-leninismu a jedna okresní večerní škola.¹¹³ Organizační rámec tedy měli stranici k dispozici, ale přesto poměrně vysoké procento partajníků zůstalo mimo řady studujících, což přiznal i okresní vedoucí tajemník Otakar Blaha, který v závěru celé akce uvedl, že do kurzů se vůbec nepřihlásilo 15–20 % členstva.¹¹⁴

Vedle celkového počtu přihlášených však existoval ještě druhý a asi podstatnější ukazatel – kolik z přihlášených do hodin opravdu dochází. Když se Otto Šling dozvěděl, že prvních lekcí se účastnily pouze tři čtvrtiny přihlášených a do konce roku 1949 účast klesla až k hranici 60 %, ¹¹⁵ označil situaci jako vážnou a zakázal takové negativní zprávy

¹¹⁰ Např. *Rovnost* z 20.11.1949, s. 1; z 25. 1. 1949, s. 4; z 7. 12. 1949, s. 3; z 14. 1. 1950, s. 4; z 4. 3. 1950, s. 3. *Rudé právo* z 24. 11. 1949, s. 3; *Funkcionář*, č. 22 z 24. 11. 1949, s. 1159–1161; *Funkcionář*, č. 6 z 24. 3. 1950, s. 308–309. Srv. též TABORSKY, Eduard: *Communism in Czechoslovakia 1948–1960*. Princeton: Princeton Univ. Press 1961, s. 87. Taborsky čerpá z tisku, např. *Rudé právo* z 15. 9. 1951, *Literární noviny* z 10. 12. 1955. Srv. též NA, f. 100/1, sv. 188, a. j. 1180, Zpráva o činnosti propagačního odboru z 22. 11. 1949. Zpráva konstatuje nedostatečnou přípravu učitelů zapříčiněnou hlavně malou pomocí od okresních poraden a studoven marxismu-leninismu.

¹¹¹ Někteří pomocníci učitelů vedli nedbale zápisy/deníky o práci školní skupiny. *Rovnost* proto otiskla vzorové vyplněný deník, jímž se měli pomocníci inspirovat. *Rovnost* z 22. 12. 1949, s. 6. AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 2. Zápis ze schůze POV KSČ Brno I. konané dne 10. 5. 1950.

¹¹² AHRENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha: Oikymen 1996, s. 246–247 a 498. V podobném duchu se o školení vyjadřovali straníční funkcionáři. Srv. např. prohlášení zástupce vedoucího kulturně-propagačního oddělení KV KSČ Brno Fr. Povolného, který napsal, že „provedení RSŠ je také kus organizačního zpevnění KSČ“. *Rovnost* z 22. 10. 1949, s. 4.

¹¹³ AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 1. Zápis ze schůze POV KSČ Brno I. Z 9. 11. 1949. Zpráva pro předsednictvo uvádí celkem 510 školních skupin, což přesně odpovídá představě okresních funkcionářů ze září 1949 o ideálním počtu učitelů základních kurzů, která se opírala o krajský program I. RSŠ.

¹¹⁴ NA, f. 19/1 (oddělení stranických orgánů; krajské, městské a okresní konference), a. j. 806, Zpráva pro V. okresní konferenci KSČ okresu Brno I. 15.–16. 4. 1950, s. 20. Čtyři dny po konferenci bylo na plénu OV KSČ Brno I. konstatováno, že do I. RSŠ je přihlášeno 89 % členů. AMB, f. R 150, k. 28, inv. č. 14. Zápis ze zasedání pléna OV KSČ Brno I. z 19. 4. 1950 a z 11. 7. 1950.

¹¹⁵ MZA, f. G 560, k. 22, inv. j. 32. Zápis ze schůze PKV KSČ z 9. 1. 1950. V lednu se účast zvýšila zhruba o 5 % na průměrných 67 % přihlášených, takže informace už mohla vyjít v krajské mutaci *Rudého práva* z 22. 2. 1950, s. 4. Ve srovnání s jinými kraji si Brněnský kraj nestál vůbec špatně a dosahoval jedny z nejlepších výsledků co se počtu účastníků týče. Pro srovnání, nejlepších celorepublikových výsledků v I. RSŠ nakonec nominálně dosáhl kraj Jihlava, ve kterém navštěvovalo nějakou formu I. RSŠ průměrně 63,3 % všeho krajského členstva. Ještě jednou připomínám, že kraj Brno vykazoval průměrnou účast 56 % všeho členstva. MZA Brno, f. G 562, k. 17, inv. č. 19. Zápis ze schůzi PKV KSČ Jihlava ze 13. 1. a 27. 7. 1950. NA, f. 100/4, sv. 79, a. j. 429, Brno-zprávy z kraje. Zpráva Dalibora Labutě o instruktáži v kraji Brno z 21.–22. 7. 1950.

zveřejnit. Také okres Brno I. se potížím s návštěvností kurzů nevyhnul. Měsíc od zahájení kampaně se v rámci meziokresní soutěže dokonce ocitl na posledním místě mezi stranickými okresy města Brna.¹¹⁶ Nakonec se toto umístění vysvětlilo administrativní chybou, ale na lepší pozici než na deváté či desáté místo se okres Brno I. s průměrnou účastí okolo 70 % přihlášených nikdy nevyšplhal. Nejhorší účast na hodinách (ani poloviny přihlášených) pravidelně vykazovaly místní organizace okresu, jejichž členstvo tvořily z větší části ženy v domácnosti s malými dětmi, důchodci,¹¹⁷ popřípadě dlouhodobě nemocní straníci.¹¹⁸ Všechna výše udávaná čísla je třeba chápat jako orientační, neboť ani okresní aparát mnohdy netušil, jaká je opravdová účast na kurzech, protože mu organizace zasílaly zkreslené údaje nebo od nich pro jistotu nedocházely zprávy žádné.¹¹⁹ Čísla se na všech úrovních různě upravovala, takže by nás nemělo překvapit konstatování krajského instruktora Kubíčka, který při celkové kritice práce okresního výboru uvedl, že podle informací kraje návštěvnost kurzů v okrese nedosahuje 80–90 %, jak se jim okres snaží namluvit, ale je pouze poloviční!¹²⁰ Vedení okresu podprůměrné výsledky indoktrinační kampaně vysvětlovalo, jak jinak, pomocí ortodoxních pouček. Úředníci a ženy v domácnosti přece mají nutně nižší uvědomovací potenciál než dělníci, kteří tvoří zanedbatelné procento (údajně 5 %) v sociálním složení okresu. Současně se argumentovalo tím, že straničtí učitelé z nevýrobních sektorů s přežitky buržoazní mentality nikdy nebudou umět podat látku tak názorně jako lektori-dělníci.¹²¹

Po skončení posledních květnových témat a po závěrečných schůzkách školních skupin a kroužků spojených s finálním přezkoušením absolventů, proběhly v druhé polovině června 1950 nejprve v okresech a brzy na to i v kraji závěrečné konference hodnotící průběh a výsledky kampaně. Na konferencích vystoupili přední okresní a krajsí

¹¹⁶ Jako brněnské byly většinou označovány následující okresy: Brno-venkov, Brno I.–XI., Vysoké školy, ČSD, Zaměstnanci města Brna a Žbrojovka Brno. Ostatní okresy v kraji byly často nazývány jako venkovské. AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 1. Zápis ze schůzí POV KSČ Brno I. z 9. 11. a 14. 12. 1949.

¹¹⁷ NA, f. 02/1 (PÚV KSČ 1945–1954), sv. 22, a. j. 235. Schůze PÚV KSČ z 12. 9. 1950, b. 1. Při projednávání nového usnesení k II. RSŠ (1950–1951) bylo dohodnuto, že interně má být všem organizacím sděleno, aby staří členové, pro které je školení těžké, nebyli do II. RSŠ zařazováni.

¹¹⁸ AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 2. Zápis ze zasedání POV KSČ Brno I. z 15. 3. 1950. Tamtéž, k. 28, inv. č. 14. Zápis ze zasedání pléna OV KSČ Brno I. ze 7. 6. 1950. V květnu 1950 vykazovaly tyto okrsky zhruba o 20 % nižší účast než nejlepší okrsek (soudy) a o 10 % nižší než byla průměrná účast ve všech okrscích. Stále mějme na paměti, že vykazované hodnoty vůbec nemusí odpovídat realitě.

¹¹⁹ AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 2. Zápis ze schůze POV KSČ Brno I. z 15. 3. 1950 a z 10. 5. 1950. Tamtéž, k. 28, inv. č. 14. Zápis ze schůze pléna OV KSČ Brno I. z 19. 4. 1950. Kartotéky členů vedly základní organizace i příslušný okres, přičemž udávané hodnoty si někdy vzájemně odporovaly. Kartotéky základních organizací byly trvale ve špatném stavu, např. v nich chyběly některé údaje nebo nebyly při změnách (stěhování, vyloučení atp.) ihned opravovány. AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 2. Zápis ze schůze POV KSČ Brno I. z 29. 8. 1950. Srv. ještě tvrzení Karla Kaplana o zacházení se stranicou statistikou, kdy organizace vylepšovaly své pravidelné zprávy, např. zvyšovaly procentuální návštěvnost na schůzích. Ve skutečnosti přišlo kolem 50 % členů a ony napsaly, že 60 %, z okresu na kraj už šlo 70 % a z kraje do ústředí se hlásilo, že schůzi navštívilo 80 % členstva. KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Díl 2. Brno: Doplněk 2002, s. 108. Podobně jako Kaplan se o zkreslování údajů vyjádřil předseda MNV Sokolnice Kratochvíl. MZA, f. G 560, k. 1, inv. č. 6. Zápis z druhého dne VI. krajské konference KV Brno z 2. 6. 1951.

¹²⁰ AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 2. Zápis ze schůze POV KSČ Brno I. z 24. 5. 1950. Velký nepochopitelný poměr mezi oběma čísly výrazně připomíná situaci v meziválečné VKS (b), kdy lokální stranické výbory také až o 100 % vylepšovaly nejrůznější statistiky. FAINSOD, M.: Smolensk, s. 78.

¹²¹ AMB, f. R 150, k. 1, inv. č. 14. Zápis ze zasedání pléna OV KSČ Brno I. rozšířeného o pracovníky aparátu, komisi a pomocného sboru z 11. 1. 1950 v hotelu Slavia. Hlavní referát přednesl okresní vedoucí tajemník Otakar Blaha. K třídnímu pojmání mentality stranicových učitelů srv. např. *Funkcionář*, č. 21. z 12. 11. 1949, s. 1107; *Rovnost* z 15. 3. 1950, s. 4.

funkcionáři, aby ve svých referátech zhodnotili celou akci s jejími klady i zápory a informovali o přípravách na II. RSŠ (1950–1951). Výtahy příspěvků na těchto reprezentativních shromážděních zveřejněné ve stranickém tisku se vyjadřovaly o průběhu I. RSŠ v kraji převážně pozitivně.¹²² Máme však k dispozici výrok Otty Šlinga z konce června 1950, který zveřejněn nebyl: „Řekl bych, [že, s RSŠ] nejsme ani nespokojeni, ani spokojeni,“ začal krajský vedoucí tajemník. Nejvíce byl rozčarován kvůli značným rozdílům v dosažených výsledcích mezi nejlepšími a nejhoršími okresy kraje. Dále se Šling zastavil u okresu Znojmo, kde podle jeho informací dobře pokračovala kolektivizace vesnice, ale ve výsledcích I. RSŠ patřil okres mezi nejhorší. Taková situace přece odporovala veškerému dialektickému materialismu (ve stalinském pojetí), který proklamoval, že bez ideologických znalostí není možné pokročit k vyšším společenským formám, tedy například k zemědělským družstvům.

Výše zmiňované závěrečné přezkoušení absolventů mělo v zásadě trojí funkci – zjišťovalo, zda straník dosáhl předepsané úrovně; zaručovalo srovnatelnost jeho indoktrinace s ostatními a nakonec diferencovalo schopnosti každého jednotlivce, přičemž úspěšní se měli vyvíjet výše a pro neúspěšné byl přichystán trest. Michel Foucault připisuje tyto znaky obecně všem školským systémům, které se svými mechanismy podílejí na disciplinaci společnosti.¹²³

Ohlédněme se za některými momenty z prvního Roku stranického školení. Pokud jste nás sledovali, víte, že ani soustředění se na bezchybnou organizaci kampaně nebylo často nic platné a že školení bylo provázáno četnými nedostatky. Už jsme se zmiňovali o problémech s málo kompetentními stranickými učiteli a zastavili jsme se u nikdy nevyřešených potíží s počty přihlášených, respektive opravdu do hodin docházejících členů strany. Na tomto nelichotivém stavu se podílel nemalou měrou fakt, že některé stranické organizace celkově vyvíjely malou aktivitu, a proto se v nich nepodařilo rozběhnout ani I. RSŠ nebo v nich kurzy začaly až o několik měsíců později.¹²⁴ Mnohde po dobrém startu účast na kurzech v dalších měsících klesala.¹²⁵ Zdůrazněme, že na stranických schůzích se obecně dávala přednost řešení praktických otázek a politické nebo ideologické záležitosti zůstávaly často stranou. Tato situace se projevovala také během I. RSŠ. Pokud se tématem hodiny staly aktuální ožehavé otázky, tj. například zvyšování pracovních norem nebo kolektivizace venkova, počet účastníků se najednou zvýšil. Zkrátka, běžný straník upřednostňoval debaty o každodenních praktických problémech před teoreticko-ideologickými diskusemi. To ovšem nevylučuje existenci opravdu zapálených posluchačů.

Bezchybná realizace záměrů centra narážela už na fakt, že partajníci chodili na školení unavení z práce. Pro obyčejné členy KSČ bylo obtížné samostatně studovat, pravidelně, pečlivě a správně číst politickou literaturu, psát si strukturované poznámky nebo si připravit referát.¹²⁶ Někteří straníci se tudíž hodinám snažili všemožně vyhnout, třeba

¹²² *Rudé právo* z 18. 5. 1950, s. 1. Už titulěk úvodníku je výmluvný: Velký krok kupředu ve stranické výchově. Zjednodušeně řečeno, každý článek ve stranickém tisku věnující se závěru I. RSŠ zdůrazňoval klady školení, ale často doplnil i zápory, které však byly překonatelné lepší organizovaností. Srv. např. mezititulěk v brněnské mutaci *Rudého práva* z 18. 6. 1950, s. 8: Že nedostatků se poučíme.

¹²³ FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat*. Kniha o zrodu vězení. Praha: Dauphin 2000, s. 229–230. Foucault analyzoval moderní evropské školské systémy vznikající 17. a 18. století.

¹²⁴ *Rudé právo* z 16. 3. 1950, s. 3.

¹²⁵ NA, f. 100/1, sv. 188, a. j. 1180, Materiál pro R. Slánského z 26. 9. 1950 připravený k poradě krajských vedoucích tajemníků.

¹²⁶ *Rovnost* otiskovala na podzim 1949 příklady, jak si správně vést poznámky z výkladu i výpisky z četby, aby se k nim mohli studující vracet. *Rovnost* z 22. 11. 1949, s. 4. Referáty se měly zadávat až poučeným straníkům navštěvujícím OVŠ, nikoliv například ženám v domácnosti

sehnáním omluvenky od lékaře,¹²⁷ odkazem na jinou schůzi,¹²⁸ odvoláváním se na rodné důvody,¹²⁹ anebo hodinu pouze pasivně odposlouchali, nedávali pozor či dokonce pospávali.¹³⁰ Poměrně vysoká absence ve třídách byla ve stranickém tisku někdy odůvodňována starými způsoby života a myšlení, které velelo raději jít do hospody či na zábavu než zasednout do lavic.¹³¹

Snažili jsme se krátce rekonstruovat podobu indoktrinace členů KSČ v prvním ročníku RSS, přičemž jedním z našich obecnějších cílů bylo vymezit se proti těm historiografickým narativům, které předpokládají takřka bezpodmínečné totalitní ovládnání naší společnosti po únoru 1948. Jistě, tyto snahy zde bezpochyby existovaly, ale naše průzkumy orientované dovnitř samotné vládnoucí KSČ, ukazují, že ani pro stranu samotnou si nevystačíme s konceptem dělícím partajníky na ovládající a ovládané. Záměry stranického centra byly totiž na lokálních úrovních více či méně modifikovány. Jinak řečeno, také na lokálních úrovních se moc nejen zakoušela, ale byla i produkována. Fungování stranických mechanismů tedy nelze traktovat pouze jako obraz úplného ovládnání shora. Mocenská struktura uvnitř strany se utvářela jako složité pletivo vztahů, zájmů a vyjednávání, což přinášelo stranickému ústředí řadu potíží. V námi sledovaném případě by se jednalo o výše zmiňované různé selhávání záměrů centra během I. RSS. Současně je třeba si uvědomit, že z hlediska zbyrokratizování stranického soukolí i zdisciplinování jednotlivců celá akce své ovoce přinesla. Avšak, a to je i pro nás naděje stále živoucí, proti geometrickým, totalitárním strukturám stále pracuje jeden velký nepřítel těchto Pořádků, a tím je člověk v celé své složitosti.

---

navštěvujícím teprve základní kurz, které po zadání referátu buď do další hodiny nedorazily, nebo jim referát vypracoval někdo jiný. *Rovnost* z 14. 1. 1950, s. 4 a ze 4. 3. 1950, s. 3.

¹²⁷ *Rovnost* z 3. 11. 1949, s. 3. Zajímavé je, že v těchto případech měla být moc strany nadřazena moci lékaře, neboť výbor základní organizace „si jistě utvoří správný názor o tom, kdo nemocný je“ a kdo ne.

¹²⁸ *Rovnost* ze 17. 11. 1949, s. 4.

¹²⁹ *Rovnost* z 25. 1. 1950, s. 1. Ženy nemohly nechat své malé děti bez hlídání samotné doma, proto se doporučovalo nezařazovat je do takové skupiny, která má školení ve stejnou dobu, kdy probíhá kurz jejího manžela.

¹³⁰ *Rovnost* z 7. 12. 1949, s. 3. *Rovnost* z 18. 6. 1950, s. 4.

¹³¹ *Funkcionář*, č. 20 z 24. 10. 1949, s. 1016.

Vznik informačných bariér po februárovom prevrate

Michal Štefanský

Prevratom vo februári 1948 sa zásadným spôsobom menilo ideové pôsobenie na občanov a výchovu mládeže. Monopol moci v rukách Komunistickej strany Československa sa prejavil tým, že jedinou oficiálnou ideológiou nielen pre vlastných členov, ale pre celú spoločnosť sa stal marxizmus v jeho stalinskej verzii. Ucelený systém ideologického, propagandistického pôsobenia a kultúrno-osvetovej činnosti, ktorý sa dotváral od prevratu do začiatku 50. rokov, bol monolitným súborom zásad, ktorý určoval hranice názorovej orientácie a bol východiskom politickej činnosti.

Prevratom sa Československo zaradilo medzi štáty sovietskeho bloku. Sovietsky zväz v prístupe k štátom svojho bloku uplatňoval jednotné zásady platné pre všetky krajiny v politickej, hospodárskej, vojenskej a ideovej oblasti. Z týchto príčin aj režimy krajín sovietskeho bloku mali spoločné rysy. K spoločným znakom fungovania režimov sovietskeho bloku patrilo aj vytváranie informačných bariér s informačnou blokádou dôležitých kanálov informácií o politickom, hospodárskom a kultúrnom vývoji v západných krajinách, resp. ich nahradzovanie nepravdivými a jednostrannými informáciami. Blokáda informácií spočívala aj v skresľovaní reality a vývoja v Sovietskom zväze a ľudovodemokratických štátoch. Bipolárne rozdelenie Európy a sveta sa plne prejavilo aj v tejto oblasti a citlivo sa dotklo stoviek miliónov ľudí.

Zámerom vytvárania informačných bariér a blokád bolo zamedziť šíreniu nežiaducich informácií pre nový režim. Pretože len pomocou informačnej izolovanosti režim mohol manipulovať s jednotlivcami a veľkými skupinami osôb. Už samotná interpretácia februárových udalostí od 20.–25. februára 1948 sa zakladala počas existencie komunistického režimu na tom, že šlo o vládnú krízu vyvolanú demisiou ministrov nekomunistických strán, ktorá sa vyriešila za masovej podpory verejnosti a ústavným spôsobom. Vyvrcholenie vládnej krízy štátnym prevratom patrilo po dlhé desaťročia medzi zamlčované udalosti. Prevratom komunisti likvidovali nekomunistické strany, ktoré stratili po „obrode“ svoju politickú identitu a dostali sa do postavenia podporovateľov programu a politiky komunistickej strany. Po prevrate komunisti do svojich rúk prevzali aj ďalšie opory moci – ovládli parlament, prevzali post prezidenta republiky a voľbami v máji 1948 pomocou jednotnej kandidátky na dlhé desaťročia likvidovali demokratický volebný systém. Obmedzením práva spolčovania a prejavu režim zamedzil šírenie informácií v kolektívoch občanov. Prieskumy verejnej mienky sa rýchlo vytratili z verejného života spoločnosti. Dohľad nad názormi občanov prevzala Štátna bezpečnosť, ktorá pomocou kontroly represiovala režimu odporujúce názory. Týmto spôsobom sa v krátkom čase vytrácala spätná

väzba medzi štátom a občanom. Politická moc po prevrate určovala povinný spôsob myslenia a potláčala všetko, čo oficiálnemu spôsobu odporovalo. V ekonomickej a sociálnej oblasti informačná izolovanosť spolu s ďalšími faktormi zabránila otvoreným masovým prejavom nespokojnosti (do polovice roku 1953) napriek znižovaniu životnej úrovne a zásadnému porušovaniu ľudských, občianskych práv a drastickým represiam jednotlivcov a celých sociálnych skupín obyvateľstva.

Komunistické systémy a režimy vytvorili širokú škálu spôsobov a metód na odstránenie informačného pluralizmu, ktorý existoval v štátoch sovietskej sféry. V prvých povojnových rokoch v krajinách Strednej a Juhovýchodnej Európy pluralizmus odrážal zloženie koalíčných vládnujúcich strán, v ktorých komunisti boli iba jednou zo zastúpených strán. K pluralite patrila distribúcia západnej tlače, publikácií, činnosť kultúrnych a informačných centier a inštitúcií, neobmedzovaná činnosť veľvyslanectiev a konzulátov. Veľkú sledovanosť malo premietanie západných filmov, najmä amerických. Pomer medzi prekladanými knihami anglofónnej proveniencie prevažoval nad sovietskou ešte začiatkom roku 1948.

Historiografické zachytenie informačných bariér a blokády je širokou problematikou, kde okrem politickej cenzúry médií patrí aj listová cenzúra, obmedzovanie cestovania, zotváranie západných informačných inštitúcií, rušenie rozhlasového vysielania západných staníc a iné.

Do osobitnej pozornosti komunistického režimu sa po prevrate dostalo vytváranie informačných bariér a blokad vo vzťahu k západným kapitalistickým štátom. Od predstavy o nadriadenosti sovietskeho modelu socializmu nad inými modelmi zriadenia sa odvíjali aj vzťahy ku kapitalistickým krajinám, ktoré v bipolárnom rozdelení Európy a sveta sa v oficiálnej propagande označovali za nepriateľské lebo obhajujú záujmy „svetového imperializmu“. Informačná izolovanosť, ktorá sa vytvárala, spočívala nielen v zamlčovanií skutočností v politickej a hospodársko-sociálnej oblasti, ale aj v oblasti kultúry, umenia a vedy. Nepriateľský postoj k západným krajinám, jejich systému a hodnotám sa prejavil obmedzovaním a zatváraním západných kultúrnych a informačných centier a inštitúcií v Československu a v ostatných krajinách sovietskeho bloku.

Podnetom a súčasne direktívou na obmedzenie činnosti západných kultúrnych inštitúcií, distribúcie tlače, literatúry, filmov bol „Plán opatrení zameraný na antiamerickú propagandu v najbližšom období“ z marca 1949, ktorý pripravilo oddelenie propagandy ÚV VKS/b/.¹³² Plán požadoval prehodnotiť vydávanie umeleckej a vedeckej literatúry v Sovietskom zväze a stal sa direktívou aj pre komunistické strany jeho bloku. V máji 1949 ÚV VKS/b/ vyslal pracovníkov zahraničného oddelenia, aby získali informácie o tom, ako v týchto krajinách bojujú proti „úkladom anglo-amerického imperializmu“.¹³³ Výsledkom inšpekčnej cesty boli informácie o slabých výsledkoch obmedzovania vplyvov zo Západu v propagande KSČ. Správa tajomníka sovietskeho veľvyslanectva v Prahe o tejto otázke obsahovala celý rad opatrení v oblasti neperiodickej literatúry, filmu a umenia, v oblasti vedy, tlače, rozhlasu a výchovy na školách. Opatrenia mali eliminovať „masarykovsko-benešovský výklad“ histórie, lebo podnecuje nenávisť k Sovietskemu zväzu a októbrovej revolúcii.¹³⁴ Autor správy navrhoval nielen prehodnotiť výklad histórie, ale aj ostatných vied. Návodom k tomu mali byť Spisy Stalina, Ždanova, Kalinina, Molotova, ktoré sa mali

¹³² VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – POKIVAJLOVA, T. A.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa. 1949–1953*. Moskva: Raspeen 2002, s. 324.

¹³³ Tamže, s. 325.

¹³⁴ RGASPI, f. 17, opis 137, č. 274.

v prekladoch vydávať, a tiež popularizácia výsledkov mičurinskej vedy v boji proti men-delevsko-morganovskej škole. Súčasne správa ocenila administratívne opatrenia zákazu voľného predaja novín *Life*, *Times*, *Chicago Tribune* a iné. Niektoré západné noviny sa ešte nejaký čas dostávali do Československa, ale nesmeli sa predávať v stánkoch.

Anglo-americkému vplyvu na Slovensku bola venovaná samostatná časť správy. Uvádzalo sa v nej, že na Slovensku podobne ako v Čechách bola zavedená cenzúra na listy a zásielky zo Spojených štátov a západných krajín, zastavený slobodný predaj západnej tlače a obmedzený vstup turistov. Podľa autora správy kanálmi prenikania vplyvu zo Západu bolo najmä zahraničné vysielanie rozhlasu. Správa venovala veľkú pozornosť západným kultúrnym inštitúciám v Bratislave. Na prvom mieste Informačnej služby USA, ktorá sa nachádzala na generálnom konzuláte s knižnicou a čítárňou.¹³⁵ Informačná služba dostávala americké noviny, knihy a filmy a denne knižnicu navštevovalo 50–60 osôb. Po zásahu bezpečnosti sa počet zmenšil. Ďalšou inštitúciou bol Britský inštitút, ktorý podľa sovietskeho kritika vyvíjal iné, ako stanovené poslanie.

Navrhované opatrenia na obmedzenie a zastavenie činnosti západných kultúrnych a informačných centier sa v krátkom čase aj realizovali v Prahe a Bratislave. Dôvodom zatvorenia boli nepravdivé informácie, že „Anglo-američania premenili svoje inštitúcie na miesta pre špiónov a diverzantov“. Tam, kde nebolo možné okamžite tieto inštitúcie zatvoriť, „treba obmedziť ich činnosť, posilniť kontrolu a ich sledovanie. Zahnať ich z hlavných ulíc Prahy a Bratislavy do malých bočných ulíc“.¹³⁶ A proti západnej propagande postaviť sovietsku kontrapropagandu založenú na posilnení dovozu sovietskych kníh, novín, filmov a zintenzívniť návštevy kultúrnych a vedeckých predstaviteľov do Československa. Sovietska strana starostlivo sledovala anglo-americký vplyv v spomínanej oblasti vo všetkých štátoch svojho bloku. Správy o stále pretrvávajúcom vplyve západných informačných inštitúcií iritovali sovietskych predstaviteľov, najmä vtedy, keď so sovietskym vplyvom sa spájali negatívne otázky v štáte, napríklad názorom vo verejnosti, že nedostatky v zásobovaní obyvateľstva súvisia so sovietskou politikou voči Československu.¹³⁷

K zásadnému obratu v zatváraní západných kultúrnych inštitúcií došlo v polovici roku 1950. Uznesenie Predsedníctva ÚV KSČ 22. mája 1950 navrhlo uzavrieť Britskú informačnú kanceláriu, pripraviť opatrenia na likvidáciu Armády spásy a rozpustenie spolkov YMCA a YWCA.¹³⁸

Likvidácia informačného pluralizmu a blokáda informácií pochádzajúcich zo západných zdrojov mala svoje sprievodné znaky v masovom premenovaní ulíc, námestí a závodov v Čechách a na Slovensku. Bývalé ulice Winstona Churchilla, T. G. Masaryka, M. R. Štefánika, E. Beneša sa premenovali na ulice a námestia V. I. Lenina, J. Stalina, K. Vorošilova, V. Molotova. Nebolo väčšieho mesta v ČSR, ktoré by nemalo ulicu Stalina a Lenina. Pomenovanie po „veľkých vodcoch“ dostávali aj veľké hutnícke a strojárské závody. K ním sa pridružovalo aj pomenovanie po Gottwaldovi a Širokom.

Dôležitou súčasťou vytlačenia západných ideových vplyvov predstavovala propagácia sovietskeho modelu socializmu a jeho nadriadenosti nad inými politickými systémami vo svete. Táto problematika patrila medzi stále a hlavné témy ideového pôsobenia na začiatku 50. rokov. Rukoväťou politického pracovníka, propagandistu a pracovníka osvetly sa stalo štúdium Krátkeho kurzu VKS/b/, ktorý zostavil Stalin v roku 1938. Obsahoval

¹³⁵ Na Hviezdoslavovom námestí, kde sa v súčasnosti nachádza americké veľvyslanectvo.

¹³⁶ RGASPI, f. 17, opis 137, č. 274.

¹³⁷ VOLOKITINA, T. V. a kol.: Moskva, s. 330. Správa sovietskeho korešpondenta TASS Medova z mája 1949 pre sovietske orgány.

¹³⁸ NA, f. 02/1, sv. 19. a. j. 221.

popis sovietskeho modelu socializmu s „veľkým skokom“ v industrializácii, kolektivizácii a kultúrnej revolúcii. V Československu v rokoch 1945–1949 zaznamenal Stalinov výklad socializmu 9 českých a 3 slovenské vydania s nákladom 425 000 exemplárov. Ideológia vládnucej komunistickej strany a štátu – marxizmus-leninizmus, resp. stalinizmus, sa zakladala na mesianstve, ktorú v 19. storočí sformuloval Marx, Engels a v 20. storočí Lenin a Stalin. Na pestovanie tohto mesianstva sa v masovom meradle vydávali ich diela o niekoľko desiatkach zväzkov a miliónoch nákladoch. Celá edícia diel Marxa, Engelsa a Lenina sa zavŕšila až v polovici 70. rokov. Stalinove spisy sa po odhalení „kultu osobnosti“ roku 1956 prestali vydávať. Diela klasikov sa dopĺňali vydávaním spisov Gottwalda, Širokého, Zápotockého a neskôr aj iných.

V rokoch 1949–1951 československá Štátna bezpečnosť sa zamerala na sledovanie západných diplomatických veľvyslanectiev a konzulátov, aby dokázala ich protičeskoslovenskú činnosť. Pre svoje zámery používala provokácie, zatýkanie, súdne procesy a iné. Medzi časté spôsoby ako kompromitovať činnosť západných veľvyslanectiev, konzulátov alebo predstaviteľov médií patrili obvinenia zo špionáže. Na kompromitovanie západných štátov sa bezpečnosť usilovala získať pracovníkov za svojich spolupracovníkov. V súvislosti so špionážnou aférou okolo francúzskeho generálneho konzulátu, ktorú „vyrobila“ Štátna bezpečnosť, bol 14. apríla 1951 zatvorený generálny konzulát v Bratislave. Československá vláda zatvorila konzulát v Marseille. Zatvoreniu konzulátu v Bratislave predchádzalo sledovanie francúzskeho generálneho konzula E. M. Manacha a vicekonzula M. Michellota od polovice roku 1949 s cieľom získať kompromitujúce materiály o špionážnej činnosti generálneho konzula a jeho pracovníkov. Štátnej bezpečnosti sa podarilo získať spolupracovníkov na konzuláte a dešifrovať posielané správy francúzskemu veľvyslancovi do Prahy. V správe vyhotovenej bezpečnosťou o špionážnej a protištátnej činnosti francúzskeho konzulátu v Bratislave z novembra 1950 sa uvádzali tri okruhy nepriateľskej činnosti: napomáhanie ilegálnym prechodom čs. občanov za hranice, spolupráca s protištátnou skupinou ONBRA a špionážna činnosť.

V januári 1951 Štátna bezpečnosť pozatýkala podozrivých a začal sa pripravovať súdny proces. Realizovala tak ďalšiu časť „AKCIE MONACO“, čo bolo krycím názvom sledovania, vyšetrovania a súdneho procesu s pracovníkmi a spolupracovníkmi francúzskeho konzulátu v Bratislave. Dôležitú úlohu v tejto akcii bezpečnosť pripísala tajomníkovi konzulátu Jeanovi Fakanovi, francúzskemu občanovi so slovenským pôvodom. Štátna bezpečnosť Fakana sledovala a navrhla mu, aby požiadal o azyl. Keď odmietol, pracovníci Štátnej bezpečnosti ho uniesli a „spracovali“ tak, že na súdnom procese bol hlavným svedkom proti 11 obžalovaným. Zloženie skupiny bolo zostavené bezpečnosťou tak, aby zaradenie osôb čo najviac zvýrazňovalo ich nepriateľský charakter. Do čela skupiny bol postavený tajomník konzulátu J. Dlouhý, „bývalý veľkostatkár“ V. Velecký, a ďalší. Kľúčové bolo svedectvo Fakana o špionážnej činnosti konzulátu, konzula Manacha a vicekonzula Michellota. Súd sa skončil vynesením dvoch rozsudkov smrti (Dlouhého a Veleckého), štyroch trestov doživotného väzenia a piatich na väzenie od 14 do 25 rokov.¹³⁹ Krátko po procese sa v Prahe konala tlačová beseda, na ktorej kultúrny atašé a riaditeľ francúzskeho inštitútu Ernsta Denisa Marcel Aymonin oznámil svoju rezignáciu na funkciu a požiadal o politický azyl v Československu. Urobil tak údajne na protest proti špionážnej činnosti francúzskeho konzulátu a inštitútu E. Denisa. Nasledovalo zatvorenie Inštitútu

¹³⁹ Analýza AKCIE MONACO je obsiahnutá v štúdiách dvoch autorov – JABLONICKÝ, Jozef: Akcia Monako. In: *Podoby násilia*. Bratislava: Kalligram 2000, s. 195–220; PEŠEK, Jan: Akcia Monako. In: *Historický časopis* 4 (1997), s. 630–645.

E. Denisa v Prahe a Maison de France (francúzskeho domu) v Bratislave a vypovedanie niekoľkých francúzskych diplomatov z Československa.

Po zatvorení francúzskeho generálneho konzulátu prestali existovať konzuláty ďalších západných krajín v Bratislave. Prednostu kancelárie Slovenskej národnej rady navštívil 10. apríla 1951 britský konzul A. I. Sington a predniesol želanie, aby v tlači bola uverejnená správa o zatvorení Britského konzulátu v Bratislave dňom 30. apríla 1951.¹⁴⁰ Podľa názoru britského konzula zavretie konzulátu bolo – povedané diplomatickou rečou – „v obapolnom záujme“. Bolo pravdepodobne, že aféra okolo francúzskeho konzulátu pôsobila odstrašujúco. Mohla zapôsobiť aj informácia, že „náhle zmizol zamestnanec francúzskeho konzulátu Jean Fakan“, ktorý „v poslednom čase bol sledovaný neznámymi osobami“.¹⁴¹ S týmto zámerom navštívil vicekonzul M. Michellot prednostu Slovenskej národnej rady a žiadal vysvetlenie o zmiznutí Fakana pred jeho unesením čs. Štátnou bezpečnosťou začiatkom apríla 1951. Bolo pravdepodobne, že udalosti okolo francúzskeho konzulátu starostlivo sledovali aj ostatné západné konzuláty. Pretože po britskom konzulovi kanceláriu SNR 28. apríla navštívil taliansky generálny konzul Dr. Brigidi. Podľa názoru talianskeho generálneho konzula „existencia konzulátu nemá veľkého zmyslu, nakoľko konzulát nemá skoro žiadnej práce a existuje len z dôvodov tradičných, ako aj preto, že ČSR má svoj konzulát v Miláne“.¹⁴² Na jar 1951 zanikol aj americký konzulát v Bratislave.

Protizápadné ťaženie v ČSR v jarných mesiacoch roku 1951 zosilnelo v dôsledku dvoch ďalších udalostí. Prvou bola príprava verejného politického procesu s tzv. americkou rezidentúrou, do ktorej zaradili bývalého majora J. Nechanského, V. Wahla, M. Špryslu, K. Loriša, Z. Vackovú. Rozhodla o tom bezpečnostná komisia ÚV KSČ za prítomnosti Slánskeho, Noseka, Čepičku, Závodského, Švába a iných.¹⁴³

O mesiac neskôr, 23. apríla 1951, Štátna bezpečnosť zatkla amerického korešpondenta Associated Press Wiliama N. Oatisa. Zatknutie schválil minister národnej bezpečnosti L. Kopřiva. W. N. Oatis sa mal dopustiť trestných činov vyzvedačstva. Príprava so „špiónážnym centrom Oatisa“ trvala viac ako dva mesiace. Podľa obžaloby sústreďoval konkrétne správy o odhalení amerických špiónov bezpečnostnými orgánmi ČSR. Snažil sa získať podrobné informácie o mieste väznenia V. Clementisa, bývalého ministra zahraničných vecí, o priebehu jeho vyšetrovania, o zatknutí a vyšetrovaní ďalších vysokých komunistických funkcionároch zatknutých začiatkom roku 1951.¹⁴⁴ Súdny proces s Oatisom sa konal od 2. do 4. júla 1951. Vedením procesu poveril minister spravodlivosti štátneho prokurátora J. Urválka známeho aj z iných súdnych procesov svojimi záverečnými prejavmi s militantným propagandistickým obsahom. V tom čase „výroba politických procesov“ už bola značne vylepšená aj zásluhou sovietskych poradcov v čs. bezpečnosti, takže pred hlavným pojednávaním sa uskutočnil „proces v kocke“, akási generálka, aby si bezpečnosť bola istá, že obžalovaní prednesú naučené odpovede. Priebeh procesu sa odohrával podľa dopredu pripraveného scenára a W. Oatis vyhlásil: „Cítim sa vinný, že som prevádzal v Československu špiónáž.“¹⁴⁵ Hlavným cieľom politického procesu bolo pred štátnym súdom v Prahe ukázať, že Oatis bol „rafinovanejším a skúsenejším špiónom než jeho predchodcovia a vybudoval z agentúry Associated Press špiónážne stredisko“. Štátny súd

¹⁴⁰ SNA, f. ÚV KSS, GT, Bašťovanský, k. 2139, a. j. 183/3.

¹⁴¹ Tamže, k. 2139, a. j. 186/1.

¹⁴² Tamže, k. 2139, 186/1.

¹⁴³ KAPLAN, K.: K politickým procesům, s. 57.

¹⁴⁴ MICHÁLEK, S.: Případ Oatis, s. 37.

¹⁴⁵ Tamže, s. 40.

vyniesol 4. júla 1951, v deň štátneho sviatku USA, rozsudok a odsúdil W. N. Oatisa na 10 rokov väzenia a ďalších troch na tresty od 16 do 20 rokov.

Po vynesení rozsudku bezpečnosť Oatisa nútila, aby podpísal vyhlásenie proti USA. Udelenie milosti, o ktorú Oatis požiadal prezidenta republiky Gotwalda, bezpečnosť podmienila spolupracou s ňou. Milosť (odpustenie zvyšku trestu) udelil až prezident Zápotocký po posolstve amerického prezidenta D. Eisenhowera, ktoré poslal pri jeho zvolení za prezidenta Československej republiky. Proces s W. N. Oatisom nebol výnimočný v sérii politických procesov v Československu svojim scenárom alebo trestom, ale hospodárskymi dôsledkami.

Diplomatické rokovania v rokoch 1951–1952 medzi čs. ministerstvom zahraničných vecí (V. Širokým) a americkým veľvyslanectvom v Prahe nevedlo k pozitívnym výsledkom. USA podmieňovali zmiernenie hospodárskych reštrikcií, prepustením Oatisa. Tento prípad zinscenovala Štátna bezpečnosť a mal poslúžiť propagandistickým účelom na zdôvodnenie obmedzovania stykov s USA a západnými krajinami. V hospodárskej oblasti uväznenie Oatisa spôsobilo miliónové dolárové straty, napríklad so zadržaním už zaplatenej valcovacej stolice. Riešenie niektorých majetkových otázok v dôsledku zhoršenia vzájomných vzťahov (návrat menového zlata) sa oddialilo na niekoľko desaťročí. Pritom československá strana mohla sa poučiť a vyvodiť záver z podobného konfliktu v Maďarsku.

Blokádu informácií zo západných krajín sledovalo obmedzenie kontaktov s nimi prostredníctvom zastupiteľských úradov v ČSR. V apríli 1951 ministerstvo zahraničných vecí poslalo všetkým štátnym inštitúciám zákaz udržiavať bezprostredné styky a prijímať vo svojich inštitúciách predstaviteľov kapitalistických štátov. Právo udržiavať styky mali iba ministerstvo zahraničných vecí, ministerstvo zahraničného obchodu a Generálny štáb československej armády. Československé úrady a inštitúcie mohli viesť korešpondenciu so zastupiteľskými úradmi západných štátov v Československu iba prostredníctvom ministerstva zahraničných vecí.¹⁴⁶ Na minimum sa obmedzili vedecké návštevy v západných krajinách. V roku 1953 sa čs. vedeckí pracovníci zúčastnili iba na troch vedeckých konferenciách v západných štátoch. Tak isto aj turistické návštevy zo západných krajín poklesli na minimum. Paradoxom bolo, že aj medzi ľudovodemokratickými štátmi a Sovietskym zväzom existovali silné bariéry mimo oficiálnych vzájomných stykoch.

V januári 1950 boli vydané nové smernice platné pre celé územie štátu o listovej cenzúre. Pripravili ich predstavitelia ministerstva národnej obrany, ministerstva vnútra a generálneho riaditeľstva pôšt. Obsahovali úpravu tajnej listovej cenzúry, ktorú mohlo vykonávať len cenzúrne oddelenie Veliteľstva Štátnej bezpečnosti v spolupráci s Ústredným riaditeľstvom čs. pošty, podnik Praha, a v krajskom meradle cenzúrne oddelenie Krajského veliteľstva Štátnej bezpečnosti v spolupráci s krajským poštovým inšpektorom.¹⁴⁷ Podľa uvedenej dohody mohli listovú cenzúru vykonávať len cenzúrne oddelenia Štátnej bezpečnosti. Aby sa zatajilo cenzurovanie listových zásielok bezpečnosťou, Ústredné riaditeľstvo pošty vydalo výnos o tom, že dodržiavanie listového tajomstva zo strany poštových úradov bude zabezpečené a porušenie sa bude trestať. Poštovní zamestnanci mali hlásiť každý pokus porušenia listového tajomstva zo strany pošty. Pokyny o novom spôsobe listovej cenzúry navrhol zástupca veliteľa ŠtB pplk. O. Závodský a ÚV KSČ ich kuriérom

¹⁴⁶ VOSTOČNAJA *Jevropa v dokumentoch rossijskich archivov*. Díl 2. 1949–1953. Moskva – Novosibirsk: Sibirskij chronograf 1998, dok. 182, s. 523–525.

¹⁴⁷ SNA, f. ÚV KSS, GT, Baššovanský, k. 2130, a. j 149/9.

potom poslal krajským veliteľom ŠtB ako prísne tajný obežník a informáciu pre krajských politických tajomníkov. Na Slovensku plnenie smerníc do vytvorenia ministerstva národnej bezpečnosti zabezpečovalo Povereníctvo vnútra.¹⁴⁸ Listová cenzúra prostredníctvom oddelení Štátnej bezpečnosti zosilňovala a rozširovala kontrolu obyvateľstva. Popieranie, resp. názor, že pošta nerobí cenzúru listov, bol pravdivým, ale nebola pravda, že cenzúra listov sa nevykonáva.

Cenzúra tlače, kníh, rôznych publikácií a rozhlasu zohrávala významnú úlohu v zavádzaní informačnej bariéry po uchopení moci komunistickou stranou. Cenzúra sa neobmedzovala na tradičný dozor nad médiami, ale jej poslanie bolo širšie, a to blokovať informácie, ktoré boli kritikou komunistického režimu, vládnucej strany, spojencov, a najmä Sovietskeho zväzu. Zásahom komunistických orgánov a inštitúcií sa likvidovali nekomunistické noviny a časopisy a zvyšovali sa náklady komunistických a prokomunistických denníkov a časopisov.

Rušeniu rozhlasového vysielania západných staníc sa venovala veľká pozornosť od začiatku vysielania stanice Slobodnej Európy, Hlasu Ameriky, BBC, Vatikánu, Madridu a ďalších. Vysielanie spomenutých staníc v českom a slovenskom jazyku bolo jedným zo spôsobov narušania komunistického monopolu na informácie. Prirodzene, že každá zo západných staníc sledovala svoje ciele. Spoločným záujmom bolo povzbudzovať potenciálne opozičné sily kritikou komunistického režimu.

Vysielanie rozhlasovej stanice Slobodná Európa sa začalo 18. júla 1950 z Mníchova v SRN pod označením Hlas slobodného Československa. Následne začali vysielat' aj ďalšie rozhlasové stanice. Od začiatku vysielania sa v Československu a ostatných ľudovodemokratických štátoch prijímali opatrenia na rušenie vysielania, alebo v oficiálnom dobovom jazyku na rádiovú obranu. Opatrenia boli koordinované so ZSSR, Poľskom, Maďarskom. Počiatkové kroky neboli celkom úspešné, preto roku 1952 v súčinnosti so sovietskymi poradcami a v úzkej spolupráci s ministerstvom národnej obrany a ministerstvom národnej bezpečnosti bolo pri Československom rozhlase zriadené zvláštne oddelenie na rušenie zahraničnej propagandy a vysielaní zameraných proti ľudovodemokratickému zriadeniu. Rušenie staníc uložil Politický sekretariát ÚV KSČ ministerstvu národnej bezpečnosti uznesením z 30. januára 1952. Ministerstvo národnej obrany malo podľa rozhodnutia ÚV KSČ požičať deväť rušiacich stredísk a 82 odborníkov na prechodnú dobu. Pracovníkov armády neskôr nahradili zamestnanci z rezortu pošty.¹⁴⁹ V roku 1952 bolo sedem rušiacich vysieláčov uvedených do prevádzky (na Slovensku v Bratislave-Kolibe a Košiciach-Heringeši), ďalej riadiaci bod diaľkového rušenia a monitorovacia stanica na kontrolu diaľkového rušenia v ZSSR a niektorých ľudovodemokratických štátoch. Okrem toho boli zriadené ďalšie stanice, ktoré pomáhali v rušení staníc na krátkych vlnách na území ZSSR, Poľska a Maďarska. Systém budovania staníc na rušenie rozhlasového vysielania bol zabezpečovaný pod kódovým označením AKCIA R-405 a vyžiadal si stámiliónové náklady na jeho výstavbu. Finančné prostriedky na rušenie západných rozhlasových staníc boli na začiatku plánované v rámci výdavkov na obranu. V roku 1952 na Akciu R-405 bolo v rámci nepriamych výdavkov na obranu preinvestované 200 miliónov Kčs.¹⁵⁰ Každoročné náklady na

¹⁴⁸ Tamže.

¹⁴⁹ TOMEK, Prokop: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: *Securitas imperii* 9 (2002), s. 336.

¹⁵⁰ NÁ, f. 100/24, sv. 59. a. j. 917. Správa SÚP – Vojensko hospodárska správa o výdavkoch na obranu roku 1952 a roku 1953 pre ministra obrany A. Čepičku z 19. septembra 1952. V roku 1953 plánované výdavky na Akciu R-405 predstavovali už 375,3 milióna Kčs.

prevádzku rušičiek sa pohybovali okolo 25 miliónov korún. Napriek tomu účinnosť rušenia v prvých rokoch bola nízka. V roku 1952 sa pohybovala okolo 15 percent vysielania na krátkych vlnách. Celý systém budovania rušičiek rozhlasového vysielania západných staníc sa zakončil roku 1959. V tom istom roku sa dobudoval aj systém spolupráce a koordinácie s ostatnými krajinami sovietskeho bloku.

Rušenie vysielania západných rozhlasových staníc v Československu bolo prerušené na krátke obdobie po vojenskej intervencii, keď predtým sa nepodarilo realizovať návrh ministerstva vnútra z júla 1968 o zrušení rušenia ako následnej súčasť zrušenia cenzúry médií. Rušičky prestali celkom pracovať až po 36 rokoch 16. decembra 1988. Ťažko hodnotiť účinnosť vysielania Slobodnej Európy alebo Hlasu Ameriky, pretože prieskumy na túto tému sa nerobili. Ale faktom bolo, že počúvanie západných rozhlasových staníc sa považovalo za nepriateľskú činnosť. V rôznych situačných správach, ktoré zostavovala Štátna bezpečnosť o náladách medzi obyvateľstvom sa často uvádzalo, že nepriateľské názory voči režimu majú svoj pôvod v počúvaní západných rozhlasových staníc.

Kultúrny život na Slovensku a rok 1948

Elena Londáková

Komunistický prevrat vo februári 1948 zmenil Československo zásadným spôsobom vo všetkých oblastiach a výrazne ovplyvnil aj jeho kultúrny vývoj.¹⁵¹ Ten mal v slovenskej spoločnosti v porovnaní s českou totožné, ale aj špecifické dôsledky. Vyplývali z historicko-politických rozdielov v oboch častiach spoločného štátu, z inej ekonomicko-sociálnej úrovne, ale zrejme aj z rozdielných *očakávaní* od povojnového obdobia. Tie súviseli s dosiahnutým stavom slovenskej kultúry, ktorá na rozdiel od zrelšej, vyvázenejšej a intelektuálnejšej českej vstupovala do novej éry – vyhranenejšia – na jednej strane ešte úzko zviazaná s ľudovou a národnou tradíciou, na strane druhej, bez záväzkov voči umeleckým konvenciám – úspešne rozvíjajúca európsku modernu. Disponovala už so silnou medzivojnovou generačnou vrstvou umelcov a intelektuálov odhodlaných budovať nové moderné Slovensko na sofistikovanejších a koncepcnejších základoch.

Pre poznanie hĺbky a kvality týchto zmien v ich kontexte musíme nakrátko vstúpiť do slovenského kultúrneho života bezprostredne pred tento nesporne historický medzník – do obdobia, kedy slovenský verejný život opúšťali tí, ktorí stáli na strane porazených, aby uvoľnili miesto novým víťazom. Inteligencia, už tradične vtáňovaná do služieb politiky, ktorú svojho času výdatne suplovala, bola polarizovaná. Na jednej strane stáli (respektíve odchádzali) tí, ktorí kompromitovaní aktívnou účasťou na kultúrnej politike vojnového slovenského štátu museli ustúpiť bloku demokratických a protifašistických síl, vďaka ktorým Slovensko neskončilo vojnu ako jeden z porazených nemeckých satelitov.

S „porazenými“ teda odchádzal starý svet, aby uvoľnil miesto novej historickej ére druhej polovice 20. storočia. V prvej väčšej vlne emigrácie ešte v apríli 1945 buď opustili neistú pôdu (najprv do Nemecka, katolíci do Ríma, najmä však do Argentíny, kde vytvorili aktívnu a relatívne početnú česko-slovenskú enklávu). Niektorí boli súdení a väznení (napríklad literárny kritik, slavista, od r. 1938 šéfredaktor *Slovenských pohľadov* Stanislav Mečiar, básnik a lekár Andrej Žarnov, ktorý sa „previnil“ najmä tým, že ako člen medzinárodnej komisie vyslanej do poľskej Katyni, podal objektívne svedectvo nevyhovujúce nastupujúcim víťazom vojny, navyše v nevhodných súdobých provládnych periodikách, správca Matice slovenskej a známy spisovateľ Jozef Cíger Hronský, Tido J. Gašpar, básnik Valentín Beniak, talentovaný spisovateľ Milo Urban a ďalší), niektoré najangažovanejšie periodiká zanikli (*Gardista*, alebo *Slovák*), bola vymenená redakčná rada *Slovenských pohľadov*.

¹⁵¹ Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 2/7176/27 „Slovensko v rozdelenom svete. Roky 1945–1968“.

Stále však existovalo relatívne široké spektrum umeleckých, náboženských a odborných kultúrnych periodík, napríklad časopis vedený básnikom Jánom Smrekom *Elán*, evanjelická *Tvorba*, nová *Mladá tvorba* a vznikali ďalšie – ako napríklad neskôr tak známy a populárny *Kultúrny život*, ktorého prvé číslo vyšlo v roku 1946 na podnet Umeleckej a vedeckej rady.¹⁵² Ponúkali čitateľskej verejnosti viacrozmernej a svojim spôsobom slobodný pohľad na realitu súdobej kultúry. Jej umelecká tvorba v krátkom povojnovom čase disponovala viac menej štandardným demokratickým priestorom.

Na opačnej strane názorového spektra (na strane víťazov) na oficiálnu platformu slovenskej politiky vstúpili demokratické sily (DS) a s komunistickí, resp. ľavicovo orientovaní intelektuáli, novinári, literáti, filozofi, umelci. Väčšina z nich v tomto čase proklamovala túžbu kontinuálne spojiť „ducha národných ideálov s modernými prúdmi európskej kultúry“ (s akcentom na jej panslovanskú tradíciu a v tom čase najpopulárnejšiu slovensko-sovietsku vetvu), zdôrazňovali silné sociálne a vzdelávacie ciele, dynamickejší rast Slovenska (L. Novomeský).

K svojim skompromitovaným súputníkom sa vyjadrovali síce jednoznačne, ale nežiadajúc akty pomsty. Podľa Clementisa „deravá totalita“ vojnového slovenského štátu zrejme nevyhrotila vzťahy v slovenskej kultúrnej obci, a to ani po niekoľkých cenzúrnych zákazoch, strate zamestnania či predčasném penzionovaní, ktorými trestala tvorcov nereprezentujúcim jej ideológiu. Konštatovali, že ani jeden z jej aktívnych súputníkov a podporovateľov z radov relevantných tvorivých umelcov – si nepoškvrnil svoju umeleckú povesť „pochybným národno-socialistickým produktom“. Sústredili sa viac na budúcnosť krajiny, o ktorej rokovali na svojom prvom väčšom povojnovom zjazde-kongrese slovenských umeleckých a vedeckých pracovníkov v auguste 1945 v Banskej Bystrici. Mal byť pokračovaním v tradícii podobných stretnutí z medzivojnového obdobia.¹⁵³ Z pohľadu po februárového vývoja je nesporné zaujímavá skutočnosť, že sa jeho účastníci snažili sformulovať hlavné trendy ďalšieho smerovania povojnového Slovenska, kedy sa, okrem iného, prihlásili rovnako k európskym (západným) kultúrnym hodnotám ako k svojim – (východnej) slovenskej tradícii. Spoločne ľavica, ako demokrati chceli čerpať z európskeho kultúrneho dedičstva a stať sa plnohodnotnou súčasťou jeho diania. Slovanmi povereníka školstva a osvety Laca Novomeského spoločne proklamovali zásadu slobody tvorby pre umelcov a slobodu vedeckého bádania. Vyjadrili podporu spolkovému životu.

Na druhej strane prišlo ešte pred oslobodením a so súhlasom demokratického bloku k niekoľkým, pre budúcnosť významným, rozhodnutiam a aktom, ktoré zásadným spôsobom ovplyvnili budúcnosť (nielen) slovenskej spoločnosti. Ich začiatok možno sledovať už od roku 1944 a ich priebeh charakterizovať v niekoľkých kľúčových smeroch. Niektoré boli lokálnou slovenskou záležitosťou (zakladanie nových, dovtedy absentujúcich kultúrnych inštitúcií a škôl umeleckého smeru a pod.), niektoré z nich prerástli do celoštátnej česko-slovenskej úrovne (napríklad zoštatnenie školstva, prvá povojnová školská reforma a pod.).

Povojnová premena kultúry tiež prebiehala v niekoľkých etapách a na niekoľkých úrovniach a nepochybne nevyvrcholila februárom 1948, ale možnosti slobodnej tvorby doznievali až do roku 1949. Išlo o materiálnu a ekonomickú sféru, o inštitucionálne

¹⁵² Jedným z jej iniciátorov bol povereník školstva a osvety Laco Novomeský. Mala za úlohu starať sa o slovenských umelcov, reprezentovať ich záujmy, potreby vedy a umenia voči štátnym inštitúciám.

¹⁵³ Máme na mysli Kongres slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliaciach na prelome mája a júna 1936.

a organizačné zmeny a o zásahy do personálnej a ideologickej oblasti a napokon aj o zmeny v imanentnej sfére kultúry, vo formálnej aj obsahovej premene umenia.

Pripomeňme, že už v spomínanom roku 1944 schválila za jednomyselného súhlasu novo konštituovaná Slovenská národná rada (SNR) zoštátnenie školstva a obmedzenie výuky náboženstva.¹⁵⁴ Malo ísť pôvodne o protireakciu na klerikálny slovenský štát a snahu obmedziť vplyv cirkvi na vzdelávanie a výchovu. Neskôr zohrali úlohu aj „sociálne“ argumenty, ktoré prezentovali povinnosť štátu existenčne zabezpečiť kultúru a starostlivosť o kultúrnych pracovníkov. Za účasti relevantných demokratických síl tak na základe ich slobodného rozhodnutia prišlo v podstate k odštartovaniu zoštátnenia majetku škôl, následne tým k postupnému rušeniu samostatných súkromných a cirkevných výchovných a školských zariadení, ktorých pracovníci sa stali štátnymi zamestnancami a rozhodovala o nich štátna správa. V relatívne krátkom časovom horizonte pokračovalo aj zoštátnenie majetku ostatných kultúrnych inštitúcií.

Je na zamyslenie, že si nikto z účastníkov schvaľovania týchto závažných aktov, ktoré vyhovovali najmä komunistickým predstavám a politickým cieľom, neuvedomil ich skutočné dôsledky a význam pre budúci vývoj slovenskej spoločnosti. Existujú svedectvá a záznamy iba o aktivitách právne vzdelaného Vavra Šrobára. Ako predstaviteľ SNR začal z vlastnej iniciatívy obchádzať slovenských biskupov s predbežnou zmluvou o zachovaní majetku cirkevných škôl, čo sa stretlo s veľkou nevôľou komunistických aktérov týchto udalostí, ktorí ho kritizovali za svojvoľnosť a aktivity, ku ktorým nemal žiadne oficiálne poverenia a ani kompetencie.

Spočiatku išlo o skôr slovenskú iniciatívu – české politické sily sa k takto razantnému zoštátneniu majetku kultúry stavali spočiatku rezervovane a nebolo preto ani zmienené v Košickom vládnom programe. Dokonca ani samotný povereník školstva a osvety Laco Novomeský pri nástupe do funkcie so zoštátnením nadšený nebol, ako s neskrývaným sklamaním konštatoval vo svojich spomienkach jeden zo zakladateľov a autorov prvej povojnovej školskej reformy – Ondrej Pavlík, dovtedy poverený vedením povereníctva.

Napokon sa poštátnovanie „ujalo tak dobre“, že ešte pred februárom 1948 začalo systematicky pohlcovať aj ostatné oblasti kultúrneho majetku. Spolu s proklamovanými sociálnymi istotami, ktoré tak zdôrazňovali najmä komunisti a ešte ich prezentovali ako plnenie svojho politického programu, však poštátnenie prinášalo aj stratu nezávislosti.

Na túto návnadu sa chytila aj časť slovenských umelcov, výtvarníkov. Možnosť získania štátom garantovaných zákaziek bola pre niektorých v ich neistej existencii nepravidelných príjmov viac než lákavá. Nepočúvali varovné hlasy a časť jej reprezentácie sa priamo dožadovala takejto starostlivosti. Napríklad *Skupina výtvarných umelcov 29. augusta*, ktorá vznikla pri príležitosti výročia SNP a združovala známych slovenských výtvarníkov (Vincenta Hložníka, Oresta Dubaja, Miloša Bazovského, Ľudovíta Fullu¹⁵⁵, Ernesta Zmetáka a i.) svojou iniciatívou vyvolala reakciu a následné rozhodnutie Zboru povereníkov z 22. januára 1946 o povinnom nákupe umeleckých diel, obrazov a sôch štátnymi inštitúciami. Všetky povereníctva dostali za povinnosť vyčleniť zo svojich rozpočtov dostatok financií na nákup výtvarných diel.¹⁵⁶ K prekvapujúco promptnej reakcii zrejme „pomohli“ aj blížiac sa parlamentné voľby, ale náhodné pravdepodobne nebolo ani „spontánne“ vystúpenie na podnet umelcov.

¹⁵⁴ Išlo o dekréty SNR č. 5 a 6.

¹⁵⁵ L. Fulla bol spolu s Mikulášom Galandom autorom *Súkromných listov* (1930, 1932) považovaných za manifest slovenskej výtvarnej moderny.

¹⁵⁶ GREŠÍK, Ladislav: *Slovenská kultúra v revolúcii 1944–1948*. Bratislava: Pravda 1977, s. 163.

Komunistická strana pritom svoje predstavy o úlohe kultúry v spoločnosti, predstavy o umení verejne deklarovala, hoci prirodzene upravené tak, aby neodradili, ale naopak pritiahli a zaujali ľudí pôsobiacich v tejto oblasti. No napriek tomu bolo možné už pred februárom 1948 niektoré hlavné tézy dešifrovať a tí, ktorí pozornejšie počúvali, upozorňovali na nebezpečenstvo devalvácie kultúry a jej podrobenia politickou mocou. Išlo samozrejme o opozičnú Demokratickú stranu, ktorej poslanci a tlač podrobili pravičnej kritike niektoré komunistami navrhované kultúrne koncepty. V reakcii na tieto pochybnosti strana teda obrusovala hrany svojich kultúrnych téz proklamovaním podpory slobody tvorby a umenia s tým, že krajne znejúce vyhlásenia bagatelizovala tvrdením, že ide iba o časť názorov – v celom spektre iných. Naopak oceňovala aktivity bývalých davisov, ale deklarovala aj akceptáciu politicky „nevyprofilovaných“, resp. nekomunistických členov slovenskej kultúrnej obce. Tak reagovala „na útoky“ tvrdiace, že jej ide len o robotníkov a jej politická moc nepočíta s inteligenciou. Z tribún sa začal častejšie zmieňovať jej pozitívny postoj k tejto spoločenskej vrstve a jej nezastupiteľná úloha a nevyhnutná účasť na budúcom rozvoji krajiny.

V úsilí zlepšiť „mediálny obraz“ strany sa komunistickí predstavitelia predhánali v sľuboch. Na Zjazde kultúrnych pracovníkov KSS v apríli 1946 v Martine samotný jej najvyšší predstaviteľ generálny tajomník ÚV KSS Štefan Baššovanský ubezpečil slovenskú kultúrnu verejnosť, že ani „svojím“ vedcom a umelcom spôsob tvorby a práce strana nepredpisuje a nepožaduje od nich tendenčnosť. Ladislav Novomeský zas potvrdil právo na slobodné náboženské vierovyznanie.

Na druhej strane sa dalo čítať aj medzi riadkami. Povereník informácií literárny vedec Michal Chorváth žiadal o založenie orgánu (publikačnej rady), ktorý by kontroloval a „reguloval pomery na knižnom trhu“ a vyzýval Povereníctvo školstva a osvetu, aby zakázalo nákup knižného braku do knižníc a škôl. Viliam Široký, podpredseda československej vlády, predseda pripomenul odtrhnutosť inteligencie od robotníctva a jej úlohu podieľať sa na prevýchove národa. Na jednej strane v diskusii zaznievali hlasy, že riadenie kultúry by mali mať v rukách jej tvorcovia, na druhej strane zas názory, že príjemca kultúry by jej mal rozumieť a teda by mal mať právo na to, aby jej forma bola preňho dostatočne zrozumiteľná. Išlo vlastne o oponenciu abstrakcie a rôznych experimentálnych literárnych a dramatických diel, ktorým väčšina nerozumela a boli teda určené len pre „útku elitu“. Tieto názory avizovali neskôr známe požiadavky na umenie – vnesené do más a pre masu, hoci aj za cenu toho, že sa bude musieť prispôbiť ich schopnosti porozumieť mu.¹⁵⁷

V skutočnosti sa niektoré zásady komunistickej kultúrnej politiky (a to najmä na stránickej pôde) profilovali už pred februárom 1948. Varovné signály označované za predvolebnú rétoriku a demagógiu opozície však nezazneli dosť nahlas a strácali sa v kumulujúcom politickom zápase o moc. Za kulisami predvolebných rétorických cvičení prebiehalo systematické a dôsledné poštátnenie majetku škôl, školských zariadení a ostatných kultúrnych organizácií, spolkov a inštitúcií. Keďže sa jeden za druhým dostali pod gesciu štátu, o to dôležitejšie bolo, akej politickej sile bude táto špecifická „administratíva“ podliehať, kto bude v konečnom dôsledku o kultúre rozhodovať.

Už v lete 1945 tak na základe jedného zo znárodňovacích dekrétov prezidenta Beneša z 12. augusta prišlo k poštátneniu troch najväčších kamenných slovenských divadiel (v Bratislave, v Martine a v Košiciach). Tento proces začal aj v oblasti filmu, kde sa predmetom poštátnenia stali najprv kiná kolaborantov, ale po nich aj celkom nedávno založená Slovenská filmová spoločnosť vedená Karolom Plickom (Slovfís) a teda výrobná

¹⁵⁷ Tamtiež, s. 185.

a distribučná časť začínajúcej slovenskej kinematografie.¹⁵⁸ Snahy o rozšírenie poštátneia aj na ostatné súkromné kiná na krátky čas zabrzdila Demokratická strana (DS). Podarilo sa jej to však len do apríla 1947, kedy napokon nariadením SNR prišlo aj k znárodneniu ostatnej siete kín, ich zariadenia i budov.

Situácia sa, paradoxne, začala radikalizovať po voľbách v roku 1946, v ktorých KSS napriek sústredenej predvolebnej kampani voľby výrazným rozdielom v súboji s DS prehrala. KSS, podrobená kritike centra, označená za slabý článok, začala tvrdo útočiť na víťaza volieb v snahe spochybníť ho. Škandalizovaním politického protivníka a jeho vedúcich predstaviteľov, skonštruovaním sprisahaneckých obvinení zasiahla nevyberavými prostriedkami, metodikou hodnou sovietskych poradcov preto, aby dodatočne zmenila výsledky volieb a mocenské rozloženie síl vo svoj prospech.

Demokratická strana, ktorá po voľbách získala Poverenie informácií a do jeho vedenia nominovala Samuela Belluša, zabrzdila na istú dobu aj poštátneie rozhlasu. Belluš argumentoval úsilím odstrániť „politickú jednostrannosť“ vo svojom rezorte. Predstavitelia DS tiež otvorene oponovali komunistický návrh prvej povojnovej školskej reformy, jej koncepciu jednotnej školy. Kritizovali nebezpečenstvo unifikovanosti vzdelávania prispôsobeného štandardu všetkých žiakov a vedúcemu k podpriemernosti, k zníženiu inteligentnosti inteligencie a pod. V polemikách v súdobej tlači, ale aj v poslaneckej snemovni upozorňovali na to, že tento typ školy nemá koncepciu podpory nadaných žiakov, čo akcentovala aj česká oponencia reformy.

Samostatnou kapitolou bol spočiatku osamotený zápas cirkvi, ktorá sa pokúsila aktívnymi vystúpeniami biskupov a potom aj prostredníctvom poslancov DS (Ľudovít Šenšel, Milan Pišút) zachrániť stále oklieštenejšie a slabnúce pozície. Len poštátneiením majetku škôl a ich následnou reorganizáciou, zmenami v obsahu výuky, ktoré zrušili povinnú náboženskú výchovu, prichádzala nielen o majetok, ale aj o dôležitý zdroj vplyvu a pôsobenia na mládež, čo malo pre ňu v religióznom Slovensku kľúčový význam. Vydíjala preto intenzívne úsilie na zastavenie poštátneia, na vytvorenie primárnej platformy na rokovanie s kompetentnými štátnymi orgánmi ovládanými komunistami. Návrh jednotnej školy však už s cirkevnými školami nepočítal a hoci zaručoval náboženskú výchovu, tak len na dobrovoľnej – voliteľnej báze.

Nejednotné cirkvi, z ktorých evanjelická sa istý čas pokúšala o vlastnú dohodu so štátom, sa už spoločne ohradili proti rušeniu rádových a rehoľných škôl. Bránili sa aj proti dislokácii rehoľných učiteľov do iných štátnych škôl. Vystúpili na pôde SNR pri prerokovaní otázky poštátneia majetku cirkví. Podporili ich poslanci DS, napríklad dr. Harčár, ktorý žiadal za poštátneie školy a internáty adekvátnu majetkovú náhradu. Ani memorandum arcibiskupa K. Kmeťku venované práve tejto otázke, ktoré sa čítalo na bohoslužbách, ani petičná akcia, a ani vyhlásenia Jozefa Lettricha (predsedu DS) na dožinkoch v Púchove nezabránili a nezastavili „parný valec“ štátnej moci. Cirkev márne protestovala proti zmiešavaniu žiakov rôzneho vierovyznania v triedach, proti odstraňovaniu náboženských symbolov, kníh a obrazov v školách. Po roku 1945 tak zostali neštátnymi len školy bohoslovecké.

Vzdelávanie a školská politika sa dostala, spolu s inými témami, do centra zápasu o moc. Toto prvé víťazstvo komunistov, ktorým sa im podarilo zbaviť významného a silného

---

¹⁵⁸ Slovfis – Slovenská filmová spoločnosť bola založená na podnet filmového odboru povreníctva SNR pre informácie v júli 1945. Prevzala výrobu a distribúciu filmov na Slovensku, plánovalo sa, že sa do jej majetku dostanú aj kiná, tak aby sa zo zisku mohol podporovať finančne podvyživený slovenský film.

ideologického nepriateľa a konkurenta, vytlačilo náboženstvo na okraj slovenského školského vplyvu a nezmenilo to už ani aktívne pôsobenie víťaza posledných volieb DS za návrat stratených pozícií cirkvi. Tá sa síce ešte pokúšala prostredníctvom biskupa košickej diecézy J. Čárskeho vyvolať masovejší odpor výzvami veriacim na to, aby posielali svoje protesty do Prahy, priamo do rúk ministra J. Stránskeho, formou vopred pripraveného memoranda. Varovala tiež pred zhoršením vzťahov so samotným Vatikánom.

V januári 1947 prišlo predsa len k malému víťazstvu. Politické tlaky silneli do tej miery, že najexponovanejší predstavitelia Povereníctva školstva – prednosta školskej sekcie a bývalý zástupca povereníka O. Pavlík (o tento post prišiel už v lete 1946) a Fraňo Král – boli z týchto funkcií odvolaní. Veľmi neoblíbený Pavlík čelil ešte v januári roku 1948 aj návšteve delegácie DS a trnavského biskupa, ktorí ho prišli na povereníctvo vyzvať na úplný a definitívny odchod zo štátnej správy.

V stále ostrejšom politickom zápase sa radikalizovali aj vyjadrenia politických protivníkov na adresu kultúry. Dostávali konkrétnejšie podoby, prezrádzali otvorenejšie skutočné predstavy. Daniel Okáli, komunistický básnik a davista, povereník vnútra, na jednej z vernisáží otvorene kritizoval nadrealistické umenie, ktoré označil za neúčinné „pre obnovu zničenej krajiny“. Avizoval tak už jednostranný „materialistický“ postoj k umeniu a jeho „proletkultovskú vulgarizáciu“.¹⁵⁹

Víťaz posledných slobodných volieb (DS) začal prekvapujúco rýchlo a ľahko strácať vo voľbách získané dominantné politické postavenie, nedokázuc čeliť bezohľadným, unférovým prostriedkom politického boja. Komunisti posúvali situáciu vo svoj prospech. Posledné volebné víťazstvo demokratických síl sa napokon ukázalo ako Pyrrhovo. Kým prehra komunistickú stranu svojim spôsobom posilnila, DS opustená ostatnými nekomunistickými stranami zaň napokon zaplatila privysokú cenu. Prakticky bezprostredne po februári 1948 zanikla a väčšina jej významnejších predstaviteľov emigrovala, zvyšok sa integroval do Strany obrody, ktorá mala potom dlhé roky hrať na československej politickej scéne iba formálnu úlohu zdania pluralitného politického spektra.

Po februári opúšťali nielen politický, ale aj kultúrny a spoločenský život ďalšie osobnosti – napríklad talentovaný dramatik, autor scenára známeho a úspešného slovenského filmu – Vlčie diery Leopold Lahola, básnik G. Zvonický, P. Jurina, A. Žarnov, iní sa prispôbili, niektorí z úprimného presvedčenia robili kompromisy voči nastupujúcemu režimu. Táto nová veľká vlna bola špecifická tým, že v nej odchádzala časť pôvodných „víťazov“, tentoraz porazených vlastnými súputníkmi, s ktorými zdieľali vojnu a pomáhali si v nej. Už nie kolaboranti, ale bývalí členovia bloku demokratických síl opúšťali vydané pozície, postavenie, priateľov, rodinu a krajinu pre ostatných súc nepohodlní a nevitáni.

Tí, ktorí zostali, dostali možnosť spolupodieľať sa na riadení „vecí verejných“ i politických. Prekvapujúco rýchlo sa rodili prvé operatívne vzorové diela umeleckej metódy „socialistického realizmu“, demokratický a slobodný život v umení v kultúre však doznieval takmer celý ďalší rok. Kým jedni odchádzali porazení, tých, ktorí zostali, držala viera a nádej do budúcnosti. Čas mal ukázať, kto vlastne nakoniec „prehral“ viac...

Nastúpila krátka, ale intenzívna éra komunistických, respektíve ľavicových intelektuálov, ktorí si, slovami Ladislava Mňačka mysleli, že: „...to vyhrali a teraz to už bude jarná prechádzka do komunizmu.“¹⁶⁰ Možnosť spolupodieľať sa na riadení novej spoločnosti

¹⁵⁹ HVIŠČ, Jozef – MARČOK, Viliam – BĀTOROVÁ, Mária – PETRÍK, Vladimír: *Biele miesta v slovenskej literatúre*. Bratislava: SPN 1991, s. 68.

¹⁶⁰ LONDÁKOVÁ, Elena: Mýta a realita slovenskej inteligencie v Československu. In: *Československá historická ročenka*. Brno: Masarykova univerzita 1998, s. 209.

však bola skôr iluzórna ako reálna. V skutočnosti prevzal moc stranický aparát, ktorý si v krátkom čase podrobil a ovládol prostredníctvom akčných výborov, či národných výborov a základných stranických organizácií všetky sféry spoločnosti, aby ju potom detailne, zo zákulisia riadil. Ústredný akčný výbor kultúrnych pracovníkov sa pod vedením Mikuláša Bakoša zišiel už 1. marca 1948 preto, aby koordinoval akčné výbory v ostatných kultúrnych oblastiach a organizáciách s právomocou konečného rozhodnutia o ich návrhoch.

V kultúre to teda nebol ani tak „vítazný február“, ako skôr marec, v ktorom nové elity začali systematickú realizáciu jej dôkladnej „inštitucionalizácie, socializácie a ideologizácie“. V prvom rade dotiahli niektoré dovtedy odkladané, alebo jednoducho pre silné politické protitlaky nerealizované záležitosti. Prakticky bezprostredne bol schválený nový školský zákon, ktorý zmenil štruktúru, obsah i kvalitu vzdelávania v Československu na dlhé desaťročia. V marci roku 1948 začali aktivity na očistu študentských spolkov a združení. Prišiel čas na dobudovanie jednotnej celoštátnej mládežníckej organizácie, ktorú by mal štát a najmä strana pod dôslednou kontrolou.

V marci 1948 bolo dokončené zoštátnenie rozhlasového vysielania, filmové spoločnosti boli združené do jednotnej štátnej organizácie – Československý štátny film, ktorú dostal štát, ale najmä strana pod úplnú kontrolu. Bol prijatý divadelný zákon, nový poradný orgán Divadelná a dramaturgická rada v skutočnosti začala „usmerňovať“ dramaturgické plány divadiel tak, aby ich produkcia, hry a divadelné predstavenia zodpovedali cieľom a úlohám novej ideológie. A orientovali sa preto najmä na sovietsku tvorbu a eliminovali hry, ktoré mohli občana dezorientovať či dokonca deprimovať. Tvorcom zobrali právo na smútok (M. Rúfus) – v hre bol výhradne budovateľský optimizmus.

Nezaháľali ani akčné výbory v umeleckých zväzoch, ktoré nahradili zrušené spolky a záujmové umelecké organizácie. Aktivovali zmeny v ich vedení a štruktúre s cieľom kontrolovať, ovládať, podriaďiť a viesť ich podľa potrieb a cieľov nastupujúcej politickej moci. Tie, kvôli jednoduchosti a prehľadnosti, kopírovali organizačnú štruktúru aparátu (mali svoje predsedníctvo, ústredný výbor, sekretariát, zjazd a pod.).¹⁶¹ Stali sa základnou vstupenkou a podmienkou aktívneho a úspešného umeleckého a tvorivého života jednotlivca. Mnohé štátne zákazky mohli realizovať, respektíve svoje diela publikovať len tzv. organizovaní členovia zväzu. Zväzy, ktoré mali pôvodne zabezpečovať záujmy svojich členov, chrániť ich a komunikovať so štátnou mocou výhradne v ich záujme – sa stali známymi „prevodovými pákami“ úloh a cieľov komunistickej strany.

Množili sa ako huby po daždi, prvé vzorové diela novej oficiálnej umeleckej metódy – socialistického realizmu, ktorá uplatňovaná rovnako vo výtvarnom umení, ako v hudbe, vo filme, či v literatúre zabezpečila vytúženú zrozumiteľnosť, no i prvoplánovosť a schematicizmus. Idey zredukované do jednoduchých hesiel dávali ľudu návod ako správne žiť a pracovať.

Aj L. Novomeský už odmietol úplnú nezávislosť diela – ako nereálnu chiméru a zdôraznil povinnosť umenia angažovať sa a podieľať na budovaní novej spoločnosti. No stále ešte bola, hoci kritizovaná, možnosť aj inej tvorby.

Nepovšimnutá však nezostala predovšetkým tlač, ktorá bola jedným z najvýznamnejších nástrojov súdobej propagandy. Aby neprišlo k jej zneužitiu a nevymkla sa kontrole, Povereníctvo informácii zaniklo a jeho kompetencie prevzalo priamo ideologické oddelenie

¹⁶¹ JECHOVÁ, Květa: K historii Koordinačních výborů tvůrčích svazů 1968–1969. In: PECKA, Jindřich – PREČAN, Vilém (eds.): *Proměny Pražského jara*. Sborník studií a dokumentů o nekapi-tulantských postojích v československé společnosti 1968–1969. Brno: Doplněk 1993, s. 91–122.

a tlačový odbor ÚV KSS. Plnili úlohu regulovania a selekcie informácií dodávaných do tlače podstatne lepšie a priamo z aparátu ÚV. Na prvom zjazde československých novinárov, ktorý sa uskutočnil v októbri 1949, sa tento uzniesol zreorganizovať aj Československú tlačovú kanceláriu tak, aby sa stala jediným, monopolným, príjemcom a zároveň aj distribútorom zahraničných, ale aj domácich informácií pre všetky denníky a periodiká. K všetkým jej správam nemal prístup každý, dokonca ani členovia jednotlivých oddelení vyšších článkov aparátu.

Zákonom č. 132/1948 Zb. bol znárodnený celý polygrafický priemysel. Začal sa naplňovať program eliminácie ideologicky nevyhovujúcich tlačovín, regulovať prídel papiera, ktorý sa stal veľmi jednoduchým regulátorom a selektorom tlačovín, pretože tie periodiká, ktoré ho nedostali, nevyšli. V Československu takto postupne zaniklo vyše 150 titulov. Zaviedli sa prísne pravidlá pre vydávanie publikácií, ktoré mohli ísť do výroby len so súhlasom poverenctva informácií a osvetly.

Zviazanosť „siedmej veľmoci“ s režimom nastupujúcim po februári 1948 malo upevniť zákonom zabezpečené povinné členstvo novinárov v ich materskom zväze. Na pôde jeho prvého zjazdu sa sformulovali zásady novej žurnalistiky, ktorá kopírovala sovietsky vzor.

Odmietol brak, senzácie a zbagatelizované spravodajstvo, zdôraznil nezameniteľný výchovný a propagandistický význam komunistickej žurnalistiky, ktorá má vyhľadávať, upozorňovať a popularizovať príkladné udalosti a akcie, slúžiace ako pozitívny vzor. Tlač postupne deformovala a stratila svoje základné atribúty spoločenskej kontroly a objektívneho informovania verejnosti.

Podľa sovietskeho vzoru sa stala čoskoro aj československá tlač najmä popularizátorom politiky strany, propagátorom jej politiky a jej rozhodnutí, nástrojom presvedčania a prevýchovy ľudí, ich formovania do podoby a predstáv o „socialistickom človeku“ a spoluorganizátorom riadeného politického a spoločenského života. Jej kľúčová úloha – objektívne informovať, sprostredkovať realitu vo svete, aj doma zostala na okraji jej záujmu.

Netreba zabúdať, že významným regulátorom tlače sa stal tlačový dozor, čiže cenzúra. V ústrety jej vyšla významná redukcia periodík, z ktorých sa v priebehu krátkych šiestich rokov znížil počet titulov vychádzajúcich v Československu z 37 denníkov v roku 1947 na jedenásť v roku 1953. Práve v tomto roku bola vládny nariadením zriadená Hlavná správa tlačového dozoru (HSTD), ktorej kontrole postupne podliehali všetky denníky, ale aj informácie šírené slovom či obrazom. Bez súhlasu „splnomocnenca“ – cenzora jednoducho článok, kniha, divadelná hra, film, rozhlasová relácia atď. nesmeli vyjsť na verejnosť. V tomto procese zohrala hlavnú úlohu postava cenzora a jeho schopnosti kontrolovaný text – dielo posúdiť. Boli to však často ľudia nekompetentní, bez zodpovedajúceho vzdelania, pôvodným povoláním zväčša robotníci, krajčíri... O to necitlivejšie, absurdnejšie a nekompromisnejšie boli niekedy ich zásahy a strety s novinármi, či ostatnou autorskou umeleckou obcou. Vráťme sa však k februárovému roku 1948.

Zjazd národnej kultúry v Prahe (10.–11. 4. 1948) bol jedným z tých medzníkov, ktorý mal deklarovať základné tézy „umenia novej spoločnosti“ a odštartovať zásadné zmeny v obsahu a forme nového socialistického umenia. Od slovenských kultúrnych pracovníkov sa očakávala deklaratívna podpora tohto podujatia, ktoré mali v jeho predvečer, 8. apríla, osloviť *Manifestom socialistického realizmu*. Večer sa v Bratislavskom obchodnom grémiu schádzali účastníci, ktorí napokon po dlhšej polemike takýto manifest odmietli a vo vzrastajúcich obavách o umenie a jeho slobodnú tvorbu boli ochotní deklarovať svoju podporu „iba“ *Manifestu socialistického humanizmu* (to podráždilo komunistickú tlač, ktorej takýto výsledok stretnutia znel „falošne a nepresvedčivo“). Manifest podpísaný

väčšinou komunistami bol nepochopený aj niektorými mladými autormi (Dominik Tarka). Na zjazde bol síce po istom váhaní v jeho druhý deň zverejnený, zaznel z jeho tribúny, ale žiadnym spôsobom už neovplyvnil ďalší vývoj rokovania a diania.

Na pražskom zjazde si nielen jeho účastníci, ale aj široká verejnosť už mohli vypočuť jasné posolstvá o skutočnej realite československej kultúry, o jej poslaní, povinnostiach a úlohách, ktorých koncentrovaným cieľom bolo predovšetkým slúžiť strane a spoločnosti.

Oficiálne prijatie novej umeleckej metódy sa datuje od 1. zjazdu československých spisovateľov (4.–6. marca 1949) v Prahe, z ktorého tribúny odzneli už celkom jasné formulácie a základné pravidlá komunistickej kultúrnej politiky. Žiadanými atribútmi novej kultúry sa stali predovšetkým straníckosť, ideovosť, ľudovosť, demokratickosť. Jej povinnosti a záväzky, jej úlohy a ciele, ale aj jej formy a podoby umenia – jedinej akceptovanej umeleckej metódy dostávali konkrétne kontúry.

Časť básnikov a spisovateľov inklinujúcich už predtým ku komunistickým ideám, tí ktorým boli blízke, sa vcelku prirodzene posunuli vo forme a témach do tzv. socialistického realizmu. Autori ako Fraňo Král, či spisovateľ českého pôvodu Peter Jilemnický a jeho *Kronika*, čiastočne aj František Hečko a jeho vynikajúce *Červené víno* sa mali stať akýmsi návodom na diela vytvorené „metódou“, lebo niektorí, viac či menej, splňali jej kritériá, hoci v čase svojho vzniku vychádzali z autentického realizmu. Postupne sa k nim pridávali ďalší, ktorí urobili dosť výrazný obrat vo svojej predfebruárovej umeleckej voľbe. Napríklad najväčší obrat urobil talentovaný básnik katolíckej moderny Vojtech Mihálik, usmernil sa aj ruralista Andrej Plávka. Ján Kostra sa pôvodne orientoval na postsymbolizmus rovnako ako Pavol Horov. Práve Kostrova zbierka *Presila smútku* (1946) sa spolu so Švantnerovou *Nevestou hôľ* a Fábryho *Ja je niekto iný* stala jedným z prvých terčov už spomenutej kritiky D. Okáliho. Vladimír Mináč sa v románe *Smrť chodí po horách* (1948) neinšpiroval Ždanovom, ale Hemingwayom.

Kultúra však už bola v čase februára 1948 na svoju revolúciu „pripravená“. Predtým prebiehajúce poštátne sa iba dotiahlo v prípade konfesionálnych spolkov a liberálne založených časopisov. Zanikol Spolok sv. Vojtecha, časopisy *Verbum*, *Čas*, už spomenutý *Elán*, *Tvorba* a ďalšie. Už výhradne štátne vydavateľstvá, knižný obchod a distribúcia, komunistami obsadené redakcie a pozorný dohľad aparátu sa stali prostriedkami straníckeho totalitného riadenia kultúry. Je zaujímavé, že samotný Laco Novomeský sa však odmlčal a napriek svojmu politickému pôsobeniu zostal básnikom, akým sám chcel byť a nezaplatil svojou tvorbou „daň“ socialistickému realizmu. Na rozdiel od iných, ktorí sa buď z naivity, alebo z úprimného presvedčenia, ale mnohí aj z jednoduchého konjunkturalizmu, angažovali. Štátom a stranou výdatne podporované, vznikali jedno za druhým kľúčové diela socialistického realizmu – Hečkova čoskoro sfilmovaná *Drevená dedina*, Mihálikova *Plebejská košela*, množili sa budovateľské filmy, piesne, obrazy, monumentálne súsošia, monumentálna architektúra, ktorá mala reprezentovať moc a silu novej totality.

Po výstavách, do divadiel, do kín začali chodiť stranícki kontrolóri čistoty nového umenia a jeho samozvaní kritici, ktorí upozorňovali na nesúlad diela so zásadami oficiálnej kultúrnej politiky. Boli zastavené prvé ideovo nevyhovujúce hry, začala sa prísna selekcia dovážaných filmov, kultúrny život zaplavili diela socialistického realizmu (a schematizmu).

Povinná výuka ruského jazyka na školách, „prispôsobenie dejín“ krajiny na vytvorenie pozitívneho obrazu komunistickej strany v jej novodobých dejinách, jednostranná orientácia na východný blok a izolácia od okolitého „zlého“ kapitalistického sveta – to boli relatívne rýchle dôsledky kultúrnej revolúcie po roku 1948.

Na druhej strane sa začal formovať policajný režim, ktorý začal sledovať okrem iných aj významné osobnosti kultúrneho života a zbierať na nich informácie. Tie boli zakrátko použité proti politickým oponentom vo vykonštruovaných procesoch, na Slovensku aj voči partizánskym veliteľom a vojakom angažovaným v Slovenskom národnom povstaní a v kampani proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom, ktorá z kultúrnej scény eliminovala niektoré rešpektované osobnosti komunistickej inteligencie, aby ju poznamenala nielen primárnym strachom a rešpektom, ale aj niečím možno ešte horším – definitívnou stratou viery a dezilúziou.

Február 1948 zmenil československú spoločnosť, neznamenal však iba neslobodu, väznicu, izoláciu, zaostávanie a stratu potencionálnej prosperity. Priniesol aj hodnoty – novú skúsenosť, chýbajúcu vzdelanostnú a kultúrnu infraštruktúru a čas, v ktorom slovenská spoločnosť napriek politickým limitom kultúrne a intelektuálne dozrela.

Oficiální vzpomínání na Únor 1948 se po šedesáti letech neslo v bojovém duchu.¹⁶² Premiér Mirek Topolánek hřímal 25. února z balkónu paláce Kinských, že „komunistické lži byly smrtelné“ a naléhavě vyzýval: „Nedopusťme, aby se toto násilí vrátilo a znovu opanovalo naše hlavy a srdce.“¹⁶³ Při zahájení mezinárodní vědecké konference ve stejný den pak hovořil o Únoru 1948 jako o okamžiku „zrodu obłudného systému“.¹⁶⁴ O několik dní později se setkal ve Washingtonu s Josefem Mašínem, aby mu předal čestnou plaketu s medailí předsedy vlády. Výstupy českého premiéra podkresloval prudký mediální nástup Ústavu pro studium totalitních režimů. Za nosné téma celého tohoto únorového rachotu lze označit motiv nedokončeného boje – únorová bitva se znovu bojuje dnes s cílem zajistit, aby se „totalita“ nevrátila „zadními vrátky v budoucnu“.¹⁶⁵

Na pozadí těchto exemplárních projevů politické instrumentalizace historie, doplněné historiografickou produkcí determinovanou politickou poptávkou, se v současné době rozbíhají i mediálně sice méně sledované projekty, avšak slibující opravdový kvalitativní posun v poznání dějin české společnosti v poválečném období. Jejich základním motivem je posun od modu (od)souzení „zločineckého“, „totalitního“ apod. režimu k modu porozumění fungování společnosti v autoritativním kontextu. Pregnantně tento fenomén historiografického „přechodu od funkce identifikační k funkci kritické“ (a výhledově i transnacionálně komparativní) popisuje Pavel Kolář,¹⁶⁶ jeden z koordinátorů společného mezinárodního projektu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (dále ÚSD) a *Zentrum für Zeithistorische Forschung* v Postupimi s názvem „*Sozialistische Diktatur als Sinnwelt*“ – Socialistická diktatura jako myšlenkový svět.¹⁶⁷ Do této nadějně myšlenkové linie spadá i další projekt řešený na ÚSD – „Kádrový posudek si píše každý sám“ a také snažení mladých badatelů z filozofické fakulty Univerzity Karlovy zabývajících se normalizací na této fakultě.¹⁶⁸

¹⁶² Tato studie byla vypracována v rámci projektu KJB800630904 podpořeného Grantovou agenturou Akademie věd ČR.

¹⁶³ Zpráva Tiskového odboru Úřadu vlády ČR z 25. 2. 2008, <http://www.topolaneck.cz/tiskova-zprava-premier-topolaneck-komunisticke-lzi-byly-smrtelne.html>.

¹⁶⁴ Zpráva Tiskového odboru Úřadu vlády ČR z 25. 2. 2008, <http://www.topolaneck.cz/2883.html>.

¹⁶⁵ Tamtéž.

¹⁶⁶ KOLÁŘ, Pavel: Dějiny, které bolí. In: *Literární noviny* 7 (2008), s. 6.

¹⁶⁷ Základní informace jsou dostupné na internetové adrese <http://sinnwelt.usd.cas.cz>.

¹⁶⁸ Viz recenze BLAIVE, Muriel: *Domination and Power Mechanisms of the Czechoslovak Communist Party at the Philosophical Faculty, Charles University, 1968–1989*, <http://hsozkult>.

Zmíněné projekty odmítají přispívat k bipolárním a zjednodušujícím konstrukcím (politicky a didakticky dobře využitelným) fatálních „dějinných zvrátů“ vedoucích k ustavení jednoznačně odsouzeníhodných „obludných systémů“ a spíše se pokoušejí o rekonstrukci kontinuit, mentálních horizontů aktérů, každodenní existence a způsobů vyrovnávání se s nově nastaveným politicko-systémovým rámcem. V tomto ohledu je důležitým analytickým nástrojem koncept německé historiografie „*Eigen-Sinn*“ – odkazující ke snaze o co nejpřesnější a nejpodrobnější analýzu jedinečných trajektorií jednotlivců i skupin v kontextu politického útlaku.¹⁶⁹

I tato studie chce přispět k tomuto výzkumnému trendu a na příkladu evangelického prostředí ukázat, že Únor 48 není sám o sobě izolovaným vývojovým zlomem, ale spíše jedním z celé řady posunů v nastavení rámce vztahů mezi evangelickým prostředím a KSČ (resp. státní správou). Základní problematikou bude tedy sledování dynamiky tohoto vztahu v jeho časoprostorové komplexnosti. V první části půjde o zachycení postupného přibližování se těchto skupin, ve druhé části pak popíšu modalitu progresivního odcizení.

Sbližování

I v relativně malém prostředí, jakým bylo a je evangelické *milieu* (záměrně omezené na Českobratrskou církev evangelickou – ČCE), existuje mnoho sociálních, geografických, generačních podskupin s různými vztahy ke komunistické straně. Následující analýza se proto zaměří alespoň na základní průřez z těchto výrazně odlišných skupin.

Akademická YMCA

V historii předválečných styků mladých představitelů protestantských a levicově orientovaných elit hraje klíčovou roli YMCA.¹⁷⁰ Styčnou postavu v tomto ohledu představuje Jaroslav Šimsa, který se po působení v soukromém archivu T. G. Masaryka stal vedoucím sekretářem YMCA a Akademické YMCA.¹⁷¹ O formujícím vlivu tohoto evangelíka, pronikavého intelektuála a sociálního demokrata ve 30. letech, podal svědectví například Jiří Hájek, sociálnědemokratický a po roce 1948 komunistický politik, který se právě díky Šimsovi začal hlouběji zabývat Marxovým dílem v rámci „Socialistického semináře“ Akademické YMCA: „Šimsa nás podnítl k tomu, že jsme vyšli ze studia Masarykovy *Otázky sociální* a konfrontovali její jednotlivé kapitoly s těmi Marxovými a Engelsovými spisy, které v ní kritizoval.“¹⁷²

I další z otců zakladatelů Akademické YMCA Josef Lukl Hromádka (1889–1969) se nejméně od druhé poloviny 30. let pravidelně setkával s významnými levicovými intelektuály – zejména ve Výboru pro pomoc demokratickému Španělsku, kam vstoupil pod Šimsovým vlivem¹⁷³ a kde dokonce působil ve funkci jednatele. Na toto období vzpomínal

---

geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/.

¹⁶⁹ BLAIVE, Muriel: Mezi odvahou a kompromisem. In: *Babylon 6* (2008), s. 6. Pro podrobnější analýzu současných trendů v německé a francouzské historiografii střed- a východoevropských diktatur viz MATĚJKA, Ondřej: Jsou to berani, ale můžeme je využít. In: *Soudobé dějiny 2–3* (2007), s. 306–307.

¹⁷⁰ Jediné rozsáhlejší zpracování problematiky YMCA představuje práce Jiřiny Šiklové z 60. let: ŠIKLOVÁ, Jiřina: Československá Ymka, příspěvek k ideologickým bojům o mládež a studentstvo v období první republiky. Filosoficko-historická studie. Štrojopis z roku 1966 je k dispozici v knihovně ETF UK v Praze.

¹⁷¹ Jaroslav Šimsa se bezprostředně po 15. 3. 1939 zapojil do odboje, v roce 1940 byl zatčen a v únoru 1945 zemřel v koncentračním táboře Dachau.

¹⁷² HÁJEK, Jiří: *Paměti*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1997, s. 21.

¹⁷³ Rozhovor s Janem Šimsou. In: VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení?* s. 940.

Hromádka ve svém dopisu Ústřednímu výboru KSČ z roku 1958: „Bylo mi jasno už za dob první republiky, že bez hluboké společenské přestavby nesplní náš lid svého poslání a že lidstvo zůstane v trvalém nebezpečí konfliktů a válek. Proto jsem se tenkrát účastnil se zápalem mysli i srdce boje proti rostoucí reakci a spolupracoval s radikálními socialisty a komunisty.“¹⁷⁴ S těmito svými postoji však zřejmě zůstával v předválečném evangelickém prostředí relativně marginální. Svědčí o tom třeba jeho ostrá kritika z roku 1934, kdy vytykal evangelickým sborům, že většinově „podléhají stavovskému konservatismu a politickému rozčilení, které někde končí až ve fašisticky zbarvené potrhlosti“. Se zklamáním konstatoval, že „český evangelík přestává být bojovníkem na frontě sociálního a politického pokroku“.¹⁷⁵

Zážitek druhé světové války ovšem jeho programovou orientaci učinil pro mnoho lidí lákavou, jak o tom svědčí třeba Alena Wagnerová: „Pro mého tatínka byl velkou autoritou Hromádka, kterého znal ještě z dob Akademické Ymky. Sociální otázka tu byla velmi živá. Mnoha lidem se po válce zdálo, že biblická zvěst o tom, že před Bohem jsou si všichni lidé rovni, se v řadě bodů stýká s tím, co chce socialismus – rovné příležitosti a sociálně spravedlivý řád pro všechny. Proto se asi i mému otci zdálo, že může spojit aktivní členství ve sboru s členstvím ve straně.“¹⁷⁶

Předvoj

Druhá světová válka tedy představuje důležitý přelom pro pochopení personálního i „programového“ sblížení mezi komunistickou stranou a evangelíky. Jednu z možných cest, s určitou návazností na YMCA,¹⁷⁷ lze ilustrovat na procesu formování odbojové organizace Předvoj kolem Karla Hiršla (1922–1945), Jiřího Staňka (1921–1945) a Václava Dobiáše (1920–1945), ve kterém sehrálo evangelické prostředí, přesněji smíchovský sbor ČCE a jeho sdružení mládeže, zásadní úlohu ve třech základních rozměrech.¹⁷⁸

Tento sbor zaprvé poskytl v kontextu okupace mladým lidem rámec setkávání: „Jednu z posledních možností k jakémusi veřejnému shromažďování a k širším diskusím často byly schůzky a kroužky, které se tvořily zejména kolem některých protestantských sborů a modliteben.“¹⁷⁹ Nešlo ovšem jen o možnost scházet se. Evangelické prostředí (a zvláště kruhy spjaté s ymkařskou tradicí) se vyznačovalo výchovou k určité kultuře diskuse, maximálně otevřeně a zároveň snažící se splňovat podmínky seriózní intelektuální disputace. „Každý, kdo byl svědkem či účastníkem takových schůzek, ať už se konaly v soukromých bytech či mimo ně, nám jistě potvrdí, že jejich ovzduší bylo skutečně zvláštní a neopakovatelné. Vedle tendencí ke snobismu zde však často vládla i vysoká intelektuální kritéria, která nutila tyto mladé lidi studovat, přít se o přečtených knihách a tvořit si o nich vlastní úsudek.“¹⁸⁰ Velmi signifikantní je, že v případě smíchovského mládežnického sdružení přes stále výraznější ideové profilování hlavních debatérů mimo rámec institucionálního

¹⁷⁴ NA, f. 1501, sv. 179, a. j. 243, záznam z 243. schůze politbyra ÚV KSČ 5. 6. 1958, 15. Bod. Dopis J. L. Hromádky ÚV KSČ z 5. 5. 1958.

¹⁷⁵ HROMÁDKA, Josef Lukl: *Cesty českých evangelíků*. Praha: Kalich 1934, s. 40.

¹⁷⁶ WAGNEROVÁ, Alena: Neměli ani tušení, co je stalinismus. In: *Protestant* 10 (2006), s. 1.

¹⁷⁷ WAGNEROVÁ, Alena – JANOVIC, Vladimír: *Neohlížej se, zkameníš*. Praha: Naše vojsko 1968, s. 39. Viz též MENCL, Vojtěch: Šedesát let od vzniku Předvoje. In: KÁRNÍK, Z. – KOPEČEK, M. (eds.): *Bolševismus*, sv. 3, s. 120.

¹⁷⁸ Pro jinou analýzu Předvoje a jeho vztahu k evangelickému prostředí viz PROCHÁZKA, Jaromír: Čeští evangelíci v odboji a komunisté. In: ŠIMSOVÁ, M. (ed.): *Prošli jsme v jeho síle*, s. 45–50.

¹⁷⁹ MENCL, Vojtěch – SLÁDEK, Oldřich: *Dny odvahy*. Z historie revoluční skupiny Předvoj. Praha: Svoboda 1966, s. 39. Též WAGNEROVÁ, A. – JANOVIC, V.: *Neohlížej se*, s. 27.

¹⁸⁰ MENCL, V. – SLÁDEK, O.: *Dny odvahy*, s. 39.

(evangelického) křesťanství je moderující farář Kučera nikdy ze sdružení nevyhodil, i když s tímto radikalizujícím se (marxistickým) zaměřením nesouhlasil.¹⁸¹

V této souvislosti podstatně vyvstává i třetí faktor blízký tomu, co historici Předvoje A. Wagnerová a V. Janovic trefně definovali jako „půdu zúrodněnou křesťanstvím“.¹⁸² Hiršl, Staněk i Dobiáš dobře znali poselství Nového zákona, které je inspirovalo v jejich sociální radikalitě vizí jiného, spravedlivějšího, lepšího světa. Cítili však stále akutněji, že je církevní způsob naplňování těchto principů neuspokojuje. Představoval pro ně něco příliš spojeného s tím starým – předmnichovským a s válkou definitivně mizícím světem. Jak si poznamenal Karel Hiršl v prosinci 1942: „Církve dneska jsou bez rozdílu strašně daleko pravému křesťanství, že jsou spíše brzdou v uskutečňování křesťanských ideálů... Jde jediné o praktickou stránku náboženství, která se nedá oddiskutovat, odkázat, odmodlit.“¹⁸³ Postupná radikalizace Hiršlových postojů se dá v jeho zápisích sledovat téměř ze dne na den: „Hledat království Boží. Kristus a Hus a jiní a jiní nedělali s tímto světem kompromisy, proto museli trpět a být odstraněni. Nevěřím však v dědičnou vládu zla, bídy a neštěstí nad lidskými dušemi. Ne, nevěřím a nechci věřit. Krása, dobro, pravda, dokonalost, Bůh, svoboda – to vše nejsou nadpozemské chiméry; to jsou hodnoty, které musíme najít, a neexistují-li, musíme je stvořit.“¹⁸⁴ (začátek ledna 1943)

Odtud již nebylo daleko k rozhodnutí přispět k budování království Božího tady a teď. To nasměrovalo Hiršla a jeho smíchovské přátele vcelku logicky k další radikální menšině: „Pořád jsme hledali a tápali, ... až jsme najednou pochopili, že jsme vlastně komunisté.“¹⁸⁵ V „programovém prohlášení“ Předvoje z konce léta 1944 pak můžeme číst: „Revoluční skupina Předvoj je organizace komunistických revolučních pracovníků... RSP jako celek se považuje a je považována za právoplatnou složku KSČ a členové kádrů se stávají automaticky svým přijetím do organizace členy strany.“¹⁸⁶

Vysočina

Nikdo ze smíchovského (původně evangelického) jádra Předvoje se nedožil osvobození Československa v květnu 1945. Není tedy možné posoudit, zda a jak by se jejich protestantské kořeny projevíly na poválečných aktivitách. Existují ovšem jiné kontexty, ve kterých můžeme podobné fenomény sledovat. Velmi zajímavým příkladem je oblast Českomoravské vrchoviny, kde docházelo k poměrně rozsáhlým kontaktům mezi odbojovými skupinami (komunistickými i nekomunistickými) a evangelickými komunitami. Ty na mnoha místech fungovaly jako spolehlivé záchrané sítě pro odbojáře na útěku, jak to dosvědčil třeba profesor Josef Grňa: „Vážil jsem si nesmírně činné pomoci, které se nám dostávalo téměř na každické evangelické faře i mezi jejími věřícími. Mohu říci,

¹⁸¹ WAGNEROVÁ, A. – JANOVIC, V.: Neohlížeť se, s. 71.

¹⁸² Tamtéž, s. 11. O vzniku ideově podobně zaměřené skupiny v prostředí evangelického vinnohradského sboru viz KORČÁK, Rostislav: Čestně žili, čestně zemřeli. In: ŠIMSOVÁ, M. (ed.): Prošli jsme, s. 122–129.

¹⁸³ Ze zápisků K. Hiršla cituje WAGNEROVÁ, A. – JANOVIC, V.: Neohlížeť se, s. 58.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 62.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 74. Ovšem setkání s reálnou ilegální KSČ, v druhé polovině okupace v podstatě ovládanou agenty gestapa, v důsledku stálo Hiršla, Staňka, Dobiáše a další život.

¹⁸⁶ MENCL, V. – SLÁDEK, O.: Dny odvahy, s. 110. Je velmi příznačné, že se Předvoj stal aktuálním předmětem zájmu právě v polovině šedesátých let. A. Wagnerová v souvislosti s tímto hnutím formulovala hypotézu o „zvláštní cestě“ generace zakladatelů Předvoje (narozených ve 20. letech) k marxismu a komunismu přes studium literatury a nikoli skrze „stalinisticky deformovanou funkcionářskou“ KSČ. Tento fenomén je podle ní naprosto zásadní pro pochopení generačního východiska pražského jara. WAGNEROVÁ, Alena: Přežívat nebo žít... In: *Literární noviny* 15 (2008), s. 7.

že skoro celá evangelická církev ve svých údech byla zapojena do odboje, a to způsobem velmi čestným.¹⁸⁷

Jednu z výrazných postav evangelického odboje, pro kterou se tato zkušenost stala výrazným impulzem pro poválečné politické postoje, představoval farář Adolf Pospíšil (1904–1967) z Německého (přejmenovaného od r. 1948 na Sněžné). Mluví-li v případě zakladatelů Předvoje Wagnerová a Jankovic o „půdě zúrodněné křesťanstvím“, lze v kontextu válečného a poválečného Německého odkázat na půdu zúrodněnou misijní Snahou,¹⁸⁸ mezicírkevním protestantským sdružením, pěstujícím od poloviny 20. let probuzeneckou zbožnost. Podle vzpomínek pamětníků toto hnutí zanechalo v některých sborech na Vysočině opravdu výraznou stopu. Farář Pospíšil, aktivní pracovník Snahy, vedl členy svého sboru nejen k obrácení a osobní víře v Ježíše Krista, ale byl mu vlastní i hluboký akcent sociální. Ten spolu s válečnou a odbojovou zkušeností ho zřejmě přivedl k přesvědčení, že nejlepší cestou pro poválečné Československo je program navrhovaný KSČ. Vzhledem k tomu, že pro místní evangelíky reprezentoval opravdovou autoritu, jádroví členové sboru uposlechli jeho výzev a vstoupili těsně po osvobození do strany.¹⁸⁹ Sám Pospíšil působil do srpna 1945, kdy se odstěhoval do Brna, jako předseda revolučního národního výboru v Německém.

Pospíšilovo charisma sehrálo v tomto kontextu zřejmě zásadní význam, nelze ale opomenout, že prolnutí komunistického a evangelického prostředí nebylo na Vysočině izolovaným jevem – existují podobná svědectví například o Prosetíně či Horních Dubenkách.¹⁹⁰

Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká a Josef Lukl Hromádka

Je-li na Vysočině pravděpodobně nejpodstatnějším faktorem evangelicko-komunistického sblížení zážitek odbojového setkání, respektive výrazný vliv některých levicově orientovaných farářů ve vesnických komunitách, při pohledu na pražskou bohosloveckou fakultu musíme podtrhnout rozměr generační. Poválečná KSČ se svým radikálním reformismem působila jako vábnička na mladé lidi a evangelíci nebyli v tomto ohledu výjimkou. Neexistují sice dostupné statistiky mladých teologů angažovaných v KSČ kolem roku 1948, podle svědectví pamětníků se ovšem ne jeden student fakulty honosil komunistickým odznakem na klopu.¹⁹¹ Takoví bohoslovci nacházeli oporu i mezi svými představenými – zvláště důležitou roli v tomto ohledu sehrál tajemník bohoslovecké fakulty Bohuslav Pospíšil s výrazným vlivem mezi studenty, který byl přesvědčen o tom, „že je možno kombinovat teologii a náboženskou víru s pokrokovým komunistickým postojem“.¹⁹²

Slučitelnost komunistické ideologie a křesťanství se tak v těsně poválečném období stala jedním z důležitých témat diskusí na stránkách evangelických periodik. Jeden příklad za všechny – velmi zajímavý rozhovor o poměru křesťanství k dialektickému materialismu proběhl na přelomu let 1946/1947 na stránkách *Křesťanské revue*. S úvahami

¹⁸⁷ GRŇA, Josef: *Sedm roků na domácí frontě*. Brno: Blok 1968, s. 213.

¹⁸⁸ Rozhovor autora s pamětníkem p. J. Teplým, Nové Město na Moravě, 23. 4. 2008.

¹⁸⁹ Rozhovor s Květoslavou Pfannovou. In: LUKÁŠOVÁ, V. – SCHILLEROVÁ, H. (eds.): *Ženy z fary*, s. 106.

¹⁹⁰ LANŠTJÁK, Pavel Ferdinand – HÁJEK, Štěpán: *Dějiny evangelické církve v Horních Dubenkách*. Heršpice: Eman, s. 139.

¹⁹¹ Rozhovor autora s J. Šimsou, Brno, 5. 4. 2007. Šimsa zmínil J. Doležala, D. Čapka, L. Holuba.

¹⁹² Rozhovor s J. Šimsou. In: VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení?* s. 942.

„Timothea“ (Bohuslava Pospíšila) o neškodnosti marxismu pro křesťana¹⁹³ polemizoval „Filonos“ (Jan Patočka),¹⁹⁴ než diskusi ukončil redaktor J. B. Souček.¹⁹⁵

Základní autoritu pro generaci studentů, která na fakultu přicházela na konci 40. a v první polovině 50. let, představoval samozřejmě Josef Lukl Hromádka. Po jeho návratu z amerického exilu mu „celý ymkařský národ“ a mladí evangelíci vůbec „letěli vstříc“.¹⁹⁶ Jeho poválečné působení zůstává i v roce 2008 předmětem ostrých polemik,¹⁹⁷ což samo o sobě vypovídá o hloubce jeho vlivu na evangelické prostředí. Hromádkova reflexe nad únorovými událostmi na stránkách *Křesťanské revue* dobře shrnuje nejpodstatnější motivy postoje, který zaujal k formujícímu se komunistickému režimu: „Ať se nám to líbí nebo nelíbí, stojíme v proudu dějinných změn, kterými se přetváří stavba našeho národního života do základů... Buďme si také vědomi toho, že máme tu co dělat – po lidsku mluvě – s trvalými proměnami ve společenském a kulturním dění celého národa! Náš otřes na konci února jest projevem dějinného převratu, který zasahuje celý svět, a který dosud není ukončen... Velké statky duchovního a mravního odkazu našich dějin se dají zachránit pouze tenkrát, když se pokusíme je uplatnit a rozmnožit kladnou, nebázlivou prací na nových úkolech, které nám předložil únorový otřes... Odhodlaně chceme spolupracovat na výstavbě našeho života za nových podmínek. Chceme však tak činiti pod svrchovaným vedením Svého Pána, Ježíše Krista, Ukřižovaného a Zmrtvýchvstalého... Není pozemské autority, která by směla překračovat práh svatyně svatých.“¹⁹⁸ Rámcem Hromádkova uvažování nad dějinami je paradigma velkých historických cyklů: v poválečném kontextu se podle něj kyvadlo dějin vychýlilo na východ. Odtud Hromádka odvozuje trvalost nově nastaveného rámce mezinárodních vztahů i vnitřního politického uspořádání Československa. Pragmaticky proto doporučuje přitakat a v daném kontextu „nebázlivě“ (to je další klíčové slovo)¹⁹⁹ jednat. Typickým rysem Hromádkových projevů je ovšem konzistentní doplňování této loajální a konstruktivní doktríny o křesťanské svědectví. Vždy – i ve svých dopisech představitelům KSČ v 50. letech – připomíná, že své jednání staví pod konečnou autoritu Ježíše Krista „ukřižovaného a zmrtvýchvstalého“. Tím se zařazuje do jiné kontinuity – u Hromádky opravdu nejde o konjunkturální, vypočítavé pokrytecké přitakání nebezpečnému politickému režimu v zájmu vlastního přežití. Základním úkolem pro křesťany v každé dějinné situaci je podle něj „pronést evangelium.“²⁰⁰

Odcizení

Tímto postojem Hromádka hluboce ovlivnil generaci svých žáků – ti nejvěrnější a nejkritičtější se pak v šedesátých letech stali základem „Nové orientace“. Zajímavým indikátorem nejen jejich postojů jsou odpovědi na dotazník, který rozeslal na konci roku 1968 duchovním všech církví Sociologický ústav ČSAV (propojený tehdy osobami E. Kadlecové, J. Hraníčky a L. Prokúpkou se Sekretariátem pro věci církevní ministerstva kultury a informací), aby zjistil jejich názory na polednovou církevně-politickou linii. V otevřeném

¹⁹³ *Křesťanská revue* 7 (1946), s. 145 a 2 (1947), s. 52.

¹⁹⁴ *Křesťanská revue* 9 (1946), s. 230.

¹⁹⁵ Pro vzpomínku na tuto debatu a odhalení identit jejich účastníků viz ŠIMSA, Jaroslav: Vzpomínka na Karla Kosíka. In: *Protestant* 4 (2007), s. 6.

¹⁹⁶ Viz obrazová příloha ŠIMSOVÁ, M. (ed.): *Prošli jsme*, obr. 79.

¹⁹⁷ ZIKMUND, Marek: Dejme našemu zpytování spirituální rozměr. In: *Protestant* 4 (2008), s. 9. Viz též MATĚJKA, O.: *Jsou to berani*, s. 327–328.

¹⁹⁸ HROMÁDKA, Josef Lukl: Po únorové krizi. In: *Křesťanská revue* 3 (1948), s. 68–72.

¹⁹⁹ Viz ŠIMSOVÁ, Milena: Vděčná vzpomínka. In: *Kostnické jiskry* 37–38 (2006), s. 2.

²⁰⁰ Tamtéž.

otázce: „Co podle Vašich zkušeností dělalo duchovním nejvíce potíží v období ‚předlednové‘ církevní politiky?“ 29 % (oproti 9, resp. 11 % katolických duchovních) evangelických farářů různými slovy formulovalo rozčarování nad svou „izolací“ a nad „nedůvěrou“ státních orgánů. Z mnoha dotazníků zaznívá hluboká hořkost z toho, že režim nebral vážně vůli evangelických farářů přispět k výstavbě nové společnosti; jeden příklad za všechny: „Mně osobně dělala značnou potíž myšlenka, že podle představy většiny politických osobností jsme my duchovní živlem, který nejen nepomáhá budování nového života, t.j. socialismu, ale brání mu, a proto je nutná jeho postupná likvidace.“²⁰¹

Tmářství

Jak k tomuto frustrujícímu odcizení došlo? Opět neexistuje jednoduchá odpověď, proces rostoucího nedorozumění má různý průběh mezi faráři, mezi evangelickými intelektuály či u evangelických rolníků na Vysočině. Pokusme se vymezit alespoň základní mezníky.

Bylo-li v první fázi proticírkevního boje (přesněji komunistického tažení proti katolické hierarchii) evangelické prostředí ušetřeno tvrdých zásahů,²⁰² přibližně od roku 1952 přibývalo varovných signálů, velice pozorně vnímaných evangelickými elitami. U některých zafungovaly jako odpudivý faktor velké procesy; významný laik, notář dr. Šimek (původně člen AY), v reakci na ně stranu opustil.²⁰³ Na stejnou událost vzpomíná i A. Wagnerová: „Strašné, hnusné na těch rozsudcích bylo, že u každého jména stálo *židovského původu*. ... To byl alarm, to byl alarm třeba i pro mě.“²⁰⁴

Mezi faráři pak vzbudil zvláště velký rozruch projev ministra informací a osvěty Václava Kopeckého²⁰⁵ na ustavujícím sjezdu Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí v červnu 1952. Kopecký se zde dlouze věnoval „otázce poměru k náboženskému citění lidu“, aby došel k závěru, že jedním z hlavních úkolů zakládané společnosti je „zahánět tmu, která pochází z minulých dob, ... vysvobozovat lid ze zajetí nevědomosti, náboženského tmářství a pověr.“²⁰⁶ Zmínky o tomto projevu se pak opakovaně objevují v zápisech z farářských porad z let 1952/1953. Církevní tajemníci museli tehdy skandalizované faráře uklidňovat, že tento projev „...nelze pokládat za oficiální vypovědění boje proti církvím a náboženství, nýbrž za svobodně projevené přesvědčení a názor, na nějž má právo nevěrec, podobně jako církve mají právo vyznávat ve svém prostředí svou víru v Boha.“²⁰⁷

Z přibližně stejné doby pravděpodobně pochází i nedatovaný anonym nalezený v archivu J. L. Hromádky, který velice přehledně shrnuje komplikující se postavení evangelíků-komunistů: „Je nás mnoho věřících v komunistické straně. Šli jsme tam s velkými ideály.

²⁰¹ NA, f. Ministerstvo kultury – Sekretariát pro věci církevní, Církev a stát, průzkumy 1968, ČCE, k. 17, 18. Percentuální údaje jsou z průvodní studie Eriky Kadlecové z roku 1988, citát z dotazníku č. 1349.

²⁰² Přelom 40. a 50. let je možno dokonce považovat za fázi rozvoje evangelického prostředí – vzniká např. 63 nových sborů. Podrobněji viz MATĚJKA, O.: Jsou to berani, s. 337–338. Též Rozhovor s J. Šimsou. In: VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): Vítězové? Poražení? s. 941.

²⁰³ Rozhovor autora s J. Šimsou, Brno, 12. 2. 2008.

²⁰⁴ WAGNEROVÁ, A.: Neměli ani tušení, s. 2.

²⁰⁵ Rozčarování bylo o to větší, že Kopecký byl v evangelickém prostředí vnímán jako spojenec: „Václav Kopecký si mimořádně vážil Hromádky. Hlavně oceňoval, jakou má váhu ve styku s pokrokovými silami náboženského charakteru v cizině.“ Rozhovor s J. Šimsou. In: VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): Vítězové? Poražení? s. 941.

²⁰⁶ Vědu a umění do služeb lidu, míru a socialismu. In: *Rudé právo*, 1952, č. 160, s. 2.

²⁰⁷ NA, f. SÚC, inv. č. 132, k. 111, složka ČCE 1952, Zpráva ze IV. krajské mírově-budovatelské konference evangelických duchovních v krajích plzeňském a karlovarském ze dne 26. června 1952 v Kadani.

Neznali jsme tehdy ještě dobře poměr marx-leninského učení k našemu náboženství. ... Máme čekat, až nás tedy vyloučí? Či máme zapřít Boha, svoji víru, jako jsme zapírali odpor k Habsburkům a přísahali jim „věrnost“?²⁰⁸

Fungování vesnických komunit

Ve vesnickém kontextu k rostoucímu ideologickému napětí navíc významně přispívala politika kolektivizace, která v mnoha případech rozvracela tradiční způsob fungování daného společenství a ničivě poznamenávala lidské vztahy.²⁰⁹ Tak můžeme pozorovat například ve vesničce Telecí nedaleko Poličky, jak politicky výrazně angažovanému faráři Otokaru Kadlecovi²¹⁰ od začátku 50. let v jeho sboru „ubývá přátel, jak se prázdní kostel“.²¹¹ Izolovaný farář nakonec v roce 1955 umírá.

Co se ve stejné době dělo v nedalekém Sněžném? Kniha zápisů ze schůzí místní stranické organizace z let 1948–1957²¹² zajímavě dokládá, jak vesnická komunita čelila tlaku z vyšších orgánů, což se projevovalo zejména v období stranických prověrek. Když 8. listopadu 1950 prošli jejich sítím až na dvě výjimky všichni členové (42), vzbudilo to pozornost. O měsíc později byl proto do Sněžného vyslán s. Fučík z okresního výboru, který „skrytysoval (sic) výbor, že se neprověřovalo podle ústředního výboru KSC“ a donutil k vyškrtnutí dalších pět osob. Když při zřejmě bouřlivé diskusi se jedné z nich – evangeličky²¹³ Tlustošové – energicky zastal jiný evangelík – člen staršovstva Šedý slovy, že „s. Tlustošová je dobrou vychovatelkou a sokolkou“, Fučík odpověděl, že „to jsou věci politické.“²¹⁴ Podobná epizoda se stala na jaře 1953, kdy se proti vyloučení aktivního evangelíka J. Najmona okresním sekretariátem výbor základní organizace odvolal ke kraji: „O s. Najmona se zastává celý výbor strany jako o dobrého pracovníka – zem. referenta.“²¹⁵ Zápisy z let 1954–55 ukazují, že odvolání dopadlo úspěšně, Najmon se dál účastnil členských schůzí.²¹⁶ Když pak přišel v roce 1958 do Sněžného nový farář (Jaroslav Pfann), konstatoval, že všichni starší (kromě kurátora) jsou členy KSC.²¹⁷ Viditelně tedy ještě v tuto chvíli existovala možnost usmířit církevní a stranickou příslušnost.

„DOKUREV“

Taková možnost se ovšem právě v této době začala notně problematizovat. Důležitým přelomem jsou změny v církevní politice spojené se zánikem především k evangelíkům relativně vstřícného Státního úřadu pro věci církevní v roce 1956. Politické byro ÚV KSC v květnu 1957 projednalo a schválilo návrh „Zásad církevní politiky v ČSR“, předložený

²⁰⁸ Archiv ETF UK, Pozůstalost J. L. Hromádky, k. 3 (prozatímní inventarizace).

²⁰⁹ Zřejmě velmi hlubokou stopu na vztazích třeba v Horních Dubenkách zanechal fakt, že zde byl evangelík předsedou komise, která odebírala pozemky církvi. LANŠTJÁK, P. F. – HÁJEK, Š.: Dějiny evangelické církve, s. 139.

²¹⁰ Podobně jako A. Pospíšil se zapojil do odboje a po válce se stal členem KSC.

²¹¹ DVOŘÁK, Josef: Proslav na vzpomínkovém shromáždění k 20. výročí úmrtí Otokara Kadlece 12. října 1975. In: ŠIMSOVÁ, M. (ed.): Prošli jsme, s. 165.

²¹² SOKA Žďár nad Sázavou, f. KSC – místní organizace, Sněžné, kniha č. 1.

²¹³ Konfesionální příslušnost rekonstruována s pomocí paní K. Pfannové, rozhovor s autorem 18. 4. 2007.

²¹⁴ Hlasování nakonec vyznělo v neprospěch J. Tlustošové – 19 hlasovalo pro vyškrtnutí, 12 se zdrželo.

²¹⁵ Zápis z 22. 4. 1953.

²¹⁶ Po roce 1954 četnost zápisů prudce klesá, intenzita života základní organizace se viditelně rychle snižuje. Jedním z hlavních motivů diskusí se opakovaně stává problém nízké návštěvnosti členských schůzí. Mezi chronicky absentujícími členy se objevují někteří evangelíci, zejména zmiňovaný aktivní evangelík J. Šedý.

²¹⁷ Rozhovor s K. Pfannovou. In: LUKÁŠOVÁ, V. – SCHILLEROVÁ, H. (eds.): Ženy z fary, s. 106.

J. Hendrychem, který explicitně vyhlášoval: „Aby vliv náboženství a církví mezi masami byl neustále zeslabován, je nutno vést všestranný soustavný boj za překonání náboženských přežitků ve vědomí lidí.“²¹⁸ Jan Šimsa pak v této souvislosti uvádí jako další „velmi silné zhoršení“²¹⁹ vyhlášení programu ironicky označovaného „DOKUREV“ čili DOvršování KULturní REVoluce XI. sjezdem KSČ v červnu 1958.

Přelom 50. a 60. let tak zůstává v evangelické paměti spojen s nucenými výstupy evangelíků z KSČ, se stigmatizací a profesní diskriminací evangelických učitelů, vědců, lékařů atd. a se zamezením přístupu dětí z věřících rodin na školy pedagogického směru. S příchodem Novotného garnitury také došlo k výraznému oslabení vlivu J. L. Hromádky – dle svědectví blízkých se v tuto chvíli uchýlil „do vnitřní emigrace“.²²⁰

Na lokální úrovni je ovšem možno dále pozorovat nejrůznější, místy až dost neuvěřitelné trajektorie. Velice cenné svědectví v tomto ohledu vydal například evangelický středoškolský učitel dějepisu Jaromír Procházka,²²¹ který musel opustit svoje místo v Bystrici nad Pernštejnem na konci školního roku 1959, když okresnímu školnímu inspektorovi sdělil, „že zůstane křesťanem“. Po třech letech na jeřábu se v roce 1962 stal správcem bystrického městského muzea. I po svém propuštění ze školství ovšem zůstal členem KSČ, protože „neměl proč opustit toto forum“. V Bystrici tedy dále chodil do „své“ školské stranické organizace. Postupem doby se stal lektorem městského výboru, školil dokonce členy místního SNB! Navázat na své pedagogické působení ovšem mohl až v roce 1967.

Příběh Jaromíra Procházky stejně jako výše popsané „Eigen-Sinny“ na Vysočině, na bohoslovecké fakultě, u J. L. Hromádky dobře ilustrují komplikovaný vývoj vztahů mezi různými částmi evangelického prostředí a KSČ (resp. po roce 1948 komunisty ovládanou státní správou). Z této analýzy je zřetelné, že intencí i praxí komunistické diktatury ve vztahu k evangelíkům nebyla dominantně represe a perzekuce, ale především postupné omezování prostoru působení (ghettoizace), doplněné po roce 1957 řízeným chudnutím církve.²²² Šlo tedy v první řadě o nastavování relativně tíživých limitů pro aktivity církve a věřících (a na druhé straně i aktivity straníků, kteří byli omezováni v praktikování své víry). Základní charakteristikou těchto limitů ovšem zůstala po celé sledované období jejich flexibilita. I když se v analyzovaném případě jednalo o vztah výrazně mocensky asymetrický, limity byly v každodenním kontextu předmětem neustálého vyjednávání a posunování. Tento fenomén rozhodně není evangelickým specifíkem, a pokud chceme porozumět (nejen) české komunistické diktatuře v jejím dlouhém trvání, vede právě tudy – skrze pozornou rekonstrukci každodenního ovládnutí na různých úrovních – jedna z možných cest.

²¹⁸ NA, f. 1501, sv. 139, a. j. 182, usnesení ze 182. schůze politbyra ÚV KSČ 21. 5. 1957, 7. bod, Zásady církevní politiky v ČSR.

²¹⁹ Rozhovor s J. Šimsou. In: VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): Vítězové? Poráženi? s. 941.

²²⁰ ŠIMSOVÁ, M.: Vděčná vzpomínka, s. 2.

²²¹ PROCHÁZKA, Jaromír: Mé Československé jaro. In: *Protestant* 1 (2008), s. 7.

²²² Jeden z rozměrů „nové církevní politiky“ schválené politbyrem v květnu 1957.

K oslavám velkých výročí univerzity nebyl osud vždy laskavý. Jubilejní oslavy 500. výročí založení se kvůli revoluci 1848 rázem ocitly na vedlejší koleji, pozbyly na významu a očekávané vážnosti. Oficiální oslavy byly vedením univerzity odloženy na pozdější dobu. Vlastně na ně již nedošlo. Ani jubileum Karlovy univerzity po sto letech nepostrádalo napětí a výjimečnosti. Přestože 600. výročí svého založení vedení univerzity připravovalo již od poloviny třicátých let a vše slibovalo probíhat klidně, objevil se na dějinné scéně únor roku 1948. Ten zasáhl razantním způsobem nejen do finální části příprav, ale do života celé společnosti. Oslavy však na rozdíl od těch před sto lety se konaly, byly několikadenní a proběhly ve velkém stylu. Dne 7. dubna se zasedání ve Vladislavském sále účastnil také prezident Edvard Beneš. Jeho přítomnost byla o to významnější, že po souhlasu s návrhem Gottwaldovy vlády 25. února odjel v tiché rezignaci do Sezimova Ústí a do Prahy přijel pouze v březnu na pohřeb Jana Masaryka, a nyní podruhé. Předal rektoru Bydžovskému slavnostně obnovenou zakládací listinu univerzity a pronesl zásadní projev s akcentem na nutnost svobody víry, vědy a myšlení.

Poválečný politický vývoj v zemi je dostatečně znám. V krátkosti přesto připomenou nucené odmítnutí Marshallova plánu československou vládou v červenci 1947 a skutečnost, že od podzimu 1947 byli českoslovenští komunisté definitivně rozhodnuti uskutečnit celou řadu akcí, které by jim zaručily uchopení politické moci. Jednali na pokyn Moskvy a v intencích zářijového zasedání Informačního byra devíti komunistických a dělnických stran. Napětí a nervozita ve společnosti rostly. Vzájemné osočování politických stran se neomezovalo pouze na stránky novin a časopisů. Docházelo k vzájemným výpadům na veřejných schůzích, ve vládě a nejostřeji v Národním shromáždění. Komunisté začínali ztrácet slibné poválečné pozice také mezi vysokoškoláky, a proto pozornost vůči vysokým školám zvýšili. Iniciativní byla v tomto směru zejména *Mladá fronta* a týdeník *Tvorba* s články Gustava Bareše a tendenčním seriálem kolektivu anonymních autorů *Kdo vychovává naše vysokoškoláky*.²²³

Toto stádium „únorových příprav“ se týká i Karlovy univerzity. Vrcholem v tomto smyslu bylo vystoupení ministra informací, člena předsednictva ÚV KSČ Václava Kopeckého na veřejné schůzi uspořádané vysokoškolským výborem KSČ a závodní organizací KSČ na Vysoké škole politické a sociální 3. prosince 1947. Napadl nově zvoleného rektora

²²³ BAREŠ, Gustav: Kdo vychovává naše vysokoškoláky. In: *Tvorba* roč. XVI, č. 51 (1947), s. 998; č. 52 (1947), s. 1014.

Univerzity Karlovy JUDr. Karla Engliše a zaútočil, jak to jen Václav Kopecký uměl, také na vysoké školy a vysokoškoláky.

V návaznosti na článek Gustava Bareše v *Tvorbě Případ doktora Engliše*,²²⁴ ve kterém Bareš pro samotný fakt, že Engliš již rektorskou funkci jednou zastával, tvrdil o volbě, že „byla provedena nikoli bez postranních vlivů, které sledovaly jiné cíle než zájmy vědy a zájmy univerzity“ a na jeho zvolení „působily vlivy mimouniverzitní“, podávám krátkou informaci o rektorské volbě. Od 19. století až do přijetí Zákona o vysokých školách v roce 1950 platila zásada střídání fakult v rektorském úřadu, až na dobu Československé republiky, kdy se již žádný profesor teologické fakulty rektorem nestal. Pro akademický rok 1947/1948 připadala v úvahu právnická fakulta, která navrhla pro rektorskou volbu člena profesorského sboru Karla Engliše. Ten byl také příslušnými voliteli řádně zvolen. Už sám fakt, že v čele univerzity je bývalý ministr financí několika předválečných vlád, bývalý guvernér Národní banky československé v letech první republiky Karel Engliš, byl pro komunisty přímo prototypem nebezpečného protivníka. Masarykova univerzita v Brně, o jejíž založení se také zasloužil a byl jejím prvním rektorem, prof. Františku Weyrovi a Englišovi udělila 21. dubna 1947 čestný doktorát; Engliš ve veřejném díkůvzdání za pocty, jichž se oběma dostalo, měl pasáže věnované svobodě myšlení a přesvědčení. „Je to nejvzácnější, co člověk má, to je více nežli bohatství, protože v něm je krása i moc, pro myšlenku není hranic a nemůže býti trvalých pout, ať jsou ze železa nebo ze zlata.“²²⁵ Gustav Bareš k tomu v citovaném článku popravdě uváděl: „Nebyla to řeč vědecká, nýbrž byla to řeč politická.“

Politické poselství k akademické obci²²⁶ a československé společnosti byla zajisté i řeč, kterou pronesl po zvolení rektorem na zasedání akademického senátu Univerzity Karlovy 3. října 1947. Komunisté ji jako politické poselství také přijali. V ní mimo jiné prohlásil: „... podle vlastního přesvědčení budu hájit svobody, nezávislosti a autonomie univerzity, svobody učení a nezávislosti profesorů a učitelů univerzitních proti každému vlivu, který by chtěl mít školu ve svých službách a ve svých poutech, protože jsem přesvědčen, že jen svobodné hledání a hlásání pravdy a dobra je nejsilnější službou vědě a národu, také zárukou jeho vývoje k nejvyšším ideálům, za níž spěje. Půjdeme tak jen ve šlépějích velikých učitelů této univerzity Husa a Masaryka. Pravdou sloužíme dobru národa i demokratické myšlence, jejímž jádrem je svobodně myslící člověk. Jsem přesvědčen, že v tomto dojdou všeobecného vašeho souhlasu, ale šel bych i sám. Budeme-li však solidární, není moci, která by mohla zdolati naši vůli ke svobodě. ... Budme svobodni a pravdiví a budeme i silní.“²²⁷

Tyto pasáže Englišova projevu byly publikovány v denním tisku. Tam se také čtenáři mohli seznámit s Kopeckého vystoupením: „Bude pro nás velmi trapné, že oslavy šestistého výročí univerzity se budou konat za tak pochybné reprezentace.“ A o kus dále: „Příčiny reakčního ducha tkví v nynějším kursu školské správy... klademe si ofensivní cíl – do půl roku bude ministerstvo opět v pokrokových rukou. Tak bude rozhodnuto i o duchu na vysokých školách... Vysoké školy namnoze nedávají ani takové vzdělání, jaké získá dělník, když si přečte komunistické noviny.“ Kopecký zaútočil tvrdě a nic neskrýval. „Udělalí jsme velkou chybu, že jsme pustili na vysoké školy všechny. Musíme se nyní snažit, aby možnost studia byla zajištěna především těm, kdož mají kladný poměr k režimu

²²⁴ BAREŠ, Gustav: Případ doktora Engliše. In: *Tvorba* roč. XVI, č. 28 (1947), s. 533.

²²⁵ VENCLOVSKÝ, F.: Karel Engliš, s. 127.

²²⁶ ENGLIŠ, Karel: Poselství k akademické mládeži. Řeč, kterou pronesl J. M. rektor University Karlovy profesor doktor Karel Engliš při své instalaci dne 9. prosince 1947. Praha 1947.

²²⁷ Archiv UK (A UK), Protokoly ze zasedání Akademického senátu 1947/48, k. 45.

a k novému řádu... My, komunističtí správci devíti ministerských křesel, se střežíme toho, abychom si nenasadili do svých úřadů reakční živly, které dnes studují.“ Na adresu těch přítomných vysokoškoláků, kteří projevovali veřejně nesouhlas, se obrátil s varováním: „Že si necháte své přesvědčení, to je vaše záležitost, ale nesmíte být proti nám! ... Být protikomunistický – to je vlastně velezrada. Smějte se, ale já říkám, že na to dojde!“²²⁸

A opravdu na to došlo ještě mnohem dříve, než Kopecký sliboval. Zatím univerzita bránila svého rektora a především akademické svobody. Proti Kopeckého útoku se postavily také ostatní vysoké školy, protestovaly studentské vysokoškolské spolky, na prosincovém plenárním zasedání Národního shromáždění se ohradili profesori Karlovy univerzity, poslanci Jan Bělehrádek a Karel Kácl.

Politická krize v zemi vrcholila 20. února demisí ministrů národně socialistické, lidové a slovenské Demokratické strany. Komunisté byli připraveni a útok proti parlamentní demokracii dovedli ke svému cíli. O jak závažné věci ve dnech února se jednalo, ukázaly až různé kroky vítězů krátce po uchopení moci a v následujících měsících. Doba byla velice vypjatá, ale jubilejní oslavy přede dveřmi. Nebylo možno otálet. Programová a organizační komise pracovala i za vrcholící krize, stejně jako práce na rektorátu univerzity. Jednaly komise a jejich podřízené složky mající na starosti jubilejní oslavy 600. výročí založení.

Dne 25. února ředitel univerzitních kanceláří spolu s rektorem Englišem doporučoval kriminální ústředně ministerstva vnitra prof. Václava Vojtíška jako zástupce univerzity v záležitosti dalšího jednání ve věci zcizených archiválií a univerzitních insignií Němci na konci války. Konaly se ohlášené přednášky, profesori vedli i v kuloárech i četné soukromé rozhovory o situaci v zemi. Většinou sledovali vývoj z povzdálí a s velkou opatrností.

Zato studenti se dostávali do varu. Ti komunističtí byli součástí pevné organizace a připraveni plnit dané úkoly. Třetí patro Slovanského domu Na Příkopech, místo sekretariátu vysokoškolského okresního výboru KSČ, bylo jejich hlavním štábem. Zde s ohromným zápalem diskutovali, vyráběli plakáty, vymýšleli hesla či příležitostně odpočívali, připraveni vyrazit do mrazivé noci a stát se spojkou nebo pouze pozorovatelem ulice a jejich nálad. Byli aktivní a zúčastňovali se všech demonstrací dělnictva na pražských ulicích a náměstích, aby důrazně vyjádřili podporu studentstva Gottwaldovu řešení vládní krize. V sevřených útvarech pochodovali komunističtí studenti také Prahou a nešetřili hlasivky zpěvem písní Čapajev, Kaťuša, Kamarádi, je to mládí... Hlídkovali však také na studentských kolejích a byli připraveni na daný pokyn operativně jednat. Na Gottwaldovu výzvu okamžitě zakládali akční výbory na kolejích i na fakultách.

Studenti Karlovy univerzity se podíleli jak na činnosti „komunistických akčních výborů“, tak na veřejných protestech proti nástupu totalitní moci. Po zatčení předsedy Spolku českých mediků Felixe Uhla a předsedy Spolku komerčního inženýrství Pavla Ptáka (studentský předák právník Emil Ransdorf zatčení unikl a skrýval v suterenních prostorách právnické fakulty), v noci z 22. na 23. února pochodovalo na dva tisíce studentů Prahou se státní vlajkou, aby se před budovou ústředního sekretariátu KSČ u Pražské brány dožadovali propuštění svých druhů skandováním Propusťte zavřené študáky a nechodte na nás s bodáky! Kolem třetí hodiny 24. února asi tři sta studentů provolávalo hesla na obranu demokracie před budovou Československého rozhlasu, dokud nebyli rozehnáni oddíly SNB. Asi v půl páté pochodovalo na dva tisíce studentů Pařížskou ulicí na Staroměstské náměstí za skandování hesel Ať žije republika Beneše a Masaryka a Teroru se nepodvolíme. Byli příslušníky Sboru národní bezpečnosti rozptýleni. Když kolem páté hodiny

²²⁸ Smějte se, ale... Z řeči ministra V. Kopeckého na studentské schůzi. *Národní osvobození* 5. 12. 1947.

míjeli budovu ČVUT, opět provolávali slávu prezidentu Benešovi. Doputovali až na Václavské náměstí k soše sv. Václava, zazpívali státní hymnu a opětným skandováním hesel se dožadovali propuštění uvězněných kolegů. Prostor náměstí však museli chvatně opustit, neboť se blížil mohutný proud Gottwaldových sympatizantů, kterému provolávali slávu a plný zdar v konání.

V době vyhlášení generální stávky se studenti věnovali manifestačně studiu, případně se provokativně zapojili do veřejných prací. Marně se domáhali spolkových místností, které již levicovní studenti obsadili. Na rozdíl od pochodu na Hrad za prezidentem Benešem 23. února, který byl organizován mladými národními socialisty, se 25. února studenti, tentokrát za dramatických okolností, vydali za prezidentem Benešem, aby ho v demokratickém rozhodování podpořili. Při střetu s pohotovostními oddíly bylo 118 účastníků protestu zatčeno a posluchač lesního inženýrství Josef Řehounek zbloudilou kulkou dokonce postřelen. Tato protestní studentská akce, kdy se studenty šla i profesorka filozofické fakulty Růžena Vacková, byla jediným veřejným protestem společnosti a zároveň důstojným smutečním pochodem za umírající československou parlamentní demokracii.

Vlastní druhá fáze únorových událostí vrcholila utvářením akčních výborů a zahájením jejich činnosti. Jak se věci rozbíhaly na univerzitě a ve vysokém školství, informovali aparát ÚV KSČ 24. února „soudruzi z ministerstva školství Vojtěch Pavlásek, František Lón, Alois Šelder a Karel Stich“.²²⁹ Tady bych rád poznamenal, že se jednalo o soudruhy opravdu „kované“, kteří vždy věděli, kde je jejich místo. Vývoj od padesátých let je ani v nejmenším od demagogických dogmat nezviklal. Byli to zasloužilí normalizátoři sedmdesátých let. Vojtěch Pavlásek, aktivní ředitel Pedagogického muzea v Praze. František Lón nezapomněl, jak ho v roce 1968 ostře kritizovali progresivní kolegové, a tak v boji za očistu strany a vysokoškolských pedagogů ukázal „antisocialistickým a protisovětským žvlům“ nejen na Palackého univerzitě v Olomouci, jak se na ně musí.

Od 25. února podepisoval zmocněnec Akčního výboru NF v ministerstvu školství a osvěty pro vysoké školy František Lón jeden výnos za druhým. „Vyhovuji žádosti shora uvedeného Akčního výboru a činím tato opatření – Zprošťuji s okamžitou platností až do dalšího opatření výkonu funkce: prof. dr. Karla Engliše, prof. dr. Vratislava Buška, prof. dr. Ladislava Voštu, prof. dr. Jana Matějku, doc. dr. Jana Novotného a prof. dr. Jiřího Cvetlera.“²³⁰ Odvolával další a zpět povolával „s okamžitou platností prof. dr. Antonína Hobzu“, již dříve penzionovaného. Vylučoval ze studia s okamžitou platností 12 vyjmenovaných studentů včele s Emilem Ransdorfem. Takové dopisy pod hlavičkou ministerstva školství a osvěty i s ministerským razítkem byly adresovány i na fakultu lékařskou, filozofickou, přírodovědeckou a pedagogickou Univerzity Karlovy. Zmocněnec Lón obdobně dopisy adresoval dalším českým a moravským vysokým školám.

Jaký děs se šířil z dokonale organizovaných komunistických akcí! Komunisté mají ve své moci rozhlas, noviny protivníků jsou zastaveny a mnohatisícové průvody z továren na periferii či z Kladna míří na Staroměstské nebo Václavské náměstí. Prof. Engliš v převratných únorových dnech na rektorskou funkci rezignoval. Nástup komunistů představoval takovou sílu, že zapomněl na svá nedávná slova před akademickým senátem a proti akčním výborům se nepostavil. Dne 26. února opustil pracovnu rektora a personálu oznámil, že se již nevrátí.

²²⁹ NA, f. 19, č. 260/1.

²³⁰ A UK, f. Právnická fakulta. Osobní spisy profesorů.

Zákonem o vysokých školách z roku 1950 Univerzita Karlova ztratila definitivně univerzitní autonomii, vlastní svobodné rozhodování. To už byl vrchol třetí, závěrečné fáze únorových událostí. Tato etapa už patří do oblasti tvrdé odplaty a perzekuce. Jediná statečná členka profesorského sboru filozofické fakulty prof. Vacková se dokázala zastat vylučovaných kolegů ze zaměstnání a studentů ze studia. Na celé univerzitě neměla k sobě rovného. O dva roky později byla zatčena a propuštěna na svobodu až v roce 1967. Začala éra vyhazovů, studijních prověrek, politických školení univerzitních pedagogů a roztočivých souhlasných manifestací.

Ideologizace vědy a školství. Formy a vlivy kulturní politiky KSČ, 1945–1953

Markéta Devátá –
Doubravka Olšáková

Kulturní politika a role kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ

Vývoj kulturní politiky KSČ podchycoval vstřícné reflexe většiny české společnosti o sociálně spravedlivějším společenském uspořádání.²³¹ Konfrontační tón kulturní politiky byl v období let 1945–1948 veden víceméně jen vůči osobám či institucím, které byly vyšetřovány ohledně údajné protinárodní činnosti za okupace, i když ani v těchto případech nezůstával stranou politický zisk. Kulturní a osvětová politika KSČ byla ve zmíněném období mezi stranami Národní fronty nejofenzivnější, v tomto úsilí mělo zcela nezastupitelnou roli Kulturně propagační oddělení ÚV KSČ, ve kterém pracovali přední ideologové strany. Oddělení vedl od roku 1946 Gustav Bareš, do té doby šéfredaktor *Rudého práva*, agitaci řídil Jiří Hendrych, propagandu Arnošt Kolman, zahraniční styky Pavel Reiman. Skupina politických pracovníků, která se kolem něj zformovala – např. Ladislav Štoll, Jiří Taufer –, určovala a vytvářela linii kulturní, osvětové, školské a vědecké politiky. Významné bylo také obsazení ministerstva informací, do jehož gesce spadaly kulturní instituce a média a které v letech 1945–1953 vedl Václav Kopecký, a také obsazení ministerstva školství a osvěty, v jehož čele stál podvakerát Zdeněk Nejedlý (1945–1946 a 1948–1953).

Propagace kulturního programu strany pod heslem tzv. demokratizace kultury využíající masově všechny druhy médií se orientovala na široký okruh společnosti. Propagační akce jako anketa *Můj poměr ke KSČ* adresovaná významným kulturním osobnostem (včetně např. prof. Václava Černého) či *Májový manifest* o angažovanosti a podpoře kulturní politiky KSČ před volbami v roce 1946 nezůstaly bez odezvy.²³² Kulturní program KSČ, tak jak byl formulován Václavem Kopeckým na VIII. sjezdu strany v březnu 1946, byl podpořen významnými představiteli kulturní a vědecké obce (mj. František Halas, Jiří Kroha, Albert Pražák).²³³ Také první sjezd českých spisovatelů v červnu 1946 se nesl v duchu většinové podpory budování nové socialistické kultury,²³⁴ jež byla komunistickou

²³¹ Příspěvek vychází s podporou Grantové agentury ČR (projekt 409/07/1415).

²³² *Můj poměr ke KSČ*. Projevy z řad pracující inteligence. Praha: KSČ 1946. Srv. odpověď Václava Černého (s. 46): „... jsem socialistou a domnívám se býti vědeckým socialistou... nejsem historický materialista... můj poměr ke KSČ je nutně kladný a přesněji takový: Přijímám v plném rozsahu ... cíle komunistické přestavby lidské společnosti. Nepřijímám zdůvodnění těchto cílů a výklad vývoje tak, jak je podává historický materialismus. Nezdůvodňuji si svůj socialismus a nevysvětluji si člověka a život pouze z Marxe.“

²³³ KLADIVA, Jaroslav: *Kultura a politika (1945–1948)*. Praha: Svoboda 1968, s. 164an.

²³⁴ DRÁPALA, Milan: Spisovatelé na rozcestí. Na okraj prvního sjezdu českých spisovatelů. In: *Soudobé dějiny*, 4–5 (1994), s. 450–462. Srv. Účtování a výhledy – sjezd a jeho ohlasy. In: PŘIBANĚ,

kulturní politikou definována velmi konsenzuálně jako formou národní, obsahem demokratická a sociálně pokroková. Byla postavena na „státní ideji nového Československa“, jež bude (pod vedením KSČ) „lepší než bylo Československo staré, lepší ve všech směrech, demokratičtější, lidovější, pokrokovější a pokrokovější i ve smyslu hospodářském a sociálním i ve smyslu kulturním“, mj. i tím, že KSČ, která se v „nové republice“ hlásila k úloze „nejodpovědnější, státotvorné a vládní strany“, deklarovala přijetí všech pokrokových tradic národního i státního života.²³⁵

Do ideového zápasu charakterizující bezprostředně poválečný vývoj společnosti výrazně promluvil také Zdeněk Nejedlý dvěma veřejnými vystoupeními z počátku roku 1946. Koncepci tzv. pokrokových revolučních tradic, jejichž řetězec „zákonitým“ společenským vývojem vyústí v nastolení komunismu, zformuloval v přednášce *Komunisté – dědici velkých tradic českého národa*²³⁶: „Mohu tedy své vývody právem shrnout, že ať se obrácíme ke kterékoli stránce našich národních dějin, vždy nakonec docházíme ke stejnému závěru: že ten, kdo doopravdy a i dnes je jim věren, přejímá je a pokračuje v nich, jsme my, čeští komunisté.“²³⁷ Teze v ní obsažené se staly základním předobrazem marxistického pojetí výkladu českých dějin.²³⁸ Nejedlého projevy a texty jsou charakteristické ahistorickými a účelovými zkratkami, které měly silně propagandistický charakter (komunismus Jana Žižky – fašismus císaře Zikmunda, Vestfálský mír – náš první Mnichov, apod.).²³⁹ Národními historickými reminiscencemi byly ale zaštiťovány i ekonomické kroky vlády, například realizace pozemkové reformy pod heslem Odčihneme Bílou horu, jež ovšem navazovaly na obdobné proklamace první republiky.²⁴⁰ Koncepce pokrokových revolučních tradic se stala významným ideologickým nástrojem KSČ a historiografie byla považována za přední vědní disciplínu, jejíž vhodnou metodologii ozřejmil Zdeněk Nejedlý účastníkům první ústřední konference ideových a výchovných pracovníků KSČ (1948):

Michal (ed.): *Z dějin českého myšlení o literatuře (1945–1948)*. Praha: Ústav pro českou literaturu 2001, s. 87–216.

²³⁵ KOPECKÝ, Václav: *Ideová výchova a kulturní politika strany*. Řeč ministra informací soudruha Václava Kopeckého na VIII. sjezdu KSČ. Praha: Svoboda 1946, s. 7an.

²³⁶ Podle Jaroslava Kladiva ji Nejedlý přednesl 18. února 1946 v Socialistické akademii, což je i údaj uvedený editorem Nejedlého spisů Václavem Pekárkem (NEJEDLÝ, Zdeněk: *O smyslu českých dějin*. Sebrané spisy Zdeňka Nejedlého, sv. 16. Praha: Svoboda 1952, s. 298) Srv. KLADIVA, J.: *Kultura a politika*, s. 146. Zároveň ovšem uvádí, že k obnovení činnosti Socialistické akademie došlo 28. října 1946. Tamtéž, s. 227. Ve zprávě o činnosti Socialistické akademie se konstatuje, že akademie byla obnovena na podzim 1946 k počtu Gottwaldových 50. narozenin, jež spadají na 23. listopad (v té době byl také zřízen Kulturní fond Klementa Gottwalda), a zmíněná Nejedlého přednáška nefiguruje ani v přehledu její přednáškové činnosti. Srv. SOCIALISTICKÁ osvěta. Zprávy o činnosti Dělnické akademie (1896–1948) a Socialistické akademie (1936–1948). Praha: Přípravný výbor Socialistické akademie 1948, s. 22an. Pravděpodobně se tedy jednalo aktiv komunistických kulturních pracovníků ve Slovanském domě (jak je místně specifikována prezentace přednášky Pekárkem), o němž informuje *Tvorba* roč. XV, č. 12 (1946), s. 180.

²³⁷ NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté – dědici velkých tradic českého národa*. Praha: OV KSČ 1947, s. 44.

²³⁸ „Doufám, že moje knížka ‚Komunisté, dědici velkých tradic českého národa‘ poví o tom více. Bude to malá náhrada učebnice historie v tomto slovanském smyslu.“ Slovanským smyslem bylo míněno, že marxistická historiografie bude napříště vyzdvihovat všechny slovanské momenty českých dějin, resp. ruské doteky s českými dějinami. Srv. „Co Rusů bylo v husitském vojsku, dokonce i hejtmanové. ... Lenin přijel r. 1912 do Prahy a vytvořil se zde bolševickou stranu. To jsou české dějiny ve slovanském smyslu.“ NEJEDLÝ, Zdeněk: *O školské a kulturní politice v dnešní situaci*. Praha: ÚV KSČ 1946, s. 20.

²³⁹ NEJEDLÝ, Z.: *Komunisté – dědici*, s. 44 a TÝŽ: *Odkaz našich národních dějin*. Referát z I. ústřední konference ideových a výchovných pracovníků KSČ. Praha: ÚV KSČ 1948, s. 11.

²⁴⁰ Masarykovo heslo „Tábor je náš program“ či ideologické zdůvodnění pozemkové reformy a zrušení šlechtických titulů. Viz RAK, Jiří: *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Jinočany: H & H 1994, s. 62an, resp. 79an aj. Srv. ČORNEJ, Petr: *Lipanské ozvěny*. Jinočany: H & H 1995, s. 122an.

„Myslím, že se mně podařilo ukázat, že umíme-li historii chápat, dává nám dobré zbraně.“²⁴¹ Obdobně určující dopad měla i Nejedlého přednáška Slovo o české filozofii²⁴², v níž žádal „radikální vymetení toho, co překáží“, tj. dědictví v podobě klasické německé a západoevropské filozofie, a postavení české filozofie na marxistický základ. Marxismus-leninismus označil za jedinou možnou metodu a cestu a kritizoval skutečnost, že filozofická obec tuto vědeckou metodu dosud ignorovala. Nové impulzy měla česká filozofie hledat v lidových typech jako pohádkový Honza, Kašpárek Matěje Kopeckého či Babička Boženy Němcové. Nejedlý v doslovu k vydání této přednášky kriticky reflektoval její nepochopení ze strany „akademické filozofické obce“, zejména její námětové inspirace. Ty podle autora dopadly „docela na hluchou půdu ... intelektuálské povýšenosti“.²⁴³

Šíření kulturně politického a ideologického programu KSČ se opíralo o stranický tisk vydávaný v mimořádně vysokých nákladech – *Rudé právo* mělo půl milionový náklad, regionální stranické tisky téměř čtvrtmilionový. Obnovený politicko-kulturní týdeník *Tvorba* vycházel v nákladu 45 000 výtisků. Pro podporu kulturně politické a propagandistické práce byl v roce 1946 zřízen Kulturní fond Klementa Gottwalda orientovaný na vědecký socialismus, studium pokrokových tradic českých a slovenských dějin. Fond poskytoval stipendia mladým marxistickým vědcům pro jejich bádání. Zároveň byly z fondu zřízeny Gottwaldovy knihovny v základních organizacích KSČ šířící marxistickou literaturu. Také tam směřovala díla z nakladatelství Svoboda, tzv. Malé a Velké knihovny marxismu-leninismu, edic založených v roce 1945, či marxistická díla připravená ve 30. letech a za války komunistickým exilem v Moskvě, mj. také Gustavem Barešem či literárním teoretikem Ladislavem Štollem.²⁴⁴ Za pomoci Kulturního fondu KG byla také obnovena činnost Socialistické akademie (založena 1936, slavnostně otevřena 28. října 1946), jež se stala centrem teoretické a ideologické činnosti KSČ. V jejím čele stanul Zdeněk Nejedlý, vlastní práci řídil do září 1948 Arnošt Kolman. Akademie se měla stát „ústavem vědeckého socialismu“, zároveň plnila funkci osvětovou a vzdělávací prostřednictvím veřejných přednáškových cyklů o sociálních vědách. Socialistická akademie se stala vydavatelem nového stranického teoretického časopisu *Nová mysl* (první číslo vyšlo 1. května 1947) orientujícího se na levicovou inteligenci.²⁴⁵ Po únoru 1948 byla posílána v rámci slučovacího procesu se sociálnědemokratickou Dělnickou akademií (1896–1948) jako „paralelní proces ... sjednocení dělnické třídy v jedinou a jednotnou Komunistickou stranu Československa“, neboť bezprostředně poválečné pokusy učinit z Dělnické akademie „jednotné a jediné středisko dělnické výchovy a socialistických kulturních snah se bohužel nezdařily“ a instituce zůstala součástí sociálnědemokratické strany a byla „pochopitelně postižena všeobecným procesem rozkladu, který v sociální demokracii nastal po brněnském sjezdu“ (listopad 1947).²⁴⁶ V roce 1952 ztratila Socialistická akademie statut vědecké instituce, když byla po sovětském vzoru reorganizována v Československou společnost

²⁴¹ NEJEDLÝ, Z.: Odkaz našich národních dějin, s. 11.

²⁴² Přednáška byla zorganizována spolkem Filozofická jednota a konala se ve velké aule Filozofické fakulty 29. ledna 1946. Více viz KŘEŠŤAN, Jiří: Nejedlého projev Slovo o české filosofii v historickém kontextu. In: ZILYNSKÁ, B. – SVOBODNÝ, P. (eds.): *Věda 1945–1953*, s. 307–319.

²⁴³ NEJEDLÝ, Zdeněk: Doslov ke Slovu o české filosofii. In: TÝŽ: *O umění a politice*. Praha: Melantrich 1978, s. 193–195.

²⁴⁴ ŠTOLL, Ladislav: *Z kulturních zápasů. Vzpomínky – rozhovory – portréty – stati – korespondence*. Praha: Odeon 1986, s. 50an.

²⁴⁵ KLADIVA, J.: *Kultura a politika*, s. 226–228.

²⁴⁶ SOCIALISTICKÁ osvěta, s. 16–17.

pro šíření politických a vědeckých znalostí a její hlavní náplní se stala vědecko-popularizační činnost.²⁴⁷

Soustavná a účinná propagandistická a osvětová činnost KSČ v letech 1945–1948 v úsilí o politickou hegemonii vyústila v tomto smyslu opravdu ve „vítězný“ únor, kterým uzavřela první etapu svého ideologického a politického soupeření s ostatními stranami Národní fronty. Zároveň tím otevřela cestu zformování oficiální a závazné státní kulturně osvětové politiky. Podporu rekonstruované Gottwaldově vládě a angažovanosti „československé cestě k socialismu“ vyjádřili kulturní pracovníci v prohlášení Kupředu, zpátky ni krok! zveřejněném 25. února. Tento manifest svou formou a propagačním vyzněním připomínal obdobné proklamace umělců a kulturních osobností před volbami roku 1946.²⁴⁸ Rychlé znárodnění polygrafického průmyslu se stalo předpokladem k tiskovému monopolu KSČ – příslušná legislativa byla schválena v dubnu 1948. Tomuto kroku ovšem předcházelo významné rozhodnutí učiněné již v dubnu 1945, kdy se představitelé politických stran dohodli, že nezávislý tisk nebude po válce obnoven, resp. bude podléhat posuzování z hlediska „veřejného zájmu“.²⁴⁹ V listopadu 1948 tak mohl Václav Kopecký spokojeně prohlásit: „Nyní máme tiskárny v rukou, papíry, nakladatelství, takže můžeme na vydávání spisů marx-leninských dáti nejlepší papír, nejlepší tisk a můžeme je vydávat v největším množství a všechno zaplavit“. Nová ediční politika vedená zformulovaná v Lektorské radě ÚV KSČ při Kulturně propagačním oddělení ÚV KSČ, po únoru zrekonstruované a nově vedené Pavlem Reimanem, si vytyčila za cíl ideologicky posuzovat a kontrolovat veškerou produkci vydávané literatury a postupně proměnit její skladbu. Na lektory byla kladena vysoká odpovědnost ve smyslu ideové vyspělosti při posuzování lektorovaného díla.²⁵⁰ Na podzim roku 1948 došlo k přesouvání a posilování kompetencí kulturních ministerstev. V souladu s novou osvětovou politikou KSČ, jejímž cílem bylo zkoordinovat aktivity osvětových organizací a šíření základních tezí marxisticko-leninské ideologie v masovém měřítku, bylo řízení osvětové práce začleněno pod ministerstvo informací – nově tedy Ministerstvo informací a osvěty a dosavadní ministerstvo školství a osvěty změnilo název na Ministerstvo školství, věd a umění, které od února vedl znovu Zdeněk Nejedlý.

Ideový monopol KSČ našel své vyjádření ve vyhlášení socialistického realismu jako jediné tvůrčí metody a angažované tvorby na IX. sjezdu KSČ. Závaznost socialistického realismu v literární tvorbě teoreticky zformuloval Ladislav Štoll v přednášce *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii* přednesenou na plenárním zasedání Svazu československých spisovatelů v lednu 1950. Analogicky k marxistickému výkladu pojetí českých dějin zde byly popsány „pokrokové“ či naopak „zpátečnické“ tendence a Štollův referát nabyl postupně podoby oficiální metodické směrnice ve smyslu Ždanovových tezí proti formalismu.²⁵¹ Naplnění teze o tzv. demokratizaci kultury, tj. její aktivní zpřístupnění širokým vrstvám pracujících, nalezlo svůj výraz v oblasti literatury v podobě osvětových akcí, z nichž některé nepostrádaly poněkud bizarní charakter. Například akce Pracující se hlásí do literatury vyhlášené v květnu 1949, měla podle sovětského vzoru objevovat mezi dělníky talentované spisovatele. Účastníci soutěže se zúčastnili aktivu v Dobříši, kde

²⁴⁷ NA, f. Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, sv. 14, a. j. 79, bod 6. Návrh na zřízení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí (1952).

²⁴⁸ KNAPÍK, J.: Únor a kultura, s. 21.

²⁴⁹ V tomto smyslu byli podpořeni i Edvardem Benešem. Více viz ZIERIS, Karel F.: *Nové základy českého periodického tisku*. Praha: Orbis 1947, s. 16.

²⁵⁰ KNAPÍK, J.: Únor a kultura, s. 53.

²⁵¹ ŠTOLL, Ladislav: *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*. Praha: Orbis 1950.

byli školeni za účasti spisovatelů i stranických ideologů Ladislava Štolla a Gustava Bareše. Angažovanost spisovatelů při kulturním pozvednutí venkova přinášel Dobříšský program kulturního nástupu na vesnici, který systémem patronátů zavazoval spisovatele k regionu, k němuž měl osobní vztah, k pobytu v daném místě a v pomoci organizování kulturního života na vesnici přednáškami, vedením čtenářských besed apod.²⁵² Ideologizace literatury pomocí masových akcí probíhala rovněž v mládežnickém prostředí. Soutěž tvořivosti mládeže (poprvé vyhlášena v roce 1946 Svazem české mládeže, zúčastnilo se jí 213 mladých lidí) „se zrodila v období tuhého boje o jednotu mládeže a stala se jedním z bojových prostředků ČSM“.²⁵³ V roce 1949 se soutěže zúčastnilo 150 000 osob a 6251 souborů (v literární, výtvarné²⁵⁴ a hudební části). Akce Fučíkův odznak (1949) měl mladou generaci vést k četbě ideologické literatury a zároveň podporovat budovaný kult národního hrdiny. Uchazeči o odznak měli za úkol zhlédnout pět filmů a jedenáct knih z předepsaného výběru a před zkušební komisí prokázat orientaci ve vybrané literatuře.

Nejvýznamnější podnik tohoto druhu představovala Jiráskovská akce vyhlášená projevem prezidenta Gottwalda v listopadu 1948, jež měla být ukončena ke stému výročí narození spisovatele v roce 1951.²⁵⁵ Podle Gottwalda se měla stát „počátkem velkého kritického přehodnocení našich tradic a odkazu naší kultury“ a Jiráskovy knihy jedním z prostředníků výchovy, resp. převýchovy tzv. nového člověka, „výzbrojí pracujícího lidu“.²⁵⁶ Zdeněk Nejedlý jako iniciátor projektu zhodnotil vyhlášení akce u příležitosti vydání prvního dílu Jiráskových spisů (Staré pověsti české) jako „velkou otázku politickou“, resp. „velkou otázku naší třídní politiky“.²⁵⁷ A obdobně význam akce interpretoval i Gustav Bareš při jednání o výrobě filmu Psohlavci: „Jiráskovská akce nemá mít jen historizující význam, ale mají být vyzvednuty momenty, které mluví k dnešním lidem o slavných dobách historie. Psohlavce nutno pochopiti ne jako selské povstání, ale jako určitý předvoj národního odboje. Vidíme, že území Chodů hraničí s americkou zónou v Německu a uvědomíme si, že bylo posláním Chodů býti strážci hranic. Je nutno pochopit celý boj Chodů, jak to Jirásek vylíčil... Kdyby umělci Jiráska takto pochopili, byl by to film, který by mohl mít ohromný účinek.“²⁵⁸ Jiráskovy spisy, jež vyšly ve výboru Odkaz národu ve 32 svazcích s doslovy Zdeňka Nejedlého ve dvou vydáních celkem v tříapůlmilionovém nákladu, byly pod heslem „Jiráskovy spisy – nejkrásnější učebnice českých dějin“ předkládány jako historický výklad českých dějin.²⁵⁹

Kulturně propagační oddělení ÚV KSČ přispělo významným způsobem k prosazování kulturní politiky strany a po reorganizaci sekretariátu ÚV KSČ uskutečněné po IX. sjezdu se podílelo i na kontrole a v některých případech i řízení vysokých škol (Vysoká škola politických a hospodářských věd). Koordinovalo i tzv. dělnické vzdělávací projekty (dělnické kurzy, ústřední dělnické školy), jimiž měl být naplněn program výchovy socialistické inteligence přijatý sjezdem v rámci tzv. generální linie budování socialismu.²⁶⁰

²⁵² KNAPÍK, J.: Únor a kultura, s. 303.

²⁵³ VEJDĚLEK, Čestmír: Soutěž tvořivosti mládeže. In: *Tvorba* roč. XVIII, č. 20 (1949), s. 456.

²⁵⁴ „V Chebu namalovala patnáctiletá Lída Vachtlová obrazy: Prověrka a Dělnický betlém. Tyto obrazy... by svou tematikou mohly být příkladem i velmi vyspělým výtvarným umělcům.“ Tamtéž.

²⁵⁵ BAUER, Michal: Ideologizace literatury v 50. letech. In: KOCIAN, J. (ed.): *Slovníková příručka*, s. 51–54.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 51.

²⁵⁷ NEJEDLÝ, Zdeněk: O rozvoji a poslání Jiráskovské akce. In: *Tvorba* roč. XVIII, č. 20 (1949), s. 471–472.

²⁵⁸ NA, f. Sekretariát ÚV KSČ 1945–1951, a. j. 194, sv. 42, bod 8.

²⁵⁹ Viz též NEJEDLÝ, Zdeněk: *Staré pověsti české jako historický pramen*. Praha: Československý spisovatel 1953.

²⁶⁰ Šrv. MAŇÁK, Jiří: Orientace KSČ na vytvoření socialistické inteligence. In: KÁRNÍK, Z. – KOPEČEK, M. (eds.): *Bolševismus*, sv. 2, s. 115an.

Představovalo ideologické centrum komunistické kulturní politiky, ale i významný mocenský prvek prosazující politiku „zostřené třídního boje“, jenž se jako prvním stal osudným Arnoštu Kolmanovi.²⁶¹ Historickou úlohu kulturně propagačního oddělení ukončil politický pád Rudolfa Slánského, kdy bylo označeno za centrum „kulturní slánštiny“ a jako součást tzv. druhého mocenského centra politicky eliminováno (mj. Gustav Bareš, Pavel Reiman ad.).²⁶²

Věda a školství a historická role Zdeňka Nejedlého

Zdeněk Nejedlý se v roce 1945 stal významným reprezentantem státní kulturní politiky, a jak jasnozřivě poznamenává jeho první životopisec, „demokratizace našeho školství, socializace umění pro lidové masy vnímatelů, organizace vědecké práce všech oborů na půdě Akademie, to všechno bude navždy připomínat jeho jméno“. Zároveň konstatuje, že v poválečných aktivitách „ustoupil Nejedlý jako nezávislý myslitel... Nejedlému – členu ÚV KSČ“, resp. „vládnoucímu činiteli a představiteli vědy“.²⁶³ Uzákonění koncepce jednotné školy a vysokoškolského vzdělávání pedagogů na pedagogických fakultách bylo stěžejní prioritou Nejedlého prvního funkčního období na ministerstvu školství a konkrétním naplňováním komunistického programu tzv. demokratizace školství. Oba projekty směřovaly ke stejnému cíli – formování budoucích generací v jednotné škole s výrazným vlivem komunistické strany na profesorské sbory pedagogických fakult a tím i na budoucí učitele této jednotné soustavy základních a středních škol. V obecné rovině princip vysokoškolského vzdělání učitelstva vstoupil v platnost vyhlášením dekretu prezidenta republiky z 27. října 1945 (č. 132/1945 Sb.). Při projednávání zákona o zřízení pedagogických fakult (č. 100/1946 Sb.) 9. dubna 1946 v parlamentu byl parlamentním zpravodajem jeho záměr charakterizován jako prostředek, jímž „se má dospět k základní ideové jednotě všeho učitelstva“ a „vnitřní ideové jednoty všeho školství“, a vznik fakult za součást „státního kulturního plánu“. Rozpravy se zúčastnili zástupci všech politických stran a deklarovali tak vznik pedagogických fakult jako výsledek společné vůle Národní fronty. Komunistický zástupce ve svém projevu nezastrěl politický rozměr zákona: „Režim lidové demokracie si přeje, aby učitelé a profesori se sblížili s lidem a poctivě s ním spolupracovali. Budujeme novou školu, budujeme ji na idejích, z nichž vzešlo naše osvobození, na idejích, které jsou hybnou silou při výstavbě státu. Budujeme školu politickou, která bude úzce spjata se vším hospodářským a kulturním životem národa.“ Na závěr diskuse zazněla i ceremoniální slova o zásadním významu přijímaného zákona: „S upřímnou radostí vítám zákon o pedagogických fakultách a věřím, že se tyto nové vysoké školy

²⁶¹ Viz neuveřejněný článek Arnošta Kolmana (Za bolševickou sebekritiku v naší KSČ) pro Tvorbu požadující v souvislosti s kritikou jugoslávské národní cesty k socialismu sebekritiku vedení KSČ. Podle Kolmana „praktické vedení strany, čímž byli míněni zejména Slánský, Švermová a Bareš, dopustilo potlačení dělnického jádra KSČ a Gottwaldem vytýčený úkol získat většinu národa pochopilo nesprávně „jako rozšíření členstva strany stůj co stůj“. Jakákoli kritika tohoto postupu prý byla „odbyvána obecnými poukazy na naši ‚specifickou cestu‘ k socialismu, na to, že není správné k nám mechanicky přenášet sovětské zkušenosti“. Gottwald, jenž byl v tu dobu v SSSR, byl o věci informován Slánským a po dohodě se Stalinem byl Kolman 28. září 1948 deportován do Sovětského svazu a do roku 1952 vězněn. Viz KOLMAN, Arnošt: *Zaslepená generace*. Paměti starého bolševika. Brno: Hořt 2005, s. 263–271, citace s. 265. Srv. PELIKÁN, Jiří: *Potlačená zpráva*. Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1948–1969. Wien: Europa 1970.

²⁶² Blíže viz např. KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha: Torst 1998, s. 381an; KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci*. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956. Praha: Libri 2006.

²⁶³ ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha: Melantrich 1969, s. 351–352.

stanou požehnáním národu a že celé naše generace budou s vděčností vzpomínat památého 9. dubna 1946 a velikého činu Prozatímního Národního shromáždění.²⁶⁴

Zatímco veřejnost přijímala koncept vysokoškolského vzdělávání pedagogů většinou vladně jako předpoklad obecného zvýšení kvalifikace učitelů základních a středních škol, univerzitní odborníci pohlíželi na nové fakulty se značnými rozpaky, protože narušovaly dosavadní systém vysokého školství a zaváděly duplicitu přednášených oborů.²⁶⁵ Také koncepce „jednotné školy“, kterou zaváděl zákon č. 95/1948 Sb. z 21. 4. 1948 o základní úpravě jednotného školství, reflektovala názory pedagogických odborníků a výsledek jejich debaty probíhající v období 1918–1948 jen částečně. Opomíjela linii „vnitřně diferencované“ jednotné školy, jež podporovaly nekomunistické strany, ve prospěch linie „nediferencované“ prosazované KSČ a uzákoňující jednotnou výchovu dívek a chlapců ve věku od 6 do 15 let. Zákonem byla vytvořena jednotná výchovně vzdělávací soustava, do níž byly začleněny všechny druhy škol s výjimkou škol vysokých – soukromé (zejména církevní) školy byly zestátněny a vzdělání bylo poskytováno bezplatně. Jednotná škola byla rozdělena na první, druhý a třetí stupeň. Základní vzdělání poskytovaly školy prvního a druhého stupně. První stupeň, tzv. národní školu, tvořilo pět ročníků bývalé obecné školy. Na ni navazovaly čtyři postupné ročníky střední školy, tzv. druhý stupeň jednotné školy, který nahradil bývalé tři typy škol druhého stupně. Třetí stupeň tvořila (zreformovaná) čtyřletá gymnázia a odborné školy.

„Je krásný zjev, že dnes i po našem venkově a zapadlých vesnicích se ozval a je živý neobyčejný zájem o tento zákon, o naši lepší lidovou jednotnou školu. I nejšířší masy čekají a radují se, že dostanou tento zákon,“ poznamenal k návrhu zákona Zdeněk Nejedlý v projevu v parlamentu.²⁶⁶ Původní koncept jednotné školy však nevydržel dlouho: už v roce 1953 byl nahrazen novou koncepcí ustavenou podle sovětského vzoru. Nový školský zákon (č. 31/1953 Sb. z 24. dubna 1953) zkracoval povinnou školní docházku z devíti na osm let (osmiletá střední škola) i dotaci středoškolského vzdělání (jedenáctiletá střední škola; gymnázia jako typ školy byla zrušena).²⁶⁷ Jak konstatoval parlamentní zpravodaj kulturního výboru, „při vypracování zásad a při tvoření jednotlivých ustanovení zákona bylo cele využito zkušeností a vzoru školství Sovětského svazu. Školskou soustavu upravujeme podle nového zákona tak, aby nám dávala co nejlépe připravenou mládež na pracoviště, do učilišť státních pracovních záloh a do odborných výběrových škol o rok dříve, tedy již ve 14 letech, po absolvování osmileté střední školy... Po absolvování jedenáctileté střední školy bude moci naše mládež přecházeti do zaměstnání nebo na vysoké školy již o dva roky dříve, tedy v 17 letech.“²⁶⁸ Představitelé vysokých škol tuto zásadní

²⁶⁴ Digitální parlamentní knihovna, f. Prozatímní Národní shromáždění republiky Československé 1945–1946, stenoprotokoly, 45. schůze, 9. 4. 1946.

²⁶⁵ POKORNÁ, Magdalena: Čeští vědci o vědě a školství v českých politických týdenících z let 1945–1948. In: *Práce z dějin Československé akademie věd*, Seria 3A, Praha: ČSAV 1988, s. 125–180 či TÁŽ: Čeští vědci v Prozatímním a Ústavodárném národním shromáždění v období od října 1945 do února 1948. Tamtéž, s. 85–124.

²⁶⁶ Digitální parlamentní knihovna, f. Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1946–1948, stenoprotokoly, 106. schůze, 21. 4. 1948.

²⁶⁷ V prosinci 1960 přijalo Národní shromáždění nový školský zákon (č. 186/1960 Sb.), kterým byla prodloužena povinná školní docházka z osmi na devět let, čímž byl oficiálně uznán omyl předchozí reformy. Z jedenáctileté vznikly dvě samostatné školy: základní devítileté školy a střední všeobecné vzdělávací školy.

²⁶⁸ Digitální parlamentní knihovna, f. Národní shromáždění republiky Československé 1948–1954, stenoprotokoly, 75. schůze, 24. 4. 1953.

změnu reflektovali přirozeně negativně, když poukazovali na nedostatečnou vyzrálost a vědomostní připravenost přijímaných posluchačů.²⁶⁹

Poválečná výuka na základních a středních školách probíhala na základě učebních osnov z roku 1933, v roce 1947 však předložil k diskusi Výzkumný ústav pedagogický v Praze návrh nových učebních osnov. Termín k vyjádření byl stanoven na únor 1948. Návrh hlásící se k výroky TGM o „potřebě individuálního vyučování a kolektivní výchovy“ byl po změně politické situace v Československu zavržen a od roku 1948 směla československá pedagogika vycházet pouze z výsledků nejnovějšího pedagogického výzkumu – výzkumu pedagogiky sovětské. V čítankách základních škol z roku 1949 je tak upuštěno od tradičního výkladu národní minulosti ve prospěch ideologicky vhodných tematických oddílů: 1. boj našich národů za svobodu, 2. boj lidu proti vykořisťování, 3. hlavní období národních dějin v interpretaci pokrokových tradic Zdeňka Nejedlého, 4. lidová tvořivost, 5. naše úsilí vybudovat v současné době socialismus, 6. poznání přírody a její přetváření lidskou prací, vědou a technikou k prospěchu všeho pracujícího lidu.²⁷⁰ Společně s proměnou obsahové náplně školních osnov se měnilo i postavení a role pedagoga: učitel je napříště chápán jako „průkopník výchovy k socialismu, který pomáhá likvidovat izolaci školy, spojuje její práci s ostatním životem, má kontakt s pracujícími a aktivní poměr k budovatelskému dílu socialismu.“²⁷¹ V období 50. let 20. století bylo československé základní a střední školství vystaveno nejsilnějšímu tlaku sovětizace v poválečném období vůbec, na středních školách jsou automaticky přejímány učební obory sovětského typu („lovec velryb“, „chovatel sobů“), ruština se stává povinným cizím jazykem, atd. Postupnou indoktrinaci československého školství v letech 1945–1953 výstižně reflektuje proměna propagandistických hesel proklamovaných ve školství. V těsně poválečném období je kontinuita československého školství zakládána na odkazech na původní Masarykovo krédo demokratizace školství za předpokladu respektování schopností jednotlivce. Prezident Beneš odkazuje v obnovené zakládající listině Univerzity Karlovy ze dne 7. dubna 1948 na základní principy rovnosti, volnosti a bratrství, které symbolizují republikánské hodnoty první československé republiky. Zdeněk Nejedlý v úvodním projevu k novému školnímu řádu z roku 1951 uvádí odkaz na výroky prezidenta Gottwalda o potřebě učit se, ovšem ve smyslu hesla „Republika potřebuje lidi, kteří něco umějí“.²⁷² O dva roky později je však již toto Gottwaldovo heslo nahrazeno později zprofanovaným leninským „Učit se, učit se, učit se!“.

Bezprostředně poválečné období se vyznačuje, v souladu s koncepcí demokratizace školství, zakládáním nových vysokých škol,²⁷³ k níž se však záhy rozvinula diskuse o hrozbě budoucí nadprodukce vysokoškolsky vzdělané inteligence a jejího uplatnění.²⁷⁴ Debata k tomuto demokratizačnímu plánu, tj. umožnění vysokoškolského studia širokým vrstvám obyvatelstva, v jejímž rámci úvahy o vhodnosti zavést regulaci počtu přijímaných

²⁶⁹ A UK, f. FF, k. 751. Zpráva o činnosti Filozoficko-historické fakulty za rok 1955/1956: „Jsou schopni se učit, ale nelze překonat jejich mentorovací manýrismus ... právě pro jejich nezralost. Tím je prakticky první rok pro vlastní studium ztracen. Je to rok doučovací, jakýsi doplněk střední školy a následky toho sahají ještě hluboko do roku druhého.“

²⁷⁰ ŘEŘIHOVÁ, Vlasta: *Výchova čtenáře v české počáteční škole (1774–1948)*. Olomouc: Univerzita Palackého 1999, s. 89.

²⁷¹ MORKES, F.: *Kapitoly o školství*, s. 57.

²⁷² Tamtéž, s. 56.

²⁷³ Nelze ovšem v tomto kontextu opominout zrušení německých vysokých škol a univerzit ruské a ukrajinské meziválečné emigrace.

²⁷⁴ Srv. ZÍLYNSKÁ, Blanka: *Cesta k ovládnutí českých univerzit komunistickou stranou (1945–1948)*. In: *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis 1–2 (1996–1998)*, s. 73–85.

studentů na vysoké školy²⁷⁵ se však po únoru 1948 transformovala do podoby restriktivních ideologických směrnic nového režimu, neboť nadále měla pouze komunistická strana určovat, kdo je hoden vysokoškolského studia. S jakým záměrem byly tzv. studijní prověrky na podzim 1948 iniciovány,²⁷⁶ dokládá zpráva Vysokoškolského výboru KSČ o průběhu studijních prověrek na pražských vysokých školách: „Prověrka má odstranit flákače a reakčníky a změnit třídní složení vysokoškoláků... Značný problém působilo při studijní prověrce odstranit reakcionáře, kteří studijně vyhovují..., naše instrukce zněly – co jde, vyhodit ze studijních důvodů... Naše instrukce byla – komunistů se dotkne prověrka jen formálně.“²⁷⁷ Závěrečná zpráva Vysokoškolského výboru KSČ z února 1949 pak hodnotí průběh akce jako úspěšný: „Byl ve své podstatě odstraněn studijní balast a většina nám známých reakcionářů. Tím jsme odstranili z vysokých škol základní masovou oporu reakce... Byla provedena velmi ostrá, zatím ovšem neuvědomělá diferenciacie poctivých studentů od tohoto balastu... Tato diferenciacie nám umožňuje daleko pevněji, než dosud dostat indiferenty na fakultách pod naše vedení. Prověrka přinesla další zostření třídního boje na vysokých školách... a zvýšila odbornou kvalitu a tím i morální a politickou hodnotu vysokých škol a studentstva. Umožnila plánování a kontrolu studia. Vcelku tedy studijní prověrka splnila svůj politický úkol, upevnila naše pozice na vysokých školách a otevřela nám široké perspektivy další práce. Hlavní směr této další práce lze formulovat asi takto: Vytváření co nejpevnějšího spojení komunistů s indiferenty pomocí široké mobilizace strany i mas k iniciativnímu plnění tvůrčích, budovatelských, odborných úkolů cesty k socialismu za neochabující bdělosti a tvrdosti v boji za vytlačování buržoazních živlů.“²⁷⁸

Nový vysokoškolský zákon č. 58/1950 Sb. z 18. května 1950 potvrdil postupně omezenou akademickou autonomii – dosud volené akademické orgány napříště stanovoval ministr. Zákon zestátnil majetek vysokých škol, zrušil habilitace soukromých docentů, zřídil katedry, vyňal bohoslovecké fakulty ze svazku univerzit a podřídil je dohledu Státního výboru pro věci církevní. Zřídil Státní výbor pro vysoké školy, jehož členy jmenuje ministr školství. A další změny následovaly: v lednu 1952 vydalo ministerstvo školství pokyn k ustavení kateder marxismu-leninismu na všech vysokých školách²⁷⁹ a v září téhož roku ÚV KSČ pokyn k přepracování školského systému tak, aby více vyhovoval sovětskému

²⁷⁵ Srv. návrh zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy předložený Janem Bělehrádkem, Vladimírem Krajínou, Bohdanem Chudobou a dalšími poslanci (1947). Zákon předpokládal stanovení směrných čísel pro jednotlivé vysoké školy a fakulty, která by sestavilo ministerstvo školství na základě vládního návrhu, jenž by se opíral o kvalifikované odhady Státního plánovacího úřadu. Důvodová zpráva k zákonu obsahovala statistická data o nárůstu počtu vysokoškolských posluchačů (a předpokládaných absolventů), který se oproti 30. letům, kdy studovalo v průměru okolo 20 tisíc posluchačů, zvýšil na 49 tisíc, resp. téměř 53 tisíc v letech 1945/1946, resp. 1946/1947. Digitální parlamentní knihovna, f. Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1946–1948, tisky, tisk 466.

²⁷⁶ K problematice tzv. studijních prověrek srv. HANZAL, Josef: Studijní prověrky na vysokých školách. In: *Dějiny a současnost* 6 (1969), s. 28–30; POUŠTA, Zdeněk: Studijní prověrky na českých vysokých školách. In: *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 1–2 (1996–1998), s. 87–93; HRADECKÁ, Vladimíra: KSČ a tzv. studijní prověrky na vysokých školách. In: ZILYNSKÁ, B. – SVOBODNÝ, P. (eds.): *Věda v Československu 1945–1953*, s. 275–286.

²⁷⁷ NA, f. Kulturně propagační oddělení ÚV KSČ, a. j. 338. Vysokoškolský výbor KSČ 1946–1951.

²⁷⁸ A PM JAK, f. Ústřední školské instituce, sign. 14M/IA, e6. Zpráva Vysokoškolského výboru KSČ z února 1949.

²⁷⁹ Navazující na zavedení povinného předmětu „společenské nauky“, resp. základy marxismu-leninismu (výnosem ministerstva školství z 20. ledna 1949 o politické výchově na českých vysokých školách), jehož výuku zajišťovaly zřízované ústavy (později katedry) marxismu-leninismu s celovysokoškolskou, resp. rektorátní působností.

vzoru, přičemž návrhy změn měly být vypracovány do 31. ledna 1953 a již v dubnu 1953 byl přijat nový školský zákon, představující esenci sovětzace československého poválečného školství. Sovětskému vzoru se přiblížila organizace základních i středních škol, byly zrušeny jen několik málo let existující pedagogické fakulty a výchova budoucích pedagogů byla vyňata z výhradní kompetence ministerstva školství.²⁸⁰ Bylo ustaveno samostatné ministerstvo vysokých škol, které fungovalo pod vedením Ladislava Štolla pouze od února do listopadu 1953. Rozpory, které se objevily na konci roku 1952 mezi oficiálními představiteli ministerstva školství a stranickými funkcionáři prosazujícími mechanické napodobování sovětského vzoru, nejlépe charakterizuje zpráva velvyslanectví SSSR v Praze, které Moskvu informovalo o tom, že „Zdeněk Nejedlý, který se údajně obklopil starými učiteli, osobně brzdí přejímání sovětských zkušeností v československém školství“.²⁸¹ Nejedlého odchod z ministerstva školství v lednu 1953 před očekávanou destrukcí „jeho“ reforem jednotné školy a jednotného vysokoškolského vzdělávání učitelů je tak – s přihlédnutím k tradiční interpretaci jeho osobnosti – poněkud paradoxně znakem rezignace nad jen velmi křehce zachovávanou kontinuitou poválečné československé vědy a školství.

Závěrečné období veřejné činnosti Zdeňka Nejedlého je pak spojeno s Československou akademií věd, v níž se určitou míru kontinuity s předešlým vývojem vědeckých oborů podařilo uchovat a v níž našli azyl i někteří vysokoškolští učitelé propuštění z univerzit (mj. Václav Černý či Jan Patočka). Myšlenka zřídit Československou akademii věd jako ústřední státní vědeckou instituci, jejímž propagátorem a autorem její koncepce byl Zdeněk Nejedlý, se objevila bezprostředně v poválečném období a byla vyhlášena v Budovalatelském programu Gottwaldovy vlády v roce 1946. Jedenáctý paragraf zákona o dvouletém hospodářském plánu (předpis č. 192/1946 Sb.) se však omezuje již jen na konstatování, že „technický a vědecký pokrok bude se podporovati vybudováním a zabezpečením výzkumnictví a stanovením jeho pracovních úkolů s jednotného hlediska“. V rámci reorganizace institucí vědeckého výzkumu bylo původně navrženo zřízení Vědecké rady československých akademií, kterou měli tvořit členové České akademie věd a umění, Masarykovy akademie práce, Zemědělské akademie a Slovenské akademie věd a umění. Tato vědecká rada měla být vybudována po vzoru Hospodářské rady²⁸² s přibližně 40–50 členy zastupujícími všechny základní vědní obory.²⁸³ Vědecká obec potřebovala modernizace organizace výzkumné činnosti, za jejíž součást bylo považováno i odloučení umělecké činnosti od vědecké, podporovala a patrně nebyla ani proti myšlence jejího postátnění. Tak jako v předchozích případech se různé přístupy koncentrovaly v otázce míry přejímání sovětských zkušeností (v tomto ohledu bylo Nejedlého působení v sovětské akademii věd v letech válečného exilu více než směrodatné).²⁸⁴ Na Sjezdu národní kultury v dubnu

²⁸⁰ Vysokoškolské vzdělání učitelů bylo omezeno jen pro pedagogy 9. až 11. postupného ročníku (Vysoké školy pedagogické).

²⁸¹ MORKES, F.: Kapitoly o školství, s. 59.

²⁸² Srv. Dekret prezidenta republiky o Hospodářské radě z 25. srpna 1945 (účinnost od 7. 9. 1945, zrušen 12. 3. 1949).

²⁸³ Generální sekretariát Vědecké rady čs. akademií měl vykonávat správu základních ústavů, „které budou přičleněny ze stávajících státních ústavů... a nebo budou v budoucnu nově zřízeny“. NA, f. Václav Kopecký, sv. 7, a. j. 165, f. 6. Návrh zásadních směrnic na podporu a organizaci vědecké práce.

²⁸⁴ „Umění a umělci vyžadují zajisté docela jiné opatření než být přívěskem Akademie, jejímž úkolem je řídit vědeckou práci. Jako zase i každý obor umění a umělců vyžaduje své zvláštní opatření“. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Vybudujeme Československou akademii věd*. Knihovnička Varu 37. Praha: Československý spisovatel 1952, s. 6. Viz také POKORNÁ, Magdaléna: Sjednocením proti jednotě. Spor o budoucí podobu akademie věd. In: ZILYNSKÁ, B. – SVOBODNÝ, P. (eds.): *Věda v Československu 1945–1953*, s. 114, KŘEŠTAN, Jiří: „Poslední husita“ odchází. In: *Soudobé dějiny* 1 (2005), s. 33.

1948 Nejedlý seznámil přítomné kulturní a vědecké pracovníky s představou nové organizace vědy v nové politické konstelaci, v níž, jak se vyjádřil, bude třeba „značně radikálního zásahu“, tj. přebudování České akademie věd a umění tak, aby sloužila veřejným zájmům. „Sama vědecká práce musí být pak, jako teď všechno, i náležitě plánována. Ty tam musí být doby, kdy učenec, usednuv ráno k práci, kousal držátko a spekuloval, o čem by měl ten den bádát nebo psát.“ Vzorem k plánování vědecké činnosti představovala přirozeně Akademie nauk SSSR, jejíž schopnost plnění „úkolů a plánů přímo monumentálních“ bylo podle Nejedlého zcela nedostižitelné „při dosavadní anarchii v naší vědecké práci“.²⁸⁵

Za určitý prvotní krok směřující k reorganizaci vědy, potažmo k založení ČSAV, lze považovat založení Ústředí vědeckého výzkumu (na základě zákona č. 261/1949 Sb., na podzim roku 1950 reorganizováno zákonem č. 185/1950 Sb. jako Ústředí výzkumu a technického rozvoje), které do jisté míry vycházelo z původní myšlenky vybudování Vědecké rady čs. akademií. Následovalo zřízení sedmi výzkumných ústavů zaměřených především na exaktní vědy (matematika, fyzika, astronomie, geologie, chemie, polarografie a biologie) na základě vládního nařízení č. 80/1950 Sb. jako další krok vedoucí k ustavení nové organizační koncepce československé vědy.²⁸⁶ V roce 1950 došlo také z podnětu a za přímé účasti Zdeňka Nejedlého k založení Československo-sovětského institutu jako nového nástroje aplikace sovětské vědy. Institut, založený při ministerstvu školství a k 1. lednu 1953 integrovaný do Akademie věd, zaujímal zásadní roli při zprostředkovávání sovětského kulturně-vědního diskurzu. Vydával periodické zprávy pro jednotlivé vědní sekce a obory pod společným titulem *Sovětská věda* (ve společenských vědách např. pro obory filozofie, filologie, historie, politická ekonomie, stát a právo, pedagogika a psychologie). Po těchto přípravných krocích československé vlády byla na konci roku 1950 přesunuta debata na čistě vnitrostranickou úroveň, kdy v rámci KSČ vznikla v listopadu 1950 komise s úkolem vypracovat směrnice pro vznik Akademie věd a své výsledky posléze předložila Antonínu Zápotockému, Juliu Dolanskému a Zdeňku Nejedlému. Hektičnost změn vedla však i k nekoncepčním krokům: v době, kdy od prosince 1951 probíhala zásadní jednání o širší koncepci budoucí Akademie, bylo zrušeno Ústředí výzkumu a technického rozvoje (vládním nařízením ze 7. listopadu 1951), jež se mělo stát jejím. Dalším znakem jisté dichotomie jednání byl fakt, že veškerá tato jednání vedl ministr Václav Kopecký, nikoliv tedy Zdeněk Nejedlý, do jehož kompetence věda spadala. Na základě debat u ministra Kopeckého bylo posléze navrženo zřízení vládní komise pro vznik Československé akademie věd, která měla být zřízena „po sovětském vzoru“.²⁸⁷ Vládní komisi v čele s Ladislavem Štollem zřízené v lednu 1952 předložil Nejedlý svůj programový text *Vybudujeme Československou akademii věd*.²⁸⁸

Ústředním bodem těchto úvah se jevil vztah k již existujícím vědeckým institucím: Královské české společnosti nauk (KČSN), České akademii věd a umění (ČAVU), Masarykově akademii práce (MAP), Československé národní radě badatelské (ČSNRB) a dalším ústavům. Představitelé zmíněných institucí zformulovali a předložili v dubnu 1952 Návrh na reorganizaci československého vědeckého života,²⁸⁹ v němž se vyslovili pro zřízení Československé akademie věd a Československé akademie umění rozdělením České

²⁸⁵ NEJEDLÝ, Zdeněk: Ideové směrnice naší národní kultury. In: TÝŽ: *Za kulturu lidovou a národní*. Spisy Zdeňka Nejedlého, sv. 35, Praha: SPN 1953, s. 70.

²⁸⁶ ŠTOLL, L.: K historii vládní komise pro zřízení ČSAV. In: TÝŽ: *Z kulturních zápasů*, s. 150–154.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 151.

²⁸⁸ Nejedlý, který byl v té době v rekonvalescenci po silném infarktu, se práce komise přímo nezúčastnil.

²⁸⁹ Archiv AV ČR, f. KČSN, Společné memorandum ČAVU, KČSN, ČSNBR a MAP (15. 4. 1952).

akademie věd a umění a přičleněním KČSN, ČSNRB a MAP. Tento návrh byl podroben kritice Vládní komise pro vybudování Československé akademie věd.²⁹⁰ Také Nejedlý sám, ač nebyl zastáncem plné diskontinuity s dosavadními vědeckými ústavami, respektive s KČSN,²⁹¹ odmítl návrh lapidárně: „My plánujeme a podle toho musíme pracovat, o to jde a ne jestli se to někomu líbí nebo ne. Kdybychom tak, když se znárodněval průmysl, ptali průmyslníků, co znárodnění říkají nebo co navrhují, tak bychom se daleko nedostali ...“.²⁹² „Znárodnění“ Královské české společnosti nauk a České akademie věd a umění – v zákoně o zřízení ČSAV²⁹³ se uvádí přebudování – proběhlo vládním nařízením, na jehož základě byl majetek KČSN, ČAVU, ČSNRB prohlášen za národní majetek svěřený státem ČSAV jako nedělitelná součást jejího majetku.²⁹⁴ Vládní komise byla také zodpovědná za sestavení návrhu budoucích akademiků a členů korespondentů, jejichž výběr představoval složitý proces rozhodování v intencích ideologických direktiv.²⁹⁵

K hlavním úkolům ČSAV patřilo převedení vědy na teoreticko-metodologický základ marxismu-leninismu. Přípravné práce na ustavení Akademie věd probíhaly v době vrcholící ideologické kampaně proti „kosmopolitismu a objektivismu ve vědě“, jež v politické linii souvisela s konstruováním obžaloby procesu se Slánským a dalšími komunistickými funkcionáři. Po recepci Stalinových článků o jazykovědě (1950) to byla nejrozsáhlejší kampaň zasahující do vědeckého bádání ve smyslu podřizování vědy ideologii. Na I. ideologické konferenci vysokoškolských vědeckých pracovníků v Brně (1952), jíž se zúčastnily mnohé přední osobnosti české vědy (Málek, Havránek, Svoboda, Mukařovský, Popelová, Macek ad.), byly odhalovány kosmopolitní (tj. západní) prvky a vlivy ve vědeckých oborech a deklarována nutnost následovat metody práce sovětské vědy, tj. principy marxisticko-leninské ideovosti a stranickosti. Jak konstatoval v závěrečném zhodnocení rektor brněnské univerzity František Trávníček, konference se stala dokladem překonání „mrtvého bodu, který ještě po vítězném únoru ohrožoval žádoucí rozvoj naší vědy“, kdy „mnozí vědečtí pracovníci žili v zajetí představy o tzv. nadstranickosti ... vědy“ a neuvědomili si, že tím „slouží odumírajícímu kapitalistickému řádu“. Zdeněk Nejedlý, jenž se pro nemoc konference nezúčastnil, adresoval účastníkům výzvu k „nekompromisnímu ideologickému uvědomění“ ve vědecké práci.²⁹⁶ Kampaně ve vědě ohrožovaly existenci celých oborů: na hranici mezi bytím a nebytím se dostaly tzv. buržoazní (pa)vědy: genetika (jejíž existence byla „vyvrácena“ pracemi Trofima D. Lysenka), kybernetika (sloužící „k ztročení dělnické třídy pomocí strojů“), sémantika (odmítnutí strukturalismu Pražského lingvistického kroužku) a sociologie

²⁹⁰ Více viz BERAN, Jiří: Formování členské základny ČSAV. In: *Soudobé dějiny* 1 (2005), s. 102–139.

²⁹¹ „A tu nemůže být nejmenší pochybnosti, že při novém řešení naší nové Akademie máme přímo povinnost, nezapomínat i oně naší první Akademie [KČSN]... jsou s touto naší první Akademií úzce spjati naší nejlepší národní vědečtí pracovníci... což dnes, kdy si tolik ceníme velikých tradic našeho národa, má pro naši vědu rovněž veliký a i směrový význam. Konečně tak dáme naší Akademii ten pokrokový základ, vědecký i politický, který jedině opravňuje být základem i nově přebudované a vybudované naší Akademie.“ NEJEDLÝ, Z.: *Vybudujeme*, s. 20. Hlávkovo mecenášství Nejedlý kritizoval jako výsledek vykořisťování kapitalisty a činnost ČAVU jako reprezentaci české buržoazie: „Provedl jsem tu kritiku ... u nás až dotud neobvyklou. Chceme-li se však dostati dále, je takováto kritika první podmínkou k tomu.“ Tamtéž, s. 14–19, citace s. 19.

²⁹² POKORNÁ, M.: *Sjednocením*, s. 116.

²⁹³ Zákon č. 52/1952 Sb. Zákon o Československé akademii věd přijalo Národní shromáždění 29. října 1952, účinnosti nabyl 12. listopadu 1952.

²⁹⁴ BRÁDLEROVÁ, Daniela – KMOCHOVÁ, Nataša: Likvidační komise ČSAV. In: ZILYNSKÁ, B. – SVOBODNÝ, P. (eds.): *Věda v Československu 1945–1953*, s. 139.

²⁹⁵ Podrobně viz BERAN, J.: *Formování*, s. 105–125.

²⁹⁶ *MARXISTICKO-LENINSKOU ideovostí a stranickostí proti kosmopolitismu a objektivismu ve vědě*. Praha: Naše vojsko 1952, s. 396 a 13.

(jež byla podle oficiální doktríny rozdělena na „buržoazní sociologii“ a „historický materialismus“). Silnému ideologickému tlaku byly vystavovány zejména společenské a humanitní vědy, v nichž byl marxismus-leninismus(-stalinismus) vyžadován jako jediný možný teoretický přístup. Historiografie jako „nejpolitičtější věda“²⁹⁷ se měla po příkladu sovětské vědy stát disciplínou, jejímž úkolem je pěstovat socialistické vlastnictví lidu a pomoci novému politickému řádu zlikvidovat staré třídy, a to orientací na pokrokové osvobozené tradice našeho lidu a kritikou kosmopolitismu Gollovy školy a zejména Pekařova díla, legend o Masarykovi, Benešovi a Štefáníkovi, které „záměrně vytvořila buržoazní historiografie“.²⁹⁸ Naopak předmětem zájmu historiků se měly v intencích Nejedlého koncepce národních revolučních tradic stát husitské revoluční hnutí, nevolnická povstání za feudalismu, národní obrození a revoluce 1848 a „slavné dějiny“ dělnického hnutí až do svržení starého řádu a budování socialismu.²⁹⁹ Zřízení akademických ústavů a akademických časopisů (v některých oborech se jednalo o obnovení institucionální césury po r. 1948) současně představovalo platformu, na níž se česká věda postupně emancipovala od projevů nejužšího dogmatismu. V únoru 1953, kdy byl na počest 75. narozenin prvního prezidenta Akademie věd zřízen Kabinet Zdeňka Nejedlého, nastala poněkud kuriózní situace: „žijící klasik“ docházel na pracoviště kontrolovat pořádání materiálů o svém životě a díle a konzultovat práce na vlastních sebraných spisech.³⁰⁰

²⁹⁷ Srv. HUDEK, Adam: *Najpolitickéjšia veda*. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968. Bratislava: HIÚ SAV 2010, s. 8.

²⁹⁸ „Co je to jiného – ta obrana baroka – než obrana nejpustšího kolaborantství“ NEJEDLÝ, Z.: O školské a kulturní politice, s. 19. Viz též PACHTA, Jan: *Josef Pekař, ideolog kontrarevoluce*. Praha: Socialistická akademie 1948 a TÝŽ: *Pekař a pekařovština v českém dějepisectví*. Praha 1950. Nedokončenou čtyřsvazkovou monografií z 30. let 20. století (třetí [1935] a čtvrtý [1937] díl byl vydán k Masarykovým narozeninám) doplnil Nejedlý po válce již jen brožurou *T. G. Masaryk ve vývoji české společnosti a čs. státu* (Praha: Ministerstvo informací a osvěty 1950), v níž Mnichov a nacistickou okupaci označil za neblahé dědictví Masarykova chybně pojatého ustavení československé republiky a chybné orientace ve vnitřní i zahraniční politice. Na rozdíl od jiných ideologů strany se však Nejedlý v hodnocení Masarykova díla nesnižoval k nenávisným kampaním. V již zmiňovaném spise *Komunisté – dědici* uvedl Masaryka mezi nositeli pokrokových tendencí, kteří byli vždy trnem v oku „tupé“ buržoazii (s. 43–44).

²⁹⁹ [Editorial]: Za marxistickou historickou vědu. In: *Československý časopis historický* 1 (1953), s. 2–6.

³⁰⁰ Více viz KŘEŠTAN, Jiří: Zdeněk Nejedlý v posledních letech života: dotyky s vědou (1953–1962). In: KOSTLÁN, A. – BARVÍKOVÁ, H. (eds.): *Věda v Československu 1953–1963*, s. 469–479.

Czechoslovakia, February 1948: The Coming of Communist Totalitarianism and Social Change

Summary

More than sixty years after the event, the Communist takeover in Czechoslovakia in late February 1948 remains one of the most tragic milestones not only of relatively recent Czech and Slovak history, but also of the beginning of the Cold War in Europe. It reminds us why, and with what consequences, the Communists established a totalitarian régime in Czechoslovakia on 25 February 1948. This also leads today's historians to continue to research the causes and circumstances of this watershed moment, which ushered in one of the most dreadful periods in the recent history of the Czech and Slovak nations. The topic of the Communist takeover comprises intertwined questions related both to local Czechoslovak and to international developments from the Munich Agreement of late September 1938, through the German Occupation and the Second World War, to the limited democracy of the post-war years and the advent of the Communist régime in Czechoslovakia and much of Europe during the early years of the Cold War.

This research must take into account the political developments that preceded the takeover. Of the many factors between May 1945 and February 1948, the decisive one is the fact that the Communists had become the most influential, most numerous political force in liberated Czechoslovakia as early as the spring of 1945. Their strength had been made possible not only by the influence and authority of the Soviet Union, which had played an important role in the defeat of Nazism, but also by the trust of a large part of the post-war Czechoslovak population. Those people believed that the Communists had abandoned their more radical political aims, particularly that of establishing a revolutionary dictatorship of the proletariat, and was now a trustworthy national force that had taken part in the struggle against Nazi Germany and now, after the war, wanted by peaceful means to bring about socialism, which had been so anticipated and discussed in various forms. Few people in post-war Czechoslovakia suspected that the government programme announced at Košice, on 5 April 1945, had been worked out by the Communist leadership in Moscow exile, headed by Klement Gottwald, and implemented on instructions from top Soviet functionaries and under their close observation for the three years since the end of the war. The fact that as early as 1945 the Czechoslovak Communists had already held the important ministries of the interior, agriculture, information, and finance, which they kept right up to February 1948, turned out in many respects to be fatal for Czechoslovak democracy.

One of the most important tasks for historians of the February takeover and its consequences is researching and documenting the victims of Communism in Czechoslovakia. Closely related to this is the question of the role of the Communist Party as the vehicle for the establishment and forceful implementation of totalitarian power, and the question of the instruments and mechanisms of repression – particularly the nature and forms of the work of the Czechoslovak Security Forces (Státní bezpečnost – StB). The development and activity of the anti-Communist resistance as a reaction of no small part of the population to the post-February developments in Czechoslovakia, the actual potential of this resistance, and the forms of intervention against it by the Communist régime and its secret police, are among the still not fully explored aspects of this history.

There is, however, also an important international dimension of February 1948, for which we have yet to find an entirely satisfactory answer. Historians still know too little about the active role of the Soviets in Czechoslovakia prior to the February takeover and also during the government crisis. It would certainly be interesting to know how the Soviets would have proceeded had the Czechoslovak Communists failed to take power – whether the ‘Finlandization’ of Czechoslovakia would have occurred or whether the Soviets would have ordered Czechoslovak Communists to take up arms against domestic democratic forces. Other important questions for historians are related to the Sovietization of Czechoslovakia, for example, how the February takeover led to the definitive loss of Czechoslovak political sovereignty and, in its place, submission to Moscow. Much historical evidence from Russian archives confirms that the public enthusiasm and sympathy that Communism and the Soviet Union had enjoyed in Czechoslovakia cooled considerably right after the February takeover.

The conflict in February 1948 was an important event in European post-war history. It took place on the threshold of the Cold War, which, in particular, divided Europe into two power blocs for four decades. Rather than being a step contributing to peace and the post-war European renewal, the Communist takeover in Czechoslovakia helped to accelerate the advent of Communist totalitarianism in much of the Continent. The takeover led for years to the destruction of democracy, the suppression of civil rights and freedoms, the loss of human life, and an onerous future for much of the Czechoslovak population. The Communist Party – ideologically constructed on the implementation of elements of an undemocratic system and on the submission of Czechoslovak interests to those of another foreign power – became the hegemon of these changes for forty sad years of Czech history.

The February 1948 Communist takeover in Czechoslovakia and its political, economic, social, and cultural consequences remain an important set of topics requiring further research. The consequences of the takeover for Czechoslovakia, and also for international affairs and the long-term social impact of the establishment of the Communist régime in Czechoslovakia are the focus of this publication.

Seznam pramenů a literatury

Prameny:

- Archiv hlavního města Prahy, fond Rada československých žen 1947–1948
Archiv KDU-ČSL, fond Zápisy z jednání poslaneckého klubu ČSL 1945–1950
Archiv města Brna, fond OV KSČ Brno I.
Archiv Ministerstva zahraničních věcí, fond Zastupitelský úřad Varšava; fond Teritoriální odbor
Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, fond Ústavodárné Národní shromáždění; fond Kancelář Národního shromáždění
Archiv Univerzity Karlovy, fond Rektorát
Ústav pro soudobé dějiny, fond Hubert Ripka; fond Vláda ČSFR
Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa, fond Departament Polityczny
Bundesarchiv, fond Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR
Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii, fond Čezvyčajnaja komissija kolektivnych chozjajstv 1942–1952
Library of Congress, Washington, D. C., fond Steinhardt Papers
Moravský zemský archiv v Brně, fond Národní fronta – Krajský výbor Brno
Moravský zemský archiv v Opavě, fond Moravskoslezský zemský národní výbor
Národní archiv
fond Předsednictvo ÚV KSČ, 1945–1954; fond Sekretariát ÚV KSČ, 1945–1951; fond Sekretariát ÚV KSČ, 1954–1962; fond Politický sekretariát ÚV KSČ, 1951–1954; fond Politické byro ÚV KSČ, 1954–1962; fond Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení ÚV KSČ, 1945–1955; fond Mezinárodní oddělení ÚV KSČ 1945–1962; fond Národohospodářská komise ÚV KSČ; fond ÚV ČSM
The National Archives, Londýn, fond Foreign Office
Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiki
fond Glavnoje pereselencekoje upravlenije pri Sovete ministrov SSSR,
fond Upravlenije pereselenija v rajone Dalnego vostoka i Sibiri
Rossijskij gosudarstvennyj archiv novějšej istorii,
fond Plenum CK KPSS 1941–1990,
fond Komissija CK KPSS po voprosam ideologii, kul'tury i meždunarodnych partijnych svjazej 1951–1961
Rossijskij gosudarstvennyj archiv social'no-političeskoj istorii, fond Molotov,
fond Central'naja komissija VKP(b)
Slovenský národní archiv,
fond Ústřední akční výbor Slovenského Národného frontu;
fond Vláda ČSSR; fond Ústřední výbor KSS
Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna,
fond Prozatímní Národní shromáždění republiky Československé 1945–1946;
fond Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1946–1948;
fond Národní shromáždění republiky Československé 1948–1954
Štátny archív v Bratislave, fond Štátny súd
Vojenský ústřední archiv, fond Česká národní rada

Literatura:

- ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration. Tschechische Deutschepolitik 1947–1953*. Disertační práce. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2004 [v tisku]
- BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v letech 1945–1948. Bratislava: Archa 1993
- BOYER, Christoph (ed.): *Sozialistische Wirtschaftsreformen*. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2006
- BUREŠOVÁ, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého 2001
- ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha: Melantrich 1969
- DAVID-FOX, Michael: *Revolution of the Mind*. Higher learning among the bolsheviks, 1918–1929. Ithaca and London: Cornell University Press 1997
- DOSTÁL, Vladimír: *Agrární strana*. Její rozmach a zánik. Brno: Atlantis 1998
- DUFEK, Pavel: *K potlačování soukromého podnikání v Československu a Východním Německu*. (Studie z hospodářských dějin 15) Praha: Oeconomica 2005
- ENGEL, A. Barbara: *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge: CUP 2004
- FAURE, Justine: *Americký přítel*. Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968. Praha: NLN 2005
- FIDELIUS, Petr: *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda 1998
- GADDIS, John Lewis: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947*. New York: Columbia University Press 2000
- GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. (Sešity ÚSD 12) Praha: ÚSD 1993
- HANZLÍK, František: *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc v letech 1945–1948*. Praha: Themis 2003
- HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká komunita v Československu*. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954). Praha: ÚSD 2000
- JANÁČEK, Pavel: *Literární brak*. Operace vyloučení, operace nahrazení 1938–1951. Brno: Host 2004
- KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*. K sociálním dějinám v letech 1945–1969. Praha: Academia 2007
- KALOUS, Jan: *Štěpán Plaček*. Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ. Praha: ÚSTR 2010
- KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP 1949–1956*. Praha: ÚSD 1995
- KAPLAN, Karel: *K politickým procesům v Československu 1948–1954*. (Sešity ÚSD 15) Praha: ÚSD 1994
- KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Toronto: Sixty-Eight publishers 1985
- KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno: Doplněk 1997
- KAPLAN, Karel: *Znárodnění a socialismus*. Praha: Práce 1968
- KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal 2008
- KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura*. Sovětizace české kultury 1948–1950. Praha: Libri 2004
- KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (eds.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*. Praha: NA a ÚSD 2005
- KOSIŃSKI, Krzysztof: *O nowa mentalność*. Życie codzienne w szkołach 1945–1956. Warszawa: Trio 2000

- KOSTLÁN, Antonín – BARVÍKOVÁ, Hana (eds.): *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: VCDV 2000
- KOVÁČ, Dušan a kol.: *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Fortuna Print & Adut 1999
- KOZÁK, Jan: *Parlament, Volksmassen und Revolution*. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn 1963
- KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří (eds.): *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*. Praha: Dokořán 2009
- KUKLÍK, Jan: *Do poslední pence*. Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982. Praha: Karolinum 2007
- LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960)*. Bratislava: Veda 1999
- LUKÁŠOVÁ, Věra – SCHILLEROVÁ, Hana (eds.): *Ženy z fary*. Praha: Kalich 2006
- MACURA, Jiří: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha: Academia 2008
- MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl 2. (1938–2004)*. Brno: Doplněk 2005
- MAREK, Pavel a kol.: *Český politický katolicismus v letech 1848–2005*. Brno: CDK 2008
- MAREK, Pavel: *České živnostnictvo 1945–1960*. Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích. Brno: Doplněk 2006
- MICHÁLEK, Slavomír: *Prípád Oatis*. Československý komunistický režim verzus dopisovateľ Associated Press. Bratislava: ÚPN 2005
- MORKES, František: *Kapitoly o školství, o ministerstvu a jeho představitelích (období let 1848–2001)*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského 2002
- MUSILOVÁ, Dana: *Z ženského pohledu*. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění československé republiky 1918–1939. České Budějovice: Bohumír Němec – Veduta 2007
- NOSKOVÁ, Helena a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha: ÚSD 2005
- PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich a kol.: *Dějiny českých zemí*. Praha: Karolinum 2008
- PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce*. Paměti (Kokoška, Stanislav – Zelenka, Miloš, eds.). Praha: Academia 2004
- SIWEK, Tadeusz – ZAHRADNIK, Stanisław – SZYMECZEK, Józef: *Polská národní menšina v Československu 1945–1954*. Praha: ÚSD 2001
- STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha: Academia – Naše vojsko 1991
- STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Opava: Slezský ústav SZM 2002
- ŠIMSOVÁ, Milena (ed.): *Prošli jsme v jeho síle*. Evangelíci v čase druhé světové války. Praha: Kalich 2003
- ŠMIGEL, Michal a kol.: *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918–1989)*. Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2007
- ŠULC, Zdislav: *Stát a ekonomika*. Příspěvek k teorii hospodářské politiky. Praha: Karolinum 2004
- ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku. Bratislava: Veda 1993
- ŠUTAJ, Štefan: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Bratislava: Veda 1999

- VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Porážení?: životopisná interview*. Praha: Prostor 2005
- VEBER, Václav – BUREŠ, Jan a kol.: *Třetí odboj*. Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století. Plzeň a Praha: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, ÚSTR a Metropolitní univerzita Praha 2010
- VEBER, Václav: *Osudové únorové dny*. Praha: NLN 2008
- VENCLOVSKÝ, František: *Karel Engliš*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana Brno a Moravské zemské muzeum Brno. Boskovice: Albert 1993
- VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945*. Dokumenty. Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1994
- WIEDEMANN, Andreas: „*Komm mit uns das Grenzland aufbauen!*“: Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952. Klartext, Essen 2007
- ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (eds.): *Věda v Československu v letech 1945–1953*. Praha: Karolinum 1999
- ŽÁČEK, Pavel – KOŠICKÝ, Patrik – GULDANOVÁ, Eva (eds.): *Moc verzus občan*. Úloha represie a politického násillia v komunizme. Bratislava a Prešov: ÚPN a Vyd. M. Vaška 2005

Jmenný rejstřík

A

AMBRUŠ, Jozef 77–8, 80, 82
ANDRÁŠ, Matej 170–1
AHRENDTOVÁ, Hannah 284
AYMONIN, Marcel 292

B

BACÍLEK, Karol 71, 98, 100
BAKOŠ, Mikuláš 303
BARÁČEK, František 283
BARÁK, Rudolf 211
BAREŠ, Gustav 169, 317–8, 323, 325, 327–8
BARTÍK, Josef 122
BARTUŠKA, Jan 85–6, 89
BAŠŤOVANSKÝ, Štefan 69–70, 300
BAZOVSKÝ, Miloš 299
BEČKA, Bohdan 216–218
BEČKA, Jaromír 215–222
BEČKO, Ján 66–7, 69
BEČKOVÁ, Marie 220–2
BEHARKA, Ján 77–8, 82, 236
BELLUŠ, Samuel 77, 82, 301
BĚLEHRÁDEK, Jan 319, 331
BENADA, Ľudovít 73, 241
BENDA, Štěpán 53, 62
BENEŠ, Edvard 13, 20, 35, 39, 42, 456, 52, 5961, 74, 80, 113, 122, 124, 133, 150, 152, 1567, 187, 239, 317, 320, 326, 330
BENEŠ, Vojta 87
BENIAK, Valentín 297
BERÁK, Jaromír 63
BERAN, Josef 237
BERNARD, Vilém 87
BEVIN, Ernest 139, 144, 149–151
BLAHA, Otakar 284–5
BLAHO, Pavol 66–7, 72–3
BÖHM, Emauel 77
BRÁNIK, Július 198
BROJ, Stanislav 53, 62, 64
BROUSIL, Albert 216
BRÚHA, Jozef 70–3, 236
BRUINS, John 145, 147
BRUKNER, Jan 62
BUGÁR, Miloš 77–8, 89
BULAVA, Antonín 131
BULGANIN, Nikolaj A. 210
BUŠEK, Vratislav 320
BYDŽOVSKÝ, Bohumil 317
BYRNES, James 143

C

CLEMENTIS, Vladimír 67, 127, 147, 158, 170, 293, 298
CVETLER, Jiří 320
CVINČEK, Andrej 66, 68, 73, 87
CYRUS, Oldřich 133

Č

ČAPLOVIČ, Ján 70
ČARNOGURSKÝ, Pavol 77–8
ČEPIČKA, Alexej 45, 70, 86, 114, 159, 229, 293, 295
ČERNÝ, Josef 53–4, 82
ČERNÝ, Václav 49, 323, 332

D

DAUBNER, Vojtech 101
DAVID, Josef 45, 85
DAVID, Václav 45, 85
DÉRER, Ivan 100
DIEŠKA, Jozef 81, 236
DÍTĚ, Bohumil 114
DIXON, Pierson 150, 152
DLOUHÝ, Juraj 292
DOBIÁŠ, Václav 309, 310
DOLANSKÝ, Jaromír 189, 193–4, 211, 333
DRTINA, Prokop 42–3, 53, 59–60
DUBAJA, Orest 299
DUCHÁČEK, Ivo 36, 56, 61–2, 80
ĎURIŠ, Július 50, 53, 56, 67, 70, 84, 95, 98–9, 156, 160

E

EISENHOWER, Dwight 294
ENGLIŠ, Karel 100, 259–260, 318–20
ERNST, Ludovico 221

F

FÁBRY, Rudolf 305
FAITOVÁ-KOLÁŘOVÁ, Emilie 126
FAKAN, Jean 292–3
FALŤAN, Samuel 66, 70–1
FERJENČÍK, Mikuláš 235
FIERLINGER, Zdeněk 45, 70, 165, 231
FILLO, Kornel 77, 80
FOX, David 261
FORMÁNEK, František 59
FRANEK, Mikuláš 65, 67, 77, 80
FRAŠTACKÝ, Rudolf 77–8
FREJKA, Ludvík 188–9, 192–3

FRLIČKA, Ivan 69–70
FRYŠ, František 70
FULLA, Ľudovít 299

G

GÁBEL, J. 241
GALANDA, Mikuláš 299
GAŠPAR, Tido J. 297
GAŠPERÍK, Július 70, 73
GEMINDER, Bedřich 140
GOTTWALD, Klement 11, 13, 18–20, 26, 35, 37, 42–3, 45–6, 50, 58–60, 63, 65–7, 69–72, 74–5, 84, 95, 109–110, 112–3, 124, 128, 130, 133, 140, 146, 151, 155–8, 162, 167, 188–9, 230, 234, 239, 243, 264, 271, 317, 319–20, 326, 332
GRŇA, Josef 310
GROMYKO, Andrej 210
GREGOR, ANTONÍN 85, 193

H

HÁLA, Eduard 62
HÁLA, František 56–63
HALAS, František 323
HEČKO, František 305
HEJDA, JIŘÍ 188
HEJRET, Josef 167
HENDRYCH, Jiří 210, 282, 315, 323
HEROLD, Josef 132
HIRŠL, Karel 309, 310
HITLER, Adolf 27–30, 127
HLADIŠ, Miloslav 134–5
HLOŽNÍK, Vincent 299
HOBZA, Antonín 42, 320
HODINOVÁ-SPURNÁ, Anežka 85, 88, 273
HODŽA, František 77–8, 80, 82
HOLCMAN, Jindřich 133
HOLDÍK, Otakar 231
HORÁKOVÁ, Milada 14, 64, 87, 272–3
HORVÁTH, Ivan 72
HORVÁTH, Jozef 77, 82
HRABOVSKÝ, Jaroslav 114
HRANIČKA, Jaroslav 312
HROMÁDKA, Josef L. 259, 308–9, 311–5
HRONSKÝ, Jozef C. 297

HŘEBÍK, Antonín 87
HUSÁK, Gustáv 37, 65–7, 70–1,
73–4, 98, 237
HYNEK, František 63–4

Ch

CHAMBERLAIN, Neville 28, 30
CHAMRÁD, Vladimír 167
CHAZANOV, M. 154–5
CHORVÁTH, Michal 300
CHRUŠČOV, Nikita S. 209–211
CHUDOBA, Bohdan 62, 331
CHURCHILL, Winston 29–30

I

INGR, Sergěj 156–7

J

JANÁČEK, Alois 62
JANDA, František 124, 228
JEŠ, Jiří 21
JILEMNICKÝ, Peter 305
JOSKO, Matej 66, 77, 80
JURINA, Pavol 302

K

KÁCL, Karel 319
KADLEC, Otokar 314
KADLECOVÁ, Erika 312–3
KEMPNÝ, Ján 77, 89
KENNAN, George F. 145–6,
148
KLEN, Ludvík 112, 116
KLIMEK, Adolf 57, 61–2, 87
KMĚTKO, Karol 301
KNAP, Josef 47, 94
KOČTÚCH, Hvezdoň 199–200
KOČVARA, Štefan 65, 67, 77,
81–2
KÖHLER, Bruno 282
KOLMAN, Arnošt 323, 325, 328
KONEČNÝ, Petr 126
KOPECKÝ, Jan 56–7, 62
KOPECKÝ, Václav 36, 45, 51, 84,
158, 210, 259, 263, 313,
317–9, 323–4, 326, 333
KOPOLD, Bedřich 113, 157
KOPŘIVA, Ladislav 112, 293
KOSMALA, Tadeusz 170–1
KOSTRA, Ján 305
KOŽELUHOVÁ, Helena 36, 56
KRAJINA, Vladimír 90, 122, 124,
157, 331
KRÁL, Fraňo 302, 305
KROHA, Jiří 323
KUBÁT, Josef 41, 44–5
KUČERA, Antonín 228, 230–1
KVĚTKO, Martin 66, 77, 79, 82
KYSELÝ, Jozef 68, 70–1, 75, 110

L

LAHOLA, Leopold 302
LAŠTOVIČKA, Bohuslav 193
LAUŠMAN, Bohumil 132,
189–190
LETTRICH, Jozef 66, 68, 71, 73,
77, 79–82, 95, 154, 301
LIETAVEC, Jozef 98, 100
LICHNER, Ján 65, 67, 75, 78
LINCZENYI, Ľudovít 77, 82
LÓN, František 320
LORIŠ, Karel 293
LOUBAL, František 105
LUKAČOVIČ, Jozef 66–8, 70,
73, 75

M

MACHOŇ, Ladislav 46
MACHOTKA, Otakar 41, 44
MAIWALD, Karel 188, 193
MAJER, Václav 18, 82, 125, 280
MANACH, Etienne M. 292
MARSHALL, George 80, 145–6,
148–9, 151
MARÁDEK, Vladimír 131
MASARYK, Jan 125, 147, 156,
167
MATĚJKA, Jan 320
MATULA, Vladimír 106
MAXA, Prokop 45
MEČIAR, Stanislav 297
MEDOV, V. S. 154–5, 243
MIHÁLIK, Vojtech 305
MICHELLOT, M. 292–3
MIKOJAN, Anastaz 157, 210
MINÁČ, Vladimír 305
MJARTAN, Jozef 67–8, 70, 73,
237
MŇAČKO, Ladislav 302
MODZELEWSKI, Zygmunt 170,
172
MŮDRY-ŠEBÍK, Michal 77–8,
80, 82
MUCHA, František 282
MŮLLEROVÁ, Augustina 44–7
MUSIL, Josef 114–7
MYSÍK, Richard 112, 116

N

NAGY, Ferenc 144
NAJMON, J. 314
NECHANSKÝ, Jaromír 39, 116
NEJEDLÝ, Zdeněk 99, 110, 158,
167, 249, 259, 280,
323–30, 332–5
NERMUŤ, Jindřich 62
NICHOLS, Philip 149, 152
NIEDERLE, Jan 105, 107–8
NITZE, Paul 152

NOSEK, Václav 18, 36, 45, 51,
56, 96, 100, 112–3, 122,
125, 127, 129, 156, 158,
232, 293
NOVÁK, Augustin 215–8, 220–1
NOVÁKOVÁ, Marie 220–2
NOVOMESKÝ, Ladislav 171,
297–300, 303, 305
NOVOTNÝ, Antonín 211–2
NOVOTNÝ, František 126
NOVOTNÝ, Jan 320

O

OATIS, Wiliam N. 258, 293–4
Obtulovič, Ľudovít 77–8
OKÁLI, Daniel 98, 302, 305
OLSZEWSKI, Józef 166–9, 171
OSUSKÝ, Štefan 80–1
OUTRATA, Eduard 188

P

PAPÁNEK, Juraj 80–1
PARROT, Cecile 152
PATOČKA, Jan 312, 332
PAVLÁN, Jaroslav 132
PAVLÁSEK, Vojtech 320
PAVLENDÁ, Viktor 199–200
PAVLÍK, Ondrej 299, 302
PAŽOUTOVÁ, Běla 105
PEROUTKA, Ferdinand 20
PETR, Alois 36, 59, 61–4, 67, 80,
85, 108
PFANN, Jaroslav 314
PIETOR, Ivan 65, 67, 78
PICH-TŮMA, Miroslav 121, 126
PÍKA, Heliodor 39, 112, 115
PILSUDSKI, Józef 25
PIŠEK, František 105, 167, 170,
172
PIŠŮT, Milan 301
PLAČEK, Štěpán 119–128
PLÁVKA, Andrej 305
PLESL, Jan 64
PLICKA, Karol 300
PLOJHAR, Petr 36–7, 59, 61,
63–4, 85
PODSEDNÍK, Josef 106
POKORNÝ, Bedřich 122
POLÁK, Milan 66, 68, 70–1, 73,
75, 236
POSPÍŠIL, Adolf 311, 314
POSPÍŠIL, Bohuslav 312
POVOLNÝ, František 284
PRAŽÁK, Albert 35, 41–7, 323
PREISS, Jaroslav 217
PROCHÁZKA, Adolf 56, 61–2,
80
PROCHÁZKA, Jaromír 315
PROCHÁZKA, Jaroslav 112–3

PROKOPOVÁ, Julie 272
PROKŮPEK, Ladislav 312
PTÁK, Pavel 319

R

RADAKOVIČ, Viliam 70
RAIS, Štefan 100
RANSDORF, Emil 319
RATTINGER, Bedřich 63, 87,
89–90
REICIN, Bedřich 39, 111–7,
157
REIMAN, Milan 190
REIMAN, Pavel 42, 323, 326,
328
RICHTER, Ferdinand 108–9
RIPKA, Hubert 43, 56, 61, 154
ROZEHNAL, Alois 62
ROZSYPAL, Kurt 195
RÚFUS, Milan 303
RUHMANN, Ladislav 80

Ř

ŘEHOUNEK, Josef 320

S

SATILOV, S. 157
SCHAFFER, Vilém 44
SCHRAMM, Augustin 126
SINGTON, A. I. 293
SLÁNSKÝ, Rudolf 14, 45–6, 70,
84, 96, 112, 120–1, 123,
157–8, 192, 281, 293,
328, 334
SLÁVIK, Juraj 80–1
SMOLÍN, Josef 42
SMREKA, Ján 297
SMRKOVSÝ, Josef 35, 41–6,
116
SMUTNÝ, Jaromír 45, 59
SOCHOREC, Rostislav 64
SOUČEK, J. B. 312
SOUHRADA, Jiří 114
STALIN, J. V. 12–3, 29–30, 127–8,
145, 156–8, 161–2, 175,
178, 241, 243, 291
STAŠKO, Jozef 77–9, 89
STEINER, Bedřich 228–9
STEINHARDT, Laurence 139,
144–8, 151–2
STICH, Karel 320
STRÁNSKÝ, Jaroslav 42, 45,
156–7, 167, 302
SVOBODA, Ludvík 45, 112–4,
156–8
SVOBODOVÁ, Nina 64
SVOZILOVÁ-JOHNOVÁ,
Herma 277
SYCHRAVA, Lev 43

Š

ŠABO, Tibor 70
ŠALGOVIČ, Viliam 70, 73
ŠATANA, Claudius 39, 116–7
ŠEBESTA, Štefan 198
ŠELDER, Alois 320
ŠENŠEL, Ľudovít 301
ŠEVČÍK, Ján 67–8, 70–2, 75, 87
ŠIMSA, Jaroslav 308, 311
ŠIMŮNEK, Otakar 210
ŠIROKÝ, Viliam 65–7, 69, 70–2,
98, 155, 158, 198, 210,
238, 294, 300
ŠLECHTA, Emanuel 210
ŠLING, Otto 105, 108, 282, 284,
286
ŠMIDKE, Karol 66, 68, 70
ŠOLTÉSZ, Jozef 70
ŠPRYSL, Miloš 293
ŠRÁMEK, Jan 55–6, 59, 60–3, 87
ŠROBÁR, Vavro 52, 67–8, 70, 72,
74, 299
ŠTEFL, Jiří 105
ŠTOLL, Ladislav 323, 325–7,
332–3
ŠULC, Zdislav 195
ŠVÁB, Karel 114–5, 123, 126, 293
ŠVANTNER, František 305
ŠVERMOVÁ, Marie 275, 280, 282

T

TATARKA, Dominik 305
TAUFER, Jiří 323
TIGRID, Pavel 36, 56, 123, 130
TITO, J. B. 180
TROMBIK, Pawel 168
TRÝB, Antonín 105
TURČAN, Pavol 199

U

UHL, Felix 319
UHLÍŘ, František 249
ULBRICHT, Walter 208–9, 212
URBAN, Milo 297
URVÁLEK, Josef 293

V

VACKOVÁ, Růžena 320
VACKOVÁ, Zdena 293
VAŠ, Karel 123
VELECKÝ, Vladimír 292
VESELÝ, Jindřich 123–4, 126–7
VIČÁNEK, Josef 58
VINKLER, Václav 134
VOJTÍŠEK, Václav 319
VOŠAHLÍK, Alois 56
VOŠTA, Ladislav 320
VOROŠILOV, Kliment J. 210
VOTAVA, Karel 130

VRBA, Jaromír 135
VYŠINSKIJ, Andrej 143

W

WAHL, Veleslav 293
WENGIEROW, Stefan 167–9
WEYR, František 318

Z

ZÁPOTOCKÝ, Antonín 18, 20,
45, 70, 100, 158, 191,
193, 210, 292, 294, 333
ZÁVODSKÝ, Osvald 293–4
ZEMÍNOVÁ, Františka 87
ZENKL, Petr 12, 18, 59, 80–2,
105, 125, 154
ZIBRÍN, Michal 77–8
ZMETÁK, Ernest 299
ZMRHAL, Antonín 189
ZORIN, Valerian 13, 35, 41, 47,
140, 151
ZUPKA, František 70, 73, 159,
241
ZVONICKÝ, Gorazd 302

Ž

ŽARNOV, Andrej 297, 302
ŽÍDEK, Leo 133

Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti.

České křižovatky evropských dějin

Ivan Šedivý – Jan Němeček – Jiří Kocian – Oldřich Tůma (eds.)

Editoři svazku: Jiří Kocian – Markéta Devátá

Recenzoval: Jan Kuklík

Jazyková redakce: Milena Janišová a Vojtech Čelko

Překlad: Derek Paton

Autoři kapitol:

(I.)

Jiří Pernes, Zdeněk Kárník

(II.)

Stanislav Kokoška, Jaroslav Rokoský, Michal Pehr, Jan Pešek, Marek Syrný,
Jan Dobeš, Jozef Žatkuliak, David Kovařík, František Hanzlík, Jan Kalous,
Nina Pavelčíková

(III.)

Vít Smetana, Helena Nosková, Jiří Friedl, Milan Bárta

(IV.)

Drahomír Jančík, Miroslav Londák, Pavel Dufek, Eduard Kubů a Jiří Šouša,
Adrian von Arburg, Michal Barnovský, Dušan Janák

(V.)

Zdeněk Nebřenský, Denisa Nečasová, Václav Kaška, Michal Štefanský, Elena
Londáková, Ondřej Matějka, Zdeněk Pousta, Markéta Devátá a Doubravka
Olšáková

Fotografie Národní archiv:

(1) Přijetí předsedy vlády Klementa Gottwalda u prezidenta Beneše.

Praha, 25. února 1948

(2) Přehlídka Sboru národní bezpečnosti na Václavském náměstí

v Praze 26. února 1948

(3) Znárodněný obchod, 1949

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2011

Cover and Typo Alena Nairn 2011

© fotografie Národní archiv

© Jiří Kocian, 2011

ISBN 978-80-7285-108-9

České křižovatky evropských dějin (3)